

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Kulturalne i literackie konteksty relacji chorwacko-węgierskich w XIX i XX wieku

Author: Antonina Kurtok

Citation style: Kurtok Antonina. (2019). Kulturalne i literackie konteksty relacji chorwacko-węgierskich w XIX i XX wieku. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

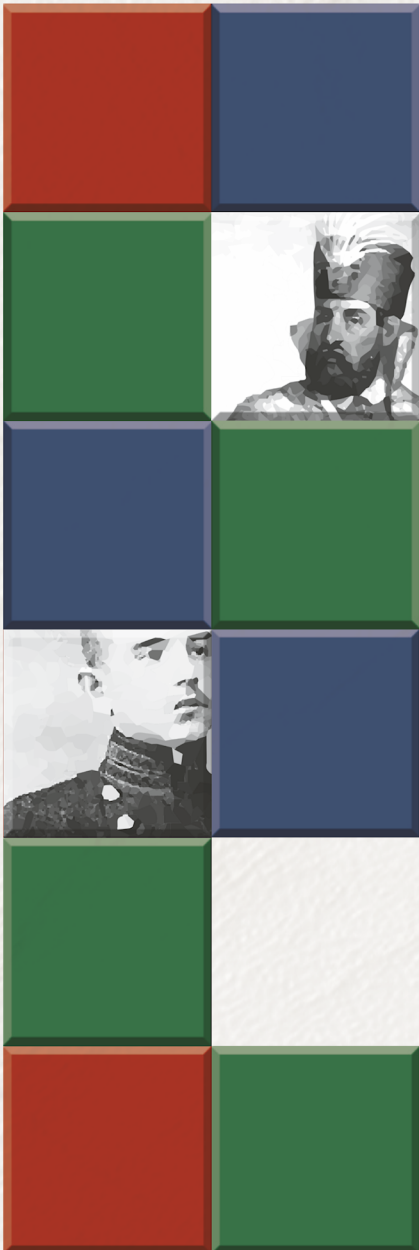
Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Antonina Kurtok

Kulturalne i literackie konteksty relacji chorwacko-węgierskich w XIX i XX wieku

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU ŚLĄSKIEGO

**Kulturalne i literackie konteksty
relacji chorwacko-węgierskich
w XIX i XX wieku**

Prace Naukowe

Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 3783

Antonina Kurtok

Kulturalne i literackie konteksty relacji chorwacko-węgierskich w XIX i XX wieku

Redaktor serii: Historia Literatur Słowiańskich
Piotr Fast

Recenzent
Maciej Czerwiński

Redakcja
Katarzyna Więckowska

Projekt okładki
Agata Augustynik

Redakcja techniczna
Małgorzata Pleśniar

Korekta
Jadwiga Gaździcka

Łamanie
Bogusław Chruściński

Copyright © 2019 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-3553-7
(wersja drukowana)
ISBN 978-83-226-3554-4
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 18,5. Ark. wyd. 24,0. Papier
offset. kl. III, 90 g Cena 30 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: Volumina.pl Daniel Krzanowski
ul. Księcia Witolda 7–9, 71-063 Szczecin

Spis treści

Wstęp | 7

ROZDZIAŁ I

Fenomen sąsiedztwa: źródła i charakter stosunków | 17

ROZDZIAŁ II

Substrat heroiczny i mityczny: chorwacko-węgierskie topoty międzykulturowe do XVIII wieku | 31

ROZDZIAŁ III

W cieniu polityki i historii: literatura wobec dualizmu losów narodowych | 71

ROZDZIAŁ IV

Literacka nowoczesność i pamięć prototypów: dwudziestowieczne korespondencje ze wspólną tradycją | 153

Zakończenie | 253

Bibliografia | 257

Indeks osobowy | 281

Sažetak | 293

Summary | 295

Wstęp

Próbując spojrzeć na całokształt heterogenicznych tradycji danego narodu – w szczególności żyjącego na terytoriach pogranicznych – warto odnieść się do określającego jego poczucie więzi zbiorowej tekstu podstawowego, jakim jest regulująca życie państwowe konstytucja. Odwołuje się ona ponadto do doświadczeń historycznych i elementarnych wartości narodowych sformułowanych najczęściej w jej wstępnym fragmencie – w polskiej konstytucji zawartych w *Preamble*, w węgierskim dokumencie ujętych w formie *Narodowego wyznania wiary* (węg. *Nemzeti hitvallás*), natomiast w chorwackim akcie prawnym określonych mianem *Podstaw historycznych* (chorw. *Izvorišne osnove*) – będących w przypadku młodych lub dopiero się konstytuujących państw częstokroć uzasadnieniem ich dążeń niepodległościowych. Ustawa zasadnicza oprócz nadrzędnych funkcji legislacyjnych odgrywa także rolę niezwykle istotnego składnika narodowego *imaginarium* – silne przywiązanie do konstytucji i jej systemu aksjologicznego jawi się jako wyraz identyfikacji z państwem.

Ustawa zasadnicza Republiki Chorwacji została proklamowana 22 grudnia 1990 roku¹, czyli w czasie, gdy państwo to było jeszcze częścią Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii. Określone wówczas *Podstawy historyczne* miały być świadectwem dziedzicznego prawa Chorwatów do samostanowienia o sobie – powoływano się w nich bowiem na tysiącletnią tożsamość narodową i kontinuum państwowości narodu chorwackiego znajdujące swe potwierdzenie w toku zdarzeń dziejowych w ramach różnych organizmów państwowych. Jeden z asumptów do tak sformułowanego zapisu miały stanowić przyjęte w 1102 roku *pacta conventa* funkcjonujące w chorwackiej kulturze społeczno-politycznej jako *symbol dobrowolności wielusetletniego związku Chorwacji z Węgrami*. Przywoływana [umowa – A.K.] jako dowód prawdziwości twierdzenia, iż nikt nigdy nie podporządkował sobie Chorwacji siłą, stanowiącego jeden z centralnych ideologemów chorwackich². Na mocy zawartego porozu-

¹ Konstytucja Chorwacji była od 1990 roku pięciokrotnie nowelizowana, jej obecny kształt prawny został ustalony w 2013 roku.

² J. RAPACKA: *Leksykon tradycji chorwackich*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997, s. 124.

mienia – prawdopodobnie dokonanego przez przedstawicieli dwunastu plemion chorwackich z węgierskim królem Kolomanem Uczonym (węg. Kálmán Könyves) – Chorwacja i Węgry połączone zostały w jeden organizm państwowy ze wspólnym – węgierskim – władcą. Losy chorwacko-węgierskie zostały tym samym skrzyżowane na osiemset szesnaście lat, gdyż do ich rozdzielenia doszło dopiero w następstwie wydarzeń pierwszej wojny światowej. Zawiązana wówczas unia personalna – jak się powszechnie przyjmuje – miała w założeniu gwarantować między innymi zachowanie integralności ziem chorwackich oraz swobodę w kwestiach wewnętrznych, jednakże zmieniające się okoliczności polityczno-społeczne istotnie naruszały jej pierwotną strukturę.

Celem niniejszej publikacji jest stworzenie wyjściowego katalogu wybranych kulturalnych i literackich kontekstów relacji chorwacko-węgierskich w XIX i XX wieku, znajdujących swą egzemplifikację w tekstach kultury. Punktem wyjścia do analityczno-interpretacyjnych rozważań jest przekonanie, że między innymi literatura powstała w badanym okresie stanowi jeden z nośników, w którym zarejestrowane zostały chorwacko-węgierskie doświadczenia polityczno-społeczne *sensu largo*, zaś twórcy będący wielokrotnie naoczniymi świadkami wydarzeń bądź wręcz ich aktantami wykorzystywali je jako narzędzie służące do formowania, utrwalania, reprodukowania czy też rewidowania zapisów pamięci historycznej, narodowej i kulturowej. Jako jeden z punktów odniesienia dla takiego ujęcia tematu przyjęto między innymi konstatację Mirosława Krleży, który w szkicu poświęconym Ksaverowi Šandorowi Gjalskiemu stwierdził: *Kod pisca, kao što je Gjalski, osim stilskih elemenata, preostaje i historijsko svjedočanstvo tekstva, koji kao kronika ilustriraju pojedina historijska razdoblja često mnogo pouzdanije od raznih političkih ili kulturnohistorijskih studija*³.

Podążając tym tropem, aczkolwiek mając na uwadze także walory artystyczne dzieła literackiego będącego jedynie pewną – mniej lub bardziej sfikcjonalizowaną – projekcją rzeczywistości, nie zaś jej odwzorowaniem (dotyczy to znacznej części analizowanych utworów), poddano badaniu zagadnienia wyekscerpowane z nader bogatego katalogu szeroko rozumianych relacji chorwacko-węgierskich – takie jak motywy, zjawiska, wydarzenia, postacie związane z oboma kulturami oraz elementy poetyki czy też wręcz struktury językowo-stylistycznej zaczerpnięte bezpośrednio z piśmiennictwa węgierskiego – obecne w chorwackich tekstach kultury. Biorąc pod uwagę niemal nieograniczony repertuar elementów zrodzonych na gruncie wspólnej historii, mających swą kontynuację – lecz w innym już kształcie – po rozpadzie unii, a także niosących ze sobą ślady wcześniejszych kolektywnych doświadczeń, konieczne było dokonanie znaczącej selekcji omawianych zagadnień, jak i materiału źródłowego. Jak wiadomo, każdy wybór – choćby był oparty na

³ M. KRLEŽA: *Ksaver Šandor Gjalski*. U: IDEM: *99 varijacija: lexicographica. Eseji i zapisi*. Ur. M. LONČAR. Beograd: Novinsko izdavačko preduzeće Duga, 1972, s. 81–82.

najbardziej obiektywnych kryteriach – nie jest jedynym możliwym, a więc także *a priori* słusznym. Głównym kwalifikatorem doboru materii badawczej była jej adekwatność egzemplifikacyjna pozwalająca z jednej strony na prezentację symptomatycznych problemów wskazanych relacji, z drugiej zaś odpowiadająca heterogeniczności omawianych zagadnień wynikającej również ze specyfiki przyjętych ram czasowych obejmujących aż dwa stulecia – implikujących więc zarówno zmiany pozaliterackie (tok dziejowy), jak i konwencji i prądów literackich. Wymusiło to pochylenie się nad wieloma tekstami kultury reprezentującymi – w obrębie piśmiennictwa – spory wachlarz tematów oraz gatunków literackich i ich licznych odmian gatunkowych. W kręgu rozważań znalazły się więc dzieła zaliczane do tak zwanej literatury pięknej: poetyckie, dramatyczne oraz prozatorskie różnych form (między innymi powieści historyczne, powieści realistyczne, nowele i opowiadania), szereg utworów sytuujących się na pograniczu gatunków, ale także teksty publicystyczne czy manifesty polityczne. Niemożliwe jest tu zatem jednoznaczne wskazanie dzieł zaliczanych do tak zwanej literatury podmiotowej i przedmiotowej. Niektóre z utworów pełnią bowiem dwojaką funkcję, inne natomiast przywołane zostały tylko w celach wzmocnienia ilustracji danego zagadnienia bądź wskazania dalszych możliwości analityczno-interpretacyjnych. Ponadto wiele opracowań o charakterze krytycznoliterackim, historiograficznym czy kulturoznawczym niesie z sobą niezbędny materiał poglądowy, współtworzący główny tok rozważań w rozprawie.

Trzon refleksji w obszarze literatury stanowią *inter alia* teksty Ivana Mažuranića (*Hrvati Mađarom. Odgovor na proglase njihove od ožujka mjeseca i travnja 1848./A' Horvátok a' Magyaroknak feletet az 1848-ik Mártzius és Április magyar híredetményekre*), Ljudevita Vukotinovicia Farkaša (*Štitonoša. Pripovědka iz XVI. věka*), Mirko Bogovicia (*Frankopan*), Eugena Kumičića (*Urota zrinsko-frankopanska*), Ksavera Šandora Gjalskiego (*Znanstvein heureka Mazalji Miška* oraz *Izlet Grinczinger Pál-a na Magyar tenger*), Živko Berticia (*Oszlics Szilárd i njegov certifikat iliti jedan sasvim obični događaj na željeznici*), Mariji Jurić Zagorki (*Kako je bilo*), Miroslava Krležy (*Zastave, Sprovod u Theresienburgu, Ivan Križovec* etc.). Nie mniej istotne od eksplorowanych artefaktów są postacie ich twórców – ich drogi życiowe (zawodowe i prywatne), osobiste doświadczenia, wybory polityczne i światopoglądowe – znajdujące swe odbicie (w mniej lub bardziej bezpośredniej formie) w kształcie utworów i ich warstwie ideowej. Tym samym istotny wycinek przestrzeni pracy poświęcono również narracjom (auto)biograficznym, notatkom pamiętnikarsko-wspomnieniowym czy też dziennikom. Komplementarną część rozważań stanowią szeroko przywoływane konteksty materiału badawczego – przede wszystkim historyczny, polityczny, społeczny oraz kulturowy. Chcąc zarysować możliwie obiektywny obraz przeszłości, odwołano się do wielu przeglądowych, jak i szczegółowych opracowań autorstwa badaczy chorwackich, węgierskich i polskich.

Monografia składa się z czterech rozdziałów, przy czym dwa początkowe pełnią funkcję wprowadzającą, natomiast dwa kolejne tworzą zasadniczą część studium nad istotą problemu sformułowanego w tytule opracowania.

W rozdziale pierwszym starano się zdefiniować ogólny charakter relacji chorwacko-węgierskich, ustalić stosunek współczesnych społeczeństw chorwackiego i węgierskiego do wspólnej spuścizny dziejowej oraz wskazać płynność granicy dzielącej i/lub łączącej oba narody. W drugiej części rozdziału – chcąc przede wszystkim uzasadnić językową oraz etniczną odmiennność Węgrów – dążono do syntetycznego odtworzenia węgierskiego rodowodu, procesu kształtowania się etnosu oraz drogi, jaką przebył on do zmytyzowanego w historiografii Madziarów momentu *objęcia ojczyzny* (węg. *honfoglalás*). Krótko przedstawiono ponadto przebieg adaptacji zajętej przestrzeni na potrzeby nowych osadników zwieńczonej ukonstytuowaniem się państwa świętego Stefana I.

Drugi rozdział stanowi – niemożliwy do pominięcia – syntetyczny przegląd wspólnej przeszłości chorwacko-węgierskiej od jej najstarszych śladów do XVIII wieku. Zwierciadłem badanego okresu były przede wszystkim najistotniejsze postacie, wydarzenia, miejsca pojawiające się w pisarstwie historyograficznym obu narodów. Odwołano się więc do działalności zasłużonych dla rozwoju interesujących nas kultur – Jana Vitéza i Janusa Pannoniusa, Antuna Vrančicia czy Fausta Vrančicia – oraz prześledzono obecność węgierskich (węgiersko-chorwackich) postaci historycznych w chorwackiej tradycji literackiej (średniowiecza, renesansu i baroku). Najwięcej przestrzeni poświęcono w tymże rozdziale miejscom, wydarzeniom i ich bohaterom będącym symbolami wspólnoty losów Chorwatów i Węgrów. Przywołano więc między innymi topos bitwy pod Mohaczem oraz oblężenia i heroicznej obrony Szigetváru, a także przedstawiono sposoby ich literackich interpretacji – na warsztat wzięto teksty: *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta* Ferenaca Črnki, *Vazetje Sigeta grada* Brne Karnaruticia, *Szigeti veszedelem* i jego chorwacki wariant *Obsida sigecka* (część utworu *Adriai tengernek Syrenaia/Adrijanskog mora Sirena*) autorstwa Nikoli Zrinskiego/Miklósa Zrínyiego i Petara Zrinskiego. Próbowano ponadto przyjrzeć się paralelom nurtów literackich opracowujących tak zwany temat turecki – powstałych w reakcji na zagrożenie ze strony imperium osmańskiego oraz jako pokłosie klęsk poniesionych w walce z najeźdźcą – w literaturze węgierskiej były to tak zwane *querela Hungariae*, w literaturze chorwackiej *antiturcica*.

W rozdziale trzecim skoncentrowano się w znacznej mierze na wydarzeniach rozgrywających się w XIX wieku, choć inicjalną cezurę tej części pracy stanowi przełomowy w stosunkach chorwacko-węgierskich rok 1790, zaś finalizacja rozważań obejmuje już pierwsze dziesięciolecia XX wieku. Omówiono wydarzenia polityczne i społeczne, które uwarunkowały chorwacką działalność kulturalną i literacką analizowanego okresu – między innymi walkę o status języka (narodowego), opór wobec prób ograniczania zakresu autonomii chor-

wackiej, oscylowanie pomiędzy polityką dworu wiedeńskiego i budeńskiego, zawarcie ugody chorwacko-węgierskiej, konflikt o dostęp do węgierskiego morza, a także praktyki madziaryzacyjne (z uwzględnieniem ich głównego narzędzia – kolei). Wszystkie te zagadnienia zilustrowano przez pryzmat świadomości pisarzy – ich biografii oraz stworzonych przez nich dzieł. Przykłady zaczerpnięto z materiału tekstowego autorstwa: Ivana Mažurancića, Ljudevita Vukotinovića Farkaša, Mirko Bogovicia, Augusta Šenoi, Eugena Kumičića, Ksavera Šandora Gjalskiego, Živko Berticia, a także Mariji Jurić Zagorki. Starano się zbadać sposoby obrazowania wymienionych problemów poprzez analizę i interpretację wybranych elementów poetyki, w tym składników świata przedstawionego, fabuły oraz kondensującej nastroje polityczne warstwy ideowej. Zwrócono ponadto uwagę na te poziomy organizacji tekstu, w których pojawiały się pierwiastki zaczerpnięte z węgierskiej tradycji literackiej.

W czwartym rozdziale – traktującym przede wszystkim o interesujących nas relacjach w XX wieku – zarysowano szkic sytuacji Węgier i Chorwacji po rozbiściu dotychczasowego porządku geopolitycznego, do którego doszło w wyniku rozstrzygnięć pierwszej wojny światowej. Większy nacisk położono jednak na prezentację perspektywy węgierskiej – w świadomości Madziarów traktat triański konotuje bowiem jedną z największych tragedii narodowych, a ból fantomowy odczuwany był przez węgierskie społeczeństwo jeszcze przez wiele kolejnych dziesięcioleci. Dominantę tej części pracy stanowi jednakże postać Mirosława Krležy – pisarz ten naznaczył bowiem na wszystkich płaszczyznach wszelkie rozważania na temat dwudziestowiecznych kulturalnych i literackich relacji chorwacko-węgierskich. Jolán Mann – węgierska badaczka literackiego testamentu pisarza – stwierdziła, że Krleža [je – A.K.] *jedini nemađarski pisac svjetskih razmjera u čijem su stvaralaštvu gotovo neprekinuto prisutne refleksije o najrazličitijim pitanjima mađarske povijesti, književnosti i kulture općenito [...]*⁴. Szeroko rozumiane wątki węgierskie stanowią istotną część Krležańskiej artystycznej układanki. Eksploracja licznych *hungariców* obecnych w jego dorobku wymagała podjęcia wieloaspektowego opisu i analizy różnorodnego materiału badawczego. Chcąc znaleźć uzasadnienie dla tak wysokiej frekwencji motywów węgierskich w twórczości autora *Sztandarów*, przestudiowano wczesny etap życia literata – edukację w szkołach wojskowych w Peczu i Budapeszcie – oraz omówiono pierwsze doświadczenia z pobytów na Węgrzech, w tym także te kulturalne i literackie. Podjęto próbę klasyfikacji tekstów, w których dostrzec można wpływy węgierskie lub bezpośrednie nawiązania do tamtejszego środo-

⁴ J. MANN: *Krležina nepročitana „hungarica”*. (Nepoznati hungarološki tekstovi u rukopisnoj ostavštini Mirosława Krležy). U: (Ne)pročitani Krleža: od teksta do popularne predodžbe sa znanstvenog skupa održanog od 26. do 28. rujna 2012. godine u Splitu: zbornik radova XV. / *Komparativna povijest hrvatske književnosti*. Ur. C. PAVLOVIĆ, V. GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ, A. MEYER-FRAATZ. Split–Zagreb: Književni krug; Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2013, s. 60.

wiska, starano się ponadto wskazać główne idee tychże utworów i tym samym zarysować perspektywę postrzegania przez Krleżę kwestii węgierskich. W toku wywodu zwrócono także uwagę na dwie najwybitniejsze postacie węgierskiej literatury – Sándora Petőfiego i Endre Adyego – bowiem ślady ich twórczości (w różnym stopniu, w różnej formie i na różnych poziomach tekstu) uobecniały się w wielu dziełach zagrzebskiego pisarza. Analizie poddano wybrane utwory, w których pojawiały się szeroko rozumiane pierwiastki węgierskie – tematy o tym charakterze podejmowane w nich przez pisarza odnosiły się zarówno do okresu wspólnoty dziejowej Chorwatów i Węgrów, jak i dotyczyły spraw mu współczesnych.

W ostatnich częściach tego rozdziału – w pierwszej kolejności – podjęto próbę naszkicowania paraleli w chorwackim i węgierskim procesie historycznoliterackim od rozpadu monarchii habsburskiej do końca stulecia; w następnym jego segmencie – przeanalizowano etnokulturową strukturę chorwackiej zbiorowości, która w wyniku posttrianońskiego wyznaczenia granic pozostała na terytorium Węgier. Starano się więc zarysować typologiczne zróżnicowanie chorwackiej mniejszości narodowej z uwzględnieniem jej działalności kulturalnej i literackiej oraz określić funkcję tej aktywności w kształtowaniu obecnych kontaktów chorwacko-węgierskich. Zwrócono ponadto uwagę na rolę i położenie tamtejszych pisarzy, twórczość literacką mniejszości oraz problem usytuowania literatury mniejszości w kanonie narodowym.

W procesie tworzenia niniejszej publikacji oparto się przede wszystkim na kombinacji działań ekscerpcyjnych, opisowych, analitycznych oraz interpretacyjnych. Pozwoliło to na wieloaspektowe ujęcie zagadnienia oraz uchwycenie i zaakcentowanie kluczowych problemów w ewolucji relacji chorwacko-węgierskich i ich projekcji na płaszczyźnie kulturalno-literackiej ostatnich dwóch wieków.

Zagadnienie kulturalnych i literackich relacji chorwacko-węgierskich zostało stosunkowo dobrze opracowane przez węgierskich kroatystów oraz chorwackich hungarystów. Należy jednak podkreślić, że przedmiot ich badań stanowią w głównej mierze ponad osiemsetletnie dzieje wspólne, marginalizowane są natomiast dwudziestowieczne kontakty kulturalne i literackie. Wyjątek stanowi chętnie eksplorowany dorobek Miroslava Krleży, czasami badacze sięgają także do twórczości Antona Gustava Matoša. Biorąc pod uwagę liczbę publikacji historycznoliterackich i krytycznoliterackich poświęconych interesującemu nas zagadnieniu, dostrzegamy wyraźną dysproporcję pomiędzy studiami autorstwa węgierskich naukowców a ich chorwackich kolegów – na korzyść strony węgierskiej. Przyczyn takiego stanu można upatrywać w fakcie dłuższej tradycji zinstytucjonalizowanych badań sławistycznych na Węgrzech – w 1849 roku założono w Peszcie pierwszą katedrę sławistyki, a rozpoczęcie aktywności naukowej w tym zakresie datowane jest na lata osiemdziesiąte XIX wieku i utożsamia się je z działalnością pierwszego cenionego węgierskiego sławisty – Oskara Asbótha. Katedra ta istnieje nieprzerwanie od jej utworzenia, co więcej,

w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku funkcjonowała nawet odrębna katedra kroatystyki⁵. Na Uniwersytecie w Zagrzebiu węgierskiego języka i kultury można się było uczyć już w 1880 roku – były to jedne z pierwszych przedmiotów tamże wykładanych, a w 1892 roku zaczęła swą pracę pierwsza katedra języka węgierskiego. Jednakże pod koniec pierwszej wojny światowej jednostkę zamknięto, w efekcie czego zlikwidowano jedyną wówczas instytucję mogącą podjąć się pracy badawczej w zakresie węgierskiej literatury, języka czy kultury. W drugiej połowie lat sześćdziesiątych przywrócono co prawda lektorat języka węgierskiego, jednakże nie było odpowiednich struktur i wykształconej kadry, która mogłaby się podjąć badań na polu hungarystycznym. Do zmiany doszło dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX wieku – wówczas podjęto się organizacji studiów w zakresie węgierskiego języka i literatury, a w 1994 roku założono w zagrzebskiej uczelni katedrę hungarystyki⁶.

Podwaliny współczesnych węgierskich badań nad problematyką wzajemnych kulturalnych i literackich relacji stworzył László Hadrovics zajmujący się zagadnieniami chorwacko-węgierskich (oraz serbsko-węgierskich) stosunków historycznych, kulturalnych, językowych oraz literackich. Opublikował kilkanaście studiów poświęconych tej problematyce, w tym między innymi: *A déli szláv népek kultúrája – Magyar-szláv irodalmi érintkezések* (1942), *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok* (1944), jednak swego rodzaju ideowy impuls do podjęcia takich badań dał jeszcze László Németh – jeden z najważniejszych węgierskich powieściopisarzy i eseistów, literat, polityk – który w 1932 roku stwierdził: *Mi dunavski narodi živimo ovdje u zajednici sudbine, a ne znamo jedni o drugima ništa! Zaista je došao čas da upoznamo svoju braću koja su sisala isto mršavo mlijeko sudbine, iako nismo iste krvi*⁷. Obecnie najważniejsze miejsce wśród węgierskich badaczy zajmuje bezsprzecznie István Lőkös, aktywnie działający na polu badawczym od lat sześćdziesiątych XX wieku. Jest autorem kilkuset publikacji (monografii i artykułów) – napisanych po węgiersku, chorwacku, rosyjsku i niemiecku, a dotyczących historii literatury chorwackiej i węgierskiej, wzajemnych kontaktów oraz relacji węgierskich z innymi literaturami słowiańskimi. Z opracowań monograficznych można wyróżnić: *Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok* (1984), *Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei* (1997), *Hrvatsko-mađarske književne veze* (1998), *Od Marulića do Krležę: hrvatsko-mađarske komparatističke studije* (2003), *Kroatističke i croatohungarološke teme* (2007), *Croatohungarica. Hrvatsko-mađarske književnopovijesne veze* (2008), *Od Kaptola do Ludoviceuma. Hrvatska nacionalna svijest*

⁵ Por. np.: I. NYOMÁRKAY: *Stanje kroatistike u Budimpešti*. U: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2001*. Ur. S. BOTICA. Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, 2002, s. 145–146.

⁶ Por. O. SZENTESI ŽAGAR: *Uvod. „Književna smotra” 2015*, br. 177, s. 3.

⁷ Cyt. za: I. LÖKÖS: *Hrvatsko-mađarske književne veze*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998, s. 5 [przekład autora].

i doživljaj mađarstva u djelu Miroslava Krležę/A Kaptoltól a Ludovikáig. Horvát nemzetudat és magyarsághelmény Miroslav Krležę életművében (2013). Istotny wkład w badania ma także István Lukács (część publikacji podpisuje chorwackim wariantem swojego imienia i nazwiska – Stjepan Lukač) – związany z Budapesztem, chorwacko-węgiersko-słoweński historyk literatury. Oprócz spraw chorwacko-węgierskich, analizuje on także podobne zagadnienia na gruncie słoweńskim – wydał już na ten temat około stu publikacji. W niniejszej pracy będę się odwoływać przede wszystkim do jego artykułów, w tym: *Ivan Mažuranić i mađarski klasicizam* (1996), *Krležę – Bog – Ady* (1996), *Marginalije uz hrvatsko-mađarske odnose. Od Mažuranića do „Riječi”* (2002). W przypadku węgierskich badaczy należy jeszcze wspomnieć o Jolán Mann, która od kilku już lat zgłębia pod kątem motywów węgierskich pozostawioną przez Miroslava Krležę spuściznę – w większości są to nigdy niepublikowane rękopisy. Badaczka planuje przygotowanie monografii, która uzupełniłaby dotychczasową wiedzę na ten temat o nieodkryte jeszcze teksty i/lub sfery interferencji węgierskich w twórczości chorwackiego pisarza. Po stronie chorwackiej stan badań jest w interesującym nas zakresie bardzo ubogi. Obraz ten zacierają jednak – jednocześnie skutecznie wypełniając powstałą lukę – działania naukowe przedstawicieli chorwackiej mniejszości na Węgrzech – prace Stjepana Blažetina (węg. István Blazsetin), Dinko Šokčevića (węg. Dénes Sokcsevits) czy Janji Prodan (węg. Agnės Prodán). Blažetin w znacznym stopniu zajmuje się badaniami literatury węgierskich Chorwatów – przygotował cenną syntezę *Književnost Hrvata u Mađarskoj od 1918. do danas* (1998), Šokčević napisał wiele publikacji dotyczących wzajemnego (najczęściej stereotypowego) postrzegania innego, w tym szczegółowe opracowanie problemu – *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga* (1998), zaś w 2016 roku nakładem zagrzebskiego wydawnictwa Durieux oraz Stowarzyszenia Węgierskich Naukowców i Artystów w Chorwacji (chorw. *Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj*; węg. *Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság*) ukazało się chorwackie tłumaczenie jego monografii *Horvátország a 7. századtól napjainkig*⁸ (chorw. *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*⁹). Ta historyczna synteza różni się od wielu poprzednich przede wszystkim tym, iż Šokčević starał się zweryfikować dotychczas często powielane stereotypowe – historiograficzne i polityczne – informacje o nieustannym antagonizmie między Chorwatami i Węgrami. Szczególną wartość stanowią

⁸ D. SOKCSEVITS: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest: Mundus Novus Kft., 2011.

⁹ D. ŠOKČEVIĆ: *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*. Prev. L. KOVÁCS, I. TOMEK, Đ. BUBREG. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj/Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság, 2016. Chorwackie wydanie publikacji na potrzeby czytelników zza południowej granicy Drawy zostało względem oryginału gruntownie przeredagowane i dopełnione.

więc nowe węgierskojęzyczne źródła, po które sięgnął autor – jak zaznaczył redaktor publikacji Velimir Visković – [Šokčević – A.K.] *donosi [...] brojne podatke iz suvremenih mađarskih povijesnih istraživanja koja su, zbog jezične barijere, bila dosad nepoznata hrvatskim povjesničarima*¹⁰ i co należy wyraźnie podkreślić: [...] *zapravo hrvatsku povijest je nemoguće pojmiti u punoj kompleksnosti bez uvida u istraživanja mađarskih historiografa. Šokčevićeva knjiga stoga popunjava veliku prazninu koja je dosad postojala na tom planu*¹¹. Janja Prodan analizuje natomiast zagadnienia dotyczące między innymi recepcji literatury chorwackiej na Węgrzech i węgierskiej w Chorwacji. Nadmienić jeszcze należy, że w ostatnich dziesięcioleciach – wraz z ożywieniem się kontaktów między oboma krajami – zaczęła się także rozwijać współpraca naukowa badaczy chorwackich i węgierskich, efektem czego były i są liczne (często mające charakter interdyscyplinarny) seminaria, konferencje, sympozja, powstają również zespoły badawcze. Namacalnym rezultatem tych działań, a zarazem cennym wkładem w dalszą ewolucję badań nad kwestiami kroatystyczno-hungarystycznymi są (niejednokrotnie dwujęzyczne) monografie wieloautorskie czy tomy pokonferencyjne: *Hrvatska/Mađarska/Europa: stoljetne likovno-umjetničke veze: simpozij povjesničara umjetnosti Hrvatske i Mađarske* = *Horvátország/Magyarország/Európa: évszázados képzőművészeti kapcsolatok: magyar horvát művészettörténeti szimpozion* (2000), *Croato-Hungarica: uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza* (*A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából* (2002)), *Susreti dviju kultura: obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Zbornik radova* (2012). Podkreślenia wymaga jednak fakt, że pomimo sporej liczby studiów przedmiotu i, jak by się mogło wydawać, zadowalającego stanu badań brak pośród nich opracowań całościowych – mających charakter prac przeglądowych, porządkujących – choć niektóre z tytułów monografii wyraźnie sugerują takie (potencjalnie) ogólne ujęcie tematu.

Na gruncie polskim problematyka podjęta w pracy nie doczekała się *de facto* żadnych opracowań – jedyną publikacją poświęconą temu tematowi jest sześciostronicowy artykuł Jana Wierzbickiego *Miroslav Krleža i Endre Ady* opublikowany w 1979 roku w tomie zbiorowym *Z dziejów polsko-węgierskich stosunków historycznych i literackich*. Konteksty historyczne, polityczne czy społeczne poruszane w monografii pojawiają się w polskich źródłach, jednakże nie samodzielnie, ale najczęściej jako jeden z wielu – nierzadko marginalny obiekt badań. Wyjątek stanowią tutaj studia Wacława Felczaka *Ugoda węgiersko-chorwacka 1868 roku* (1969) i Antoniego Gیزی *Narodowe i polityczne dążenia Chorwatów w XIX i na początku XX wieku* (2001). Znacznie wcześniej podobne zagadnienia pojawiły się na łamach periodyku „Świat Słowiański” (na przykład autorstwa Zygmunta Stefańskiego w latach 1905–1908). Na marginesie można wspomnieć,

¹⁰ V. VISKOVIĆ: *Riječ urednika*. U: D. ŠOKČEVIĆ: *Hrvatska od stoljeća 7. do danas...*, s. XV.

¹¹ Ibidem.

że polskie badania nad wszelakimi aspektami relacji polsko-węgierskich są niezwykle bogate, a rok 2016 – ogłoszony Rokiem Kultury Węgierskiej w Polsce – zaowocował wieloma systematycznie ukazującymi się opracowaniami. Nadzieję na zainteresowanie się stosunkami chorwacko-węgierskimi przez polskich badaczy jest zainicjowany przez Zespół Badań Kultur Słowiańskich w Monarchii Habsburskiej (działający w ramach Instytutu Slawistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego) interdyscyplinarny projekt, którego autorzy (Anna Kobylińska, Maciej Falski oraz Marcin Filipowicz) pochylają się nad małymi kulturami – słowacką, czeską i chorwacką – funkcjonującymi w granicach monarchii habsburskiej. Efektem dotychczasowych prac zespołu jest między innymi opublikowanie dwóch monografii: *Obcy czy obywatele? Słowianie a przemiany konstytucyjne w monarchii habsburskiej w latach 1860–1861* (2015) oraz *Peryferyjność. Habsbursko-słowiańska historia nieoczywista* (2016).

Jak już wspomniano, niniejsze opracowanie stanowi jedynie rodzaj wyjściowego katalogu kulturalnych i literackich kontekstów relacji chorwacko-węgierskich, bynajmniej więc nie pretenduje do miana studium kompletnego. Nie będąc hungarystką, jestem w pełni świadoma zagrożeń i ograniczeń z tego faktu wynikających, między innymi braku zaawansowanych kompetencji językowych w zakresie języka węgierskiego umożliwiających dogłębną analizę węgierskiego materiału źródłowego oraz identyfikację niuansów nie tylko lingwistycznych, lecz także tych głęboko osadzonych w tradycji kulturowej, literackiej czy historycznej. Z tej przyczyny też prowadzone rozważania nie mają charakteru *stricte* porównawczego, a przedstawione zagadnienia z kręgu kultury oraz literatury chorwackiej i węgierskiej nie rozkładają się równomiernie – środek ciężkości został bowiem przeniesiony na – naturalnie bliższy slawistce – grunt kroatystyczny.

* * *

Serdecznie dziękuję Panu Profesorowi Lechowi Miodyńskiemu – promotorowi rozprawy doktorskiej będącej podstawą niniejszej monografii – za ogromne zaufanie, jakim mnie obdarzył już na początku mojej drogi naukowej, wiele inspirujących dyskusji oraz za nieocenioną w obecnej rzeczywistości życzliwość. Wyrazy wdzięczności za wszystkie opinie i uwagi merytoryczne kieruję także do recenzentów tejże publikacji – Pana Profesora Macieja Czerwińskiego, Pana Profesora Patrycjusza Pajaka, a przede wszystkim zaś do Pana Profesora Bogusława Zielińskiego.

Szczególne podziękowania składam moim Rodzicom za okazywane mi wsparcie i nieustającą cierpliwość.

Fenomen sąsiedztwa: źródła i charakter stosunków

1.

W jednym ze swych esejów zamieszczonych w zbiorze *Budimpešta – Zagreb. S povratnom kartom* Csaba Gy. Kiss – znany również w Polsce wybitny historyk literatury i kultury węgierskiej¹ – stwierdził: *Mađarsko-hrvatske veze izniman su slučaj*. To lakoniczne zdanie zanotowane przez Kissa można uznać za swoistą esencję relacji chorwacko-węgierskich. W tych kilku słowach zawiera się bowiem istota opartego na państwowych podstawach prawnych związku, trwającego przecież ponad osiem stuleci (od unii personalnej w 1102 roku). Wyjątkowość tychże relacji nie wynika bynajmniej wyłącznie z ich rozpiętości czasowej, lecz przede wszystkim ze stopnia ich złożoności, zasięgu oraz trwałych ich śladów pozostawionych w historii, kulturze, literaturze czy też (w mniejszym stopniu) w językach obu krajów. Badacze analizujący specyfikę stosunków chorwacko-węgierskich, od ich początków po dzień dzisiejszy, zwracają uwagę, że spuścizna wielowiekowej unii uobecnia się w wielu aspektach rozwoju cywilizacyjnego obu państw. Jednoznaczne określenie charakteru relacji chorwacko-węgierskich jest jednak niezwykle trudne, dlatego też najodpowiedniejsze się wydaje określenie ich mianem (mniej lub bardziej świadomej) symbiozy, którą można traktować jako – zgodnie ze słowami Kissa – *mješavina, fizički susret u kojem su obje strane sačuvalе izvorna svojstva*². Nie ulega bowiem wątpliwości, że pomimo tak długiego współistnienia i wzajemnego oddziaływania obie strony zachowały cechy pierwotnie dla siebie właściwe,

¹ Csaba Gy. Kiss w latach 1999–2005 regularnie gościł ze swymi wykładami na Uniwersytecie w Zagrzebiu – kursując dwa razy w miesiącu na tytułowej relacji Budapeszt – Zagreb; od 2011 roku jest związany z Uniwersytetem Warszawskim.

² Cs.Gy. Kiss: *Budimpešta – Zagreb. S povratnom kartom*. Prev. K. KATALINIĆ. Zagreb: Srednja Europa, 2014, s. 181.

aczkolwiek naturalnie wzbogaciły się także o elementy nowe, zaczerpnięte od obcych. Sytuację tę można by opisać, odwołując się do biologicznej definicji symbiozy, wedle której jest to *zjawisko okresowego lub stałego współżycia co najmniej dwóch organizmów (symbiontów) różnych gatunków, przynoszące korzyść co najmniej jednemu z nich*³. Najjaskrawiej zjawisko to jest dostrzegalne na terenach przygranicznych oraz wśród mniejszości narodowych. Zwracając się więc ku przeszłości, istnienie podobieństw lub wręcz identycznych cech pewnych elementów w przestrzeniach chorwackiej i węgierskiej – pomimo wyraźnych różnic etnogenetycznych i językowych – można przyjąć za słuszne *a priori*. Badaczka literatury chorwackiej na Węgrzech Janja Prodan w jednym ze swoich tekstów podkreśliła, że: *Stoljetna politička, ekonomska i kulturna povezanost dviju susjednih naroda – hrvatskog i mađarskog – imala je za posljedicu da su jedni od drugih preuzimali brojna kulturna i književna dobra*⁴. Świadomość pierwiastków przejętych od innego, czy ściślej rzecz ujmując: funkcjonalnych podobieństw występujących pomiędzy Chorwatami i Węgrami, jest jednak obecnie w tych społeczeństwach niezwykle niska. W wielu opracowaniach dotyczących interesującego nas zagadnienia pojawiają się niemal bliźniacze stwierdzenia o tym świadczące, na przykład: [...] *na početku 21. stoljeća ne možemo biti zadovoljni vezama između dviju kultura, dviju književnosti. Jedva poznajemo jedni druge*⁵ czy też [...] *još uvijek premalo znamo jedni o drugima, pa smo unatoč tim tradicijama i zemljopisnoj blizini, u duši, čini se, daleko jedni od drugih*⁶. Częstokroć te same elementy kultury materialnej, behawioralnej, symbolicznej czy aksjonormatywnej traktuje się jako element wyłącznie własnego dziedzictwa narodowego, niejako wymazując z pamięci historyczno-kulturowej rzekomy pierwiastek wspólnotowy.

Przeświadczenie to jest powtarzane i tym samym utrwalane w wyobraźni zbiorowej między innymi za pośrednictwem podręczników szkolnych do nauki historii. Konstytutywna rola historii w procesie kształtowania się tożsamości danej zbiorowości jest niepodważalna, jednakże przeszłość wykorzystywana także na potrzeby (auto)identyfikacyjne nie jest przyjmowana *in extenso*, jej składniki podlegają bowiem ścisłej selekcji. Małgorzata Budyta-Budzyńska w studium *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych* stwierdza, że: *każdy naród wybiera ze swej historii fakty i bohaterów, które – jego zdaniem – najlepiej*

³ Por. np.: Symbioza. <http://sjp.pl/symbioza> [dostęp: 2.12.2016].

⁴ J. PRODAN: *Počeci stvaranja mađarske drame u kontekstu mađarsko-hrvatskih povijesnih i književnih dodira*. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 5. do 7. prosinca 1996*. Ur. D. BABIĆ, M. KOVAČEVIĆ, I. LUKEŽIĆ. Rijeka: Filozofski fakultet, 1998, s. 341.

⁵ Cs.Gy. KISS: *Budimpešta – Zagreb...*, s. 210.

⁶ *Croato-Hungarica: uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza. A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*. Ur. M. JAUK-PINHAK, Cs.Gy. KISS, I. NYOMÁRKAY. Zagreb: Katedra za hungarologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Matica hrvatska, 2002, s. 4.

wyrażają jego świadomość narodową. Przez takie wybiórcze traktowanie dziejów każda wspólnota narodowa ma w mniejszym bądź większym stopniu zafalszowaną tradycję historyczną⁷. Słowa badaczki znajdują swe potwierdzenie w konstatacji Aleksandra Świętochowskiego, który zaznacza, iż: *Wszystkie narody mają mniej lub bardziej podrobioną historię – utkaną z prawd, domniemań, zmyśleń, zwyczajowych kłamstw. Jest ona jak gdyby barwnym obrazem wyhaftowanym przez wyobraźnię na kanwie rzeczywistości. Narody, jak osobniki, mają również chęć i pretensje do okazywania się czymś lepszym i wyższym niż są w istocie*⁸. Podręczniki do nauki historii nie tylko bazują na już wypreparowanym materiale, lecz dodatkowo ze względu na ograniczenia techniczne (i/lub wymagania ideologiczne/polityczne) wymuszają syntetyczność informacji (i/lub sprzyjają ściśle określonej ich interpretacji), a tym samym zachęcają do wielu uproszczeń i uogólnień. W efekcie oprócz wyselekcjonowanych faktów, książki przeznaczone dla uczniów przenoszą także usystematyzowane struktury mitów narodowych oraz wyobrażeń o własnym narodzie i innych (obcych). Nadmienić jeszcze należy, że plan, według którego sporządzane są chorwackie podręczniki do historii, jest bardzo szczegółowy. Wizja stosunków chorwacko-węgierskich stworzona na potrzeby szkolne odbiega od ich stanu faktycznego. Damir Agičić – autor między innymi artykułu *Stosunki chorwacko-węgierskie w okresie odrodzenia narodowego w podręcznikach chorwackich. Zarys problematyki* – dokonał (na początku XXI wieku) przeglądu i krótkiej analizy wybranych podręczników, w wyniku czego wskazał, iż w materiałach dydaktycznych brak jednoznacznej informacji, że niektóre postacie historyczne z panteonu chorwackiego zajmują równie poczesne miejsce w hierarchii dziejów węgierskich⁹. Podobny problem dotyczy wielu opracowań historii narodowej czy też historii literatur powstających w obu krajach. Najczęściej bowiem zagadnienia prezentowane są wyłącznie z jednego – chorwackiego lub węgierskiego – punktu widzenia i takiej też podlegają interpretacji, brak również osobnych rozdziałów, które byłyby poświęcone choć wybranym aspektom wspólnej egzystencji¹⁰. Sztandarowym przykładem takiej sytuacji jest legendarna postać chorwackiego Nikoli Zrinskiego, a węgierskiego Zrinyiego Miklósa. Paul

⁷ M. BUDYTA-BUDZYŃSKA: *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010, s. 40.

⁸ A. ŚWIĘTOCHOWSKI: *Genealogia teraźniejszości*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój”, 1936, s. 7–8.

⁹ Por. D. AGIČIĆ: *Stosunki chorwacko-węgierskie w okresie odrodzenia narodowego w podręcznikach chorwackich. Zarys problematyki*. W: *Węgry i dookoła Węgier. Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku*. Red. A. CETNAROWICZ, S. PIJAŁ. Kraków, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, 2005, s. 59–68.

¹⁰ Osobny niezwykle złożony aspekt tego typu opracowań stanowi oczywiście kwestia rewizji dziejów narodowych i literackich zgodnych z obowiązującą ideologią i określonym kursem politycznym dokonanych po rozpadzie Austro-Węgier, a w przypadku Chorwacji – ponownie po rozpadzie Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii.

Lendvai – urodzony w 1944 roku w Budapeszcie jeden z najwybitniejszych węgierskich publicystów XX wieku – w książce *Węgrzy. Tysiąc lat zwycięstw w klęskach* na dowód nikłej świadomości współdzielenia niektórych symboli historycznych dziś traktowanych jako wyłącznie własne przytoczył osobiste doświadczenie demistyfikacji utrwalonej narracji narodowej dotyczącej obrony twierdzy Szigetvár: *Podczas jednej z moich pierwszych podróży do Zagrzebia – było to jeszcze w latach sześćdziesiątych XX wieku – żywiołowy aplauz po przedstawieniu chorwackiej opery narodowej „Nikola Šubić Zrinski” przerodził się w demonstrację, której niepodobna było nie dostrzec. „Na miłość boską! – zwróciłem się później do profesora germanistyki Zdenka Škreba, pytając: – A cóż wspólnego ma węgierski bohater narodowy z konfliktem między wielkoserbskim dążeniem do hegemonii a chorwacką świadomością narodową?” Uczony był raczej rozbawiony niż oburzony moją ignorancją. Nikola Zrinski (węg. Zrínyi Miklós) [...] był dla mnie, jak i dla pokoleń węgierskich uczniów, prawdziwym patriotą. Także niezliczone książki historyczne przedstawiały obu Zrinskih (Zrínyich), zarówno bohatera z roku 1566, jak i jego prawnuka, jako węgierskich bojowników o wolność. Któż na Węgrzech zdawał sobie sprawę z tego, że równocześnie wiele pokoleń chorwackich uczniów uczyło się, że obaj Zrinscy to być może najwięksi bohaterowie w dziejach Chorwacji?*¹¹

Miroslav Krleža w jednej z wielu rozmów na temat relacji chorwacko-węgierskich stwierdził: *ne zaboravite da „nas dijeli samo jedan potok”*¹². W istocie bowiem tym, co (namacalnie) dzieli, ale zarazem – i to należy podkreślić – łączy oba kraje jest rzeka Drawa. Życie ludzi zamieszkujących tereny wzdłuż koryta rzeki jest immanentnie związane z jej charakterem oraz w znacznym stopniu uzależnione od zmieniających się czynników przyrodniczych. Z jednej strony bardzo dobre warunki glebowe w dolinach rzek pozwalają mieszkańcom na rozwój rolnictwa, z drugiej zaś strony wylewy wód, erozja i tworzenie się meandrow niszczą uprawy i zmuszają tubylców do przemieszczania się na obszary bezpieczniejsze. Ulegająca stałym przesunięciom granica (także chorwacko-węgierska) wymuszała konieczność adaptacji kolejnych gruntów tak, by pozwoliły one zaspokoić choć elementarne potrzeby bytowe ich użytkowników. Podążając tym tropem, Kiss nie bez podstaw stwierdził, że Drawa: *može simbolizirati i simbolizirala je oba aspekta hrvatsko-mađarskih veza: plodnu suradnju i činjenicu da su dvije zemlje upućene jedna na drugu (interreferencijalnost), jednako kao i suprotstavljene stavove i konflikte*¹³. Rzeka ta nie tylko była świadkiem burzliwych, zmiennych losów sąsiedztwa

¹¹ P. LENDVAI: *Węgrzy. Tysiąc lat zwycięstw w klęskach*. Tłum. A. KRZEMIŃSKI, B. NOWACKI. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2016, s. 197–198. Postaci Nikoli Zrinskiego/Zrínyiego Miklósa więcej miejsca poświęcono w rozdziale drugim.

¹² Cs.Gy. KISS: *Budimpešta – Zagreb...*, s. 205.

¹³ IDEM: *Drava kao motiv u mađarskoj književnosti*. Prev. F. ČURKOVIĆ-MAJOR. „Ekonom-ska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša” 2011, br. 7, s. 137.

obu interesujących nas krajów, ale niejednokrotnie odgrywała w nich bardzo ważną rolę¹⁴. Obecnie Drawa stanowi liczącą około trzysta pięćdziesiąt pięć kilometrów granicę zewnętrzną – międzypaństwową – oddzielającą Chorwację i Węgry, niegdyś natomiast pełniła funkcję granicy wewnętrznej – polityczno-prawnej i administracyjnej¹⁵. Zadanie ustalonych, lecz umownych linii wyznaczających pewien określony obszar znacznie przekracza to implikowane przez definicję leksemu *granica*, a więc przede wszystkim oddzielanie i odróżnianie terytorium jednego państwa od drugiego. W krajach o ustabilizowanej sytuacji państwowej (także narodowej i narodowościowej) granica stanowi – oprócz szeregu innych, takich jak, cytując za czołowym serbskim etnologiem Ivanem Čoloviciem słowa Anne-Marie Thiesse: *historia tworząca ciągłość [narodu – A.K.] przez wieki, poczet bohaterów reprezentujących cnoty narodowe, język, pomniki kultury, folklor, specyficzna mentalność i malownicze znaki rozpoznawcze: ubiór, specjały kulinarne czy zwierzęta herbowe*¹⁶ – jeden z dodatkowych czynników (do)określających i wzmacniających samoświadomość narodową. Posiadanie granic, będące jednym z czterech elementarnych prawnych kryteriów decydujących o państwowości określonej organizacji politycznej, w przypadku krajów dopiero się konstytuujących odgrywa rolę fundamentalną. W odniesieniu do nowo powstających organizmów państwowych istotnego znaczenia nabiera także funkcja granicy uznawana za nie zawsze mającą miejsce, czyli separowania dwóch narodów od siebie¹⁷. Taka funkcja linii podziału pomiędzy Chorwacją i Węgrami przypadła Drawie po rozpadzie Austro-Węgier, a szczególnie w okresie istnienia najpierw krótkotrwałego Państwa Słoweńców, Chorwatów i Serbów (chorw. Država Slovenaca, Hrvata i Srba), później Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (chorw. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca): [...] *za*

¹⁴ Warto nadmienić, że w pamięci zbiorowej Węgrów Drawa zajmuje miejsce wyjątkowe. Wspomnieć można, że srebrne pręgi występujące w herbie Węgier – obecne już od XVI wieku w herbie Królestwa Węgierskiego – symbolizują cztery główne rzeki przepływające przez kraj – Dunaj, Cisę, Sawę i właśnie Drawę. W węgierskiej kulturze, w tym także literaturze istnieje swoisty kult Drawy szczególnie uwidaczniający się w tekstach kultury twórców związanych przede wszystkim z Południowym Krajem Zadunajskim (węg. Dél-Dunántúl). Obraz ziem rozpościerających się wzdłuż Drawy stanowi nierozzerwalny element utworów wielu prozaików i poetów tamtejszego regionu piszących w niemal wszystkich epokach – należą do nich między innymi: Nikola Zrinski (węg. Miklós Zrínyi), László Listius (*A nemes Magyarország címeréhez*), Mihály Csokonai Vitéz (*A haza templomának örömnappa*), Dániel Berzsenyi (*A tizennyolcadik század*), Benedek Virág (*A Musához*), Mihály Vörösmarty (*Magyarország címere*), János Garay (*Kelet népéhez*), Mihály Tompe (*A testvérek*), Ferenc Kölcsey (*Zrínyi második éneke*), Mór Jókai (*Erdély aranykora*), Sándor Petőfi (*A Dráván*), Zoltán Somlyó (*Komp a Dráván*). Por. ibidem, s. 137–139.

¹⁵ Por. np.: Z. HAJDÚ: *Rijeka Drava kao administrativna i politička granica*. „Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarstvu povijest i povijest okoliša” 2011, br. 7, s. 64–79.

¹⁶ Cyt. za: I. ČOLOVIĆ: *Balkany – terror kultury*. Tłum. M. PETRYŃSKA. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2007, s. 67.

¹⁷ Por. H. DONNAN, T.M. WILSON: *Granice tożsamości, narodu, państwa*. Tłum. M. GŁOWACKA-GRAJPER. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007, s. 18–19.

*vrijeme jugoslavenske države 1918.–1941., [...] granica između Jugoslavije i Mađarske stavljena [je – A.K.] pod strogu kontrolu a svaki prelazak tretiran kao kazneno djelo*¹⁸. W czasie rewolucji 1956 roku węgierscy uciekinierzy mogli liczyć na schronienie po drugiej stronie rzeki, podobnego wsparcia doświadczyli zaś chorwaccy uchodźcy podczas tak zwanej wojny ojczyźnianej (chorw. *domovinski rat*) toczącej się w ostatnim dziesięcioleciu minionego wieku. Nadmienić można, że Węgry znalazły się wśród jednych z pierwszych państw, które po rozpadzie Jugosławii uznały niepodległość Chorwacji, stosunki dyplomatyczne oba kraje nawiązały już w styczniu 1992 roku. Okazana wówczas sąsiadom pomoc, rozwój współpracy w ramach umów bilateralnych oraz wspieranie Chorwacji na drodze do Unii Europejskiej przyczyniły się do ożywienia kontaktów między oboma narodami. Nie zmieniło to jednak faktu, że wieloletnie działania zmierzające do stworzenia homogenicznych państw narodowych skutecznie rozprawiły się z systemem wspólnych wartości kulturalnych, praktyk obyczajowych czy ideologemów historycznych. W efekcie tych nowych tendencji separacyjnych niemal wymazano z pamięci zbiorowej spuściznę ośmiowiekowego związku chorwacko-węgierskiego. Ogromny dysonans, jaki powstał na płaszczyźnie pomiędzy Zagrzebiem i Budapesztem, dostrzegalny jest szczególnie wyraźnie przez tych, którzy są świadomi kulturowej i edukacyjnej wspólnoty dziejowej. Cytowany już Kiss, wspominając swe wielokrotne podróże na drugą stronę Drawy, z nieukrywaną zadumą napisał: *S povratnom kartom nisam putovao samo u susjednu državu, već sam često teturao provalijom između dva jezika i dvije kulture. Jer ta je granica provalija, koliko god se tankom na karti činila njezina linija. Isto tako pobuđuje ona i neku tajnovitost. Svijet Mađara i Hrvata, usprkos susjedstvu, jedan je od drugoga kao da razdvaja tamna zavjesa. Naravno: jezik. Povijest 20. stoljeća. Bilo je vrijeme kada su samo ptice prelazile granicu. Ipak, ne mogu objasniti kako je iz svijesti obiju nacija mogla nestati uspomena na zajedničku prošlost. A krajolik kao da je isti i s ove i s druge strane Drave*¹⁹.

2.

Szczęśliwie dla Węgrów nie spełniły się złowieszcze wizje Johanna Gottfrieda von Herdera prognozującego ich zniknięcie w morzu Słowian i Germanów. Co prawda trzeba przyznać, że, w porównaniu z latami świetności, państwo węgierskie zostało w XX stuleciu znacznie okrojone, jednak pomimo tego – ze

¹⁸ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ: *Granica na Dravi od 1848. do 1919. godine (primjer Podravine i Prekodravlja)*. „Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša” 2011, br. 7, s. 82.

¹⁹ Cs.Gy. Kiss: *Budimpešta – Zagreb...*, s. 8.

względu na niewątpliwą entogenetyczną i językową odmiennność – wielowiekową obecność Węgrów w samym sercu Europy można uznać za wyjątkowy fenomen czy też – jak stwierdził Paul Lendvai – *Istnienie, a właściwie przetrwanie narodu węgierskiego i jego państwa narodowego w Kotlinie Panońskiej jest cudem europejskim*²⁰. Unikalny, charakterystyczny język oraz późne przybycie do Europy – osiedlanie się na Starym Kontynencie w momencie, gdy inne narody europejskie już tam były – sprawiły, iż Węgrzy przez wiele stuleci stanowili dla otoczenia zjawisko dość enigmatyczne. Znalazło to swoje odzwierciedlenie także w późniejszym postrzeganiu nacji. Zdaniem Lendvai: *Nie ma drugiego narodu, którego wizerunek w ciągu stuleci i epok byłby naznaczony tak wieloma i tak dalece sprzecznymi stereotypami jak Madziarzy*²¹. Publicysta uważa również, że, oprócz Albańczyków, Węgrzy są najbardziej osamotnionym ludem Europy – co potwierdza także Jerzy Snopek: *Świadomość węgierska jest naznaczona silnym piętnem wyobcowania, odrębności, specyficznego rodowodu*²². Rodowód ten jest zaś stosunkowo trudny do precyzyjnego odtworzenia, a próby jego rekonstrukcji związane są przede wszystkim z mnożącymi się hipotezami i niejasnościami. Za najbardziej pewne uznawane były analizy językoznawcze wskazujące na przynależność języka węgierskiego do rodziny języków ugrofińskich. Przyjmuje się, że najbliższym językowi węgierskiemu jest należący do rodziny uralskiej mansijski, którym mówią Mansowie na Uralu²³. Choć należy zaznaczyć, że również ta teoria miała swoich zwolenników i przeciwników: *Dla językoznawców węgierskich kwestia pochodzenia ich języka była kwestią polityczną – w XIX w. toczyła się nawet swoista wojna językowa między frakcją ugrofińską a turecką*²⁴.

Za kolebkę ludów ugrofińskich, według najpowszechniejszych koncepcji, uznaje się obszar między Jeziorem Aralskim a Uralem, bądź też znajdujące się na pograniczu Syberii i Mongolii Góry Sajańskie. Lingwiści (w większości) lokują siedziby Ugrofinów w trzecim tysiącleciu przed naszą erą na terenach między środkową Wołgą a Kamą, zarazem uznając, iż prawdopodobnie na przełomie III i II tysiąclecia przed naszą erą grupa ta rozpadła się na dwie mniejsze – fińską (fińsko-permską; wołżańsko-kamską) i ugryjską (uralsko-obską), w skład której weszli dzisiejsi Węgrzy (oraz Mansowie i Chantowie)²⁵.

²⁰ P. LENDVAI: *Węgrzy...*, s. 21.

²¹ Ibidem.

²² J. SNOPEK: *Węgry. Zarys dziejów i kultury*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”, 2002, s. 7.

²³ Por. A. HILDEBRANDT: *Węgry. Przewodnik historyczny. Polskie ślady*. Warszawa: Bellona, 2016, s. 15.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Por. W. SZYMAŃSKI, E. DĄBROWSKA: *Awarzy. Węgrzy*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1979, s. 149–155; S.A. SROKA: *Historia Węgier do 1526 roku w zarysie*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Homini s.c., 2000, s. 9–15; L. KONTLER: *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*. Prev. D. KEŠIĆ, S. DEVALD.

Grupa ugryjska w pierwszym tysiącleciu przed naszą erą zajęła obszary w zakolu Wołgi, w niektórych źródłach pojawiają się również informacje, że w czasie wędrówki skierowała się ona na południe, zajmując tereny wzdłuż rzek Isim i Tobol, na wschód od Uralu²⁶. Tam też prawdopodobnie Prawęgrzy zetknęli się z przebywającymi na stepach plemionami pochodzenia irańskiego (Scytami i Sarmatami), co skutkowało stopniowym przejmowaniem przez nich koczowniczego trybu życia oraz zajęciem się rolnictwem i hodowlą bydła. Około pięciuset lat przed naszą erą Prawęgrzy odłączyli się od Mansów oraz Chantów i weszli w ściślejszy kontakt z plemionami bułgarsko-tureckimi. Przejęli od nich zasady organizacji wojskowej i plemiennej – między innymi podział władzy pomiędzy przywódców duchowych i wojskowych – oraz elementy uzbrojenia i taktyki wojennej, a także stali się już całkowicie ludem pasterskim, koczowniczym. Potwierdzeniem tych faktów mają być pierwsze relacje historyczne pochodzenia bizantyjskiego, które uznają Prawęgrów za szczep turecki oraz odnotowane w języku węgierskim pozostałości tureckie (do języka węgierskiego weszło około trzystu słów pochodzenia tureckiego związanych przede wszystkim z uprawą roli oraz sferą duchową)²⁷.

Znacznych problemów następuje umiejscowienie Węgrów pod koniec I tysiąclecia przed naszą erą i na początku I tysiąclecia naszej ery. Nie wiadomo, kiedy opuścili oni dotychczas zajmowane obszary, ale prawdopodobnie do około IV wieku naszej ery proto-Węgrzy zasiedlali tereny na wschód od zakola Wołgi, obejmujące południową część tak zwanego Przeduralu i Uralu (późniejsza Baszkiria (chorw. Baškiriya; węg. Baskíria))²⁸. Nowa ojczyzna Madziarów – podczas wyprawy węgierskich zakonników w poszukiwaniu prakolebki narodu – została przez dominikanina Juliana nazwana *Magna Hungaria: W XIII wieku w poszukiwaniu praojczyzny swego ludu i pogańskich współbraci podejmowali dominikanie węgierscy dwukrotnie wyprawy na Wschód. Około roku 1232 dominikanin Otton spotkał na obszarach sąsiadujących z Kaukazem Węgrów, którzy mieli mu udzielić wskazówek do odnalezienia siedzib jego ludu. Opierając się na ich relacji, wyruszył w roku 1235 brat Julian z towarzyszami i w basenie jednego z dopływów Wołgi (najprawdopodobniej na lewym jej brzegu) znalazł lud rozumiejący język węgierski i przechowujący pamięć o wędrówce swych współbraci na Zachód*²⁹.

Zagreb: Srednja Europa, 2007, s. 44–45; W. FELCZAK: *Historia Węgier*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983, s. 15–17.

²⁶ Por. L. KONTLER: *Povijest Mađarske...*, s. 45.

²⁷ Por. J. SNOPEK: *Węgry...*, s. 9; W. FELCZAK: *Historia Węgier...*, s. 15; L. KONTLER: *Povijest Mađarske...*, s. 46.

²⁸ Według innej, *notabene* bardzo krytykowanej tezy Prawęgrzy ulokowali się wówczas na terenach stepów północnokaukaskich. Por. W. SZYMAŃSKI, E. DĄBROWSKA: *Awarzy. Węgrzy...*, s. 151.

²⁹ Ibidem, s. 153.

W połowie I tysiąclecia naszej ery, jak podaje w dziele *De administrando imperio* Konstantyn Porfirogeneta, Prawęgrzy ulokowali się na stepach czarnomorskich w tak zwanej Lewedii (Lebedii)³⁰ – na nieokreślonym dokładnie obszarze między Donem a Morzem Czarnym – gdzie stali się poddanymi Hunów, Awarów, Bułgarów (Onogurów³¹) i Chazarów. Na przełomie V i VI wieku naszej ery Prawęgrzy weszli w związek z plemionami tureckimi, co wywarło znaczący wpływ na kulturę węgierską. W pierwszych dziesięcioleciach VII wieku plemiona te dostały się do niewoli chazarskiej, z której w drugiej połowie VII stulecia jako pierwsi uwolnili się Bułgarzy³². Madziarzy pozbyli się zwierzchnictwa Chazarów dopiero około IX wieku, ale w ich miejsce pojawili się Pieczyngowie, zmuszając tym samym Węgrów do przesiedlenia się; w rezultacie zajęli oni *kraj między rzekami (krajem rzek)*³³ Dnieprem, Dniestrem, Bohem, Prutem i Seretem (lub według innych źródeł między Donem a Dunajem) – Etelköz³⁴. Przypuszczalnie wtedy Madziarzy po raz pierwszy zetknęli się z ludami słowiańskimi, w rezultacie czego przejęli od nich wiele słów oraz cech kulturowych³⁵.

Dobra organizacja Węgrów oraz doświadczenie zdobyte podczas walk z Chazarami sprawiły, że około roku 894 poproszeni oni zostali przez cesarza bizantyjskiego Leona VI (po klęsce jego wojsk w Macedonii) o pomoc w walce przeciwko bułgarskiemu księciu Symeonowi I. Początkowo Bizancjum wraz z Madziarami zdołało zająć część Bułgarii, jednakże władca bułgarski zwrócił się o wsparcie do Pieczyngów, którzy pokonali Węgrów i zmusili ich do opuszczenia Etelköz³⁶.

Prawdopodobnie w roku 895 przeprowadzona przez *kende* Kurszana i protoplastę legendarnego rodu Árpádów – *gyulę* Árpáda – grupa 400 tysięcy Węgrów rozpoczęła swą wędrówkę za Karpaty, w rok później osiedlając się na terenach Kotliny Naddunajskiej. Część źródeł podaje, iż zajmowanie przez Madziarów

³⁰ Nazwa ta pochodzi od imienia pierwszego wojewody węgierskiego: *Levedi* (*Lebedi/Lebedios/Levedios*). – Por. S.A. SROKA: *Historia Węgier...*, s. 9; W. FELCZAK: *Historia Węgier...*, s. 16; W. SZYMAŃSKI, E. DĄBROWSKA: *Awarzy. Węgrzy...*, s. 158.

³¹ Onoguruowie (*dziesięć plemion/strzał*) pochodzenia huńskiego nazywani byli także *Hun Ogur* (*Onogur, Ongur*) – plemię Hunów; źródła greckie nazwały ich *Ungroi* (*Ugroi*), w języku łacińskim ich nazwa brzmiała *Hungari* (*Hungarus*), w języku niemieckim *Ungarn*, rumuńskim *Ungur*, słowackim *Uhri*, czeskim *Uhři*, w języku polskim zaś *Węgrzy*.

³² L. KONTLER: *Povijest Mađarske...*, s. 46.

³³ Etil – nazwę utożsamia się z rzeką Don. – Por. S.A. SROKA: *Historia Węgier...*, s. 10; L. KONTLER: *Povijest Mađarske...*, s. 47; W. SZYMAŃSKI, E. DĄBROWSKA: *Awarzy. Węgrzy...*, s. 158–159.

³⁴ Część badaczy utożsamiała Levedię z Etelköz lub z jego wschodnią częścią; Elżbieta Dąbrowska w publikacji *Awarzy. Węgrzy...* stwierdza, iż: *Geograficzny i chronologiczny stosunek Lebedii i Atelkuzu jest bardzo trudny do wyjaśnienia*. Zob. W. SZYMAŃSKI, E. DĄBROWSKA: *Awarzy. Węgrzy...*, s. 159.

³⁵ Por. W. FELCZAK: *Historia Węgier...*, s. 16.

³⁶ Por. L. KONTLER: *Povijest Mađarske...*, s. 51–53; S.A. SROKA: *Historia Węgier...*, s. 10.

nowego terytorium miało charakter stopniowy, który obejmował kilka lat. W rezultacie ulokowali się oni na obszarach pomiędzy środkowym Dunajem a Cisą; dokładniej – zasiedlili południowo-zachodnią część Kotliny, nie przekroczyli linii Dunaj–Sawa, od południa i południowego zachodu granicę tworzyła Drawa, na wschodzie obejmowała ona zaś tereny zaciisańskie. Napór Węgrów sprawił, iż ludność słowiańska dotychczas zamieszkująca te obszary została wyparta, w rezultacie czego Madziarzy podporządkowali sobie także rozległe tereny sąsiadujące z ich pierwotnym lokum³⁷.

Warto podkreślić, że przybycie Węgrów do Kotliny Karpackiej³⁸, datowane na 896 rok, stanowi jedno z najbardziej symbolicznych wydarzeń w dziejach węgierskich i określane jest jako *honfoglalás*, czyli *zajęcie (objęcie) ojczyzny*³⁹:

³⁷ Por. J. SNOPEK: *Węgry...*, s. 17–18; W. FELCZAK: *Historia Węgier...*, s. 17.

³⁸ Tereny te zajmowane były już w epoce kamienia – wówczas przez człowieka jaskiniowego. Od późnej epoki brązu mieszkańcami obszarów zajętych w IX wieku przez Węgrów byli kolejno Ilirowie, Trakowie, Scytowie, Celtowie i Dakowie. Na początku II wieku naszej ery terytorium to dostało się ponownie pod panowanie Rzymian, gdyż ci już w pierwszych latach naszej ery założyli obóz w Aquincum (ruiny zachowały się na przedmieściach dzisiejszego Budapesztu) oraz kolonię Panonia. Rzymscy osadnicy stworzyli ponadto takie miasta jak Savaria (dzisiejszy Szombathely), Sophianae (Pécs) czy Scarbantia (Sopron). Na przełomie IV i V wieku Kotliną Naddunajską została podbita przez Hunów, którzy zyskali sławę przede wszystkim dzięki swojemu wodzowi Attyli. Po jego śmierci – w 453 roku – imperium zostało rozbite przez ludy germańskie, które stały się kolejnymi mieszkańcami tych terenów (Goci, Longobardowie, Gepidzi). Uznaje się jednak, że pewne elementy etniczne Hunów weszły w skład etniczny Węgrów. Jednym z najdłużej zamieszkujących Kotlinę ludów koczowniczych przed przybyciem Madziarów byli spokrewnieni z Hunami Awarowie (por. np. W. SZYMAŃSKI, E. DĄBROWSKA: *Awarzy. Węgry...*, s. 25–41). Bezpośrednio przed Węgrami na obszarze panońskim osiadli natomiast Słowianie, którzy stworzyli organizmy państwowe takie jak księstwo Kocela nad Jeziorem Błotnym i Państwo Wielkomorawskie istniejące do najazdu koczowniczych Węgrów. Por. S.A. SROKA: *Historia Węgier...*, s. 15–16; J. SNOPEK: *Węgry...*, s. 17–20; W. FELCZAK: *Historia Węgier...*, s. 11–14.

³⁹ Motyw zajęcia przez Węgrów ojczyzny był poddawany literackiej interpretacji przez twórców w różnych epokach oraz w różnorodnych formach gatunkowych. Za jedno z najlepszych i najistotniejszych dzieł poświęconych temu zagadnieniu uchodzi epos historyczny Mihály Vörösmartyego *Zalán futása* (pol. *Ucieczka Zalána*). Vörösmarty był wybitnym poetą, krytykiem literackim, dramaturgiem, czołowym przedstawicielem węgierskiego romantyzmu. Rok powstania utworu *Ucieczka Zalána*, czyli 1825, traktowany jest w literaturze węgierskiej symbolicznie – uznaje się go za moment dokonania się na Węgrzech przełomu romantycznego. Napisany heksametrem w 10 pieśniach epos opiewający jedno z najważniejszych wydarzeń w dziejach Madziarów cieszył się sporym uznaniem wśród czytelników. Sprzyjały temu bardzo sugestywnie, żywo nakreślone sceny batalistyczne oraz niemający bezpośredniego związku z głównym tematem wątek miłosny. Wyzierające z dzieła patriotyzm oraz idea narodowa miały na celu zachęcenie Węgrów do zgłębiania własnej przeszłości. (Por. I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska. W: Dzieje literatur europejskich*. Red. W. FLORYAN. T. 3, cz. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991, s. 435–437; T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej*. Tłum. E. MROCZKO, J. BARCZYŃSKI, J. FALICKI. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966, s. 93–94; *Mały słownik pisarzy węgierskich*. Red. B. CHICIŃSKA. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977, s. 151–154).

Mađarski narod, jedini ne samo u Srednjoj Europi, već u Europi uopće, koji još ima živu tradiciju o osvajanju domovine (honfoglalás) jer je u nju – kao jedan od najmlađih europskih naroda – doselio posljednjih godina IX. stoljeća (oko 896) i tek se tu formirao, donio je na sapima svojih poludivljih konja i pod svojim debelim kožusima nešto posve novo u plodnu Panonsku nizinu, u koju su se već više stoljeća prije njega bili smjestili slavenski i drugi „starosjedioci” [...]”⁴⁰.

Na istotę tego faktu składały się, jak się wydaje, dwa główne czynniki – po pierwsze, był to moment włączenia Madziarów w krąg dziejów europejskich, po drugie, okoliczności związane z wędrówką i zajęciem nowego terytorium oraz sama przestrzeń, w której się ulokowali. W zbiorowej pamięci Węgrów Kotlina Naddunajska funkcjonowała – zdaniem węgierskiej historyczki Adrienne Körmendy – *jako świadomy cel ich wędrówki, ziemia obiecana, do której mają prawo: jako do ojcowizny po Attyli, wodzu Hunów. Lud Arpada nie był przypadkowym, barbarzyńskim tłumem, lecz dobrze zorganizowanym społeczeństwem. Stanowił istotną siłę militarną. Fakt, że w trakcie wędrówki potrafili zachować swoją tożsamość językową i etniczną, wskazuje na to, że Madziarzy musieli być ludem liczebnie znaczącym, a wewnętrznie społecznością wysoko zdyscyplinowaną, o ukształtowanej już tożsamości*⁴¹. Objęte terytoria miały ponadto wybitne walory geograficzno-przyrodnicze: *Dla Madziarów nowa ojczyzna była jak biblijne Kanaan – ziemią wybraną, ziemskim rajem, krainą mlekiem i miodem płynącą. [...] Było to rzeczywiście cudowne miejsce do osiedlenia się: położone nad jedną z najwspanialszych rzek, obfituje w urodzajne gleby i bogate złoża metali szlachetnych, obdarowane wspaniałym klimatem, otoczone półpierzścieniem Karpat*⁴².

Początek pobytu Węgrów w Kotlinie Naddunajskiej znamionowały przede wszystkim liczne wyprawy łupieżcze, które znacząco przyczyniły się do upadku w 906 roku państwa wielkomorawskiego, co *de facto* zamknęło okres zajmowania przez Węgrów nowej ojczyzny. Szacuje się, iż w latach 899–955 nowo przybyli mieszkańcy Europy dokonali około 33 najazdów na Zachód oraz kilku na Bizancjum, pustosząc w tym czasie między innymi Lombardię, Karyntię, Bawarię, Turyngię, Burgundię, Bazyleę, Alzację i Lotaryngię oraz

Tysięczna rocznica zajęcia ojczyzny obchodzona była na terenach Korony św. Stefana bardzo okazale, a przygotowania do niej trwały prawdopodobnie ponad 15 lat. Milenijny rok – jak pisał Lendvai – *stał pod znakiem rozbuchanej narodowej pewności siebie, szeroko zakrojonego potwierdzenia węgierskiej idei państwowej wobec Wiednia, ale także w stosunku do coraz bardziej niespokojnych narodowości*. Zob. P. LENDVAI: *Węgrzy...*, s. 452. Por. więcej: ibidem, s. 451–459.

⁴⁰ E. ČOLAKOVIĆ: *Predgovor*. U: *Zlatna knjiga mađarske poezije*. Ur., prev. E. ČOLAKOVIĆ, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1978, s. 8.

⁴¹ A. KÖRMENDY: *Tysiąc lat Węgrów w Europie*. „wSieci Historii: miesięcznik o Polsce, historii i kulturze” 2014, nr 6, s. 10.

⁴² J. SNOPEK: *Węgry...*, s. 18.

tereny dzisiejszej Francji, Luksemburga i Belgii, docierając nawet do Półwyspu Iberyjskiego. Kres najeżdźczej działalności Madziarów położyła dopiero klęska poniesiona w walce z cesarzem Ottonem I pod Augsburgiem (955 rok)⁴³.

Wydarzenie to było swoistym zwrotem w historii węgierskiej – w obliczu niemożności prowadzenia dalszych wypraw łupieżczych (czy też konieczności znacznego ich ograniczenia) Madziarzy zmuszeni zostali do zmian społeczno-gospodarczych. Transformacji musiał ulec przede wszystkim prowadzony przez nich dotąd tryb życia – z koczowniczego na osiadły, gospodarka – z pasterskiej na rolniczą oraz organizacja kształtującego się powoli państwa. Niepoślednią rolę w tym przeobrażeniu odegrała podbita ludność słowiańska. Elżbieta Dąbrowska w publikacji *Awarzy. Węgrzy* (w części poświęconej Węgom) stwierdza: *Czynnikiem, który pozwolił Węgom przeprowadzić te przemiany, była [...] pełna zdolność zasymilowania elementów obcych i przyswajania czynników nowych, a w końcu talent organizacyjny panujących jednostek i umiejętność użytkowania zdobytych dóbr*⁴⁴. I tak na przykład Madziarzy wykorzystali doświadczenie podbitych Słowian chociażby w zakresie uprawy ziemi czy też kształtowania struktur państwowych – wzorem stało się zwłaszcza, rozbite przez Węgrów, państwo księcia Pribiny i jego syna Kocela nad Jeziorem Błotnym. Podbici Słowianie nie pełnili jednak w nowym organizmie państwowym wyłącznie funkcji poddanych, ale stali się także jego twórcami i organizatorami. Potwierdzeniem tego jest między innymi sam język węgierski, w którym zachowała się znaczna liczba słów z zakresu organizacji państwowej i wczesnej gospodarki rolnej pochodzenia słowiańskiego⁴⁵.

Węgrzy zawdzięczają ponadto ludom słowiańskim rozwój kultury duchowej, w tym poznanie przez nich wiary chrześcijańskiej. Co prawda, w wyniku kontaktów z Bizancjum, horka Bulcsú prawdopodobnie już w 948 roku wieku przyjął chrzest w obrządku wschodnim (pięć lat później ochrzczony został także władca Siedmiogrodu – wódz Gyula) – sprowadzono na Węgry również mnichów greckich, którzy założyli między innymi pierwsze klasztory – to jednak Kościół wschodni został wyparty przez Kościół zachodni. Istotną w tym rolę odegrały decyzje organizatorów państwa węgierskiego – księcia Gejzy i jego syna Vajka. Gejza, kierując się w znacznej mierze pobudkami politycznymi⁴⁶, poprosił cesarza niemieckiego Ottona I o przysłanie misjonarzy mających prowadzić akcję chrystianizacyjną. W 974 roku odbył się uroczysty chrzest władcy węgierskiego, jego syna, któremu nadano imię Stefan (węg. István) oraz około 5000 możnych. Chrystianizacja całego kraju stanowiła jednak proces długotrwały, a ważną jego postacią był chociażby święty Wojciech. W 996 roku założono pierwsze opactwo

⁴³ Por. S.A. SROKA: *Historia Węgier...*, s. 15–16; W. SZYMAŃSKI, E. DĄBROWSKA: *Awarzy. Węgrzy...*, s. 171–173.

⁴⁴ W. SZYMAŃSKI, E. DĄBROWSKA: *Awarzy. Węgrzy...*, s. 234.

⁴⁵ Por. np. ibidem, s. 223; W. FELCZAK: *Historia Węgier...*, s. 21–22.

⁴⁶ Por. np. L. KONTLER: *Povijest Mađarske...*, s. 59–61; J. SNOPEK: *Węgry...*, s. 29–32.

benedyktyńskie na Węgrzech w Pannonhalma⁴⁷, natomiast po otrzymaniu z rąk papieża Sylwestra II insygniów królewskich (1000 rok) Stefan I rozpoczął budowę administracji kościelnej – utworzył dziesięć diecezji – założył osiem biskupstw i dwa arcybiskupstwa – oraz ustanowił szereg praw zobowiązujących mieszkańców między innymi do wyznawania wiary chrześcijańskiej, świętowania niedziel, zachowywania postów i spowiedzi przedśmiertnej, płacenia dziesięciny na rzecz Kościoła czy nakazujących, aby każde dziesięć wsi wybudowało jeden kościół⁴⁸. Jednocześnie król zintensyfikował prace nad organizacją administracji państwowej oraz armii: *Na wspólnej bazie ze strukturą kościelną rozbudował administrację państwową, tworząc system komitatów królewskich, które później, przekształcając się w komitaty szlacheckie, stanowiły podstawy administracji państwowej i samorządowej przez tysiąc lat*⁴⁹.

Nie ulega wątpliwości, iż dzięki swoim działaniom Stefan I nie tylko wybudował nowy organizm państwowy w Europie Zachodniej⁵⁰, jego silną – biorąc pod uwagę okoliczności powstania – pozycję w regionie: *Kraljestvo Svetog Stjepana, koji je kanoniziran 1083. godine, čvrsto se i nepovratno vezalo uz kršćansku Europu, a ujedno je i postalo najcjenija i najmoćnija nova monarhija osnovana u drugoj polovici desetog stoljeća*⁵¹, ale także stworzył podwaliny swej własnej (rosnącej przez lata) legendy⁵². W takim kształcie instytucje stworzone przez Stefana (kanonizowany w 1083 r.) traktowano jako nienaruszalne, jego ustawy i rozporządzenia stały się najwyższym źródłem prawa, a jego korona została symbolem państwa węgierskiego⁵³; i jak dalej konstatuje Adrienne Körmendy: *Fundamenty zbudowane przez św. Stefana były tak mocne, że Węgry okazały się najstabilniejszym państwem w Europie Środkowo-Wschodniej*⁵⁴.

⁴⁷ W 1002 roku klasztor został poświęcony przez Stefana I; opactwu nadane zostały te same przywileje, jakie miało opactwo na Monte Cassino. Przy klasztorze utworzono szkołę, która wykształciła znaczną część węgierskiego duchowieństwa. Por. W. SZYMAŃSKI, E. DĄBROWSKA: *Awarzy. Węgrzy...*, s. 230; S.A. SROKA: *Historia Węgier...*, s. 19.

⁴⁸ Por. W. SZYMAŃSKI, E. DĄBROWSKA: *Awarzy. Węgrzy...*, s. 227–229; L. KONTLER: *Povijest Mađarske...*, s. 63–66; J. SNOPEK: *Węgrzy...*, s. 32–33.

⁴⁹ A. KÖRMENDY: *Tysiąc lat Węgrów...*, s. 10.

⁵⁰ Powszechnie uważa się, że wysłanie posłów do cesarza Ottona (973) i korona, którą papież Sylwester II obdarzył Stefana (1000), oznaczała jednocześnie wejście Węgier do Europy chrześcijańskiej. Z chwilą, gdy pierwszy ochrzczony król węgierski, rozważywszy plusy i minusy ekspansji Zachodu, nawrócił swój lud na chrześcijaństwo (ślądem Piastów polskich i czeskich Przemyślidów), nazwa „Europa Occidens” zaczęła obejmować również i ten region. Zob. J. SZÜCS: *Trzy Europy*. Tłum. J.M. KŁOCZOWSKI. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1995, s. 61.

⁵¹ L. KONTLER: *Povijest Mađarske...*, s. 66.

⁵² Wacław Felczak za największą zasługę Stefana I – jak podkreśla autor, nie poprzez pryzmat legendy, ale rzeczywistych czynów – uznaje *zjednoczenie koczowniczych plemion w jeden organizm silnej monarchii, co stało się historycznym warunkiem dalszej egzystencji Węgrów w Europie*. Zob. W. FELCZAK: *Historia Węgier...*, s. 26.

⁵³ A. KÖRMENDY: *Tysiąc lat Węgrów...*, s. 10.

⁵⁴ Ibidem.

ROZDZIAŁ II

Substrat heroiczny i mityczny: chorwacko-węgierskie toposy międzykulturowe do XVIII wieku

1.

Nie będzie nadużyciem stwierdzenie, że chorwacko-węgierskie kontakty kulturalne znacznie wyprzedziły formalną unię, która połączyła oba narody na wiele stuleci. Pierwsze oznaki wzajemnych relacji – relacji słowiańsko-węgierskich (plemiona słowiańskie na tych terenach miały różne pochodzenie i nazwy) – pojawiły się w momencie najwcześniejszej styczności etnosów, czyli tuż po przybyciu na tereny Niziny Panońskiej i zasiedleniu jej przez plemiona madziarskie. Można zatem powiedzieć, iż chorwacko-węgierskie kontakty kulturalne zrodziły się pod koniec IX wieku naszej ery. Choć początkowo miały one charakter dość prymitywny i stosunkowo mało intensywny, to z biegiem czasu zaczęły przybierać na sile i obejmować kolejne sfery życia zbiorowości – od wyrobu i wymiany dóbr materialnych, poprzez obyczaje, organizację życia społecznego, aż po język. David Andraš w studium *Mostovi uzajamnosti. Poglavlja o jugoslovensko-mađarskim kulturnim i književnim vezama* twierdzi, że śledząc chronologię symptomów bezpośrednich kontaktów, należy sięgnąć aż do węgierskiego wariantu pisma runicznego – *rowasz* (węg. *magyar rovásírás*) – wzorowanego na runach tureckich. W nim bowiem można dostrzec namacalny efekt zetknięcia się Madziarów z ludami południowosłowiańskimi – w tym przede wszystkim zaś warstwy duchowej. W drugiej połowie IX wieku wśród łączników ze słowiańskim światem pośrednio znaleźli się także Cyryl i Metody – dzięki przejęciu liter *e* i *o* z głagolicy i włączeniu ich do tworzonego alfabetu *rowasz*¹: [...] *pismo raboš – koje potvrđuje i najstarije dodire u kul-*

¹ Por. D. ANDRAŠ: *Mostovi uzajamnosti. Poglavlja o jugoslovensko-mađarskim kulturnim i književnim vezama*. Novi Sad: Radnički univerzitet „Radivoj Čirpanov”, 1977, s. 11–12.

*turi Južnih Slovena i mađarskih plemena – očuvalo se i koristilo kod Mađara, mahom u Erdelju, sve do XVI stoleća*². Pismo to było jednak używane aż do połowy XIX wieku przez Seklerów zamieszkujących tereny Siedmiogrodu.

Koegzystencja plemion węgierskich w bezpośredniej bliskości Słowian sprawiła, że pewne elementy tradycji, obyczajów, rytuałów czy folkloru – najczęściej jedynie wybrane ich elementy – przeniknęły do kultury nowych osadników. W sferę wartości niematerialnych włączone zostały między innymi obyczaje, pieśni (niektóre o korzeniach pogańskich) – czasami tylko ich melodie albo też rytuały związane z obchodami określonych świąt i uroczystości.

Istotne źródło informacji na temat danej społeczności, procesu jej konstytuowania się czy ewolucji stanowił bez wątpienia język. Zajęcie przez Węgrów Kotliny Naddunajskiej wymusiło na nich zmianę trybu życia z koczowniczego na osiadły, co wiązało się z koniecznością stworzenia nowych struktur państwowo-społecznych. Wzorcem dla przybyszów stały się naturalnie sąsiednie ludy słowiańskie – Madziarzy przejęli więc od nich system organizacji nowej ojczyzny. Co więcej, przejęli oni nie tylko pewne rozwiązania natury logistyczno-systematyzującej, ale także ich nazewnictwo. Analizując zatem język węgierski na poziomie leksykalnym, dostrzec można wiele leksemów mających słowiański rodowód. Zapożyczenia słowiańskie obecne w węgierszczyźnie są wobec tego związane w znacznym stopniu z tymi obszarami, których zasady i funkcjonowanie zaadaptowane zostały na potrzeby osiedleńców. Do kręgów tych należało przede wszystkim słownictwo z zakresu organizacji struktur państwowych i kościelnych, ekonomii, religii oraz leksyka dotycząca życia codziennego: domu, narzędzi, ubioru, uprawy roli, hodowli bydła, łowiectwa, rybołówstwa, rzemiosła oraz przyrody – roślin i zwierząt, słowem – całokształtu zjawisk związanych z kulturą materialną i społeczno-duchową³.

Nadmienić należy, iż kontakty pomiędzy sąsiadami nie miały charakteru jednostronnego, lecz opierały się na wzajemności. Tym samym również w językach słowiańskich wysoką frekwencją legitymują się pożyczki z języka węgierskiego. Występowanie hungaryzmów w języku chorwackim ma charakter ściśle historyczny i uwarunkowane jest sytuacją społeczno-polityczną. Przejmowanie elementów językowych z węgierszczyzny uważa się za jeden z najwcześniejszych śladów kontaktów z innymi językami: [...] *ne računajući posuđenice koje su preuzete još u staroslavenskom jeziku, hungarizmi pripadaju najstarijem sloju kontaktnih pojava u hrvatskom leksičkom fondu*⁴ i uznaje się, iż jest to proces zamknięty. Za początek procesu recypowania leksemów o proveniencji węgierskiej przyjmuje się wiek XIII, natomiast schyłek datowany jest

² Ibidem, s. 13.

³ Por. ibidem, s. 16–18.

⁴ O. ŽAGAR-SZENTESI: *Hrvatski u dodiru s mađarskim jezikom*. U: *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilagodba posuđenica*. Ur. L. SOČANAC [et al.]. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005, s. 52.

na XVII stulecie, kiedy to dostrzec można wyraźne jego osłabienie. Pierwsza faza pojawiania się hungaryzmów dotyczyła przede wszystkim dialektu kajkawskiego – *stricte* terminologii liturgicznej/religijnej (XIII i XV wiek)⁵, druga, późniejsza faza, objęła gwary sławońsko-wojewódzkie (połowa XVII wieku) i związana była z kręgiem kultury wiejskiej oraz rolniczej. W kolejnych dwóch stuleciach – XVIII i XIX – liczba zapożyczeń z węgierszczyzny zmniejszała się. Było to efektem działań (auto)identyfikacyjnych, standaryzacją języków narodowych i związanych z tym tendencji purystycznych. Elementy czerpane z węgierszczyzny pojawiały się więc jedynie w formie kalk językowych. Wraz z rozpadem Austro-Węgier kontakty pomiędzy językami chorwackim i węgierskim znacząco się ograniczyły. Należy ponadto wspomnieć, iż nieco inaczej wyglądała sytuacja na dzisiejszych obszarach przygranicznych, w miejscach, gdzie dochodziło do codziennego kontaktu użytkowników obu języków, oraz tam, gdzie częstym zjawiskiem były migracje czy to ludności węgierskiej, czy też chorwackiej. Tam okoliczności społeczno-polityczne nie odgrywały aż tak istotnego znaczenia. Na tych terenach wymiana językowa miała bowiem charakter lokalny, codzienny, a pożyczki pojawiające się w jednym lub drugim języku częstokroć pochodziły z mowy potocznej czy dialektalnej. Bezpośrednia bliskość społeczności znajdujących się na granicy wiązała się również ze zjawiskiem dwujęzyczności, które naturalnie skutkowało między innymi intensywną wzajemną wymianą słownictwa⁶.

2.

Zalążek chorwacko-węgierskich kontaktów literackich przypadł na okres wczesnego średniowiecza. Najwcześniejsze ślady tychże kontaktów zarejestrowane zostały w literaturze tuż po założeniu przez węgierskiego króla Władysława I biskupstwa w Zagrzebiu w 1094 roku. Wówczas przeniesiono z Węgier do Chorwacji pierwsze kodeksy liturgiczne napisane po łacinie – *Missale antiquissimum*, *Benedictionale*, *Sacramentarium*. Jednocześnie zaczął się rozwijać kult węgierskich świętych – między innymi Stefana, Emeryka czy Elżbiety – a motywy związane z ich postaciami odnaleźć można chociażby w starej literaturze chorwackiej. Ważna rola przypadła także zakonowi paulinów – za ojca i założyciela zakonu uważa się węgierskiego kapłana, błogosławionego Euzebiusza z Ostrzyhomia (węg. Esztergom). W XIII wieku na terytorium Chorwacji istniało sześć klasztorów paulińskich, które stały się najważniejszymi ośrodkami kultury i literatury sakralnej. Chorwacka tradycja

⁵ Ośrodkiem kajkawszczyzny był Zagrzeb, utrzymujący kontakty polityczne, ekonomiczne, kulturalne i kościelne z Węgrami.

⁶ Por. O. ŽAGAR-SZENTESI: *Hrvatski u dodiru s mađarskim jezikom...*, s. 51–53.

głagolicka w znacznym zaś stopniu wpłynęła na powstawanie piśmiennictwa religijnego tworzonego po węgiersku. Anonimowy węgierski kartuz wskazywał chorwackie teksty jako dobry przykład literatury kościelnej pisanej już w języku narodowym. Zainspirowany tradycją głagolicką sam stworzył – uważany za najważniejszy (a na pewno najobszerniejszy, bo liczący ponad tysiąc stron) kodeks napisany w języku węgierskim – kodeks *Ērđy* (chorw. *Erdijev kodeks*; węg. *Ērđy kódex*) (1526–1527). Dzieło to – stanowiące uporządkowany zbiór kazań i legend – zwykło zajmować poczesne miejsce w hierarchii węgierskiej literatury klasztornej⁷.

Charakterystyczne dla literatury średniowiecznej teksty tematyzujące ideały, bohaterskie czyny i żywoty rycerzy odegrały także istotną rolę w rozwoju stosunków literackich pomiędzy interesującymi nas narodowościami. Znamiennym przykładem tego typu utworu była aktualizowana opowieść o wojnie trojańskiej. Jej wariant węgierski został spisany przez anonimowego uczonego około XIII wieku na podstawie łacińskiego prototypu powstałego prawdopodobnie w wieku XII. Starowęgierski tekst stał się natomiast wzorcem dla autorów słowiańskich – w tym chorwackich – którzy bazując na nim tworzyli jego własne wersje językowe. O węgierskim pochodzeniu chorwackiej parafrazy opowieści świadczyła między innymi struktura fonetyczna imion własnych, kalki językowe czy hungaryzmy⁸. Podobną drogę przebyła opowieść o Aleksandrze Wielkim – jej węgierskie wydanie zostało oparte na oryginale greckim, dopełnionym później o elementy z pierwowzoru łacińskiego oraz węgierskiej historii; w czasie panowania Ludwika Węgierskiego I w jego otoczeniu powstała natomiast chorwacka wersja utworu⁹.

U progu renesansu oraz w czasie jego trwania relacje artystyczne między oboma narodami zostały jeszcze bardziej rozwinięte. Wymiana myśli, wiedzy (częstokroć zdobywanej poza granicami), służba Chorwatów na kolejnych dworach królewskich, współdzielenie przestrzeni historyczno-politycznej, a co za tym idzie zainteresowanie podobnymi tematami i problemami życia społecznego sprawiły, iż w działalności i utworach pisarzy reprezentujących zarówno jeden, jak i drugi naród zaczęła pojawiać się coraz większa liczba motywów i postaci z historii węgierskiej i/lub chorwackiej oraz odniesień do wspólnych chorwacko-węgierskich doświadczeń. Wielu z twórców chorwackich miało ogromny wkład w rozwój kultury (w tym oczywiście sztuki i literatury) węgierskiej oraz – co należy podkreślić – odegrało decydującą rolę w ukonstytuowaniu się węgierskiego humanizmu. Aktywność chorwackich intelektualistów również na polu europejskim (większość z nich pobierała edukację we Włoszech, gdzie

⁷ Por. D. ANDRAŠ: *Mostovi uzajamnosti...*, s. 20–21.

⁸ Por. ibidem, s. 35–39; *Mađarsko-jugoslavenski odnosi*. U: *Enciklopedija Jugoslavije*. Sv. 5: *Jugos–Mak*. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1962, s. 590.

⁹ Por. D. ANDRAŠ: *Mostovi uzajamnosti...*, s. 39–42. *Mađarsko-jugoslavenski odnosi...*, s. 590.

spotykała się z ówczesną elitą humanistyczną) w zasadniczym stopniu przyczyniła się do podniesienia rangi Budy, czyniąc z niej jeden z wyróżniających się ośrodków europejskiego humanizmu¹⁰. Niektórzy z Chorwatów wstawili się swymi dokonaniem na rzecz królestwa do tego stopnia, że zostali zaanektowani przez tamtejszą kulturę i zaczęli funkcjonować w świadomości węgierskiej jako artyści rodzimi.

Przykładem postaci, którym przypadło szczególne miejsce w obu kulturach i literaturach, byli dwaj wybitni humaniści – ściśle związani z dworem Macieja Korwina – Jan Vitéz¹¹ (węg. János Vitéz, chorw. Ivan Vitez od Sredne) oraz Janus Pannonius¹² (węg. János Csezmicei, chorw. Ivan Česmički).

Ivan Vitez pochodził z okolic miasta Križevci i przez całe życie wskazywał na swą przynależność do narodowości chorwackiej. Dzięki zasługom dla węgierskiej kultury został zaabsorbowany przez tamtejszą historiografię i na stałe zapisał się w jej annałach. W węgierskich opracowaniach historycznych czy historycznoliterackich figuruje w jednym szeregu z najznakomitszymi osobistościami w dziejach Madziarów, i to częstokroć bez wzmianki o jego chorwackim rodowodzie. Ten pobierający nauki w Padwie i Bolonii człowiek intelektu, autor znakomitych mów, określany jest mianem pierwszego (łacińskiego) węgierskiego pisarza humanisty. Na dworze królewskim od początku związany był z Maciejem Korwinem – najpierw pełniąc funkcję jego nauczyciela, później – po wstąpieniu syna Jánosa Hunyadiego na tron¹³ – stał się ważną postacią sprowadzającą do Budy najważniejszych myślicieli i naukowców epoki. Vitéz interesował się naukami przyrodniczymi, astronomią i astrologią,

¹⁰ Swą działalnością na dworze Macieja Korwina oprócz Ivana Vitéza i Ivana Česmickiego wstawili się także Petar Džamanjić, Serafin Bunić, Feliks Petančić, Juraj Augustin Zagrepčanin. Przy boku Jana Zapolyi wyróżnili się między innymi Stjepan Brodarić, Antun Vrančić, Juraj Utišenić, Fran Trankvil Andreis. Por. więcej: V. VRATOVIĆ: *Hrvati i latinska Europa. Latinsko-hrvatske teme*. Zagreb: Matica hrvatska, 1996, s. 41–42.

¹¹ Jan Vitéz – urodził się w 1405 roku w Srednej niedaleko miasta Križevci, zmarł w roku 1472 w węgierskim Ostrzyhomiu.

[W przypadku niektórych z przywoływanych postaci – istotnych dla wywodu – zdecydowano się na podawanie w niniejszym rozdziale dat i miejsc ich urodzenia oraz śmierci, tak aby można było jak najprecyzyjniej osadzić je w procesie historycznoliterackim/kulturowym oraz uwypuklić terytorialne/regionalne uwarunkowania interesujących nas relacji chorwacko-węgierskich – A.K.].

¹² Janus Pannonius – urodził się w Sławonii w 1434 roku, zmarł w 1472 roku w Medvedgradzie koło Zagrzebia. Mimo iż zmarł w Chorwacji i tam też został pochowany, jego ciało zostało później przeniesione do Peczu.

¹³ Maciej Korwin wstąpił na tron węgierski być może za sprawą poparcia, jakie otrzymał od Vitéza: *Vespasiano da Bisticci, przyjaciel florencki Janusa Pannoniusa i jego wuja – prymasa, w swych „Żywotach ludzi wybitnych” („Vite di Uomini Illustri del secolo XV”) twierdzi, że Maciej Korwin wstąpił na tron w znacznej mierze dzięki poparciu Jánosa Vitéza*. Zob. I.N. GOLENISZCZEW-KUTUZOW: *Odrodzenie włoskie i literatury słowiańskie wieku XV i XVI*. Tłum. W. ŚLIWOWSKA, R. ŚLIWOWSKI. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970, s. 187.

jego mentorem po przybyciu na Węgry był inny Chorwat – pedagog, pisarz, humanista Petar Pavao Vergerije (starszy) przebywający na dworze królewskim za panowania Zygmunta Luksemburczyka. Vergerije, również posiadający włoskie wykształcenie, zapisał się w historii jako autor jednego z ważniejszych traktatów pedagogicznych *De ingenuis moribus ac liberalibus studiis* (1402, opublikowany w 1470 roku). Podczas pracy u boku króla Zygmunta zgromadził bibliotekę, którą po swej śmierci przekazał Vitézowi. Vergerije wskazał młodszemu koledze drogę rozwoju humanistycznego oraz zachęcił go do kolekcjonowania rękopisów największych dzieł. W efekcie tego Vitéz stworzył ogromną bibliotekę, do której z pomocą florenckiego księgarza Vespasiana da Bisticci sprowadzał zbiory z całej niemalże Europy. Chciał on bowiem posiadać w swej kolekcji woluminy ze wszystkich dziedzin wiedzy. Księgozbiór Chorwata wzbogacał także siostrzeniec Vitéza – Janus Pannonius¹⁴. Zebrana przez nich obu nader bogata kolekcja dzieł oryginalnych i tłumaczonych, a także manuskryptów stała się prawdopodobnie podstawą jednej z najcenniejszych bibliotek renesansowej Europy – biblioteki króla Macieja Korwina¹⁵. János Vitéz był także założycielem uniwersytetu w Bratysławie (węg. Pozsony) *Academia Istropolitana* (1467). Od 1445 roku pełnił funkcję biskupa Wielkiego Waradynu (węg. Nagyvárad), zaś w 1465 roku król Maciej mianował go arcybiskupem Ostrzyhomia i prymasem Węgier¹⁶.

¹⁴ Por. Ž. DADIĆ: *Znanstveni i kulturni krug Ivana Viteza u Mađarskoj u 15. stoljeću*. U: *Dani Hvarskog kazališta 16: hrvatski humanizam – Ianus Pannonius*. Ur. N. BATUŠIĆ. Split: Književni krug, 1990, s. 183–207; I.N. GOLENISZCZEW-KUTUZOW: *Odrodzenie włoskie i literatury słowiańskie...*, s. 174–177; T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej*. Tłum. E. MROCZKO, J. BARCZYŃSKI, J. FALICKI. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966, s. 18–19.

¹⁵ Bibliotheca Corviniana – biblioteka założona przez węgierskiego króla Macieja Korwina w 1460 roku. Do swojej śmierci władcy udało się zebrać imponującą kolekcję ponad 3000 woluminów, co czyniło bibliotekę drugą co do wielkości – po Bibliotece Watykańskiej – księżnicą renesansowej Europy. W kolekcji znalazły się książki z niemal wszystkich dziedzin – filozofii, teologii, historii, prawa, geografii, nauk przyrodniczych, medycznych czy architektury. Istotną część zbioru stanowiły kodeksy określane mianem *corvinák* (łac. *corvinae*) – odzwierciedlające życie literackie, naukowe i artystyczne epoki renesansu. W czasie najazdów tureckich biblioteka została spustoszona – wiele z książek zostało rozproszonych po całym świecie. Obecnie *corvinae* znajdują się w ponad 50 bibliotekach świata – łącznie około 216 woluminów, z czego na Węgrzech są ich 53 (35 przechowywanych jest w Bibliotece Narodowej). Por. Cs. CSAPODI: *A Corvina Könyvtár története*. <http://www.corvina.oszk.hu/> [dostęp: 20.04.2016]; Cs. CSAPODI, K. CSAPODI-GÁRDONYI: *Bibliotheca Corviniana. Biblioteka króla Macieja Korwina*. Tłum. E. ŁAWNIK-ESZTÉNYI, oprac. graf. T. SZÁNTÓ. Warszawa–Budapeszt: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Corvina Kiadó, 1981.

¹⁶ Por. Ž. DADIĆ: *Znanstveni i kulturni krug...*, s. 183–207; I.N. GOLENISZCZEW-KUTUZOW: *Odrodzenie włoskie i literatury słowiańskie...*, s. 174–177; T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej...*, s. 18–19. Por. też: B. GRGIN: *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*. Zagreb: Ibis, 2002, s. 45–52; I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska*. W: *Dzieje literatur europejskich*. Red. W. FLORYAN. T. 3,

Drugim ze znakomitych humanistów pochodzenia chorwackiego działającym na Węgrzech był wspomniany już siostrzeniec Vitéza – Janus Pannonius. Wysłany przez wuja do Ferrary (1447), studiował w słynnej szkole Guarino Guariniego z Werony, po której ukończeniu kontynuował edukację w Padwie, gdzie uzyskał stopień doktora prawa kanonicznego. Česmičkiego – jak słusznie napisał Ilja Goleniszczew-Kutuzow – *Węgrzy uważają za Węgra, Chorwaci za Chorwata. Jego słowiańskie pochodzenie jest niewątpliwe. Nie można też negować ogromnej roli, jaką odegrał w rozwoju literatury Węgier, z którymi związany był przez całe życie*¹⁷; w europejskiej literaturze humanistycznej uchodzi za jednego z najwybitniejszych poetów neolatyńskich. Po powrocie z Włoch został mianowany biskupem Peczu (1459), jednakże nie piastował tej funkcji długo, gdyż został wezwany przez Macieja Korwina na jego dwór. Tam stał się jednym z najważniejszych doradców króla – towarzyszył mu między innymi podczas wypraw wojennych przeciwko Turkom, jako wysłannik władcy udał się także do nowo wybranego papieża Pawła II. Najcenniejszą część działalności Pannoniusa stanowiło jednak pisarstwo, które uprawiał wyłącznie po łacinie. Jeszcze podczas pobytu w Ferrarze skreślił pierwsze dowcipne epigramaty, tworzył także panegiryki, liryki o tematyce patriotycznej, wiersze erotyczne oraz znakomite elegie liryczne. Teksty powstałe w czasie jego wyprawy wojennej miały, oprócz wartości literackiej, również znaczną wartość historyczną – były bowiem świadectwem wydarzeń spisanych przez ich uczestnika/obserwatora. Nie mniej istotne w jego dorobku były tłumaczenia z greki utworów Homera czy Demostenesa. Poeta bardzo szybko stał się wzorem dla następnych węgierskich humanistów, którzy nie tylko rozpowszechniali jego dzieła, ale także tworzyli ich kolejne edycje oraz je kopiowali. Już od XVI wieku dzieła Česmičkiego ukazywały się drukiem poza granicami kraju, między innymi w Wiedniu, później też we Frankfurcie, zaś w XVIII wieku pojawiły się przekłady na język węgierski¹⁸.

cz. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991, s. 400–401; D. JELČIĆ: *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2004, s. 28–30.

¹⁷ I.N. GOLENISZCZEW-KUTUZOW: *Odrodzenie włoskie i literatury słowiańskie...*, s. 187.

¹⁸ Por. IDEM: *Odrodzenie włoskie i literatury słowiańskie...*, s. 178–187; D. ŠVAGELJ: *Ivan Keštenački (Janus Pannonius)*. U: IDEM: *Slavonske književne komunikacije. Ogledi i kritike o udjelu Slavonije i Baranje u hrvatskoj književnosti*. Osijek: Glas Slavonije, 1975, s. 97–114; S. JUKIĆ, G. REM: *Tekst panonizma. Protomodel: Pannonius*. U: IDEM: *Panonizam hrvatskoga pjesništva*. Knj. 1: *Studij Slava Panonije: uvod u teoriju stila, s intermedijalnom studijom Vlastimira Kusika*. Ur. Z. ŠUNDALIĆ, S. LUKAČ, Z. MEDVE. Budimpešta–Osijek: Filozofski fakultet Univerziteta Eötvösa Loranda, DHK, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski: Filozofski fakultet, 2012, s. 53–65; S. MARIJANOVIĆ: *Pjesnik Janus Pannonius – Janusovo pravo lice*. U: *Književnost i jezik Hrvata u Mađarskoj: priopćenja hrvatske sekcije II. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika”*, Pečuh, 28–29. travnja 1994. *Međunarodni slavistički skup*. Ur. S. BLAŽETIN. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 1996, s. 91–108.

Warto również zwrócić uwagę na twórczość węgierskich humanistów, która znalazła swoje odzwierciedlenie w piśmiennictwie kajkawskich literatów epoki. Oto dwa przykłady wskazujące na różny stopień i zakres wpływu utworów obcych na chorwacką spuściznę literacką. Pierwszy z nich to *Kronika vezda znovič spravljena kratka slovenskim jezikom po D. Antolu Pope Vramce kanoniku zagrebečkom* autorstwa Antuna Vramca¹⁹, będąca drugim dziełem napisanym literacką kajkawszczyzną. W swej kronice Vramec opisał dzieje świata od jego powstania do roku 1578, czyli momentu ukończenia pracy nad dziejopisem. Tworząc swe dzieło, autor opierał się nie tylko na chorwackich źródłach historiograficznych, ale także europejskich, wśród których znalazły się materiały węgierskie. Drugi natomiast – co najmniej z kilku powodów – ma znaczenie istotniejsze tak w kontekście chorwacko-węgierskich relacji literackich, jak i wspólnych wielowiekowych dziejów polityczno-prawnych. Ten osobliwy przykład stanowi dzieło Ivanuša (Ivana) Pergošicia²⁰ – *Decretum kote-roga je Verbeci Istvan dijački popisal* – będące przekładem/parafrazą łacińskiej pracy węgierskiego prawnika, sędziego Istvána Werbőczyego *Tripartitum (Opus tripartitum iuris consuetudinarii inclity Regni Hungarie partiumque eidem annexarum)*²¹. Węgier stworzył zbiór praw zwyczajowych, który został przyjęty przez węgierski parlament w 1514 roku. Nie zyskał co prawda formalnej aprobaty króla, pomimo to na terenie krajów wchodzących w skład Korony św. Stefana obowiązywał przez kilka stuleci, kiedy to jego miejsce zajął austriacki *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* (chorw. *Opći građanski zakonik*), stopniowo wdrażany w kolejnych częściach monarchii habsburskiej od 1811 do 1853 roku. Część źródeł podaje jednakże, iż *Tripartitum* posiadał moc prawną do roku 1848²². Dzieło Werbőczyego po raz pierwszy ukazało się drukiem w 1517 roku

Por. też: B. GRGIN: *Počeci rasapa...*, s. 53–63; T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej...*, s. 19–22; I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska...*, s. 401–402; D. JELČIĆ: *Povijest hrvatske književnosti...*, s. 31–32.

¹⁹ Antun Vramec – urodzony w Ormożu w 1538 roku, zmarł w Varaždinie w 1588 roku; duchowny, historyk, kronikarz, jeden z najlepiej wykształconych ludzi epoki. Por. D. JELČIĆ: *Povijest hrvatske književnosti...*, s. 82.

²⁰ Ivanuš (Ivan) Pergošić – urodził się w pierwszej połowie XVI wieku, zmarł w roku 1592 w Varaždinie.

²¹ Zasadniczą myślą przewodnią „*Tripartitum*” było zrównanie średniej i drobnej (tzw. niższej) szlachty we wszystkich prawach ze szlachtą wyższą tj. magnatami. Cała szlachta miała korzystać z tych samych i jednakowych przywilejów („*una et eadem libertas*”), a więc: miała być zwolniona od podatków, cel i myt oraz od służby wojskowej poza granicami kraju, miała sprawować władzę z poddanymi i rozporządzać prawem oporu (*ius resistendi*) wobec króla, gdyby ten naruszył jej przywileje, i wreszcie król mógł wydawać ustawy i sprawować władzę tylko wspólnie z „narodem”, tj. wyższą i niższą szlachtą. Zob. W. FELCZAK: *Historia Węgier*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983, s. 114–115.

²² *Opći građanski zakonik*. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=45220> [dostęp: 20.04.2016]; W. FELCZAK: *Historia Węgier...*, s. 114; I. BAN, J. BARTA, M. CINE: *Istorija mađarske književnosti*. Prev. S. BABIĆ. Novi Sad: Matica srpska, Forum, 1976, s. 27.

w Wiedniu, zaś jego węgierskie tłumaczenie, autorstwa Balazsa Vörösa, wydano w debreczyńskiej drukarni Raphaella Hoffhaltera w 1565 roku. Praca Pergošicia nie była wiernym przekładem (kopią) oryginału. Chorwat dokonał zmian zarówno w kompozycji, jak i w tłumaczeniu treści tekstu. Zachował on wprawdzie podział zbioru na trzy części, lecz wiele z rozdziałów skrócił, opuścił albo sparafrazował. *Decretum* przełożone na język chorwacki – a właściwie na jego kajkawski dialekt mieszany z dialektem sztokawskim – wydrukowane zostało w 1574 roku w drukarni w Nedelišću²³. Dzieło Pergošicia uznawane jest za pierwsze napisane w kajkawszczyźnie.

Piętnasto- i szesnastowieczne kontakty chorwackich twórców ze środowiskiem węgierskim nie ograniczały się tylko do tych prowadzonych przez intelektualistów pochodzących z północnych regionów Chorwacji czy też należących do kajkawskiego kręgu językowego. Co więcej, pisarstwo wielu chorwackich *uomini universali* wywodzących się z Dalmacji i Dubrownika bądź to zawierało motywy węgierskie, bądź też było źródłem inspiracji dla madziarskich pisarzy. Sporo artystów, literatów związanych z południową częścią kraju – kręgiem zadarskim, splickim, hvarskim czy dubrownickim – miało swe zasługi w działalności na rzecz dworu budeńskiego²⁴.

Wśród tego grona znalazł się między innymi Antun Vrančić²⁵, który już jako młody chłopak został wysłany na Węgry, gdzie trafił pod opiekę swojego krewnego – pochodzącego z Trogiru biskupa Veszprému, bana Slawonii i skarbnika Królestwa Węgier – Petara Berislavicia. Vrančić studiował w Padwie, Wiedniu i Krakowie, posługiwał się nie tylko łaciną, ale znał także języki: chorwacki, włoski i węgierski. Pracował w służbie Jana Zapolyi (węg. János Szapolyai, chorw. Ivan Zapolja), a później także króla Ferdynanda I. Brał udział w licznych misjach dyplomatycznych w całej niemal Europie, między innymi udał się jako królewski wysłannik do Konstantynopola na rozmowę z sułtanem Sulejmanem o możliwościach zawarcia pokoju. Ponadto pełnił najwyższe funkcje kościelne: biskupa peczeńskiego, następnie egerskiego, był arcybisku-

²³ Por. Z. BARTOLIĆ: „*Decretum*” Ivanuša Pergošića. U: I. PERGOŠIĆ: *Decretum 1574. Hrvatski kajkavski editio princeps*. Prii. Z. BARTOLIĆ. Čakovec: Matica hrvatska Zrinski, 2003, s. 424–471; por. też: Z. BARTOLIĆ: *Hrvatska tiskara u Nedelišću u doba Zrinskih*. U: I. PERGOŠIĆ: *Decretum 1574...*, s. 403–423.

²⁴ Por. I. FISKIVIĆ: *Jadranska Hrvatska – Ugarska kralja Matije Korvina*. U: *Hrvatska/Mađarska/Europa: stoljetne likovno-umjetničke veze: simpozij povjesničara umjetnosti Hrvatske i Mađarske = Horvátország/Magyarország/Európa: évszázados képzőművészeti kapcsolatok: magyar horvát művészettörténeti szimpozion*. Ur. J. DAMJANOV, prev. T. FEHÉR. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj/Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság, 2000, s. 68–82; C. FISKIVIĆ: *Hrvatski renesansni umjetnici na dvoru Matije Korvina*. U: *Dani Hvarskog kazališta 16: hrvatski humanizam – Ianus Pannonius*. Ur. N. BATUŠIĆ. Split: Književni krug, 1990, s. 216–221; B. GRGIN: *Počeci rasapa...*, s. 43–76.

²⁵ Antun Vrančić – urodził się w Szybeniku w 1504 roku, zmarł w 1573 roku w słowackim Preszowie.

pem ostrzyhomskim, później został kardynałem i prymasem Węgier. Oprócz działalności dyplomatyczno-duchownej parał się pisarstwem – spod jego pióra wyszły między innymi elegie, epigramaty, życiorysy czy zapiski historyczne. Vrančić planował napisanie kontynuacji kroniki *Rerum Hungaricarum decades IV cum dimidia* (1543) autorstwa Antonio Bonfiniego²⁶ – nadwornego historyka Macieja Korwina. W tym celu zebrał obszerny materiał źródłowy oraz – co podkreśla w studium *Croatohungarica. Hrvatsko-mađarske književnopovijesne veze* István Lőkös – sporządził biografię Berislavicia²⁷. Domniemywać tylko można, czy Chorwat chciał w ten sposób wzbogacić przygotowywaną kronikę, czy też życiorys krewnego miał się ukazać jako odrębna praca. Istotniejsze w tym kontekście jest jednak to, iż Vrančić do tekstu biograficznego włączył *jedan od najznačajnijih tekstova srednjovjekovne mađarske poezije*²⁸, czyli panegiryk na cześć Petara Berislavicia – *Cantio Petri Berizlo* autorstwa Mi-hályja Szabatkaya. Vrančić w czasie pobytu w Egerze, gdzie prawdopodobnie dowiedział się o istnieniu tego utworu, dokonał dosłownej transkrypcji wiersza, czego potwierdzeniem były szczegółowe analizy filologiczne²⁹. Wiadomo, że Węgier napisał panegiryk w 1515 roku, czyli pięć lat przed śmiercią Berislavicia i opisał w nim między innymi walki prowadzone przeciwko Turkom w Sławonii oraz południowej części Węgier. W wierszu składającym się z siedemnastu strof podmiot liryczny, którego można utożsamić z autorem tekstu, złożył swoisty hymn pochwalny Chorwatowi, będącemu jednym z bohaterów wojny przeciwko wojskom osmańskim. Apologetyczne dzieło Szabatkaya miało jednocześnie służyć jako utwór polityczno-propagandowy – prezentując bohaterskie czyny biskupa, jego poświęcenie oraz przywołując ofiary tureckiej siły, podmiot liryczny wzywał Sławończyków do (materalnego) wsparcia akcji prowadzonych przez Berislavicia³⁰. Badacze tekstu podkreślali, iż jego wartość wynikała nie tylko z funkcji agitacyjnej, ale także wysokich walorów estetycznych: „*Tužba Sandžak-vojvode*”, kao samostalna pjesma u kontekstu „*Cantio*

²⁶ Włoski kronikarz swą pracę zaczął tworzyć w czasie panowania Macieja Korwina, a ukończył za rządów Władysława II. W swym dziele porównywał historię Węgier z dziejami innych narodów, dostrzegając zależność jej rozwoju od warunków geograficznych i ekonomicznych (I.N. GOLENISZCZEW-KUTUZOW: *Odrodzenie włoskie i literatury słowiańskie...*, s. 194). Jak podkreśla w swej publikacji Goleniszczew-Kutzow: *Dla historii Słowiańszczyzny nader istotne są liczne dygresje Bonfiniego na temat historii krajów słowiańskich. Już w pierwszych rozdziałach jego „Rerum Hungaricarum” mowa jest o pochodzeniu plemion słowiańskich. Z metodologicznego punktu widzenia historia Bonfiniego jest dziełem nowatorskim, które wywarło dobroczynny wpływ nie tylko na węgierską, lecz i na słowiańską, w szczególności polską historiografię. Zob. ibidem, s. 194–195.*

²⁷ Por. I. Lőkös: *Croatohungarica. Hrvatsko-mađarske književnopovijesne veze*. Zagreb: Matica hrvatska, 2008, s. 38.

²⁸ Ibidem, s. 35.

²⁹ Por. ibidem, s. 37.

³⁰ Por. ibidem, s. 44–46.

Petri Berizlo”, *pjesnički je najkvalitetniji dio koji nas informira o slojevitosti toga političko-agitativnog pjesništva u Ugarskoj prije Mohača i koji je kao tip srednjovjekovnog pjesništva postojao kao samostalna „tužaljka”, „tužba”, „tuženje” i prije 1526*³¹.

Nie mniejsze zasługi dla wzbogacenia wzajemnych relacji chorwacko-węgierskich miał bratanek Antuna Vrančicia – Faust Vrančić³². Wuj ściągnął go na Węgry, gdzie początkowo przy boku krewnego pobierał nauki, by później wyjechać na studia do Włoch. Tam na uniwersytecie w Padwie, następnie w Wenecji, rozwijał swoje rozległe zainteresowania – nie bez przyczyny mówi się o nim, iż był *człowiekiem o wszechstronnych talentach, niespotykanych nawet w epoce odrodzenia*³³. Przez pewien czas był biskupem w Veszprém, pracował także jako sekretarz króla Rudolfa II. Jego badania naukowe koncentrowały się między innymi wokół fizyki, matematyki, filozofii i historii. Znany jest jako wynalzca, wybitny myśliciel, autor przełomowych traktatów naukowych. Epokowym osiągnięciem w zakresie językoznawstwa i leksykografii – oraz eksploracji chorwacko-węgierskich kontaktów językowych – był stworzony przez Fausta Vrančicia pięciojęzyczny słownik *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum. Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*³⁴. Słownik ukazał się w 1595 roku w Wenecji, jednakże prace nad nim zaczęły się prawdopodobnie dziesięć lat wcześniej. Dzieło zawierało leksykę z języka łacińskiego, włoskiego, niemieckiego, węgierskiego oraz dalmatyńskiego, czyli chorwackiego (w większości znalazły się tam wyrazy z dialektu czakawskiego, w mniejszym stopniu sztokawskiego oraz nieliczne z dialektu kajkawskiego). Tym samym praca ta jest uważana za pierwszy słownik języka chorwackiego, który stał się matrycą dla kolejnych leksykografów, między innymi Jakova Mikalji, Juraja Habdelicia, Ivana Belostenca. Ponadto wartość *Dictionarium* została doceniona także przez matematyków i przyrodników ze względu na zawarte w nim słownictwo z obu dziedzin. Praca Vrančicia zawiera blisko 5,5 tysiąca jednostek leksykalnych, wśród których znalazło się około 3800 słów chorwackich. Najcenniejszym wkładem we wspólne dziedzictwo kontaktów chorwacko-węgierskich był jednakże dołączony do słownika spis wyrazów słowiańskich zapożyczonych przez Węgrów. W dodatku tym – *Vocabula Dalmatica quae Ungari sibi usurparunt*³⁵ – Chorwat umieścił dokładnie 305 sławizmów występujących w węgierszczyźnie. Niektórzy badacze określali tę część jego pracy mianem załączka słownika etymologicznego czy

³¹ Ibidem, s. 46.

³² Faust Vrančić – urodził się w 1551 roku w Szybeniku, zmarł w 1617 w Wenecji.

³³ I.N. GOLENIŠCZEW-KUTUZOW: *Odrodzenie włoskie i literatury słowiańskie...*, s. 94.

³⁴ F. VRANČIĆ: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum. Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*. Venetiis: Apud Nicolaum Morettum, 1595. http://dk.nsk.hr/stara_knjiga/NSK_SK_ID09/ [dostęp: 20.04.2016].

³⁵ Ibidem.

też uważali ją za pierwszą pracę naukową na temat wpływów słowiańskich na język węgierski³⁶.

3.

Wprost proporcjonalnie do rosnącego zagrożenia ze strony tureckiej, rosła frekwencja wątków węgierskich pojawiających się w literaturze chorwackiej. Literackiej interpretacji poddawano czyny i postacie bohaterów zasłużonych w walce przeciwko imperium osmańskiemu, wydarzenia czy miejsca ważne w dziejach narodowych. Jednocześnie sięgano także po postacie z węgierskiej historii, kronik czy legend. Portretowanie węgierskich bohaterów w najróżniejszych formach literackich nie należało w literaturze chorwackiej do rzadkości, szczególnie w okresie, gdy działania obronne Królestwa Węgierskiego miały niepoślednie znaczenie także dla Chorwatów. Analizując teksty tematyzujące interesujące nas zagadnienie, można mówić o istnieniu odrębnego nurtu literackiego, którego oś tematyczna skoncentrowana została wokół opowieści o losach narodu węgierskiego – i immanentnie z nim związanego losu narodu chorwackiego – nakreślonych wokół postaci przede wszystkim madziarskich bohaterów kronik i legend.

David Andraš w cytowanej już publikacji *Mostovi uzajamnosti. Poglavlja o jugoslovensko-mađarskim kulturnim i književnim vezama* podkreślał, iż w południowosłowiańskiej tradycji epickiej powstały liczne zespoły motywów i całe pieśni składające się na swoistą epopeję o autentycznych węgierskich bohaterach i wydarzeniach. Na potrzeby opisu tego zjawiska badacz zaadaptował termin *ugričići*³⁷; pojęcie to pojawiało się już wcześniej w literaturze chorwackiej – chociażby w dokumencie *Poljički statut*³⁸ czy tekście *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andriji Kačicia Miošicia – jednakże w studium Andraša ma nieco inne znaczenie. Zakres semantyczny tego określenia jest bowiem w tym przypadku szerszy – w rozumieniu badacza *ugričići* można zdefiniować jako zespół motywów, a *de facto* węgierskich postaci pojawiających się w chorwackiej (u Andraša mowa jest o południowosłowiańskiej) tradycji epickiej.

³⁶ Por. I.N. GOLENISZCZEW-KUTUZOW: *Odrodzenie włoskie i literatury słowiańskie...*, s. 94–95; F. VRANČIĆ: *Rječnik pet najuglednijih europskih jezika*. <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=879> [dostęp: 4.05.2016]; J. LISAC: *Hrvatski jezik Vrančičeva rječnika i njegove proze*. „Filologija” 2012, br. 59, s. 37–47.

³⁷ Por. D. ANDRAŠ: *Mostovi uzajamnosti...*, s. 43–65.

³⁸ *Hrvatska enciklopedija* definiuje termin *ugričići* w kontekście dokumentu *Poljički statut*, w którym to on się pojawia: *ugričići (ugarska vlastela, vlastela, vlastelčići), zajednički naziv za obitelji koje su naselile Poljica sredinom XIV. st. za vladavine hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika I. Anžuvina*. – *Ugričići*. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63018> [dostęp: 20.04.2016].

Historyk literatury podzielił model postaciowy *ugričići* na dwie podstawowe grupy: *U prvu grupu svrstavamo Ugričiće koji ne podrazumevaju određeno vreme svoga postojanja i delovanja, niti se kao lica mogu identifikovati. Ova je grupa čiji se predstavnici danas mogu tretirati kao fiktivne ličnosti, kakvi su budimski kralj, sa mnogo suptilnosti i ljubavi opevana kraljica budimska, ugarska gospoda itd. Drugu kategoriju čine, međutim, autentične mađarske ličnosti, koje su živele i delovale u periodu između XIV i XVI veka, a čija junaštva, dela i razna druga zbivanja, ili samo njihovo ime čuva preko 400 epskih, uglavnom junačkih pesama. [...] Te ličnosti imale su mnogostruke neposredne kontakte sa južnoslovenskim narodima i vrlo često bile su svedoci, učesnici i akteri sudbonosnih događaja ovih naroda*³⁹. W swej klasyfikaciji wzięł on pod uwagę dziedzictwo południowosłowiańskiej tradycji epickiej, do której zaliczył *bugarštice* i utwory pisane dziesięciozłogowcem (*deseterci*) z obszarów Chorwacji, Serbii, Czarnogóry, Macedonii oraz Bośni i Hercegowiny. Zwrócił również uwagę na fakt, iż niektórzy z bohaterów pojawiających się w tych dziełach zostali całkowicie wchłonięci przez kulturę rodzimą: *Ovi narodi su zajedničke junake – Ugričiće smatrali potpuno svojim i vekovima su dosledno negovali i čuvali uspomenu na njih: slavili njihova imena i dela, prenoseći uspomenu na mnoga pokoljenja, od Dunava do Jadranskog mora, od Triglava do Pirin-planine; prenosili su u amanet i ideju o međusobnoj upućenosti jednih na druge*⁴⁰. Andraš zaznaczył ponadto, iż część z tych postaci występowała także w literaturze węgierskiej – pieśniach (niemających proveniencji ludowej)⁴¹ czy tak zwanych *historiach pięknych*⁴², węgierskich kronikach i dziejopisach.

Interesująca nas twórczość podlegała ciągłej ewolucji – od dzieł wykazujących się wysokim stopniem historiograficzności przechodzono w kierunku ich poetyzacji. Implikowało to także zmianę perspektywy autorskiej z wizji obiektywnej ku jej subiektyzacji⁴³. Dzisiejszy, znany nam kształt tychże artefaktów był wynikiem sporych przemian – modyfikacji kolejnych przekazów czy redakcji danych utworów. O obecności w południowosłowiańskich pieśniach epickich bohaterów mających rodowód w historii Węgier można mówić już pod koniec

³⁹ D. ANDRAŠ: *Mostovi uzajamnosti...*, s. 43.

⁴⁰ Ibidem, s. 44.

⁴¹ Najwybitniejszym węgierskim twórcą pieśni był Sebestyén Tinódi – autor dzieła *Cronica* (1554): *Plomienny krzeciwieli idei narodowych i wierny kronikarz obrony kraju oraz walk przeciw Turkom, Tinódi mniej się starał o doskonałość formy niż o autentyczność i skrupulatną ścisłość relacjonowanych faktów. Melodie, które komponował do swych niekiedy monotonnych pieśni, podnoszą ogromnie ich piękno i dają mu zarazem poczesne miejsce w historii muzyki węgierskiej*. T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej...*, s. 33.

⁴² *Historie piękne*, czyli poematy epickie oparte na elementach fikcyjnych – motywach baśniowych, legendach, romansach średniowiecznych i nowelach renesansowych – apogeum swego rozwoju osiągnęły w drugiej połowie XVI wieku. Jednym z bohaterów *historii pięknych* był Mihály Szilágyi. Por. ibidem, s. 33.

⁴³ Por. D. ANDRAŠ: *Mostovi uzajamnosti...*, s. 43.

XV wieku, pierwsze potwierdzone zapisy pochodziły natomiast z pierwszej połowy XVI wieku – występowanie węgierskich postaci w pieśniach ludowych odnotował chociażby Hanibal Lucić (dwaj główni bohaterowie dramatu *Robinja* byli pochodzenia węgierskiego). W kolejnych dwóch wiekach *ugričići* pojawiali się w przekazach między innymi Juraja Barakovicia, Ivana Gundulicia (w trzeciej pieśni *Osmana*) czy Junije Palmoticia. Część z owych postaci odnotowano dopiero w osiemnastowiecznym zbiorze pieśni *Erlangenski rukopis*.

Epickie pieśni bohaterskie znamionowała wysoka różnorodność tematyczno-ideowa. Podstawę jednego z kryteriów ich klasyfikacji mogą czynić postaci stanowiące oś wydarzeń fabularnych – w tym przypadku *ugričići* – gdyż osnute wokół nich historie składały się w mniejsze bądź większe cykle. Węgierskimi bohaterami utworów były postacie związane przede wszystkim z władcami panującymi w okresie, kiedy powstawały kolejne (pierwowzory) pieśni. W przywoływanym już tekście Andraš wyznaczył trzy cezury czasowe, dzieląc autentycznych protagonistów analizowanej twórczości na tych związanych z okresem: sprzed czasów Jánosa Hunyadiego – należeli do nich Ludwik I Węgierski ((chorw. Ludovik I. Anžuvinac; węg. I. (Nagy) Lajos) nazywany często w pieśniach królem Laušem (chorw. kralj Lauš)) czy Filippo Scolarari (znany jako Pippo Spano, w pieśniach występował jako Filip Madžarin), czasów Jánosa Hunyadiego (nazywanego także Janko Sibirjanin) – tu oprócz samego Hunyadiego pojawili się król Władysław Warneńczyk (chorw. Vladislav I. Jagelović; węg. I. Ulászló), Mihály Szilágyi (w pieśniach pojawiał się jako Mihajlo Svilojević), János Székely (chorw. Banović Sekula) oraz czasów Macieja Korwina – Péter Dóczy (chorw. Petar Dojčin) i Pál Kinizsi (chorw. Pavao/Pavle Kiniži)⁴⁴.

Poddając analizie południowoślowiańską twórczość ludową oraz jej węgierskie odpowiedniki, można wskazać co najmniej kilka paraleli, świadczących o podobnej roli ich autorów oraz o analogicznych celach, jakim miały owe teksty służyć. Wiele elementów zbieżnych pojawiało się ponadto w sposobie portretowania postaci, stosunku do nich czy interpretacji pewnych faktów lub poczynań bohaterów. Bez wątplenia zatem częstokroć pieśni jednych twórców stawały się inspiracją dla drugih. Nietrudno tym samym znaleźć przykłady węgierskich utworów mających swe źródła w chorwackiej literaturze ustnej. Egzemplifikację takiej sytuacji stanowił chociażby jeden z najwybitniejszych węgierskich twórców odrodzeniowych Bálint Balassi⁴⁵, który w swych pracach

⁴⁴ Por. ibidem, s. 45.

⁴⁵ Bálint Balassi (1554–1594) – uważany jest za najwybitniejszego węgierskiego pisarza epoki odrodzenia, pierwszego, który podniósł poezję węgierską do poziomu europejskiego. Znajomość aż 9 języków obcych pozwoliła mu na zapoznanie się z twórczością wielu znakomitych pisarzy europejskiego renesansu, co miało swe bezpośrednie przełożenie na własne piśmiennictwo. Jego utwory poetyckie noszą zatem ślady wpływów włoskich petrarkistów, łacińskich humanistów, polskiej i chorwackiej poezji ludowej, szkockich przedstawicieli odrodzenia, a także

wykorzystał rozwiązania konstrukcyjno-tematyczne charakterystyczne dla chorwackich pieśni lirycznych. Chorwackie wpływy jawiły się w wierszach Węgra: *Aenigma* oraz *Bécsi Zsuzsannáról és Anna-Máriáról szerzette*⁴⁶.

Narratywizacja poczynąń władców i/lub postaci z nimi związanych stała się w obu literaturach zjawiskiem popularnym. Opiewano bohaterskie czyny tych, którzy wstawili się w walce z wrogiem, idealizowano zarówno ich samych, jak i ich działania. Prowadziło to częstokroć do archetypizacji postaci oraz ich fikcjonalizacji. Opowieści o bohaterach nierzadko pierwotnie miały charakter ustny, tak bowiem najszybciej rozpowszechniano informacje o określonym zdarzeniu, wykorzystując ten środek – mniej lub bardziej spoetyzowany – jako sposób przekazywania relacji z tego, co się wydarzyło; sekundarnie w miarę rozwoju tejże formy wypowiedzi relacje te tekstualizowano, posługując się coraz bardziej wyrafinowanymi narzędziami poetyckimi.

4.

Jak już wcześniej akcentowano, unia interesujących nas krajów sprawiła, iż łączyła je nie tylko symbioza formalnoprawna, ale również wspólny los – problemy Węgrów były jednocześnie problemami Chorwatów i na odwrót. Klęska wojsk Ludwika Jagiellończyka w walce z armią osmańską sułtana Sulejmana Wspaniałego była zatem istotna dla całej wspólnoty. Konsekwencje porażki – zagrożenie ze strony sił tureckich – były z jednej strony, co oczywiste, tak samo dotkliwe dla obu narodów, z drugiej zaś strony wpłynęły pozytywnie na zacieśnienie więzi chorwacko-węgierskich w obliczu czyhających zagrożeń. Królestwo Węgier stało się tym samym swoistą osłoną przed ekspansją muzułmańską – przedmurzem chrześcijaństwa (*propugnaculum christianitatis, antemurale christianitatis*). Paradoksalnie z punktu widzenia Chorwatów konieczność dzielenia losu z sąsiadami była względnie korzystna, gdyż wspólnota zapewniała im do pewnego stopnia ochronę w czasie imperialistycznych podbojów, mających

zawierają pierwiastki mitologiczne czy antyczne. Kreślił przede wszystkim wiersze miłosne (napisał jeden z najpiękniejszych węgierskich cykli sonetów), żołnierskie, patriotyczne (jego utwór *In laudem confiniorum* stał się hymnem żołnierskim w walce przeciwko Turkom), religijne oraz opiewające przyrodę. Stworzył własną formę wersyfikacyjną nazywaną strofą Balassiego, przejętą później przez kolejnych poetów, rozwijał istniejące już systemy wersyfikacyjne. Zginął w walce przeciwko siłom tureckim w Ostrzyhomiu. Por. I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska...*, s. 407–409; T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej...*, s. 35–38; *Mały słownik pisarzy węgierskich*. Red. B. CHICIŃSKA. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977, s. 20–23.

⁴⁶ Por. *Hrvatska književna enciklopedija*. Sv. 2: *Gl–Ma*. Ur. V. VISKOVIĆ. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2010, s. 574. Por. też: D. ANDRAŠ: *Mostovi uzajamnosti...*, s. 104–111.

na celu włączenie terenów chorwackich pod panowanie najpierw tureckie, ale też weneckie czy nawet habsburskie.

Oprócz – ważnych także z perspektywy Chorwatów – węgierskich postaci historycznych, literackiemu opracowaniu ulegały także miejsca i wydarzenia – węgierskie symbole walki przeciwko tureckiej nawaie. Pisarze na swój warsztat brali więc sam wątek zagrożenia ze strony imperium osmańskiego oraz tematy bezpośrednio związane z antytureckimi wystąpieniami, w tym między innymi bitwę pod Mohaczem (1526) – uważaną za największą katastrofę narodową – upadek Budy (1541) czy oblężenie Szigetváru (chorw. Siget) (1566)⁴⁷. W utworach tych niejednokrotnie miejsca związane z najważniejszymi wydarzeniami sakralizowano, zaś zdarzenia rozgrywające się w czasie oporu przeciwko napierającym siłom osmańskim mitologizowano. Te niezwykle istotne, wręcz przełomowe punkty na historyczno-kulturowo-literackiej mapie Węgier zajęły także osobny – i co warto podkreślić – cenny rozdział w chorwackiej tradycji literackiej. Najwięksi chorwaccy twórcy renesansowi i barokowi poświęcali swe dzieła tematowi obrony przed Turkami. Uściślić jednocześnie należy, iż oczywiście nie wszystkie teksty nawiązujące do ekspansji otomańskiej napisane przez autorów chorwackich lub węgierskich były efektem wzajemnych kontaktów czy też wynikały z oddziaływania jednej kultury na drugą. Stanowiły one bowiem rezultat sytuacji, w jakiej znalazła się ówczesna Europa: [...] *od sredine 15. stoljeća odnosno od prvih kršćansko-turskih sukoba u prostoru ugarskih interesa (Bosna, Srpska Despotovina) hrvatski autori pišu antiturske poslanice i govore. Riječ je o političko-publicističkom žanru koji je u to vrijeme (sredina 15. st. do druge polovice 16. st.) cvjetao posvuda u jugoistočnoj Europi koja je bila izložena osmańskim osvajanjima i u kojoj je svaki kršćanski narod doživljavao sebe kao „antemurale christianitatis” (predziđe kršćanstva)*⁴⁸. Nie brak jednakże wyraźnych analogii pomiędzy pisarstwem Chorwatów (z różnych regionów) i Węgrów powstałym w tym samym/podobnym czasie i poświęconym temu samemu tematowi. Co więcej, w reakcji na wydarzenia polityczne w obu literaturach – w chorwackiej wyraźną granicę czasową wyznaczyła bitwa na Krbavskim Polu (1493), w literaturze węgierskiej cezurę stanowiła bitwa pod Mohaczem (1526), data symbolicznie określająca także początek nowego wieku na terenie Królestwa Chorwacko-Węgierskiego – wykrystali-

⁴⁷ Ze względu na problematykę monografii skoncentrowano się w większym stopniu na wydarzeniach zajmujących poczesne miejsce w historii Węgier. Nie oznacza to naturalnie, iż analogiczne – równie ważne czy przełomowe – zdarzenia nie miały miejsca w dziejach chorwackich. W niniejszej pracy przywołane zostaną jednakże tylko niektóre z nich, istotne z punktu widzenia wywodu, kontekstualizujące dane zagadnienie lub wskazujące na pewne zależności i/lub paralele pomiędzy obiema przestrzeniami historyczno-polityczno-społeczno-kulturowymi.

⁴⁸ D. DUKIĆ: *Osmanizam u hrvatskoj književnosti od 15. do sredine 19. stoljeća*. 06.10.2008. <http://hrvatskiplus.org/article.php?id=1870&naslov=osmanizam-u-hrvatskoj-knjizevnosti-od-15-do-sredine-19-stoljeca> [dostęp: 28.05.2016].

zowały się nurty literackie tematyzujące zagrożenie ze strony osmańskiej, opór przeciwko konkwistadorom, a po udanych podbojach – tureckie jarzmo.

W literaturze węgierskiej utwory przepełnione pesymizmem, smutnym, żalobnym tonem – będące między innymi pokłosiem klęski poniesionej pod Mohaczem – określano mianem *querela Hungariae*. Teksty wpisujące się w tenże kierunek realizowały wszystkie rodzaje literackie i zdominowały szesnasto- i siedemnastowieczne piśmiennictwo węgierskie: *U mnogim se pjesmama i epovima koji opisuju suvremene događaje („históriás énekek”) opisuje žalosno stanje Kraljevstva i prizivaju „stara dobra vremena” kralja Matije*⁴⁹. Motyw bitwy pod Mohaczem stanowił istotny element węgierskiego pisarstwa. Jednym z pierwszych tekstów opisujących to wydarzenie było stworzone tuż po bitwie – w 1527 roku – na prośbę polskiego króla Zygmunta (wuja Ludwika II – króla węgierskiego), opublikowane w Krakowie, niezwykle cenne dzieło *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio* Stjepana Brodaricia. W napisanej po łacinie książeczce, będącej ważnym świadectwem tamtych tragicznych dla Madziarów zdarzeń, kanclerz Węgier opisał historię bitwy: *Autor ukazał przyczyny klęski, biczując magnatów, których samowola i chciwość stanowiła jedną z zasadniczych przyczyn upadku królestwa*⁵⁰. Znaczącymi chorwackimi tekstami traktującymi między innymi o wydarzeniach spod Mohacza były historiograficzne prace Bartola Đurđevića. Chorwat uczestniczył w bitwie 1526 roku, w wyniku czego dostał się do tureckiej niewoli, z której udało mu się wydostać dopiero po trzynastu latach. W swych licznych dziełach – publikowanych w wielu krajach i tłumaczonych na wiele języków – opisał on między innymi swą jeniecką egzystencję, próby ucieczki oraz uwolnienie, czym chciał zwrócić uwagę Europy na chrześcijan przebywających w osmańskiej niewoli. Interesujący wydaje się także fakt, iż pierwsze – najwcześniejsze zachowane – poetyckie opracowanie bitwy pod Mohaczem odnalezione zostało w archiwum katedry w Trogirze. Pieśń nosząca tytuł *Počinjje razboj i tužba kralja ugarskoga* napisana została przez nieznanego autora krótko po samej bitwie. Składa się ona z 336 wersów napisanych dwunastozgłoskowcem i dzieli się wyraźnie na dwie części – pierwsza ma charakter inwokacji pisarza do Boga, druga zaś stanowi monolog, skargę króla Ludwika. Utwór ten jest dowodem, iż Chorwaci (i to nie tylko ci związani z północną częścią kraju) traktowali porażkę pod Mohaczem również jako własną tragedię, w ten sposób mniej lub bardziej świadomie wyrażali swoje poczucie wspólnoty oraz łączącego ich losu. Z tego okresu nie uchowały się żadne węgierskie pieśni poświęcone temu zagadnieniu, choć – jak zwrócili uwagę chorwaccy i węgier-

⁴⁹ B. NIKŠIĆ: *Sudbina Ugarske u hrvatskoj književnosti šesnaestog stoljeća*. U: *Croato-Hungarica: uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza. A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*. Ur. M. JAUK-PINHAK, Cs.Gy. KISS, I. NYOMÁRKAY. Zagreb: Katedra za hungarologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2002, s. 307.

⁵⁰ I.N. GOLENIŠCZEW-KUTUZOW: *Odrodzenie włoskie i literatury słowiańskie...*, s. 205.

scy historycy literatury – pojawiają się pewne przesłanki świadczące o tym, że takie utwory kiedyś istniały⁵¹.

W literaturze chorwackiej za odpowiednik węgierskiego nurtu *querela Hungariae* można uznać utwory opracowujące tak zwany temat turecki (chorw. *turska tema*) oraz istotną ich gałąź, czyli *antitursica*⁵²: *Svojom pojavom Turci nisu djelovali samo na društveno-politički život Europe; svojim ulaskom na europsko tlo ušli su i u književnost Europe, svojim su fenomenom postali nuždom iznuđena moda, stvorili su novi humanistički žanr s prepoznatljivim toposom unutar kojeg ono što je specifično naše, a to je prije svega temeljni krvavi „mimesis”, i treba i moguće je razlučiti od onog što je u tome svima s takvim iskustvom zajedničko i opće za različite književne vrste i podvrste pod skupnim nazivom: „Antitursica”*⁵³. Przykładem tekstu wpisującego się w ramy *antitursica* jest między innymi dzieło ojca chorwackiej literatury – *Judita* Marko Marulicia. Ten napisany w 1501 roku w Splicie i opublikowany w Wenecji w 1521 roku po-

⁵¹ Por. B. NIKŠIĆ: *Sudbina Ugarske...*, s. 310–311.

⁵² Neven Jovanović z Instytutu Filologii Klasycznej Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu w Zagrzebiu opracował korpus utworów literackich o tematyce antyturskiej – *Antitursica iterata*. Korpus (opublikowany w 2016 roku) obejmuje 141 tekstów (choć we wstępie Jovanović mówi o 137) powstałych w latach 1436–1600, napisanych przez ponad 60 chorwackich autorów po chorwacku, łacinie i włosku. Jak zaznaczył we wstępie autor projektu, zakres gatunkowo-tematyczny uwzględnionych dzieł jest stosunkowo duży: *Tekstovi pozivaju kršćane na mobilizaciju u obrani Dalmacije, Hrvatske, Ugarske i Evrope. Apeli su katkad izravni (u poslanicama i govorima, često tiskanima u obliku pamfleta, upućenim evropskim vladarima i nacijama), katkad neizravni (u izvještajima i proslavama ili tužaljka povodom važnih epizoda kršćansko-turskog sukoba)* (N. JOVANOVIĆ: *Antitursica literata*. <http://croala.ffzg.unizg.hr/antitursica/> [dostęp: 28.11.2016]). Na podstawie analizy utworów zgromadzonych w korpusie Jovanović wskazał między innymi rodzaje, gatunki oraz odmiany gatunkowe tekstów, zaprezentował dokładne dane dotyczące czasu powstania dzieł, języka, w którym zostały stworzone, miejsca ich powstania czy też adresatów. Korpus dostępny jest w formie internetowej na stronie: <http://croala.ffzg.unizg.hr/antitursica/>. W artykule „*Antitursica iterata*” – *ponovni pogled na hrvatsku renesansnu protutursku književnost* oprócz szczegółowego opisu prac nad projektem korpusu, jego założeń oraz znacznej części rezultatów, Jovanović prześledził także dotychczasowy stan badań nad tym nurtem w literaturze chorwackiej. (Por. N. JOVANOVIĆ: „*Antitursica iterata*” – *ponovni pogled na hrvatsku renesansnu protutursku književnost*. „*Colloquia Maruliana*” 2016, br. 25, s. 101–148). Podkreślić jednocześnie należy, iż literatura antyturska nie była zjawiskiem endemicznie chorwackim. W okresie ekspansji tureckiej pojawiła się ona bowiem w wielu literaturach europejskich tych państw, które w sposób namacalny odczuły zagrożenie ze strony imperium osmańskiego, jednakże różniła się ona poetyką oraz realizacją gatunkową. W Polsce teksty mające wymowę antyturską – głównie publicystyczne, polityczne i polemiczno-religijne – określano mianem *turcyki*. Michał Głowiński zdefiniował *turcyki* następująco: *liczne w Polsce epoki renesansu antyturskie teksty publicystyczne, powstające ze szczególnym nasileniem za panowania Stefana Batorego i Zygmunta III, wzywające chrześcijan do wypraw krzyżowych przeciw Turcji*. Zob. M. GŁOWIŃSKI, T. KOSTKIEWICZOWA, A. OKOPIEN-SŁAWIŃSKA, J. SŁAWIŃSKI: *Słownik terminów literackich*. Red. J. SŁAWIŃSKI. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000, s. 594.

⁵³ L. PALJETAK: „*Molitva suprotiva Turkom*” u kontekstu protuturskog otpora u Europi Marulićeva vremena i poslije njega. „*Colloquia Maruliana*” 2002, br. 11, s. 334.

emat oparty został na fabule zaczerpniętej ze starotestamentowej Księgi Judyty. Marulić w sześciu pieśniach liczących łącznie 2026 podwójnie rymowanych dwunastozgłoskowych wersów opowiedział symboliczną przypowieść o wdowie Judycie, która dzięki swej odwadze i poświęceniu uratowała swoje rodzinne miasto. Wobec groźby najazdów tureckich dzieło Chorwata zyskało wymiar polityczny – przepełnione ideą walki o wolność implikowało wezwanie do odważnego przeciwstawienia się obcym. Ta sama historia biblijna wykorzystana została przez renesansowych twórców węgierskich – Sebestyén Tinódi Lantos w latach 1539–1540 napisał pieśń *Judit asszony históriája* (pol. *Historia o Judycie*), natomiast w 1552 roku Mihály Sztárai stworzył utwór *Az Holofernes és Judit asszony históriája* (pol. *Historia o Holofernesie i Judycie*)⁵⁴. Biorąc pod uwagę fakt, iż oba te teksty powstały znacznie później niż ich chorwacki odpowiednik, można by rozważyć, czy węgierskie dzieła były rezultatem inspiracji eposem Marulicia, czy też powstały całkowicie autonomicznie. Uwzględniając uniwersalność materiału źródłowego, na którym oparte zostały wszystkie utwory, oraz – co sygnalizowano – powszechną w literaturze (przede wszystkim obu nas interesujących) reakcję na działania imperium osmańskiego, rozstrzygnięcie wspomnianej kwestii nie było zadaniem łatwym. István Lőkös w artykule *Hrvatsko-madžarske književne veze u vrtložima stoljeća*⁵⁵ potwierdził, iż istnieją wyraźne podobieństwa między *Judytą* autorstwa splicianina a wersjami węgierskimi, jednakże nie wskazał on ich genezy. Próbę analizy komparatystycznej podjęła natomiast Klara Gönc Moaçanin w tekście *Jesu li autori mađarskih „Judita” 16. stoljeća – Sztárai Mihály i Tinódi Sebestyén – poznavali Marulićevu „Juditu”?*⁵⁶. Gönc Moaçanin prześledziła zarówno życiorysy Węgrów i ich wcześniejszą twórczość, jak i zagłębiła się w strukturę tekstów traktujących o Judycie. Ustaliła ona, iż Tinódi przed napisaniem *Judit asszony históriája* tworzył przede wszystkim – co już zaznaczono – wiersze, które opatrzone zapisem nutowym muzyki mającej im towarzyszyć wydał w zbiorze *Cronica*. Ponadto był autorem wielu charakterystycznych dla węgierskiego renesansu utworów nazywanych *tudósító énekek* (pol. *pieśni relacje*), których celem było przekazywanie informacji, relacjonowanie zdarzeń. W swych pieśniach *tudósító énekek* Węgień – uznający się za kronikarza – opowiadał o podbojach tureckich, oblężeniu węgierskich miast, upadku Budy czy licznych węgiersko-tureckich bitwach. Badaczka, przywołując słowa Tinódiego, napisała: [...] *kako sam kaže, ispjevao ju je dok je razmišljao o ratovima Mađara kao primjer da se mudrošću*

⁵⁴ Por. I. MADARÁSZ: *A szent és a profán Judit*. 2002, évf. 11 <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2002/XI.-evf.-2002.-november/A-szent-es-a-profán-Judit> [dostęp: 28.05.2016].

⁵⁵ I. LÖKÖS: *Hrvatsko-madžarske književne veze u vrtložima stoljeća*. „Forum” 1991, br. 3–4, s. 335–350.

⁵⁶ K. GÖNC MOAČANIN: *Jesu li autori mađarskih „Judita” 16. stoljeća – Sztárai Mihály i Tinódi Sebestyén – poznavali Marulićevu „Juditu”?* „Colloquia Maruliana” 1993, br. 2, s. 78–83.

*i domišljatošću može nadvladati nadmoćnoga neprijatelja*⁵⁷. Wskazała ponadto, że kanwę kolejnych dwóch utworów także stanowiły przypowieści zaczerpnięte ze Starego Testamentu, sięgnięcie więc po motyw biblijny nie miało charakteru incydentalnego. Reasumując, autorka artykułu skonstatowała, iż nie można wykluczyć, że pisarz znał język chorwacki, jednakże, rozważając jego działalność artystyczną, należy wątpić, jakoby orientował się w twórczości Marko Marulicia. Co więcej, zważając na kronikarski styl pracy Węgra, przypuszczalnie odnotowałby, że to właśnie chorwacka *Judyta* była źródłem jego inspiracji⁵⁸.

Mihály Sztárai wslawił się jako kaznodzieja oraz organizator kolegium reformowanego w Sárospatak oraz wspólnot protestanckich w Baranji. Uważany jest także za twórcę podwalin rodzimego dramatu. Oprócz tekstów dramatycznych napisał liczne pieśni epickie (nazywane *vallásos história* (pol. *historie religijne*)) oparte na tematyce wyekscerpowanej z Biblii oraz historii Kościoła, ponadto tłumaczył psalmy, stając się ich popularyzatorem. Badając powiązania *Az Holofernes és Judit asszony históriája* oraz poematu *Judita*, zarówno Lőkös, jak i Gönc Moačanin uznali, iż nie należy wykluczyć, że Węgier znał język chorwacki: *Bilo bi neobično da čovjek poput njega, predan širenju vjere, ne bi nastojao upoznati jezik velikog dijela stanovništva na područjima gdje je širio protestantizam*⁵⁹. Tym samym wskazywali oni na potencjalność chorwackiego *spiritus movens* jako podstawy węgierskiego wariantu opowieści o Judycie. Analiza struktury dzieła Sztáraia, w szczególności zaś jej warstwy stylistycznej, dowiodła, iż o bezpośrednim zapożyczeniu wzorca od Marulicia nie mogło być mowy: *Sztáraijeva „Judita” je znatno kraća od Marulićeve, opseže samo 132 kitice u jednom pjevanju. Tekst je tečan, radnja dinamična. Za razliku od Marulićeve „Judite”, pjesničke slike su rjeđe a uopće nema antičkih slika i prispodoba. Stihovi po ugođaju katkada podsjećaju na Psalme. Sztáraijev jezik je snažan i koncizan; treba istaknuti plastički opis Juditina oblačenja kao i naturalistički opis Holofernove smrti. Ovih nekoliko zapazanja upućuje na veliku razliku u pjesničkom postupku dvaju pisaca [...]*⁶⁰. Warto jeszcze wspomnieć, iż Marulić należał do tych chorwackich literatów, którzy cieszyli się sporym zainteresowaniem poza granicami kraju. Popularność mieszkańca Splitu na Węgrzech – *sensu stricto* w kręgach węgierskich możnowładców, a także zakonników i duchownych – zrodziła się w drugiej połowie XVI wieku i rozwijała się w wieku XVII. Ślady recepcji utworów Chorwata odnaleźć można na przykład w pracach protestanckiego kaznodziei Miskolcziego Csulyaka (1575–1645), jak i jezuity Györgyego Káldiego (1573–1634)⁶¹.

⁵⁷ Ibidem, s. 80.

⁵⁸ Por. ibidem.

⁵⁹ Ibidem, s. 79.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Szerzej na temat recepcji twórczości Marulicia na Węgrzech pisał między innymi István Lőkös w publikacjach *Hrvatsko-mađarske književne veze...* – rozdział: *Prilozi mađarskoj re-*

Motyw antyturski pojawił się łącznie w siedmiu utworach Marulicia⁶², w tym także w znaczących dziełach *Molitva suprotiva Turkom* oraz *Tuženje grada Hjeropolima*. *Molitva suprotiva Turkom* uznawana jest za jeden z najbardziej patriotycznych tekstów chorwackiego renesansu. Zdaniem historyka literatury Slobodana Prosperova Novaka tenże utwór liryczny Marulicia – wbrew swemu tytułowi – nie był modlitwą, lecz krzykiem tych, których zabił strach⁶³. Tekst zawierał akrostych: *Solus Deus potest nos liberare de tribulatione inimicorum nostrorum Turcorum sua potentia infiniti* (chorw. *Samo Bog može nas spasiti od nevolje neprijatelja naših, Turaka, svojom moći bezgraničnom*), który nie bez przyczyny napisany został właśnie po łacinie. Slavko Peleh w artykule *Marulove enigmoforme* skonstatował: *Marulić se poslužio onim jezikom kome je poruku namijenio. „Molitva suprotiva Turkom” kao pjesma namijenjena je hrvatskom življu koji je kao i sam Marulić strepio od nadiranja i nasilnih upada turskih četa pa je zato na — hrvatskom! Latinski akrostih upućen je onima koji vjeruju i govore u ime Boga a služe se latinskim i od kojih se očekuje pomoć kao akt kršćanskog milosrđa, te je stoga i na — latinštini*⁶⁴. Druga z pieśni stanowiła natomiast wezwanie skierowane do papieża oraz węgierskich władców i narodów – wśród nich znaleźli się również Węgrzy – aby przeciwstawić się siłom tureckim i podjąć z nimi walkę.

Tytułowe *tuženje* pojawiające się w dziele Marulicia przywodziło na myśl wspomniany węgierski nurt *querela*. Za utwór wpisujący się w ten prąd oraz realizujący jego założenia tematyczne i poetyckie można uznać tekst pochodzącego z Dubrownika Mavro Čavčicia Vetranovicia *Tužba grada Budima*. Chorwat po zajęciu przez Turków Budy stworzył swoistą elegię poświęconą węgierskiej stolicy. W swoim tekście – mającym postać lamentu – przywołał okoliczności polityczne poprzedzające to wydarzenie oraz to, co stało się tuż po nim. W sposób charakterystyczny dla *quereli* dzieło przepełniał pesymistyczny ton, wypływający między innymi z żali i skarg wypowiedzianej się w pierwszej osobie, spersonifikowanej Budy. Boris Nikšić w artykule *Sudbina Ugarske u hrvatskoj književnosti šesnaestog stoljeća* zwrócił uwagę na ujawniającą się w tekście Vetranovicia świadomość integralności losów chorwackiego i węgierskiego: *U Vetranovićevu diskursu o Budimu jasno se može uočiti da on tragediju Budima i cijele Ugarske smatra i svojom vlastitom, nečim što se i te kako tiče i njega i njegova grada. U njegovim stihovima možemo iščitati misao o sudbinskoj vezanosti Hrvata [...] i Mađara u tadašnjoj zajedničkoj borbi protiv osmanske navale. Zacijelo je na takav njegov stav utjecala i državno-pravna*

cepciji Marulićevih djela (s. 25–39) – oraz *Croatohungarica...* – rozdział: *Marulić u Srednjoj Europi, napose u Mađarskoj* (s. 7–19) .

⁶² Por. N. JOVANOVIĆ: „*Antiturska iterata*” – *ponovni pogled...*, s. 128–134.

⁶³ Por. S. PROSPEROV NOVAK: *Povijest hrvatske književnosti*. Sv. 1. Split: Marjan tisak, 2004, s. 60.

⁶⁴ Cyt. za: L. PALJETAK: „*Molitva suprotiva Turkom*”..., s. 340. Por. też: M. TOMASOVIĆ: *Marulićeva trojezičnost*. „*Colloquia Maruliana*” 1996, br. 5, s. 5–11.

vezanost dviju zemalja, a posebice vezanost njegova Dubrovnika s ugarskom kraljevima⁶⁵.

Wspólnota Chorwatów i Węgrów – historyczna, polityczna, społeczna, a także literacka – jeszcze jaskrawiej unaoczniała się w narracjach poświęconych oblężeniu i zdobyciu przez wojska tureckie Szigetváru oraz immanentnie związaną z tym wydarzeniem postacią Nikoli Šubicia Zrinskiego (w chorwackiej historiografii nazywany również Nikola IV. Zrinski lub Nikola Zrinski Sigetski; węg. Zrínyi IV. Miklós lub Szigetvári Zrínyi (IV.) Miklós; pol. Mikołaj Zrinski). Zrinski wslawił się bohaterską obroną twierdzy przed najazdem ponad stutysięcznej armii tureckiej dowodzonej przez sułtana Sulejmana Wspaniałego i wielkiego wezyra Mehmeda Sokolovicia. Mimo znacznej przewagi liczebnej wojsk osmańskich – chorwacki szlachcic dysponował jedynie około 2500 obrońcami⁶⁶ – siły chorwacko-węgierskie przez ponad miesiąc broniły dostępu do twierdzy. W czasie oblężenia zmarł sułtan Sulejman, jednakże pasza Sokolović zataił ten fakt przed swoimi wojskami. Zrinski natomiast, zdając sobie sprawę z nieuchronnie zbliżającego się upadku twierdzy – między innymi przez zagrażający jej pożar – opuścił Szigetvár wraz z pozostałymi pięciuset osobami. w wyniku ataku tureckiego Chorwat poniósł śmierć, zaś jego czyn i postać przez lata obrosły legendą⁶⁷. Heroiczne poczynania tego nazywanego chorwackim i/lub węgierskim Leonidasem szlachcica stały się inspiracją dla wielu twórców, w tym oczywiście pisarzy reprezentujących obie literatury: *Sigetski okršaj uzdigao se do visina, gotovo se može reći nacionalnog mita kod obaju naroda*⁶⁸. W świadomości Chorwatów Zrinski funkcjonuje jako chorwacki, zaś w świadomości Węgrów jako węgierski bohater narodowy. Warto podkreślić, iż został on utrwalony zarówno w tak zwanej literaturze niskiej, jak i wysokiej – utwory opiewające wydarzenia szigetvárskie określano wspólnym mianownikiem *zrinijada*.

Motyw oblężenia twierdzy zarejestrowała więc również twórczość ludowa, choć, co należy uwypuklić, w większym stopniu opracowany on został w pieśniach chorwackich (południowosłowiańskich) niż węgierskich – zdaniem Đuro Novalicia: [...] *smrt Nikole Zrinjskoga Sigetskoga* [...] *ostala* [je – A.K.] *u mađarskim narodnim pjesmama i pripovijetkama potpuno neobrađena*⁶⁹. Pierwsza pieśń epicka – *Pjesma o Sigetu* – odnotowana została w zbiorze *Prekomurska pjesmarica I* datowanym na koniec XVI lub początek XVII wieku.

⁶⁵ B. NIKŠIĆ: *Sudbina Ugarske...*, s. 309.

⁶⁶ Źródła historyczne nie są zgodne co do liczebności obu sił – w przypadku armii tureckiej szacunki wahają się pomiędzy 100 000 a 90 000 żołnierzy, natomiast w odniesieniu do obrońców twierdzy liczby oscylują między 2300 a 3700.

⁶⁷ Przed wydarzeniami z sierpnia i września 1566 roku obraz Nikoli Šubicia Zrinskiego daleki był od portretu bohatera, jaki mu stworzono po śmierci: [...] *sudjelovao je u prljavim intrigama svojega vremena nastojeći se dočepati tuđih imanja, a pritom nije prezao ni od ubojstva*. B. NIKŠIĆ: *Sudbina Ugarske...*, s. 311.

⁶⁸ Ibidem, s. 311.

⁶⁹ Đ. NOVALIĆ: *Mađarska i hrvatska „Zrinijada”*. Zagreb: Filozofski fakultet, 1967, s. 22.

Ten składający się z czterech części utwór, napisany głównie dwunasto- i trzynastozgłoskowcem, powstał jednakże znacznie wcześniej, zaś wersja, która znalazła się w zbiorze, była przedrukiem oryginału, i to niepełnym⁷⁰. Kolejne pieśni ludowe tworzone przez różnych autorów, w różnym czasie oraz różnych miejscach⁷¹ konkretyzujące ten sam temat, częstokroć przybierały osobliwy wymiar. Niektórzy z twórców znacząco bowiem odbiegali od faktów historycznych i poddawali wątek obrony Szigetváru fabularnym przekształceniom. Zdarzenie to podlegało daleko idącej fikcjonalizacji – w tekstach pojawiały się między innymi elementy miłosne czy też będące wizją artystyczną pisarzy rekonstrukcje wydarzeń sprzed oblężenia twierdzy bądź jej epilogi opisujące życie chorwackiego bohatera w niewoli lub ucieczkę z niej. Nie mniejszym literackim przeobrażeniem ulegała postać Zrinskiego, która to jawiła się w utworach jako uosobienie bohaterstwa, zyskiwała przymioty figury mitycznej, wręcz bóstwa, w świadomości narodowej funkcjonowała zaś jako archetyp obrońcy ojczyzny. Motyw szigetvárski nie zniknął z literatury chorwackiej do dnia dzisiejszego, choć modyfikacjom poddawana była zarówno jego frekwencja, jak i interpretacja⁷². Wątpliwości nie ulega jednakże fakt, iż znaczna część pisarzy, tworząc swe dzieła (nie tylko te albo raczej przede wszystkim nie te o proveniencji ludowej), posiłkowałą się zapiskami jednego z nielicznych ocalałych świadków tychże wydarzeń – Ferenaca Črnki. Podkomorzy i sekretarz Zrinskiego na dworze syna Nikoli – Juraja Zrinskiego – spisał wszystko to, co się działo podczas oblężenia twierdzy, a stworzony przez niego tekst *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta*

⁷⁰ Por. więcej: N. FRNDIĆ: *Svjetovne pjesme u hrvatskokajkavskim prekomurskim pjesmaricama od 16. do 18. stoljeća*. „Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu” 1993, br. 1, s. 92–105; Đ. FRANKOVIĆ: *Lik Nikole Šubića Zrinjskog u pučkom pjesništvu*. U: *Krležini dani u Osijeku 2008. Tekst, podtekst i intertekst u hrvatskoj drami i kazalištu*. Ur. B. HEĆIMOVIĆ. Zagreb–Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Hrvatsko narodno kazalište, Filozofski fakultet, 2009, s. 31–42.

⁷¹ Postać Nikoli Šubicia Zrinskiego oraz obrona Szigetváru doczekały się literackich interpretacji w wielu literaturach – oprócz interesujących nas chorwackiej i węgierskiej, motyw ten pojawił się m.in. także w twórczości słowackiej, niemieckiej, polskiej, a nawet hiszpańskiej. Por. np.: B. NIKŠIĆ: *Sudbina Ugarske...*, s. 312–313.

⁷² Największa reinterpretacja dyskursu poświęconego Zrinskiemu dokonała się w XIX wieku, co związane było z ówczesnymi radykalnymi nacjonalistycznymi tendencjami polityczno-społecznymi: *Weryfikacja była jednak nieunikniona i dokonał jej największy w XIX wieku chorwacki burzyciel wartości zastanych Ante Starčević w czasie uroczystości obchodzonego 300-lecia obrony Sigetu w 1866 r. Wystąpił on z niezwykle ostrym atakiem na kult Zrinskiego, oskarżając bohatera sigeckiego o to, iż zginął w istocie w obronie wrogów swojej ojczyzny. Postać Zrinskiego dla Starčevića była prefiguracją tych wszystkich współczesnych mu polityków chorwackich (miał tu na myśli przede wszystkim zniechęconego przez siebie Strossmayera), „których Chorwacja zrodziła i wzbogaciła”, a którzy gotowi byli, jego zdaniem, zaprzedać jej interesy, paktując z Austrią i Węgrami. Dziadowi przeciwstawił prawnuka – straconego przez Habsburgów Petara Zrinskiego i jego towarzysza Frana Krsto Frankopana. Zob. J. RAPACKA: *Leksykon tradycji chorwackich*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997, s. 160–161.*

w stosunkowo szybkim tempie rozpowszechnił się także w sąsiednich kulturach, niosąc ze sobą jednocześnie sławę bohaterskiego czynu Chorwata. Popularności dzieła Črnki sprzyjał przekład jego pracy na język łaciński autorstwa pochodzącego z Lublany Samuela Budina, wydany w 1568 roku w Wiedniu pod tytułem *Historia Sigethi*. To właśnie łacińska wersja była później wielokrotnie przedrukowywana – w tym samym roku ukazały się dwa wydania niemieckie, a do końca tego dziesięciolecia opublikowano jeszcze dwie wersje włoskie. Bardzo długo enigmatycznymi pozostawały natomiast losy chorwackiego pierwowzoru. Dopiero na początku XX stulecia został on przypadkowo odnaleziony przez Antona Kasperta w archiwum księcia Karla von Auersperga. Znalezione w małym austriackim miasteczku głagolicki rękopis opublikowany został alfabetem łacińskim przez Frana Kidriča wraz z krótkim studium mu towarzyszącym. Dogłębne analizy przeprowadzone przez Stjepana Ivšicia dowiodły jednak, iż ów manuskrypt stanowił już drugą chorwacką wersję pracy, a jego pierwotna wersja spisana była łacinką (prawdopodobnie istniały także inne chorwackie wydania dzieła, lecz się nie zachowały). Obaj badacze zgodnie uznali, iż *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta* powstało w ostatnim dziesięcioleciu XVI wieku, co więcej – Ivšić skonstatował, iż miało to miejsce w Pokuplju, blisko Ozalja⁷³.

Niezwykłe znaczenie dzieła Črnki wynikało z jednej strony z jego pierwotności – ogromnej wartości historiograficznej – było to najpewniejsze i najdokładniejsze źródło historyczne traktujące o oblężeniu twierdzy, a przy tym niepozbowione literackości; Milan Ratković w komentarzu *Ferenac Črnko i njegov opis podsjeđanja i pada Sigeta* stwierdził: *Črnkovi podaci su, naravno, veoma dragocjeni za povijest, jer ih je pisao sudionik u sigetskim događajima i najbliži suradnik Nikole Zrinskog, ali su oni i više od historijskog dokumenta. Autoru, naime, nije bilo samo do toga da iznese gole činjenice i da njima pretrpa svoje djelo, nego je kao „literat”, kao čovjek književno naobražen želio da mu tekst bude i književan. Zato on bira pojedinosti kojima će potpuno predočiti čitaocima i slušaocima sve one pripreme za odlučnu bitku i dočarati im čitavu onu tešku situaciju u samom Sigetu u onim strašnim i dugim ljetnim danima 1566. godine. Črnko priča mirno, jednostavno i jasno, bez ikakva uvoda u svoje izlaganje, prelazeći odmah na iznošenje važnih činjenica. Postupa, dakle kao narodni pripovjedač, kakve je i sam bez sumnje imao prilike slušati*⁷⁴; z drugiej natomiast strony z jego wtórności – odgrywało ono istotną funkcję tekstotwórczą, stając się punktem odniesienia oraz inspiracją dla wielu pisarzy sięgających po motyw szigetvárski.

Dzięki informacjom zaczerpniętym z pracy *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta* powstał pierwszy w chorwackiej literaturze utwór opisujący upadek węgierskiej

⁷³ Por. M. RATKOVIĆ: *Ferenac Črnko i njegov opis podsjeđanja i pada Sigeta*. U: F. ČRNKO: *Opsada Sigeta*. Knj. 3: *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta: i popratni tekstovi*. Zagreb: Liber, 1971, s. 27–29.

⁷⁴ Ibidem, s. 30.

twierdzy – poemat dedykowany Jurajowi Zrinskiemu autorstwa Brne Karnaruticia *Vazetje Sigeta grada*. Dzieło składające się z czterech części, liczących łącznie 1056 podwójnie rymowanych dwunastozgłoskowych wersów, zostało wydane w Wenecji już po śmierci pisarza – w 1584 roku. Utwór ten nazywano wierszowaną kroniką zdarzeń 1566 roku i w większym stopniu doceniano ją za walory historyczno-dokumentalne – Karnarutić wziął bowiem za kanwę swego dzieła wydarzenia współczesne, jednocześnie trzymając się ściśle faktów – niż przeciętną wartość poetycką. Część historyków literatury podkreślała również niezwykle znaczenie poematu dla kontekstu ogólnochorwackiego – Ivo Frangeš stwierdził, że: [...] *ovaj prvi odziv južne Hrvatske na „sjevernu” pogibiju hrvatskoga bana – pogibiju čak i izvan hrvatskog teritorija – znamenit [je – A.K.] kao svijest o jedinstvu sudbine i kao izraz potrebe da hrvatska književnost, teško kušana poviješću, integracioni motiv nađe u rodoljublju [...]*⁷⁵, w podobnym duchu wypowiedział się Dubravko Jelčić: *Karnarutićev spjev dokazuje živu svijest o duhovnom jedinstvu južne i sjeverne Hrvatske*⁷⁶. Tak jak w przypadku pracy Črнки, również dzieło Karnaruticia traktowane było jako materiał źródłowy wykorzystywany przez kolejnych pisarzy literacko interpretujących czyny chorwackiego obrońcy węgierskiej twierdzy.

Między innymi na podstawie tekstu pisarza z Zadaru powstał jeden z ważniejszych utworów w kontekście chorwacko-węgierskich relacji literackich – napisany po węgiersku poemat *Szigeti veszedelem* (1645–1646)⁷⁷. Dzieło stworzone zostało przez Nikolę Zrinskiego (węg. Zrínyi Miklós), prawnuka bohatera szigetvárskiego i znane jest również pod łacińskim tytułem *Obsidio Szigetiana/Obsidionis Szigetianae* (w polskich opracowaniach tytuł ten tłumaczono jako *Opresja Szigetu* i *Niebezpieczeństwo sygietyńskie*). Ów tekst stanowi główną część utworu *Adriai tengernek Syrenaia* wydanego w 1651 roku w Wiedniu. Nie mniej istotne znaczenie przypadło chorwackiej wersji poematu *Obsida sigecka* – stworzonej przez Petara Zrinskiego, brata Nikoli – opublikowanej wraz z innymi tekstami w książce *Adrijanskog mora Sirena* w Wenecji w 1660 roku. Bracia Zrinscy – starszy Nikola (1620–1664) i rok młodszy Petar (1621–1671) – stanowią nadzwyczaj osobliwy przypadek postaci, które weszły do obu – i chorwackiej, i węgierskiej – narodowych historii literatur. W dodatku Nikola w dziejach literatury węgierskiej znalazł się w jej panteonie i uznawany

⁷⁵ I. FRANGEŠ: *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb–Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske, Cankarjeva založba, 1987, s. 69–70.

⁷⁶ D. JELČIĆ: *Povijest hrvatske književnosti...*, s. 73.

⁷⁷ Drobiazgową analizę stopnia wpływu dzieła Brne Karnaruticia na poemat Zrinskiego przeprowadził między innymi Đuro Novalić, poświęcając temu zagadnieniu rozdział pierwszy *Utjecaj Krnarutića i Budine na mađarski ep* swego studium. Por. więcej: Đ. NOVALIĆ: *Mađarska i hrvatska...*, s. 5–22. O recepcji *Vazetje Sigeta grada* u Zrinskiego pisał także szczegółowo István LŐKÖS. Por. więcej: IDEM: *Recepcija Karnarutića u mađarskoj književnosti*. „Croatica et Slavica Iadertina” 2005, br. 1, s. 165–194.

jest przez tamtejszych badaczy i krytyków za największego poetę węgierskiego epoki baroku⁷⁸. Ceniony historyk literatury węgierskiej (zajmujący się przede wszystkim okresem od XVI do XVIII stulecia) István Bitskey w artykule *Pogled na povijest i slika nacije u epu Nikole Zrinskog*, niejako rozwijając i uzasadniając powyższe stwierdzenie, napisał: [...] *moderni su istraživači na više načina i pomoću bogate filološke dokumentacije cijelu sliku učinili još više nijansiranom i iznijeli su čitav niz argumenata radi opravdanja književnopovijesnog kanona, te su „Szigeti veszedelem” priznali kao najkvalitetnije mađarsko ostvarenje tog vremena. [...] danas već s valjanim razlogom možemo reći: Nikola Zrinski bio je najoštrovidniji vidjelac ugarskog usuda, riječ je o liku koji je na sebe privukao pozornost Europe i kojega su na razne načine interpretirali, a njegovo je književno životno djelo pak najdublji izvor nacionalne samospoznaje ranog novog vijeka i svijesti o identitetu, koja se iskristalizirala iz povijesnih iskustava, a i estetski je djelo na najvišoj razini po mjerilima te epohe*⁷⁹. Zarówno sami bracia Zrinscy, jak i oba ich dzieła stały się przedmiotem licznych analiz w ramach danej historii, kultury i literatury narodowej oraz badań komparatystycznych⁸⁰. Działalność Nikoli i Petara Zrinskih odegrała niepoślednią rolę w zachowaniu pamięci o bohaterskim przodku, a – cytując niezwykle trafne słowa Joanny Rapackiej – *Dla popularności Zrinskiego nie bez znaczenia była potęga jego rodu i świadome działania potomków zmierzające do utrwalenia i upowszechnienia sławy rodziny*⁸¹. W myśl horacjańskiego *exegi monumentum* jednym z elementów uwieczniających legendarnego obrońcę Szigetváru, a wraz z tym także braci Zrinskih, był wspomniany już epos bohaterski *Obsidionis Szigetianae* zawarty w zbiorze *Adriai tengernek Syrenaia/Adrijanskog mora Sirena*. Składający się z piętnastu pieśni poemat *Szigeti veszedelem* stanowił egzemplifikację barokowych założeń strukturalno-poetyckich. Łączył więc w sobie autentyczne wydarzenia z fikcją, wzbogacony został o elementy z przestrzeni metafizycznej, wyróżniały go dynamiczne opisy scen i postaci biorących udział w walce. Pavao Pavličić w części monografii *Skrivena teorija* poświęconej Zrinskim podkreślił, że mimo iż Nikola napisał swój poemat po węgiersku, to odwoływał się do chorwackiej tradycji literackiej i w dużym stopniu się na niej opierał. Dzieło Nikoli wpisywało się w ówczesne tendencje panujące w literatu-

⁷⁸ Por. też: J. SNOPEK: *Węgry. Zarys dziejów i kultury*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”, 2002, s. 122–123.

⁷⁹ I. BITSKEY: *Pogled na povijest i slika nacije u epu Nikole Zrinskog*. U: *Susreti dviju kultura: obitelji Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti*. Zbornik radova. Ur. R. HORVAT. Zagreb: Matica hrvatska, 2012, s. 245.

⁸⁰ Por. np.: Đ. NOVALIĆ: *Mađarska i hrvatska...*; J. ZÁGOREC-CSUKA: *Tragom Zrinskih. Zbirka studija*. Prev. H. MOLNAR. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Kulturno društvo „Priateljski krug” Pomurja, 2009; *Zrinski i Europa*. Ur. J. DAMJANOV. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, 2000; *Povijest obitelji Zrinski. Zbornik*. Ur. J. HEKMAN. Zagreb: Matica hrvatska, 2007; *Susreti dviju kultura...*

⁸¹ J. RAPACKA: *Leksykon tradycji...*, s. 159.

rze chorwackiej, zaś dla węgierskiego procesu historycznoliterackiego stanowiło ono zupełne *novum*⁸².

Stworzona przez węgierskiego pisarza narracja wydarzeń z sierpnia i września 1566 roku implikowała duży ładunek patriotyczny, gdyż – zdaniem Bitskeygo – *Zrinski pokušava oblikovati svijest svojih suvremenika*⁸³. Pierwotny epos ukazał się w zbiorze *Adriai tengernek Syrenaia*, gdzie znalazły się ponadto oprócz poematu wiersze miłosne, epigramaty czy idylle. Dzieło Nikoli Zrinskiego zostało przetłumaczone na język chorwacki – a właściwie sparafrazowane – przez jego brata Petara. Fakt ten zrodził szereg pytań oraz dał asumpt do dyskusji na temat egzystencji w ramach wspólnoty państwowej, poczucia przynależności narodowej i sposobu jej – mniej lub bardziej świadomego – manifestowania. Zrinscy nazywali siebie samych i Węgrami, i Chorwatami – Nikola wyraził to *explicite* w swoim dziele, pisząc o młodszym bracie *i Mađar i Hrvat / Jer uistinu voli svoju domovinu*⁸⁴. Węgierscy badacze – Tibor Klaniczay czy Sándor Iván Kovács – dokonali identyfikacyjnej dyferencjacji braci, określając Nikolę Zrinskiego jako *węgierskiego pisarza*⁸⁵, będącego *narodowości i węgierskiej, i chorwackiej*, zaś Petara Zrinskiego jako *chorwackiego pisarza narodowości i węgierskiej, i chorwackiej*. Kwestia autoidentyfikacji czy tożsamości narodowej wobec aktualnych ambiwalentnych tendencji – unifikacyjnych i nacjonalistycznych – oraz coraz powszechniejszych społeczeństw wielokulturowych wzrastających wewnątrz państw ukierunkowanych na politykę narodową stanowi obecnie przedmiot badań wielu dziedzin nauki. Biorąc zatem pod uwagę niezwykle rozbudowane, aczkolwiek poddawane ciągłej aktualizacji teoretyczne podstawy zagadnienia oraz genezę tego punktu w życiorysie obu twórców sięgającą wielu pokoleń wstecz, nie podejmiemy się odtworzenia procesu samookreślenia się Zrinskiich czy też weryfikacji procesu przyporządkowania ich przez badaczy do jednej bądź drugiej literatury narodowej. Po pierwsze, nie miałyby to fundamentalnego znaczenia dla wyводу, po drugie zaś – jak się wydaje – uwzględniając realia, w których przyszło egzystować braciom oraz ówczesne okoliczności polityczno-społeczne, potencjalny rezultat naszych analiz sprowadziłby się do niezwykle trafnej diagnozy zjawiska sformułowanej w przedmowie do zbioru *Susreti dviju kultura: obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Zbornik radova*. Autorzy – Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner – orzekli bowiem, iż: *Nije ovdje riječ o zajedničkom, još manje o dvojnomoj identitetu; prije možemo govoriti o nekoj vrsti simbiotskog identiteta*,

⁸² Por. P. PAVLIČIĆ: *Skrivena teorija*. Zagreb: Matica hrvatska, 2006, s. 177–194.

⁸³ I. BITSKEY: *Pogled na povijest...*, s. 248.

⁸⁴ Cyt. za: L. SZÖRÉNYI: „...i Mađar i Hrvat” (*Pojam domovine kod Nikole Zrinskog*). U: *Susreti dviju kultura...*, s. 304.

⁸⁵ Wśród chorwackich historyków literatury kwalifikatorem *węgierski pisarz* opatrzył nazwisko Nikoli Zrinskiego chociażby Ivo Frangeš w swej publikacji *Povijest hrvatske književnosti*.

što se ne može primijeniti tek na dvojicu braće, nego i na znatan dio dviju nacionalnih kultura: ima onoga što je zajedničko, kao i onoga što nije, ima onoga što je skupa sraslo, ali i onoga što je strano⁸⁶.

W całej złożoności powyższego problemu nasuwa się dość trywialne, aczkolwiek pragmatyczne pytanie: dlaczego Nikola stworzył oryginał poematu po węgiersku, skoro biegle posługiwał się zarówno językiem chorwackim, jak i węgierskim. László Szörényi w artykule „...i Mađar i Hrvat” (*Pojam domovine kod Nikole Zrinskog*) przywołał ustalenia Tibora Klaniczaya i Sándora Ivána Kovácsa, którzy uznali, iż wybór (literackiej) przynależności do jednej bądź drugiej kultury, a w konsekwencji także języka, wynikał w istocie z natury praktycznej: [...] *prije svega podjela posjeda između mađarskog i hrvatskog teritorija – bila odlučujuća u tome da stariji brat postane mađarski, a mlađi hrvatski pjesnik*⁸⁷. Nikola zajął posiadłości zlokalizowane wokół Čakovca, natomiast Petar osiedlił się w Ozalju, które z czasem stało się znaczącym chorwackim centrum literackim – uformował się tamże tak zwany ozaljski krąg literacki. Na korzyść braku wyższej motywacji – chociażby politycznej – takiego wyboru lingwistycznego przemawiać może również to, iż matka braci miała węgierskie pochodzenie. Co więcej – żona Nikoli także była Węgierką, a oni sami, choć dorastali w środowisku dwujęzycznym, to *de facto* obcowali ze światem wielojęzycznym – prowadzili korespondencję po łacinie, niemiecku i włosku, znali prawdopodobnie także francuski i turecki.

Powyżej przywołano i częściowo omówiono wyłącznie wybrane aspekty warunkujące złożony portret Nikoli i Petara Zrinskih, bez wątpienia także determinujące ich działalność kulturalną i literacką⁸⁸. Mając na względzie pozaliterackie i literackie czynniki, które wpłynęły na twórczość obu braci, warto jeszcze choć zwięźle odnieść się do obu wersji językowych eposu opowiadającego o czynach ich przodka. Niezaprzeczalnie w przypadku interesującego nas utworu nie można mówić o przekładzie tekstu węgierskiego na język chorwacki (ewentualnie można by go określić tłumaczeniem wolnym), ale raczej o parafrazie oryginału; *notabene* niektórzy badacze wykazywali skłonność, by nazywać pracę Petara dziełem autorskim – autonomicznym, jednakże tożsamym z pierwowzorem na płaszczyźnie tematyczno-kompozycyjnej. Różnice pomiędzy poematami *Szigeti veszedelem* i *Obsida sigecka* dostrzegalne są bowiem w każdej niemal strofie. Đuro Novalić w studium *Mađarska i hrvatska „Zrinijada”* zaakcentował, że: *Te su razlike bezbrojne a očituju se u gotovo svakoj Petrovoj strofi, jer jedva da u cijelom epu ima ijedna strofa koja bi bila prevedena tako da bi svakoj mađarskoj riječi odgovarala jedna hrvatska*

⁸⁶ S. BENE, Z. LADIĆ, G. HAUSNER: *Predgovor*. U: *Susreti dviju kultura...*, s. 7.

⁸⁷ L. SZÖRÉNYI: „...i Mađar i Hrvat”..., s. 305.

⁸⁸ Por. więcej np.: S. BENE: „Orfeji na Jadranu”, (*O pjesništvu Nikole i Petra Zrinskog*). „Književna smotra” 2015, br. 177, s. 31–44.

*riječ*⁸⁹. I nie chodzi tutaj bynajmniej o rozbieżności wynikające ze specyfiki przekładu tekstów literackich, czyli na przykład konieczności dostosowania rytmu bądź rymów czy też stylistyki języka chorwackiego, lecz znaczącej ingerencji w strukturę poszczególnych strof. Powszechnymi zabiegami stosowanymi przez Petara było dodawanie własnych wersów – pojedynczych, jak i w mniejszym stopniu grup wersów (Novalić skrupulatnie wyliczył, iż tego typu autorskich wersów było w parafrazie aż 137) – opuszczanie poszczególnych linijek tekstu lub też całych fragmentów oryginału (stało się tak w 41 przypadkach), rozbudowywanie węgierskich strof – zastępowanie jednej oryginalnej dwiema chorwackimi – poprzez uzupełnianie ich opisami, epitetami czy porównaniami (badacz doliczył się 21 takich sytuacji) oraz odwrotnie (co było jednak sporadyczne) – redukcowanie dwóch węgierskich zwrotek do jednej chorwackiej. Istotne modyfikacje mające uwarunkowania tak osobiste, jak i polityczne dotknęły ponadto samej treści poematu. W 15 przypadkach doszło bowiem do zmian – oraz będących rezultatem celowego działania i/lub wynikających z chęci dostosowania tekstu do chorwackiego czytelnika – imion, nazw geograficznych oraz sensu danej strofy. Interwencja Petara Zrinskiego, która dotknęła treść utworu, dalece wpłynęła na warstwę ideową dzieła, a co za tym idzie jego recepcję wśród chorwackich czytelników. Tłumacz wyraźnie rozszerzył tekst o motywy religijne, niemal w każdej dodanej strofie pojawiło się wspomnienie wiary lub Boga czy nawet bezpośredni zwrot do Niego. W ten sposób dodatkowo uwypuklone zostało konfesyjne znaczenie walki Nikoli Šubicia Zrinskiego na rzecz wszystkich chrześcijan. Efekt ten potęgowało ponadto eksponowanie nienawiści w stosunku do Turków objawiające się przemilczaniem ich cech pozytywnych, a akcentowaniem ich barbarzyństwa, krwiożerczości oraz chciwości. Oprócz tego zradycalizował on stanowisko antyaustriackie, co było wynikiem obłudnego postępowania Habsburgów. Petar dokonał także poważnych korekt, określając osoby czy podając nazwy geograficzne, czyli parafrazując Novalicia – dostosowując je do aktualnych okoliczności politycznych oraz na potrzeby chorwackiego czytelnika.

Sándor Bene w artykule „*Orfeji na Jadranu*” (*O pjesništvu Nikole i Petra Zrinskog*) określił ten zabieg jako *rekroatyzację* (chorw. *rekroatizacija*)⁹⁰: *Izvor-no „kapetan sigetski”, u njegovu je prijevodu „hrvatski ban”, „sto momaka” su „sto Hrvata”, „narod Ugarski” se prometnuo u „hrvatske sablje”, „mađarski vojnik” u „hrvatskog vojaka”, i ne samo što će u Petrovu spjevu Kežmaroško gorje („Késmárk hegye”) zamijeniti Velebit, nego će i „ugarski ban” Zrinski postati braniteljem Hrvatske, odnosno „obramba horvacka”*⁹¹ oraz jednocześnie podkreślił, iż związane to było z chęcią stworzenia tekstu ściśle utrzymanego

⁸⁹ Đ. NOVALIĆ: *Mađarska i hrvatska...*, s. 84.

⁹⁰ Por. S. BENE: „*Orfeji na Jadranu*”..., s. 31–44.

⁹¹ Ibidem, s. 32.

w duchu chorwackiej tradycji literackiej⁹². Z biegiem czasu, ściślej mówiąc wraz ze zmianą sytuacji politycznej i narastającym konfliktem pomiędzy Węgrami i Chorwatami, parafrazę poematu interpretowano przez pryzmat pronarodowy. Dzieło Petara Zrinskiego zaczęto opatrywać zatem epitetami narodowy czy nacjonalistyczny (w pierwotnym tego słowa znaczeniu) i częstokroć właśnie w takim kontekście odbierane jest ono współcześnie. Ivana Sabljak w okolicznościowym szkicu napisanym w dwutygodniku „Vijenac” stwierdziła: *Petrov prijevod – prerada [...] odaje izrazito hrvatsko rodoljublje, čega u Nikolinu djelu nema. Možemo reći da je Petar Zrinski bratovo djelo pohrvatio gdje god mu se za to pružila prilika. [...] Iako Sirena nije nastala kao izvorno hrvatski tekst, zahvaljujući Petrovoj autorskoj intervenciji ona je izrazito hrvatski nacionalni ep, a ne tek puki prepjev*⁹³.

Niezależnie od uwarunkowanych pozaliteracko zmieniających się tendencji interpretacyjno-recepcyjnych eposu *Obsidionis Szigetianae*, a raczej całego zbioru *Adriai tengernek Syrenaia* i jego chorwackiej parafrazy, dzieło to – wraz z losami jego autora(-ów) – stanowi jedno z najistotniejszych świadectw relacji łączących Chorwatów i Węgrów w okresie walk antytureckich. Ewokuje ono bowiem szereg punktów wspólnych w dziejach obu etnosów, jak i wskazuje na złożoność i wielopłaszczyznowość związków chorwacko-węgierskich obejmujących między innymi kwestie pamięci historycznej, języka, kultury czy też niedefiniowane jeszcze wówczas pojęcia przynależności i tożsamości narodowej. Chcąc ująć syntetycznie działalność literacką braci Zrinskih oraz jej znaczenie dla obu literatur, bądź szerzej obu kultur albo wręcz stosunków chorwacko-węgierskich, należałoby zaadaptować wcześniej przytaczany termin tożsamości symbiotycznej (chorw. *simbiotski identitet*) i określić ją mianem pisarstwa symbiotycznego lub twórczości symbiotycznej. Novalić słusznie zaznaczył, że wzajemne wpływy miały korzystny efekt dla obu przestrzeni kultury: *Primjer baroknog epa „Szigeti veszedelema”, nastalog na mađarskom području i na mađarskom jeziku pa zatim prepjevanog na hrvatski, može poslužiti kao izvrstan primjer plodnosnih utjecaja jedne jezične i kulturne sredine na drugu. Gledano s komparativnog stanovišta, upravo je „Adrianskog mora Sirena” odigrala ulogu plodnosnog katalizatora između dviju književnosti, mađarske i hrvatske, i istodobno stavila obje te književnosti u relaciju i na nivo svjetske književnosti onoga vremena. U ovom slučaju ne postoji odnos dužnika i onoga kome se duguje, ne postoji onaj koji utječe i onaj na koga se utječe; može se govoriti samo o uzajamnom utjecaju hrvatske i mađarske jezične sredine, od koje su obje, ne samo na književnom nego i općekulturnom planu, imale najveće koristi*⁹⁴.

⁹² Por. Đ. NOVALIĆ: *Mađarska i hrvatska...*, s. 83–126.

⁹³ I. SABLJAK: *Dva brata i jedna Sirena*. „Vijenac”, 19.07.2007. <http://www.matica.hr/vijenac/349/Dva%20brata%20i%20jedna%20Sirena%20/> [dostęp: 20.10.2016].

⁹⁴ Đ. NOVALIĆ: *Mađarska i hrvatska...*, s. 127.

Wśród utworów poświęconych wydarzeniom szigetvárskim, powstałych stosunkowo krótko po ich zajściu, na uwagę zasługuje również dzieło napisane przez Pavla Rittera Vitezovicia *Odiljenje sigetsko*. Pierwsze wydanie – *stricte* tylko jego jedna część – ukazała się drukiem w Linzu w 1684 roku. Pełna wersja, składająca się z czterech części, została wydana rok później w Wiedniu. Utwór uważany za najlepszy tekst liryczny autorstwa pochodzącego z Senja pisarza, historyka, językoznawcy, nie zyskał jednak uznania w oczach krytyków literackich. Doceniano wyłącznie pierwiastek historyczny pojawiający się w tekście, zaś z czasem zaczęto zupełnie pomijać kwestię jego wartości estetycznej, przyjmując, iż jest ona na tyle niska, że nie warto jej rozważać⁹⁵. Dzieło Vitezovicia w istocie wyróżniało się zarówno na tle prac opisujących oblężenie węgierskiej twierdzy, jak i innych chorwackich utworów powstałych w analogicznym okresie, co wynikało z jego osobliwej struktury. Choć powszechnie w opracowaniach historycznoliterackich – w kategoriach genologicznych – *Odiljenje sigetsko* definiuje się jako poemat, to sama budowa, kompozycja tekstu tego nie potwierdza. Utwór składa się z czterech części, wewnątrz których pojawiają się wyłącznie monologi lub dialogi uczestników czy świadków zdarzeń (i tych żywych, i zmarłych), obserwatorów, a czasem osób całkowicie przypadkowych. Wiele z monologów prowadzonych jest przez nieżywe obiekty, jak ma to miejsce na przykład w pierwszej części, w której to miasto Szigetvár zwraca się bezpośrednio do chorwackich panów, informując ich o rezultacie bitwy i wzywając, aby się nie martwili. W całym dziele dostrzegalny jest jednak brak instancji wyższej – głosu podmiotu lirycznego/narratora/autora – kształtującej przebieg zdarzeń, łączącej poszczególne segmenty utworu czy też wprowadzającej czytelnika w świat przedstawiony lub też mu go objaśniającej. Co za tym idzie, trudno mówić o wyraźnym toku fabularnym, nie ma także wyraźnie zarysowanych postaci, co znacząco utrudnia ich identyfikację. Wszystkie te elementy z pewnością wpłynęły na odbiór dzieła, które – dla zrozumienia jego treści – wymagało od czytelników nie tylko szczegółowej wiedzy na temat samej obrony Szigetváru (między innymi miejsca zdarzeń, jego przebiegu czy też uczestników), ale także dobrego rozeznania w historii i geografii obu krajów oraz w ich realiach polityczno-społecznych⁹⁶. Pavao Pavličić, analizując konstrukcję utworu Vitezovicia, zwrócił uwagę na stosunek pisarza do źródeł traktujących o tym wydarzeniu oraz na konsekwencje z tym związane mające niepośledni wpływ na percepcję tekstu: *Pisac ne vodi računa o nekim aspektima komunikacije, ne trudi se, dakle, da priču ispriča čitavu i na razumljiv način; ne brine se hoće li recipijent shvatiti fabulu. Postupa tako očito zato što zna da se ne mora brinuti: ono što čitatelju ne da „Odiljenje”, dat će mu neki drugi izvor;*

⁹⁵ Por. P. PAVLIČIĆ: *Epika granice*. Zagreb: Matica hrvatska, 2007, s. 253; B. VODNIK: *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 1: *Od humanizma do potkraj XVII. stoljeća; s uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1913, s. 298–299.

⁹⁶ Por. P. PAVLIČIĆ: *Epika granice...*, s. 253–256.

u to kao da Vitezović nimalo ne sumnja. Primalac u toj komunikaciji mora imati stanovite kompetencije koje se inače – kod drugih tekstova – od njega ne traže; mora posjedovati neka znanja koja prethode čitanju i koja to čitanje omogućuju. [...] Ukratko rečeno, pisac sebi olakšava na taj način što se oslanja na čitateljeva znanja; priču će dopuniti kulturna situacija u kojoj se tekst čita i tako će i ona postati dio teksta, ili barem dio one komunikacije koja se uz pomoć teksta uspostavlja⁹⁷. Zabiegi zastosowane przez autora, takie jak ominięcie warstwy faktograficznej, charakterystyki bohaterów czy zaburzanie toku narracji (brak ciągu przyczynowo-skutkowego czy też kontinuum czasowego – czas akcji jest płynny) jednoznacznie wskazywały na założenie autora, iż odbiorca jest zaznajomiony z wcześniejszymi opracowaniami dotyczącymi Szigetváru i – co niezwykle ważne – nie tylko tymi historiograficznymi; Pavličić bowiem w swym studium podkreślił: *Vitezović, dakle, ne računa samo na to da čitatelj zna za Siget kao povijesnu činjenicu, nego i da zna za priču o Sigetu. To se vidi po okolnosti da se u njegovu spjevu pojavljuju likovi koji u sigetskoj povijesnoj faktografiji jedva da imaju ikakva značenja*⁹⁸.

Wiadomo, iż w momencie powstania tekstu *Odiljenje sigetsko* istniało już co najmniej kilka utworów literackich tematyzujących oblężenie twierdzy i ich bohaterów – w tym wspomniane powyżej dzieła Brne Karnaruticia oraz Nikoli Zrinskiego i prafraza autorstwa Petara Zrinskiego. Co więcej, jak wykazali badacze twórczości Vitezovicia, osobliwa budowa utworu była efektem koncepcji jego sekundarności względem innego istniejącego już (i w tym przypadku z założenia dobrze w kulturze ugruntowanego) tekstu. Wnikliwa analiza przeprowadzona przez Mihovila Kombola dowiodła, iż dziełem, do którego bezpośrednio odnosił się Vitezović, był poemat *Obsida sigecká* Nikoli/Petara Zrinskiego. Zjawisko intertekstualności występujące pomiędzy oboma utworami miało charakter na tyle ścisły, iż zrozumienie utworu *Odiljenje sigetsko* było możliwe wyłącznie po uprzedniej lekturze eposu braci Zrinskih⁹⁹. Zrodziło to oczywiście pytania dotyczące pobudek, którymi kierował się autor,

⁹⁷ Ibidem, s. 270.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Mihovil Kombol w swej analizie wskazał najważniejsze podobieństwa dostrzeżalne w utworach Vitezovicia oraz braci Zrinskih; w tym między innymi skonstatował: *U „Opsidi” npr. ban, predviđajući svoju skoru pogibiju, razgovara sa sinom Juricom želeći ga poslati s pismom u Beč kralju i dajući mu savjete za život, na što hrabri dječak odvraća, da voli poginuti s ocem u Sigetu; u „Odiljenju” ima također dijalog „Ban sinu” i Sin „banu”. U „Opsidi” piše ban kralju oproštajno pismo; u „Odiljenju” su poslanice „Ban kralju, ali i „Kralj banu”, „Ban orsagu”, „Orsag banu”, „Ban Sigetu”, „Siget banu” i druge. Kao u „Opsidi”, tako se i u „Odiljenju” nalazi oproštajni govor banov junacima. Vitezovićev razgovor između putnika i jeke podsjeća na sličan oblik u „Adrijanskoga mora sireni”, uostalom do dosade raširen u ono doba. „Opsida” svršava s epitafijima; četvrti dio „Odiljenja” sastoji se od samih epitafija, koji katkada nisu ni razumljivi bez poznavanja „Opside”. M. KOMBOL: Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda. Zagreb: Matica hrvatska, 1961, s. 280.*

tworząc dzieło o takiej właśnie – bądź co bądź innowacyjnej w ówczesnej chorwackiej literaturze – strukturze. Kombol domniemywał, iż był to rezultat silnego wpływu Zrinskiego (Zrinskich), a nawet posądzał Vitezovicia o mniejszy talent, brak ambicji oraz brak pomysłu na stworzenie odmiennego utworu od tego mu już znanego. Innego zdania był natomiast Pavličić, który – wręcz przeciwnie – uznawał, że twórca tekstu *Odiljenje sigetsko* przewyższał Petara Zrinskiego swoimi umiejętnościami pisarskimi, lepiej bowiem posługiwał się językiem chorwackim, dzięki czemu sięgał po ciekawsze rozwiązania kompozycyjno-językowo-stylistyczne¹⁰⁰. Podążając tym tropem, Pavličić wysnuł wniosek, iż prymarnym celem Vitezovicia nie było (o)siągnięcie poetyckiego Olimpu, lecz uwypuklenie fundamentalnej roli i funkcji tradycji (literackiej) dla wspólnoty i jej samoświadomości: *Vitezović misli da se nova književna djela moraju snažno osloniti na tradiciju, i to u onome što je u tradiciji najbolje: u stilu i stihu. Ona, nadalje, moraju biti posvećena društveno važnim temama, onim temama koje su i nacionalno obilježene, koje uzdižu samosvijest, poput teme sigetske bitke. Ta djela, napokon, moraju biti upućena različitim društvenim slojevima, da bi ih svi razumjeli i da bi ona na svakoga djelovala. A samo im ide na ruku što je sve to još i u skladu s pravilima protureformacije. [...] Vitezović, očito, misli da je upravo „Sirena” Petra Zrinskoga djelo koje udovoljava tim trima temeljnim zahtjevima. [...] Vitezović je, ukratko, napisao „Odiljenje” iz programatskih, poetičkih, pa možda i političkih razloga, više nego iz razloga pjesničkih*¹⁰¹.

5.

Ekspansja imperium osmańskiego zostawiła trwały ślad w świadomości historycznej mieszkańców podbijanych krajów, co odzwierciedliło się w ich tekstach kultury. Odcisnęła ona swe wyraźne piętno również na fizycznej egzystencji ludności tamtejszych obszarów, wymuszając zmianę topografii społecznej. Presja turecka znacząco przyczyniła się do ruchów migracyjnych ludności znajdującej się w jej bezpośrednim zagrożeniu. Zbliżanie się wojsk osmańskich na ziemię południowej Słowiańszczyzny spowodowało – przebiegające w kilku etapach – masowe migracje na północ. Pierwsze grupy Chorwatów zaczęły napływać na terytorium ówczesnego państwa węgierskiego już w XV wieku, zaś szczyt pierwszej fazy emigracyjnej na te tereny przypadał na wiek XVI. Przemieszczanie się ludności na tak znaczną skalę odbywało się w kilku etapach niemal do końca XVIII wieku, a łączna liczba chorwackich emigrantów osiadłych wówczas na Węgrzech wyniosła około 100 000¹⁰².

¹⁰⁰ Por. P. PAVLIČIĆ: *Epika granice...*, s. 274–275.

¹⁰¹ Ibidem, s. 283–284.

¹⁰² Por. V. HOLJEVAC: *Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Matica hrvatska, 1968, s. 14.

Chorwaci, ze względu na brak wystarczającej rodzimej siły roboczej, przyjmowani byli na nowych terenach bardzo chętnie. Zajmowali oni głównie obszary rolnicze, gdzie tworzyli chorwackie osady. Poszczególne wioski znajdowały się niejednokrotnie w dużej odległości od siebie, a jedyną formą kontaktu z rodakami – tak tymi z terytoriów węgierskich, jak i chorwackich – był kościół oraz bośniaccy franciszkanie, którzy znaleźli się w jednej z pierwszych fal migracyjnych, dając tym samym podwaliny kulturze Chorwatów na Węgrzech. Zakonnicy stali się dla ludności, z którą podążali, nie tylko przywódcami duchownymi i intelektualnymi, ale także odgrywali istotną rolę w kwestiach politycznych i gospodarczych. Franciszkanie, jezuici oraz inne zbiorowości związane ze sferą kultury działające wówczas na Węgrzech skoncentrowane były przede wszystkim wokół ośrodków miejskich takich jak Buda, Baja, Pecz, Mohacz, Segedyn (węg. Szeged; chorw. Segedin) czy Szentendre¹⁰³ (węg. Szentendre; chorw. Sentandrija) – w Baji i Mohaczu chorwaccy mieszkańcy tworzyli nawet znaczną większość. Ich działalność istotnie przyczyniła się do rozwoju tak węgierskiego, jak i chorwackiego życia kulturalnego oraz szkolnictwa. Najważniejszymi miejscami dla Chorwatów stały się na początku XVIII wieku klasztory, stanowiące centra aktywności misyjnej, wydawniczej i oświatowej, a także życia kontemplacyjnego. O jednym z takich ośrodków usytuowanych w dzielnicy Budy Várhegy czytamy: „*Fratarski kloštar*” u *Vodenom varošu imao je značajnu ulogu ne samo kao vjerskoprosvjatna ustanova nego se ističe kao „jedno od kulturnopovijesnih središta cjelokupnoga Hrvatstva”*. Budimski je samostan bio tijekom 18. st. „*školsko središte*” veoma prostrane franjevačke Provincije Bosne Srebrene, odnosno (od 1757. g. na nešto smanjenom području) Provincije sv. Ivana Kapistrana¹⁰⁴. Franciszkańska prowincja Bosna Argentina w swej rozległości scalała tereny etnicznie węgierskie na północy z regionami słowiańskiej zislamizowanej Bośni. Intensywny rozwój szkolnictwa związany był między innymi z dyrektywą biskupów, którzy zarządzili otwieranie szkół i edukowanie młodzieży. Tym samym w 1773 roku odnotowano w każdym mieście i każdej osadzie, gdzie zamieszkiwali Chorwaci, co najmniej jedną szkołę chorwacką (iliryjską). W 1774 roku nadzorowana przez Marię Teresę komisja oświatowa wprowadziła ponadto system szkolnictwa w kompetencje państwa. W Budzie założona została przez franciszkanów słynna szkoła wyższa *Studium Generale*. Aktywność zakonników, oprócz teologicznej, katechetycznej i edukacyjnej, obejmowała ponadto pracę naukową czy artystyczną. Wszechstronna działalność kulturalna duchownych sprawiła, iż w Budzie uformował się tak

¹⁰³ Por. np.: M. LONČARIĆ: *Govor Hrvata „Dalmata” u Sentandriji*. „Filologija” 1995, br. 24–25, s. 217–222.

¹⁰⁴ I. MOKUTER: *Uvodne bilješke u povodu znanstvenog skupa o Katančiću*. U: *Znanstveni spomen-skup o Katančiću u Budimpešti*, 30. XI. 1995. godine: u povodu obljetnice rođenja i smrti te 200. obljetnice njegova imenovanja za profesora Peštanskog sveučilišta. Ur. I. MOKUTER. Budimpešta: Hrvatska manjinska samouprava II. okruga, 1996, s. 7–8.

zwany *budeński krąg kulturalny*: *Širinom i plodovitošću svog stvaralaštva na različitim područjima kulture oblikovali su tako hrvatski franjevci uz svoje vi-soke škole u Budimu tijekom 18. st. osobit budimski kulturni krug*¹⁰⁵, ich dorobek uważany jest za: *sastavni dio općehrvatske duhovne baštine*¹⁰⁶. Co więcej, pod koniec XVII wieku – po uwolnieniu się spod jarzma tureckiego – również dzięki stałemu naukowo-edukacyjnemu wysiłkowi zakonników, wschodnie obszary Węgier i Chorwacji zostały ponownie włączone w granice kultury zachodnio-europejskiej. Krąg budeński skupiał takich oświeconych autorów i działaczy jak Mihovil Radnić, Lovro Bračuljević, Stjepan Vilov, Emerik Pavić, Grgur Čevapović, Marijan Jaić, Grgur Peštaljić. Jednak najbardziej wyróżniającą się wśród nich postacią był Matija Petar Katančić.

W czasie swego życia Katančić był związany z niemal wszystkimi istotniejszymi ośrodkami kulturalnymi na terenach węgierskich, jak i północnej Chorwacji. Urodził się on w 1750 roku w Valpovie, swą edukację gimnazjalną rozpoczął w Peczu (1764–1767) – w klasztorze franciszkańskim, później kontynuował ją kolejno w Budzie (1767), Baji (1768) i Segedynie (1769–1770). Studiował filozofię i teologię w Osijeku, poetykę, retorykę i estetykę na Uniwersytecie w Budzie, gdzie zrobił doktorat¹⁰⁷. Następnie pracował jako nauczyciel we franciszkańskim gimnazjum w Osijeku (1779–1788), później w Zagrzebiu, zaś w 1795 roku rozpoczął pracę jako wykładowca uniwersytecki w Peszcie (wykładał tam archeologię, geografję antyczną i numizmatykę), został również kustoszem tamtejszej biblioteki. W 1800 roku został zmuszony do odejścia na emeryturę – do 1809 roku przebywał w klasztorze w Peszcie, zajmując się wyłączenie nauką, kolejne lata do swej śmierci (do roku 1825) spędził w klasztorze w Budzie¹⁰⁸. Wielokierunkowe wykształcenie Katančića sprawiło, że poznał

¹⁰⁵ Ibidem, s. 8.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Wiele wybitnych postaci chorwackiej kultury ukończyło Uniwersytet w Budzie, uczelnia ta miała także 15 profesorów oraz 5 rektorów legitymujących się chorwackim pochodzeniem. W 1881 roku na Wydziale Filologicznym tego uniwersytetu erygowano sławistykę, zaś w 1894 roku katedrę chorwackiej literatury i języka, działającą do 1938 roku. Ponownie powołano ją do życia dopiero w roku 1992. Š. JURIŠIĆ: *Hrvati u europskim gradovima*. Split: Logos d.o.o., 2008, s. 40.

¹⁰⁸ Kalendarium życia franciszkanina przedstawiono na podstawie: S. SRŠAN: *Život i djela Matije P. Katančića (1750.–1825.)*. U: *Znanstveni spomen-skup o Katančiću...*, s. 40–41; *Matija Petar Katančić*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30831> [dostęp: 12.08.2016]. Dane biograficzne w różnych opracowaniach różnią się od siebie. Warto jeszcze zaznaczyć, iż ślady obecności Katančića w Budzie i Peszcie – nazwanym przez Šimuna Jurišića *najbardziej znanym Chorwatem w Budapeszcie* – odnaleźć także można w dzisiejszej stolicy Węgier: *Svoju popularnost zahvaljuje tome što je njegovo ime godine 1993. dobila tada ustanovljena Hrvatska katolička zajednica u mađarskoj metropoli kao i njezin mješoviti pjevački zbor. Te godine (1993) Katančić je dobio spomen-ploču u kripti franjevačke crkve u kojoj je inače pokopan*. Š. JURIŠIĆ: *Hrvati u europskim gradovima...*, s. 39.

języki: łaciński, niemiecki, węgierski, włoski, w mniejszym stopniu francuski, grecki i hebrajski. Interesował się historią – w tym przeszłością Sławonii oraz narodów chorwackiego i węgierskiego, geografią, archeologią (uważa się, że stworzył podwaliny węgierskiej archeologii) oraz starym językiem Panończyków. Zajmował się również literaturą – tworzył przede wszystkim poezję po łacinie, chorwacku w dialekcie bośniackim (to jest sztokawskim w wariantcie ikawskim) oraz po węgiersku. Interferencje węgierskie dostrzegalne w twórczości literackiej franciszkanina nie ograniczały się jedynie do języka węgierskiego, w którym pisał. Podczas nauki na uniwersytecie budeńskim istotny wpływ wywarł na niego jeden z profesorów – György (Georgius Aloisius) Szerdahelyi – wykładający estetykę. István Lőkös, odnosząc się w studium *Hrvatsko-mađarske književne veze do zależności pomiędzy obiema postaciami*, zaznaczył: *O utjecaju Szerdahelyijevih estetičkih pogleda na Katančića svjedoči prije svega Katančićeva zbirka latinskih i hrvatskih pjesama „Fructus auctumnales”, koja je bila tiskana u Zagrebu 1791. i koju je autor posvetio Szerdahelyiju [...]. U knjizi „Fructus auctumnales” Katančić je tiskao i latinsku pjesmu posvećenu Szerdahelyiju („A. R. ac Cl. D. Georgio Aloysio Szerdahelyi, Moderatori suo suavissimo, Onomasticon VIII Kal. Maii”) [...]. U tekstu „Ad lectorem” i u pjesmi „Ad Silvan Parnassi Pannonii” Katančić izravno spominje i to da ga je budimski profesor naučio kako valja udarati u liru¹⁰⁹. Pisarstwo Chorwata przypadało na pierwszą i drugą fazę węgierskiego oświecenia. W tym czasie swą twórczość uprawiali tacy poeci klasycystyczni jak Dávid Baróti Szabó, Miklós Révai, József Rájnis, Benedek Virág, Ferenc Kazinczy i Dániel Berzsenyi. Z dużą dozą pewności można założyć, że to właśnie węgierski klasycyzm skłonił Katančića do wprowadzenia poetyki klasycystycznej także do wiersza chorwackiego¹¹⁰. W dwóch dziełach *Brevis in prosodiam Illyricae linguae animadversio* i *De poesi illyrica libellus ad leges aestheticae exactus* Chorwat odniósł się do prymarnego założenia nowej poetyki wiersza: [...] *klasičku prozodiju posve [je – A.K.] primijenio na hrvatski jezik, odbacivši važnost akcenta, a držeći se principa kvantitete i pozicije u metrici*¹¹¹. Oprócz dzieł naukowych z zakresu historii, geografii, archeologii, poetyki, estetyki i historii literatur czy też utworów literackich, Katančić zajmował się także pracą przekładową. Stworzył między innymi przekład z łaciny na język*

¹⁰⁹ I. LŐKÖS: *Hrvatsko-mađarske književne veze...*, s. 55.

¹¹⁰ Lőkös jest pewien, iż to właśnie węgierscy klasycy mieli wpływ na twórczość Katančića: *Naravno da je sve to opet utjecalo na Katančića, pa je zbog toga napisao svoju raspravu o hrvatskoj prozodiji, u kojoj je pokušao hrvatski stih podvrgnuti zakonima klasične prozodije po uzoru na mađarske liričare i teoretičare metrike* (I. Lőkös: *Hrvatsko-mađarske književne veze...*, s. 61). Biorąc pod uwagę szerokie horyzonty badawcze franciszkanina, nie można jednak wykluczyć, że czerpał on swe wzorce także z innych źródeł, w tym chociażby z pierwowzorów antycznych.

¹¹¹ B. VODNIK: *Povijest hrvatske književnosti...*, s. 354.

chorwacki jednego z najważniejszych tekstów kultury – Biblii. Było to pierwsze całościowe tłumaczenie Pisma Świętego (pracował nad nim siedem lat), które ukazało się w sześciu tomach w języku *iliryskim*, czyli w dialekcie sztokawskim ikawicą (*Sveto pismo Starog' zakona, Sixta V. p. naredbom prividjeno, i Klementa VIII. pape vlastjom izdano; sada u jezik slavno-illyricski izgovora bosanskog' prineshen*, 1–4 i *Sveto pismo Novog' zakona*, 1–2)¹¹². Przekład opublikowany został dopiero po śmierci autora – w 1831 roku w Budzie. Co istotne, dzieło wydrukowano w budeńskiej drukarni uniwersyteckiej.

Sveučilišna tiskara u Budimu rozpoczęła swą działalność w 1777 roku; w niej, oprócz wszystkich najważniejszych prac Katančicia napisanych po łacinie, wydrukowane zostały także dzieła innych franciszkanów – na przykład *Josip, sin Jakoba patrijarke* Grgura Čevapovicia (on też przygotował do druku tłumaczenie Biblii Katančicia) oraz ponowne wydania utworów Matiji Antuna Reljkovicia *Nova slavonska i nimacska grammatika* (1789) oraz *Satyr iliti divlji csovik* (1805)¹¹³. W drukarniach w Budzie i Peszcie Emerik Pavić opublikował łącznie ponad 30 książek, w tym *Flos medicinae, Cvit likarije* (1768) – pierwszą napisaną po chorwacku książkę medyczną, Martin Bago – dwudziestowieczny drukarz – wydał wiele książek religijnych, natomiast w 1830 roku wydrukowano słynne zasady pisowni Ljudevita Gaja – *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja* (1830).

Warto ponadto podkreślić, iż oprócz samej Chorwacji oraz Bośni i Hercegowiny, największe zbiory chorwackich książek znajdują się obecnie właśnie w Budapeszcie. Do założonej w 1635 roku Biblioteki Uniwersyteckiej trafiła pokaźna część woluminów z likwidowanych w drugiej połowie XVIII wieku chorwackich klasztorów paulinów i jezuitów. Tam znajdują się również pierwodruki takich twórców jak Antun Vrančić, Juraj Drašković czy Matija Petar Katančić. W dzisiejszej Bibliotece Narodowej, niegdyś Bibliotece Muzeum Narodowego (założonej w 1802 roku), odnaleźć można rękopisy prac Feliksa Petančicia oraz wspomnianych już Antuna Vrančicia i Juraja Draškovicia. W bibliotece tej przechowywany jest nawet kompletny egzemplarz pierwszej głągoliczkiej książki – *Senjski misal* – wydrukowanej w drukarni w Senju (1494) oraz wiele innych wychodzących spod drukarskiej prasy w Rijece czy Medjumurju¹¹⁴.

Pod względem rozwoju cywilizacyjnego – w tym chociażby zakładania instytucji kulturalnych – niezwykle ważnym węgierskim miastem (prócz Budy i Pesztu) stał się dla Chorwatów także Pecz. Dzisiaj uznawany jest on za nieoficjalną stolicę mniejszości chorwackiej na Węgrzech. Natomiast największa fala Chorwatów osiedliła się tamże po wypędzeniu z tych terenów Turków, czyli

¹¹² Por. S. SRŠAN: *Život i djela Matije P. Katančicia*..., s. 48.

¹¹³ I. MOKUTER: *Uvodne bilješke*..., s. 9.

¹¹⁴ Por. Š. JURIŠIĆ: *Hrvati u europskim gradovima*..., s. 41, 44–45.

dopiero około roku 1686. Pod koniec XVII wieku oraz w pierwszej połowie XVIII stulecia Chorwaci należeli do najliczniejszej grupy narodowościowej zamieszkującej Pecz i jego okolice: *Prema službenim podacima kada se 1698. g. gradila Gradska kuća, u Pečuhu živi 600 obitelji: 266 hrvatskih, 160 mađarskih, 99 njemačkih, 81 srpska. Iz poreznog popisa iz 1711. god. jasno se vidi (po imenima i prezimenima) da su među pečuškim življem najbrojniji Hrvati. „Godine 1722. u središnjem dijelu Pečuha Hrvati čine 47%, u Budimskom predgrađu 80%, a u Sigetskoj četvrti 53% od svekupnog stanovništva”*¹¹⁵. Biorąc pod uwagę liczbę chorwackich mieszkańców Peczu oraz jego bezpośrednie sąsiedztwo ze Sławonią – jak podkreśliła Janja Prodan – [...] *bio je uz Osijek i Pečuh u 18. st. i na početku 19. stoljeća jedan od važnih književnih i nakladničkih središta hrvatske knjige ne samo za Baranju već i za Slavoniju. Uspoređenje kulturnih odnosa Osijeka s Pečuhom pokazuje da su na tom području već u prošlosti bili prisutni elementi sinteze narodnih kultura: mađarske, hrvatske i njemačke*¹¹⁶. W 1772 roku baron Ivan Makar ufundował w Peczu Chorwacką Szkołę Ludową (Iliryską) (chorw. Hrvatska pučka (iliriska) škola), w 1773 roku Ivan Engel otworzył pierwszą miejską drukarnię. W tym samym roku wydano tam drukiem pierwszą książkę – chorwacki modlitewnik (przetłumaczony i opracowany przez Antuna Bačicia) *Xivot Majke Boxje, Kraljice, i Gospoje Nasse Prisvete Divice Marie*¹¹⁷. W 1839 roku założono w Peczu Czytelnię Młodzieży Iliryskiej (chorw. Čitaonica mladeži ilirske). W mieście tym kształcili się również najwybitniejsi chorwaccy literaci: August Šenoa – który uczęszczał tamże do gimnazjum oraz Miroslav Krleža – wychowanek tamtejszej szkoły kadetów. Obecnie w Peczu oprócz Katedry Kroatystyki na Wydziale Filologicznym działają także inne chorwackie placówki oświatowe (przedszkole, szkoła podstawowa i gimnazjum), organizacje oraz towarzystwa kulturalne i naukowe chorwackiej mniejszości na Węgrzech: chorwackie redakcje Węgierskiego Radia (węg. Magyar Rádió) oraz Węgierskiej Telewizji (węg. Magyar Televízió), Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj (pol. Instytut Naukowy Chorwatów na Węgrzech), Hrvatski klub August Šenoa (pol. Klub Chorwacki August Šenoa). Swoisty fenomen stanowi również założony w 1992 roku z inicjatywy Antuna Vidakovicia – choreografa, tancerza, aktora,

¹¹⁵ J. PRODAN: *Tiskanje hrvatske knjige u Pečuhu (18. i 19. st.)*. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 3. do 5. prosinca 1998*. Ur. A. CAR-MIHEC, M. KOVAČEVIĆ, I. LUKEŽIĆ. Rijeka: Filozofski fakultet, 2000, s. 351.

¹¹⁶ Ibidem, s. 352. Szczegółowo temat peryferyjnego położenia Osijeku na styku kultur, pełnego lokalnego kolorytu oraz kształtowania się jego przestrzeni po wydarzeniach 1861 roku zaprezentowano w studium *Peryferyjność. Habsbursko-słowiańska historia nieoczywista* A. Kobylińskiej, M. Falskiego, M. Filipowicza. Por. Iidem: *Peryferyjność. Habsbursko-słowiańska historia nieoczywista*. Kraków: Wydawnictwo Libron, 2016.

¹¹⁷ Por. ibidem, s. 352–353.

reżysera, pisarza – Teatr Chorwacki Pecz (Hrvatsko kazalište Pečuh), jedyny profesjonalny teatr narodowy działający poza granicami kraju¹¹⁸.

¹¹⁸ Na jego deskach wystawiane są sztuki (nie tylko chorwackich autorów) zarówno w języku chorwackim, jak i węgierskim. Instytucja ta prowadzi współpracę z teatrami węgierskimi, a także wieloma aktorami i scenami chorwackimi. Impulsem do założenia teatru była ciesząca się ogromną popularnością sztuka *Kraljevo* napisana na podstawie tekstu autorstwa Miroslava Krležy. W spektaklu wystawionym w 1990 roku na dużej scenie Teatru Letniego w Peczu (w języku chorwackim i węgierskim) wzięło udział ponad 140 aktorów i tancerzy. Ze względu na ogromne zainteresowanie ze strony publiczności sztukę zagrano trzykrotnie, widzowie przybywali zaś z najodleglejszych zakątków Węgier i Chorwacji. Por. Š. JURIŠIĆ: *Hrvati u europskim gradovima...*, s. 128.

ROZDZIAŁ III

W cieniu polityki i historii: literatura wobec dualizmu losów narodowych

1.

Gwałtowna zmiana i radykalne zaostrzenie stosunków między Węgry a Chorwatami nastąpiło tuż po okresie centralistycznych i absolutystycznych rządów Józefa II. W 1790 roku doszło bowiem do pierwszego poważnego konfliktu pomiędzy przedstawicielami szlachty obu narodów. Zawarty wówczas na sejmie 1790–1791 roku przez stany węgierskie kompromis z Leopoldem II wpłynął niekorzystnie na sytuację Chorwatów w Koronie Węgierskiej. Sabor chorwacki¹ w istocie stracił swą autonomię, gdyż to wspólny sejm – *de facto* sejm węgierski – miał być ośrodkiem życia politycznego. Węgierska Rada Namieśtnicza, wśród której mieli zasiadać przedstawiciele Chorwacji z banem na czele (ban przestał być wyrazicielem woli saboru), pozostała najwyższą władzą Korony. Podczas sejmów Węgrzy wystąpili ponadto między innymi z żądaniem zastąpienia na całym ich terytorium łaciny – dotychczasowego języka urzędowego – językiem narodowym – węgierskim. W rezultacie w 1792 roku pojawił się on w szkolnictwie (również w szkołach chorwackich) jako przedmiot nieobowiązkowy, natomiast łacina pozostała językiem nauczania oraz językiem urzędów. Niemniej jednak wówczas kwestia językowa stała się jednym z punktów zapalnych w coraz bardziej napiętych stosunkach chorwacko-węgierskich. Roszczenie Węgrów było w znacznej mierze pokłosiem ruchów reformatorskich Józefa II, który w 1784 roku wprowadził język niemiecki jako jedyny obowiązujący w życiu publicznym. Jeden z najbardziej cenionych chorwackich historyków literatury, zajmujący się przede wszystkim okresem iliryzmu – Sla-vko Ježić – we wstępie do publikacji *Ilirska antologija. Književni dokumenti*

¹ Chodzi o odpowiednik jednoizbowego parlamentu – chorw. Hrvatski sabor.

hrvatskog preporoda tak napisał o działaniach Józefa II: *Iskreno želeći podići materijalno blagostanje naroda, dati prava i slobodu potlačenima, a skršiti privilegije staleža, što su već i dotad dosta okrnjeni bili, Josip je istodobno nastavio i centralizatornu i germanizatornu tradiciju svoje dinastije. Ta je kulminirala u potpunom nepoštivanju ustava, u uvođenju njemačkog jezika kao službenog i u razdiobi Ugarske i Hrvatske u deset administrativnih oblasti, kojima su na čelu bili kraljevski komesari*². Działania germanizacyjne władcy nie pozostały bez konsekwencji. Wprowadzenie języka niemieckiego spotkało się z oczekiwanym sprzeciwem tak ze strony narodowości niewęgierskich, jak i samych Węgrów. Nie-Madziarzy walczyli w obronie języka łacińskiego, zaś Madziarzy nie tyle bronili łaciny, ile zaczęli domagać się przyznania węgierszczyźnie statusu języka urzędowego³. Pozostając pod wpływem idei oświeceniowych, chcieli oni – zgodnie z zachodnioeuropejskimi tendencjami postępowymi – unowocześnić swoje państwo między innymi poprzez posiadanie jednego języka narodowego – węgierskiego⁴. Język łaciński przez wiele stuleci pełnił istotną

² S. JEŽIĆ: *Uvod u ilirski pokret i njegovu književnost*. U: *Ilirska antologija. Književni dokumenti hrvatskog preporoda*. Ur. S. JEŽIĆ. Zagreb: Minerva nakladna knjižara d.d., 1934, s. 17.

³ Por. H. WERESZYCKI: *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1986, s. 34.

⁴ Koniec XVIII wieku w literaturze węgierskiej oznaczał etap jej bujnego rozkwitu. Jedną z przyczyn takiej sytuacji była rosnąca świadomość narodowa i immanentnie z tym związany rozwój języka węgierskiego. Skutkowało to późniejszymi dążeniami do wprowadzenia węgierszczyzny do szkół i urzędów w całym państwie. Zagorzałymi zwolennikami tej idei byli między innymi węgierscy literaci tacy jak György Bessenyei, Miklós Révai (wybitny językoznawca, redaktor pierwszej gazety wychodzącej w języku węgierskim „Magyar Hírlap”), Vitéz Csokonai oraz Ferenc Kazinczy będący jednym z głównych działaczy tak zwanego ruchu odnowy języka węgierskiego. Kazinczy był prozaikiem, poetą, a na kartach historii (literatury) węgierskiej zapisał się przede wszystkim jako przywódca, ideolog i organizator życia literackiego okresu oświecenia. Założeniem reformatorów języka węgierskiego, do których się zaliczał, było nie tylko wprowadzenie do węgierszczyzny nowych wyrazów koniecznych do nazwania nowoczesnych zjawisk i pojęć pojawiających się w niemal każdej dziedzinie życia, ale także narzucenie krajowi liberalnych idei postępu mieszczańskiego. Co więcej, Kazinczy dążył do stworzenia jednego ponadregionalnego języka literackiego. Pisarz uważał, iż jednym ze środków na drodze ku ewolucji języka jest wzorowanie się na tekstach obcych, dlatego też sam zajmował się tłumaczeniem dzieł literatury światowej w tym – Moliere, Szekspira, Goethego czy Schillera. Opowiadał się za wzbogacaniem języka między innymi przez zmiany na płaszczyźnie stylistycznej, poprzez rozwój i udoskonalanie środków wyrazu artystycznego. Dążył do wprowadzenia do literatury tak zwanego stylu podniosłego oraz zdecydowanie sprzeciwiał się wykorzystywaniu w niej motywów patriotycznych. Rezultatem działań reformatorskich było z jednej strony: wprowadzenie do języka ogólnonarodowego wyrazów gwarowych, skracanie słów zbyt długich i tworzenie nowych wyrazów złożonych lub wymyślanie zupełnie nowych, dzięki czemu powstało około 100 000 nowych jednostek leksykalnych; z drugiej zaś strony zmianie uległa także warstwa stylistyczna, co doprowadziło do pogłębienia (sztucznego) podziału między literaturą a rzeczywistością pozaliteracką. Autorskie teksty Węgry odznaczały się wysokim stopniem erudycyjności i mistrzowskim wręcz opanowaniem formy i stylu, jednakże – jak podkreślali badacze jego twórczości – w wielu utworach brakowało głębi, prawdy, naturalności. Por. I. CSAPLÁROS,

funkcję integracyjną dla narodowości zamieszkujących Koronę św. Stefana: *W feudalnych Węgrzech językiem oficjalnym była łacina, która hungaryzowała mieszkańców kraju i tworzyła z nich jeden naród „natio hungarica” w pojęciu terytorialnym*⁵, co miało fundamentalne znaczenie dla węgierskiej autoidentyfikacji także w przyszłości. Co więcej, jego neutralność, brak nacechowania etnicznego, gwarantowała zachowanie zgody pomiędzy ludnością węgierską i niewęgierską właśnie w kwestii języka.

Przypomnieć trzeba, iż język łaciński był przecież najstarszym językiem literackim Chorwatów. Jego tradycje w chorwackim piśmiennictwie sięgały IX wieku, zaś twórczość uprawiana po łacinie aż do XVIII wieku stanowiła ogromne dziedzictwo nie tylko kultury chorwackiej jako takiej, ale również węgierskiej czy nawet w przekrojowym wydaniu europejskiej. Teksty autorstwa chorwackich latynistów reprezentowały szerokie spektrum gatunkowe oraz tematyczne – pełniły one między innymi funkcje użytkowe, dydaktyczne, religijne, ale i czysto poetyckie. Łacina odgrywała ponadto rolę – cytując Joannę Rapacką – *ponadregionalnego języka Chorwatów, kodu językowego i kulturalnego, w którego wspólnocie odnajdywały swą tożsamość rozczłonkowane ziemie chorwackie*⁶. I jak dodaje badaczka – *Niezwykle ważna była też funkcja łaciny jako języka klasy politycznej w północnej Chorwacji. Rola łaciny nie sprowadzała się tu jedynie do obszaru życia politycznego i kultury wysokiej. Była częścią życia codziennego szlachty chorwackiej, jej języka potocznego: szczególnego mieszanego chorwacko-łacińskiego socjolektu, potocznego myślenia i potocznej aksjologii, wyrosłej w dużej mierze na pożywcze kultury łacińskiej w jej szkolnym wydaniu*⁷. Łacina miała dla Chorwatów także znaczenie symboliczne – uważano ją bowiem za dowód przynależności do modelu kultury Europy łacińskiej⁸.

Chorwaci, zmierzając na obrady sejmu, byli świadomi, iż nie zyskają aprobaty Węgrów, aby podnieść rangę języka chorwackiego do poziomu języka urzędowego, dlatego też dążyli oni do utrzymania łaciny jako języka państwowego, który miał dla nich znaczącą wartość historyczno-kulturalną oraz polityczno-prawną. Tak sytuację tę opisywał na początku minionego stulecia

J.R. NOWAK: *Literatura węgierska*. W: *Dzieje literatur europejskich*. Red. W. FLORYAN. T. 3, cz. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991, s. 424–425; T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej*. Tłum. E. MROCZKO, J. BARCZYŃSKI, J. FALICKI. Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 78–81; *Mały słownik pisarzy węgierskich*. Red. B. CHICIŃSKA. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977, s. 80–81, 114–115.

⁵ W. FELCZAK: *Węgierska polityka narodowościowa przed wybuchem powstania 1848 roku*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964, s. 29.

⁶ J. RAPACKA: *Leksykon tradycji chorwackich*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997, s. 110.

⁷ Ibidem, s. 110–111.

⁸ Por. np.: M. BOBROWICKA: *Narkotyk mitu. Szkice o świadomości narodowej i kulturowej Słowian zachodnich i południowych*. Kraków: Universitas, 1995, s. 33–43

przywołany już Ježić: *U mržnji protiv Beča i njegova egzotičnog jezika bili su složni i Hrvati i Mađžari. Hrvatima se činilo naravnim, da će u zajedničkoj borbi s Mađžarima lakše afirmirati svoja ustavna prava, a bili su potpuno uvjereni o lojalnoj suradnji Mađžara. [...] Hrvatima nije dakle u politici drugo preostalo nego oprezno taktiziranje, a da je to bilo na mjestu, vidi se i po tomu, što su Hrvati, došavši 1790. u Budim, našli već tako jaku mađžarizatorsku struju, da se pokušavalo odmah „via facti” provesti upotrebu mađžarskog jezika u parlamentu i pisanje saborskih zapisnika mađžarski. Protiv toga su Hrvati dakako odlučno prosvjedovali i uspjeli su, da provedu mađžarsko-latinsku dvojezičnost. Da su Hrvati morali i mogli braniti „samo latinski jezik”, očito je: veliki dio Mađžara također je govorio latinski, jer nije znao dobro mađžarski, a pogotovo je to vrijedilo za članove gornje kuće⁹. Ustalenia sejmów – budeńskiego i preszburskiego – usankcjonował w 1792 roku król Franciszek II, w wyniku czego język węgierski został wprowadzony do wszystkich szkół węgierskich jako przedmiot obowiązkowy, natomiast w szkołach chorwackich miał być nauczany jako przedmiot nieobowiązkowy. Podczas kolejnych posiedzeń sejmku Węgrzy dążyli do powiększenia zakresu obowiązywania języka węgierskiego oraz obligatoryjnego jego nauczania. W 1827 roku został on wprowadzony do chorwackich szkół już jako jeden z obowiązkowych przedmiotów nauczania. Węgrzy także podczas następnych posiedzeń sejmku próbowali narzucić język węgierski w kolejnych sferach życia. Mimo iż spotykało to się z protestem Chorwatów, stopniowo zasięg obowiązywania węgierszczyzny na terenie Korony św. Stefana poszerzał się – od 1830 roku znajomość języka węgierskiego była obowiązkiem wszystkich urzędników na Węgrzech, od 1833 roku węgierski stał się przedmiotem obowiązkowym również w chorwackich szkołach na terenie trzech żupanii – zagrzebskiej, križevačkiej i varaždinskiej – natomiast od 1836 roku zyskał rangę oficjalnego języka ustaw¹⁰. Zgodnie z uchwałą Zgromadzenia Krajowego z lat 1840 oraz 1843–1844 język węgierski był w królestwie językiem państwowym, co oznaczało, iż obowiązywał on aż do 1849 roku w ustawodawstwie, oświacie, administracji oraz wymiarze sprawiedliwości¹¹. Chęć*

⁹ S. JEŽIĆ: *Uvod u ilirski pokret...*, s. 19, 21.

¹⁰ Por. J. SNOPEK: *Węgry. Zarys dziejów i kultury*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”, 2002, s. 197; S. JEŽIĆ: *Uvod u ilirski pokret...*, s. 22-27.

¹¹ Walka stanów węgierskich o przyznanie językowi węgierskiemu statusu języka urzędowego trwała łącznie 50 lat i ostatecznie zakończyła się ona sukcesem Madziarów po sejmie 1844–1845. Przytoczmy – za Wacławem Felczakiem – najważniejsze zapisy ustawy językowej: *Artykuł VI ustawy z 13 maja 1840 r. postanowił, że odtąd język węgierski jest obowiązkowy w ustawodawstwie, administracji i policji. Władze kościelne w korespondencji z władzami świeckimi wewnątrz kraju mają używać wyłącznie języka węgierskiego i że księgi metrykalne mają być prowadzone po węgiersku, z prolongatą do 3 lat od chwili wydania ustawy, oraz że tylko tacy duchowni mają być przyjmowani na stanowiska, którzy wykażą się znajomością języka węgierskiego. Artykuł II ustawy z 12 listopada 1844 roku stworzył w 9 paragrafach zasadniczą ustawę językową, która w niezmienionej formie obowiązywała do upadku rewolucji węgierskiej*

narzucenia narodowościom niemadziarskim węgierszczyzny stała się jednym z głównych narzędzi madziaryzacyjnych.

Decyzje sejmu węgierskiego nie były tylko zabiegami formalnymi, lecz autentycznie warunkowały one egzystencję mieszkańców Korony. Wśród niezliczonych przykładów takich sytuacji szczególnie wyróżniają się te historie, które dotyczyły postaci mających w niedługim czasie odgrywać znaczące role w chorwackim życiu publicznym. Zmian językowych podczas swej edukacji w gimnazjum w Rijece doświadczył osobiście między innymi przyszły pierwszy chorwacki ban z ludu – Ivan Mažuranić. Należał on do pierwszego pokolenia uczniów, którzy uczyli się w chorwackich gimnazjach języka węgierskiego. Mažuranić pochodził z wielodzietnej, niezbyt dobrze sytuowanej rodziny¹², mimo to rodzice chcieli, aby choć jedno z ich dzieci zdobyło dobre wykształcenie. W efekcie do gimnazjum, a później na studia wysłali najpierw Antuna, który ukończył szkołę w Rijece, a następnie filozofię w Akademii Nauki w Zagrzebiu z najlepszym rezultatem. Starszy brat stał się dla Ivana wielkim autorytetem i dlatego po ukończeniu z bardzo dobrą lokatą szkoły powszechnej (*notabene* niemieckiej) w Novim Vinodolskim, Ivan chciał kontynuować edukację. Udało mu się zrealizować swoje marzenie dzięki interwencji Antuna, który obiecał ojcu, iż zaopiekuje się bratem i wesprze go finansowo. Również dzięki pomocy naukowej udzielonej Ivanowi przez brata zdołał on prywatnie zdać egzamin wstępny i rozpocząć naukę od razu w drugiej klasie gimnazjum w Rijece. W chwili przyjęcia Ivana do szkoły średniej – to jest w roku szkolnym 1828/1829 – językiem wykładowym była łacina, aczkolwiek nauczano tam również języka włoskiego oraz węgierskiego. Warto wspomnieć, iż języka węgierskiego po raz pierwszy uczono w tymże gimnazjum już w 1794 roku,

1849 roku. W ustawie tej postanowiono: 1. język węgierski będzie wyłącznie odtąd używany w stosunkach między królem a sejmem; 2. ustawy sejmu będą redagowane po węgiersku; 3. językiem obrad sejmu będzie język węgierski, jedynie posłowie z krajów przyłączonych (Chorwacja) mogą jeszcze przez sześć lat używać w sejmie łaciny; 4. węgierska kancelaria dworska we wszystkich relacjach z krajem używa języka węgierskiego; 5. rada namiestnicza poza korespondencją z władzami wojskowymi i administracyjnymi na terenie krajów dziedzicznych monarchii, we wszystkich innych czynnościach używa wyłącznie języka węgierskiego; 6. najwyższy trybunał sądowy używa języka węgierskiego; 7. kraje przyłączone (Chorwacja) zwracają się do władz węgierskich po węgiersku; 8. w krajach przyłączonych język węgierski ma być przedmiotem nauki we wszystkich wyższych i średnich szkołach; 9. w szkołach węgierskich (tzn. na Węgrzech właściwych) język węgierski ma być językiem nauczania. Zob. W. FELCZAK: *Węgierska polityka narodowościowa...*, s. 31–32.

¹² Ivan Mažuranić miał czterech braci – Josipa, Petara, Antuna i Matiję. Josip całe swe życie spędził u boku rodziców, Petar zmarł, mając zaledwie 17 lat, Antun oraz Matija stali się równie znani jak Ivan. Antun był z wykształcenia filologiem, językoznawcą i jednym z uczestników ruchu iliryskiego, miał swój udział między innymi w założeniu Macierzy Iliryskiej (chorw. Matica ilirska). Matija był literatem, autorem pierwszego utworu reprezentującego nurt podróżopisarstwa (chorw. *putopis*) w nowej literaturze chorwackiej. Por. M. ŽIVANČEVIĆ: *Ivan Mažuranić*. Zagreb–Novi Sad: Globus, Matica srpska, 1988, s. 12–13.

kiedy to nauczyciel Franjo Hofman prowadził nieobowiązkowe kursy dla dwóch grup uczniów – początkujących i zaawansowanych. Zajęcia te nie cieszyły się jednakże dużą popularnością (w roku 1801 prawdopodobnie żaden z uczniów nie wyraził chęci nauki węgierszczyzny), a po śmierci nauczyciela przez krótki czas zastępował go Stjepan Racz. W okresie, gdy Rijeka włączona została przez Francuzów w granice tak zwanych Prowincji Iliryskich, węgierski zniknął z tamtejszego gimnazjum. Pojawił się tam z powrotem w momencie nasilenia się działań madziaryzacyjnych, i wówczas po raz kolejny sprowadzono do Rijeki nauczyciela języka węgierskiego¹³. W czasie, kiedy edukację w gimnazjum rozpoczynał Mažuranić, węgierski wykładany był przez poetę, absolwenta teologii i prawa, późniejszego członka Węgierskiej Akademii Nauk – Ferencza Császára. Do Rijeki przybył on prawdopodobnie jesienią 1830 roku i przebywał tam dziesięć lat¹⁴, co znalazło swoje odzwierciedlenie także w jego twórczości: *On je prvi unio u mađarsko lirsko pjesništvo temu mora, a ispjevao je i jednu pjesmu u desetercima na osnovi dalmatinske narodne tradicije pod naslovom „Az árva szírt. Dalmát néprege” („Usamljena stijena. Dalmatinska narodna priča”)*¹⁵.

Język węgierski nie należał wśród gimnazjalistów do ulubionych przedmiotów – historyk i publicysta Vinko Antić skonstatował – *Za učenike riječke gimnazije, rodom iz Hrvatskog primorja, Istre i Gorskog kotara, taj jezik nije bio ni lak a niti prijemljiv njihovom uhu. Odnosi pak između Hrvata i Mađara i političko ugrožavanje Hrvata sa mađarske strane nisu pogodovali da se učenici privuku na studij tog jezika*¹⁶. Na podstawie sprawozdań za poszczególne lata wiadomo, że w roku szkolnym 1829/1830 ze 199 uczniów 20 uczyło się języka węgierskiego, w roku szkolnym 1831/1832 do szkoły zapisanych było 161, z których tylko 13 uczęszczało na kurs węgierszczyzny, natomiast w kolejnym roku naukę węgierskiego podjęło 17 osób ze 152 żaków¹⁷. Powyższe dane wyraźnie wskazują, iż w latach, w których przysły ban pobierał edukację w Rijece, chęć opanowania języka Madziarów wykazywało mniej niż 10% wszystkich słuchaczy gimnazjum. Wśród tej mniejszości znalazł się jednakże Ivan Mažuranić mający ogromny talent do języków – znał łacinę i niemiecki, oprócz węgierskiego uczył się także włoskiego, angielskiego oraz francuskiego, z czasem nauczył się też języków słowiańskich; w każdym roku otrzymywał wyróżniającą się ocenę z przedmiotu *In lingua hungarica*. Trzeba podkreślić, iż znaczący udział w rozwoju literackim Chorwata odegrał jego nauczyciel języka węgierskiego, wspomniany już Ferencz Császár. Zarówno w korespondencji

¹³ Por. ibidem, s. 22–28; V. ANTIĆ: *Pisci, Rijeka, zavičaj. Književni prilozi*. Rijeka: Matica hrvatska, 1965, s. 60–63.

¹⁴ Por. M. ŽIVANČEVIĆ: *Ivan Mažuranić...*, s. 27–28; V. ANTIĆ: *Pisci, Rijeka, zavičaj...*, s. 62.

¹⁵ I. PÓTH: *Neke mađarske veze pjesnika Ivana Mažuranića*. „Kolo” 1965, br. 9–10, s. 473.

¹⁶ V. ANTIĆ: *Pisci, Rijeka, zavičaj...*, s. 62.

¹⁷ Por. ibidem, s. 63–64.

Ivana prowadzonej z bratem Antunem, jak i w pozostawionej przez Mažurancica spuściznie odnaleźć można szereg śladów wskazujących, iż postać nauczyciela nie pozostała bez wpływu na dalszą działalność autora jednego z najważniejszych chorwackich dzieł – *Smrt Smail-age Čengića*. Wśród materiałów pozostawionych przez pisarza odnaleziono między innymi rękopis podręcznika/słownika z zakresu mitologii autorstwa Császára *Mythological Kézikönyv* (pol. *Podręcznik mitologii*) (1832)¹⁸, natomiast w listach kierowanych przez Ivana do brata węgierski pisarz jawił się nie tylko jako mentor, ale także jako przyjaciel ucznia. Jednoznacznym potwierdzeniem siły oddziaływania Császára na Ivana był fakt, iż – jak stwierdził biograf Chorwata Milorad Živančević – *Ivan Mažuranić počeó [je – A.K.] u književnosti kao mađarski pjesnik*¹⁹. Pierwszym utworem napisanym przez Mažurancica był wszelako stworzony po chorwacku w 1830 roku przez szesnastoletniego wówczas ucznia gimnazjum nostalgiczny wiersz *Pisma od Vinodolca školana*. Pierwszy raz utwór ten został jednak opublikowany dopiero w 1892 roku – i to bez tytułu – w artykule Tadiji Smičiklase *Ivan Mažuranić, predsjednik Matice ilirske od god. 1858. do god. 1872*. Trzy lata później przedruku wiersza dokonał syn Ivana – Vladimir Mažuranić – i wówczas opatrzył dzieło tytułem *Pozdrav Vinodolu*²⁰. Tym samym jednak pierwszym dziełem Ivana Mažurancica, które ukazało się drukiem, był wiersz *Bucsúdal* (chorw. *Oproštajna pjesma*) napisany w języku węgierskim. Utwór datowany jest na 1832 rok i, jak sugeruje jego tytuł, miał charakter okolicznościowy – powstał z okazji pożegnania zastępcy gubernatora Rijeki Ferencza Ūrményiego wyjeżdżającego na posiedzenie sejmu do Bratysławy. Podczas tej uroczystości chorwacki pisarz odczytywał swój tekst, natomiast zaproszeni goście otrzymywali okolicznościowe ulotki między innymi z wydrukowaną odą *Bucsúdal*²¹. Dzięki bardzo dobremu wrażeniu, jakie wywarł młody pisarz na węgierskim urzędniku, oraz wyróżniających się wynikach osiąganych przez niego w szkole niedługo później Mažurancicowi przyznano stypendium na dalszą naukę w węgierskim Győr (chorw. Jura, Đura, Vjura, Javorina Đur). Warto jeszcze wspomnieć, iż także kolejne dwa utwory liryczne – długi czas były one wyłącznie w posiadaniu rodziny w formie rękopiśmiennej – zostały napisane po węgiersku i oba były ściśle związane z postacią Császára. Pierwszy z nich skreślił Chorwat w 1833 roku – *Császár Ferencz újlesztendő alkalmával 1833* (chorw. *Gospodinu Časaru o Novoj godini 1833*), natomiast drugi *Barátomhoz* (chorw. *Prijatelju*) powstał najprawdopodobniej jako forma pożegnania z nauczycielem i można przypuszczać, iż został napisany pod koniec pobytu Ivana w Rijece.

¹⁸ Dokładnie taki sam słownik, ale pod nieco zmienionym tytułem *Görög-római mitológiai szótár* Ferencz Császár opublikował w Peszcie w 1844 roku.

¹⁹ M. ŽIVANČEVIĆ: *Ivan Mažuranić...*, s. 29.

²⁰ Wiersz ten pojawia się także pod tytułem *Vinodolski dolče, da si zdravo*.

²¹ Por. I. PÓTH: *Neke mađarske veze...*, s. 472–473; I. LÖKÖS: *Hrvatsko-mađarske književne veze u vrtložima stoljeća*. „Forum” 1991, br. 3–4, s. 65–68.

Po skończeniu gimnazjum Mažuranić nie udał się jednak bezpośrednio na Węgry, lecz pierwszy rok filozofii zaliczył w Zagrzebiu. Dopiero w roku akademickim 1834/1835 skorzystał z przydzielonego mu stypendium i podjął naukę na Węgrzech, przy czym nie w Győr, ale w Szombathely (chorw. Sambotel; w różnych tekstach nazwa zapisywana także jako Sombathelj albo Subotište), co związane było z trudną sytuacją materialną pisarza. W jednym z listów Chorwat wyjaśnił powody swojej decyzji oraz opisał własne niezbyt pozytywne wrażenia z pobytu w węgierskim mieście: *Dojdoh sretno u Szombathely, kde čuvši, da u Guri porad draginje žitaka teško živelo se bude, i ostah. Ali vazduh mađarski mene jako malo ljubi... Evo ima osam godina što po svijetu idem, ali – da ti istinu kažem – nigda nisam primorske stijene tako poželio kakono sada. Uzrok će biti, jer mi se ovde ništa ne dopada... Veseo skorom nigda nisam, jer ti se ovde s nikim niti progovoriti niti nasmiјati polja ne imam, jednom ričjom, od poznanika i ljubimaca mojih daleko jesam zatočen. Ne znam, što će biti unapredak? Još nikome ništa pisal nisam, jer ti se meni sada baš tako pera u ruke prijete ne da, kano ni slabomu kopaču motike. Tako mi jest dobro, da bi i ja skorom libros tristiumm i ex Hungaria kakono i Naso pisati začel²². Podczas edukacji w madziarskim liceum Mažuranić miał nie tylko okazję doskonalic znajomość języka węgierskiego, ale także poszerzać swoją wiedzę na temat węgierskiej literatury. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można stwierdzić, iż fundamenty pod nią stworzył wcześniej wspomniany gimnazjalny wykładowca – Császár. Węgierski poeta nie był co prawda uważany za wybitną postać tamtejszego pisarstwa – István Póth stanowczo stwierdził nawet: [...] mogło bi se možda zaključiti da je Ferenc Császár bio veliki ili bar značajni mađarski pjesnik, no on to nikako nije bio jer mu je nedostajalo ono što je za pjesnika najvažnije – ozbiljni pjesnički talenat. On je bio salonski pjesnik sentimentalne manire i konzervativnih poetskih nazora, pisao je prazne i bezosjećajne pjesme o ljubavi i rodoljublju – ponekada, istina, u lijepoj pjesničkoj formi²³, w nieco łagodniejszym tonie wypowiadał się natomiast w tej kwestii István Lőkös: Vrijedi spomenuti da je Császár bio relativno važna, i u širim kulturnim krugovima poznata ličnost onoga vremena u Ugarskoj [...]. Császárovu pjesničku vrijednost potvrđuje mađarska književna historiografija. Pisao je [...] neko vrijeme u korektnoj i zreloj pjesničkoj formi. To znači da je bio poznavalac i majstor versifikacije i da je dobro koristio tadašnje pjesničke forme²⁴. Madziar w opracowaniach historycznoliterackich został odnotowany jako autor przede wszystkim pieśni epickiej w pięciu częściach *Kemendvár* (1828), cyklu sonetów *Szonettkoszoru* (1831) oraz wspomnianego już słownika. Bez wątpienia mentor przekazywał uczniom konkretną wiedzę o jego rodzimej*

²² Cyt. za: M. ŽIVANČEVIĆ: *Ivan Mažuranić...*, s. 31–32.

²³ I. PÓTH: *Neke mađarske veze...*, s. 473.

²⁴ I. LÖKÖS: *Croatohungarica. Hrvatsko-mađarske književnopovijesne veze*. Zagreb: Matica hrvatska, 2008, s. 179–180.

literaturze oraz współczesnych węgierskich twórcach uprawiających pisarstwo w popularnym wówczas nurcie klasycystycznym. Odzwierciedleniem tego były chociażby przywołane już węgierskie liryki Chorwata. Do bliższego kontaktu pisarza z literaturą węgierską doszło zaś podczas edukacji w Szombathely.

Wyraźnie dostrzegalne pierwiastki węgierskie w życiu i twórczości chorwackiego pisarza sprawiły, iż znalazł się on w kręgu zainteresowania przede wszystkim węgierskich kroatystów. Na marginesie należy wspomnieć, iż pierwszym badaczem, który zwrócił uwagę na obecność hungariców w wierszach Mažurancića, był László Hadrovics, który w studium *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok* (Budapeszt 1944) podkreślił – *da se u hrvatskim Mažuranićevim pjesmama, napisanim u klasičnom metru i klasičkim oblicima, nalaze neke mađarske književne reminiscencije*²⁵. Kolejni literaturoznawcy podjęli się szczegółowej analizy utworów poetyckich Chorwata, próbując zidentyfikować i zdefiniować stylistyczno-konstrukcyjne paralele pomiędzy tekstami poety a określonymi kierunkami literackimi pojawiającymi się w procesie ewolucji madziarskiego piśmiennictwa. Jedne z pierwszych badań komparatystycznych poświęconych temu zagadnieniu przeprowadził István Póth, a ich wyniki przedstawił w artykule *Neke mađarske veze pjesnika Ivana Mažuranića*. Ustalenia Pótha potwierdził i znacząco poszerzył w licznych opracowaniach István Lőkös; swój wkład w rozwinięcie tejże kwestii miał także Stjepan Lukač – autor między innymi artykułu *Ivan Mažuranić i mađarski klasicizam*. Wszyscy badacze zgodnie uznali, iż wiersze chorwackiego twórcy implikują poetykę węgierskiej szkoły klasycystycznej (węg. *iskolás klasszicizmus*). W pierwszej kolejności na warsztat wzięto węgierskie liryki Mažurancića; odę *Bucsúdal* napisał poeta, wykorzystując metrykę strofy asklepiadejskiej, natomiast elegie *Császár Ferencz újlesztendő alkalmával 1833 i Barátomhoz*, używając strof alcejskiej i safickiej. Neoklasycystyczna forma elegii sprawiła, iż zwrócono się w stronę potencjalnego pierwowzoru poety, gdyż prąd ten był bardzo popularny wśród węgierskich literatów. Zaznaczyć należy, iż klasycyzm w literaturze węgierskiej obecny był od lat siedemdziesiątych XVIII wieku aż do końca drugiego dziesięciolecia wieku XIX. Wyróżnić można dwie jego fazy – pierwszą obejmującą okres od 1772 do 1795 roku, gdzie dominował tak zwany *imitations klasszicizmus*, w jego duchu tworzyli między innymi: Dávid Baróti Szabó, Miklós Révai, József Rájnis i Benedek Virág; drugą datowaną od 1801 do 1817 roku, którą reprezentowały dwie znaczące postacie madziarskiej kultury – Ferenc Kazinczy i Dániel Berzsenyi²⁶. Ten ostatni określany jest mianem najwybitniejszego przedstawiciela węgierskiego klasycyzmu. Pisał głównie ody, listy poetyckie, elegie oraz pieśni w strofach asklepiadejskiej, alcejskiej i safickiej. Mimo iż Dániel Berzsenyi był wierny klasycyzmowi, to język poetycki, którym

²⁵ Ibidem, s. 188.

²⁶ Por. I. LŐKÖS: *Croatohungarica...*, s. 185–186; IDEM: *Hrvatsko-mađarske književne veze...*, s. 73–76.

się posługiwał, wykorzystywanie zasobów gwary ludowej oraz umiejętność tworzenia bujnych obrazów sprawiały, że zbliżył się do ideałów romantycznych. Niemniej jednak ze względu na swą fascynację wersyfikacją i formami antycznymi (uważał się za ucznia Horacego) nazywano go ostatnim węgierskim latynistą. Kreślił zarówno liryki refleksyjne, melancholijne, jak i – szczególnie w okresie wojen napoleońskich – pisał w tonie patriotyczno-narodowym. Określany jest mianem autora jednych z najpiękniejszych ód patriotycznych w całej literaturze węgierskiej – na przykład *A magyarokhoz* (pol. *Do Węgrów*)²⁷.

Wszyscy komparatyści, którzy podjęli się analizy interesującego nas zagadnienia, dowiedli, iż twórczość Dániela Berzsényiego była wzorcem dla wczesnej poezji Mażurancica, zauważa to choćby Stjepan Lukač – *Mažuranić-eve su mađarske pjesme, jedna oda i dvije elegije, bile napisane u klasičnom metru u asklepijadskim, alkejskim i safičkim strofama. Isti su pjesnički oblici i tipovi klasične metrike bili dominantni i kod Berzsényija*²⁸. Co więcej, István Lőkös wskazał, iż zbieżności w wierszach obu twórców nie dotyczyły tylko modeli stroficznych, lecz obejmowały również motywy, które przywoływano, w obu dziełach. Zarówno u węgierskiego, jak i u chorwackiego poety pojawił się między innymi motyw przemijania, będący jednym z pryncypiów ludzkiej egzystencji. W tym przypadku wpływ Węgra sięgnął na tyle daleko, iż bez wątpienia można uznać, że ostatnia strofa utworu *Barátomhoz* stanowiła parafrazę ostatniej strofy wiersza *A közelítő tél* (pol. *Nadchodząca zima*; chorw. *Primicanje zime*) Berzsényiego. Ponadto, Stjepan Lukač w swym artykule przywołał także inny utwór Węgra – *Barátomhoz*, który należałoby taktować jako naoczne świadectwo podobieństwa poprzez identyczne tytuły; poza tym lirycznej tematykacji ponownie został poddany motyw przemijania (a właściwie przeciwstawienie się jego stereotypowi), jak i wykrzyknikowa forma ostatniego zdania pojawiająca się w wierszu *Barátomhoz* Berzsényiego oraz u Mażurancica²⁹. Podobieństwa wystąpiły ponadto w sposobie niezwykle

²⁷ Dániel Berzsényi urodził się w 1776 roku we wsi Egyházashetye, zmarł w 1836 roku. Początkowo tworzył w domowym zaciszu, nie publikując swoich prac. Pierwszy tom poetycki Berzsényiego – *Berzsényi Dániel Versei* (pol. *Wiersze Dániela Berzsényiego*) ukazał się dzięki pomocy Ferencza Kazinczyego w 1813 roku. Po ostrej krytyce, jaka go spotkała ze strony Ferencza Kölcseyego, zaprzestał właściwie pisania wierszy i poświęcił się studiom teoretycznym tak, by móc uzasadnić swoje racje. Później tworzył wyłącznie eseistykę moralizatorsko-estetyczną. Por. więcej: *Mały słownik pisarzy węgierskich...*, s. 27–28; I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska...*, s. 425–426.

²⁸ S. LUKAČ: *Ivan Mažuranić i mađarski klasicizam. U: Književnost i jezik Hrvata u Mađarskoj: priopćenja hrvatske sekcije II. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika“*. Pečuh, 28–29. travnja 1994. *Međunarodni slavistički skup*. Ur. S. BLAŽETIN. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 1996, s. 83. Analiza strukturalistyczna omawianych tekstów Mażurancica została przeprowadzona między innymi przez Istvána Lőkös. Por. np.: I. LÖKÖS: *Hrvatsko-mađarske književne veze...*, s. 71–77.

²⁹ S. LUKAČ: *Ivan Mažuranić...*, s. 84.

plastycznego i bogatego w środki artystycznego wyrazu kreślenia pejzaży natury przez obu literatów³⁰. Podsumowując między innymi przytoczone powyżej ustalenia, Lőkös orzekł, iż: *Mažuranić koji je pratio razvoj suvremene mađarske poezije i bio upoznat s [...] pjesničkim, osobito prozodijskim rezultatima mađarske versifikacije, vidio je značenje mađarske pjesničke recepcije spomenutih pjesničkih sredstava*³¹; w innym swym tekście zaznaczył jeszcze: *Valja odmah primijetiti da je Mažuranić, primijenivši Berzsényijevu pjesničko-jezičnu figuru, stvorio gotovo estetski istovrijednu i originalnu pjesničku sliku na mađarskom jeziku*³².

Lukač, idąc o krok dalej w analizie węgierskich interferencji uwidaczniających się w dorobku literackim Mažuranicia, poddał procesowi detekcji także wiersze napisane przez poetę po chorwacku. Syntetyczne studium zaprezentowane przez badacza – jak sam podkreślił – stanowi wyłącznie fazę wstępną, zaś całe zagadnienie wymagałoby właściwej i dogłębnej analizy. Przytoczmy zatem te elementy uchwycone przez historyka literatury, które bezspornie poświadczają występowanie analogii pomiędzy poezją Berzsényiego (czy też szerzej literaturą węgierską) a wierszami stworzonymi przez Mažuranicia w języku chorwackim. Po pierwsze, Lukač zwrócił uwagę na fakt, iż wszystkie wiersze powstałe podczas pobytu w Szombathely oraz kilka z tych popełnionych po powrocie do Chorwacji napisanych zostało z wykorzystaniem klasycznych stóp metrycznych – należały do nich między innymi utwory *Primorac Danici*, *Pređem slavjanskim*, *Protivnost*, *Ljubić*, *Utopljeni pijanac*, *Ispunjena želja*, *Strah božji*, *Otkud ime slavjan*, *Večer*, *Leonardo Heleni*. Po drugie, spostrzegł on, iż podobieństwa czy też inspiracje objęły również płaszczyznę językową – w szczególności konstrukcję morfologiczną użytych leksemów. Lukač skonstatawał, że tytuły wielu wierszy sformułowane zostały w formie celownikowej, wyraźnie wskazując adresata tekstu, jego pierwszego czytelnika, bądź – jak to miało miejsce w przypadku węgierskiego pisarza – określając podmiot utworu; dotyczyło to na przykład wieszy Berzsényiego – *Dukai Takács Judithoz* i *A remete* oraz utworów Mažuranicia – *Primorac Danici*, *Slavomir Stojanu*, *Mojemu prstenu*, *Milutinu*, *Doktoru Gayu*, *Danici Ilirskoj*, *Peru*, *Zaručnici*. Po trzecie, paralele ujawniły się w konstrukcjach składniowych; pierwsze wersy wielu liryków – *notabene* w większości mających tytuły w celowniku – rozpoczynały się od tej samej formuły. Słowami inicjalnymi były spójniki zdań podrzędnie złożonych porównawczych oraz okolicznikowych czasu – to znaczy słów *jak* (chorw. *kao*; węg. *mint*) i *kiedy* (chorw. *kad(a)*; węg. *mikor*) – na przykład w wierszach Berzsényiego: *Chloe*, *A Felkölt Nemessághéz* i Mažuranicia: *Danici Ilirskoj*, *Danica Ilirom*, *Danku i vladatelju*, *Hrvatskim djevam*³³.

³⁰ Por. I. Lőkös: *Hrvatsko-mađarske književne veze...*, s. 79–80.

³¹ IDEM: *Croatohungarica...*, s. 189.

³² IDEM: *Hrvatsko-mađarske književne veze...*, s. 80.

³³ S. LUKAČ: *Ivan Mažuranić...*, s. 82–90.

Zagadnieniem, które wymaga podkreślenia, jest to, że podczas nauki w Szombathely chorwacki pisarz, mimo iż posługiwał się poetyką nurtu klasycystycznego (oprócz przywołanych powyżej elementów konstrukcyjno-kompozycyjnych, pojawiły się w nich także wyraźne odniesienia intertekstualne między innymi do Horacego), to tworzył już wyłącznie w języku chorwackim. Pobyt Mažurancića w liceum naznaczony był ogromną samotnością oraz tęsknotą za ojczyzną. Poczucie wyobcowania, rozczarowanie systemem szkolnym oraz pedagogami, negatywne nastawienie do otoczenia, trudna sytuacja materialna oraz narastające uczucie nostalgii spowodowały, iż poeta zwrócił się w stronę ojczyzny. Poza studiami nad teorią dzieła literackiego oraz filozofią żywo zainteresował się rodzimą twórczością ludową, chorwacką tradycją literacką oraz językiem ojczystym. Tenże niesprzyjający okres pisarz wykorzystał, poświęcając się własnemu rozwojowi i pracy – Milorad Živančević następująco podsumował ów etap życiorysu Chorwata: *U novoj i tuđoj sredini, na odstojanju, morao je da sabere misli: evocirao je uspomene na zavičaj, susrete sa poznanicima iz Zagreba, borbenim omladincima, zanesenjacima i revolucionarima. I tu, u tom omrznutom Subotinom mestu, osetio je stvaralački poriv: „počeo je da piše”*³⁴. Wiadomo, iż bezpośrednim impulsem do zajęcia się przez Mažurancića literaturą był manifest ogłoszony przez Ljudevita Gaja 20 października 1834 roku w Zagrzebiu, informujący o rozpoczęciu wydawania od następnego roku dwóch pism: „*Novine Horvatzke*” pod napiszom: „*Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*”. – *Perva ztran, iliti tak zvane „Novine Horvatzke” zadersavale budu vsze najnoveshe politichke dogodyaje, to jeszt vszekulikr znamenite premembe vzeh szveta orszagov vu obchinzkom, vu oszebnom pako vsza oszebujna pripechenya y naredyenya domacha, iliti najnoveshe dogodyaje trojjednoga Kraljeztva Dalmatinzkoga, Horvatzkoga y Slavonzkoga; y ova zatran izide z-razumlyivem raztolmachenyem vszeh ztranzkek rechi dvakrat na tjeden, vszakuput na pol arkusha; – druga pako ztran, izta najmre „Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka” je(n)denput vu tjednu Novinam Horvatzkem na pol arkusha zoszeb priklopylena – zadersavala bude ne szamo vo Horvatzkom, nego y vu drugeh Ilirzkeh narechjah vnogoverstne, tak na lahku zabavu y razveszelenye, kak na primerno razszvechenye y vugodno, ter hasznovito podvuchanye zpadajuče ztvari*³⁵. Mažuranić, pozostając pod wpływem lektury manifestu otrzymanego od brata Antuna, który był współautorem tekstu i jednym z członków redakcji periodyków, skreślił swój pierwszy napisany w języku ojczystym wiersz *Primorac Danici*. Dzieło to ukazało się w drugim numerze „Danicy” z 17 stycznia 1835 roku. Był to początek stałej

³⁴ M. ŽIVANČEVIĆ: *Ivan Mažuranić...*, s. 33.

³⁵ Lj. GAJ: 1835. *Oglasz. U: Ilirska antologija...*, s. 104; Gaj wystąpił do króla Franciszka II o zgodę na wydawanie gazety już w roku 1832, jednakże otrzymał ją dopiero w 1834 roku. W 1836 roku pisma zmieniły swoje tytuły – „*Novine Horvatzke*” na „*Ilirske narodne novine*”, a „*Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*” na „*Danica ilirska*”.

współpracy literata z czasopiśmem, gdzie szybko zyskał status jednej z jego najważniejszych postaci. Łącznie tylko w pierwszym roku funkcjonowania periodyku opublikował tam siedemnaście tekstów – oprócz utworów lirycznych, także utwory prozatorskie oraz jedną bajkę. W znacznej mierze tematyzowały one idee oraz filozofię towarzyszące ilirystom, autor wskazywał na potrzebę ewolucji kulturalnej oraz zgody pomiędzy narodami (południowo)słowiańskimi, podkreślając mesjanistyczną rolę Słowian. Pisał wiersze patriotyczne ku pokrzepieniu serc, w których uwypuklał wielkość historyczną narodu. Potępiał jednocześnie wzajemną nienawiść, zło, kłótnie, przywołując jako moralną przestrogę barbarzyńskie czyny najeźdźców. Część tych dzieł podpisana była imieniem i nazwiskiem Chorwata – w różnych formach: Ivan Mažuranić, Ivan Maxuranich czy Ivan Mažuranić, Ilir iz Primorja Horvatskog – niektóre natomiast pseudonimami: Slavomir oraz Budimir M**³⁶.

W efekcie rosnącej samoświadomości narodowej oraz znaczącego zbliżenia się do kręgu ilirystów Mažuranić po ukończeniu pierwszego roku nauki w węgierskim liceum wrócił do Zagrzebia, gdzie aktywnie włączył się w działalność ruchu odrodzeniowego, stając się jego gorliwym przedstawicielem: *Iz Sombathelja se vratio u domovinu kao ubeđeni Ilirach i već poznati pesnik. U Zagrebu su ga domoroci oduševljeno prihvatili, kao starog poznanika i saradnika. Jedva je dočekao povratak kući, sit stranstvovanja; u Ugarsku je došao odnarođen, a vratio se na rodnu grudu kao svestan domoljub i izgrađen književnik, hrvatski i jugoslovenski*³⁷.

2.

W momencie gdy Mažuranić powrócił do ojczyzny, proces odrodzenia narodowego Chorwatów już trwał, choć nadmienić trzeba, iż rozpoczął się on w porównaniu z innymi narodowościami zamieszkującymi monarchię habsburską stosunkowo późno. Znacząco upraszczając sytuację, jaka miała miejsce na przełomie XVIII i XIX wieku, przyczyn takiego stanu należałoby upatrywać na co najmniej trzech płaszczyznach: geopolitycznej – w znaczącym rozbiciu terytorialnym Chorwacji (w pierwszym dziesięcioleciu XIX wieku została ona ograniczona właściwie do obszarów pomiędzy rzekami Sawą i Drawą), społecznej – w konserwatyzmie szlachty broniącej swych przywilejów, jednoczesnej słabości warstwy mieszczańskiej i nędzy chłopów, a także kulturalnej – w braku jednego języka narodowego oraz braku wspólnoty literackiej; literatura chorwacka była pisana w trzech dialektach³⁸, a więc miała charakter dialektalny/

³⁶ Por. M. ŽIVANČEVIĆ: *Ivan Mažuranić...*, s. 373–374.

³⁷ Ibidem, s. 37.

³⁸ Należy jednak zaznaczyć, że na przestrzeni wieków zmianie ulegała zarówno jakość, jak i liczba utworów pisanych w poszczególnych dialektach. Przykładem jest tutaj chociażby dia-

regionalny, szczególnie przypadek stanowiła tylko łacina. Nawiasem mówiąc, z jednej strony to, co początkowo wydawało się ratunkiem – ochroną przed narzucaniem elementów obcych, z drugiej strony okazało się być przekleństwem – powszeche używanie łaciny skutecznie bowiem hamowało ukonstytuowanie się jednego języka wspólnego dla wszystkich Chorwatów – języka narodowego/literackiego. Brak ustalonych zasad językowych odczuwalny był już w oświeceniu, jednakże wówczas kwestia ta nie została poruszona. U schyłku epoki tylko nieliczni Chorwaci zwrócili uwagę na konieczność kodyfikacji języka. Należał do nich między innymi wybitny organizator zagrzebskiego życia kulturalno-oświatowego, ale i politycznego końca XVIII i początku XIX wieku – krytyczny wobec ograniczenia roli saboru, bana i praw żupanii – biskup Maksimilijan Vrhovac. Jednym z najistotniejszych osiągnięć duchownego było założenie w 1794 roku drukarni w Zagrzebiu. Dzięki temu Chorwaci mogli (w końcu) u siebie drukować kalendarze, manifesty i teksty okolicznościowe. Ponadto w 1813 roku wezwał on duchownych, aby w swych diecezjach zbierali skarby narodowe, czyli książki i rękopisy. W 1818 roku biblioteczni uniwersyteckiej przekazał kilka tysięcy woluminów. Inicjował zakładanie muzeów, instytutów dobroczynnych i oświatowych, wspomagał organizację parku Maksimir czy budowę szpitala. Bronił praw Chorwacji podczas posiedzeń saboru, wspierał finansowo wojsko, zajmował się także handlem, a nawet budową dróg. Był świadomy konieczności integracji nie tylko kulturalnej, ale także politycznej wszystkich ziem chorwackich. Nie bez przyczyny zatem określany jest mianem ideowego prekursora chorwackiego odrodzenia narodowego³⁹.

Koncepcje nowoczesnej świadomości narodowej zaczęły się kształtować u młodzieży chorwackiej dopiero pod wpływem kontaktu z wykształconymi przedstawicielami narodów słowiańskich. Kontakty te miały miejsce przede wszystkim podczas studiów na uczelniach w Grazu, Wiedniu, Pradze czy właśnie węgierskim Peszcie. Niepoślednie znaczenie dla implementacji (ogólno)słowiańskich idei odrodzeniowych na gruncie chorwackim miał Ljudevit Gaj. Chorwat w czasie swej edukacji przebywał przez krótki okres w Wiedniu, w 1827 roku wyjechał do Grazu, gdzie studiował filozofię. Wówczas miał okazję włączyć się w działalność powstałego tam Klubu Iliryskiego (chorw. Ilirski klub) – którego przewodniczącym był Mojsije Baltić, należeli do niego także Fran Kurelac, Dimitrije Demeter czy Stanko Vraz. Jesienią 1829 roku podjął studia prawnicze w Peszcie, podczas których zaprzyjaźnił się z Jánem Kollárem, a dzięki niemu poznał także Pavla Jozefa Šafaříka⁴⁰. Obaj oni wywarli istotny wpływ na świa-

lekt czakawski, który od drugiej połowy XVII aż do końca XIX wieku był *de facto* dialektem literacko martwym. Por. np. J. LISAC: *Čakavština kao jezik pismenosti i književnosti od srednjeg vijeka do danas*. „Croatica et Slavica Iadertina” 2013, br. 9, s. 31–37.

³⁹ Por. J. KOLARIĆ: *Maksimilijan Vrhovac*. U: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Ur. F. MIROŠEVIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 1995, s. 427–445.

⁴⁰ Por. *Ilirska antologija...*, s. 186.

topogląd Chorwata, zainteresowali go ideą słowianofilstwa, której stał się odtąd orędownikiem. Nader paradoksalny jest fakt, iż jedną z motywacji podjęcia się przez Gaja działalności kulturalnej, w efekcie także politycznej, były właśnie węgierskie dążenia narodowe: *Istotną rolę w formowaniu się sylwetki Gaja – działacza narodowego, odegrał pobyt w Peszcie, który przeżywał wówczas okres rozkwitu węgierskiego ruchu narodowego. Wzorce węgierskie były dla Gaja nie tylko źródłem inspiracji ideowych, lecz również szkołą praktycznego działania. Równocześnie w kontakcie ze słowianofilami Gaj kształtował swoje poglądy na kwestię narodową i językową. Ich bazę stanowiło przekonanie o istnieniu jednego języka, dzielącego się na cztery narzecza*⁴¹. Jednym z najważniejszych działań podjętych przez Gaja było stworzenie i opublikowanie w 1830 roku (w Budzie!) dzieła *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaña, poleg mudroljubneh, narodneh i prigospodarneh temel'ov i zrokov*. Praca ta odbiła się szerokim echem, była ona bowiem pierwszym pragmatycznym posunięciem chorwackiego (czy jak chciał Gaj – (południowo-)słowiańskiego) odrodzenia. Najistotniejszym osiągnięciem było natomiast późniejsze ukonstytuowanie zasad pisowni języka ogólnochorwackiego, mającego być językiem wspólnym dla wszystkich Słowian południowych. Zasady te zostały oparte na alfabecie łacińskim, a jako podstawę języka wybrano dialekt sztokawski, który, po pierwsze, posiadał już bogatą tradycję literatury dubrownickiej, literatury popularnej oraz folkloru, po drugie zaś – co okazało się wtenczas ważniejsze – był najbardziej rozpowszechniony także wśród Serbów, a więc aspirował do miana języka ogólnego. Współczesne (po 1991 roku) reinterpretacje dziejów narodowych objęły także rewizję genezy tego wyboru, nadając mu specyfikę silnie chorwacką – Slobodan Prosperov Novak, prezentując charakterystykę działalności Gaja, napisał: *Izvrstan stilist, napisao je čitav niz programatskih članaka, ali mu je najvažnije djelo u svoje doba presudna knjižica „Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja” u kojoj se nalazi vrlo brzo prihvaćeni prijedlog novoga i jedinstvenog pravopisa štokavske jezične osnove, što će reći dijalekata koji većini Iliraca nije bio materinji, ali za koji su povjeravali da može najbolje ujediniti hrvatske slobodne zemlje s još uvijek neslobodnim Južnim Slavenima u Bosni i Srbiji*⁴².

Po powrocie z Węgier Gaj zgromadził w Zagrzebiu grupę postępowej młodzieży chorwackiej i przy wsparciu hrabiego Janko Draškovicia zapoczątkował działalność nazywaną później ruchem iliryskim. W 1832 roku Drašković – przywódca duchowy wczesnej fazy dziewiętnastowiecznego odrodzenia – opublikował jedną z najważniejszych prac tamtego okresu *Disertatija iliti Razgovor*

⁴¹ J. RAPACKA: *Leksykon tradycji...*, s. 52.

⁴² S. PROSPEROV NOVAK: *Povijest hrvatske književnosti*. Sv. 1. Split: Marjan tisak, 2004, s. 268. Uściślenia wymaga fakt, iż w swoim dziele *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja* Ljudevit Gaj nie wydał ortografii sztokawskiej, lecz wskazał na konieczność stworzenia wspólnej ortografii dla wszystkich Słowian południowych. Por. więcej: E. BARIĆ, M. LONČARIĆ, D. MALIĆ [et al.]: *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 2005, s. 27.

*darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem Kraljevinah naših za buduću Dietu ungarsku odaslanem. Był to de facto pierwszy polityczny, społeczny i kulturalny program odrodzenia narodowego i, co istotne, napisany w dialekcie sztokawskim. W 1834 roku w przywoływanym już manifestie Ljudevita Gaja wydanym z okazji założenia pisma „Novine Horvatzke” oraz dodatku literackiego „Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka” zawarte zostały prymarne założenia ideowo-polityczne Ilirystów: *Vsi zgoro Europeanski Narodi vu znanostjah y navukeh vre tak daleko dozpeli szu, da sze pri nyih materinzkem jezikom pizane knyige y novine ne szamo vu zmosneh dvoreh, nego dapache vre vu izteh priproztech kuchah chteju y prestimavaju; ni li anda zkradnye vreme, da y mi, kotereh szlavni Predyi, kakti czele Europe branitelyi y chuvvari chez vnoga ztoletja vszevdily oboruseni za vszega chlocechanztva preporod hrabreno zkoznuvali szu, da rekoj y mi nashe mile Szlovenzke Matere jezik, koj y z-obilnostjum rechih, y z-szlasztjum izgovara dichi sze, y koj nasz z-oszemdeszetemi milioni nashe Bratje naravzki vese, oszvetlati y na doztojnu chazt podichi popaschimo sze*⁴³.*

Ważna rola w realizacji programu ruchu przypadła instytucjom kulturalnym, które były powoływane i organizowane przez ilirystów. Oprócz wspomnianych już pism, w 1838 roku powstała w Zagrzebiu Ilirska čitaonica (pol. Czytelnia Iliryska) (równocześnie czytelnie były otwierane także w innych chorwackich miastach), w tym samym roku Ljudevit Gaj założył drukarnię, powołano także Hrvatsko narodno kazalište (pol. Chorwacki Teatr Narodowy), w którym od 1840 roku wystawiane były dramaty w języku chorwackim, w 1841 roku założono Hrvatsko-Slavonsko gospodarsko društvo (pol. Chorwacko-słowiańskie Towarzystwo Gospodarcze), rok później powstała Matica ilirska (pol. Macierz Iliryska) (pod nazwą Matica hrvatska funkcjonuje do dziś), będąca centralną instytucją kulturalną, w tym samym roku Stanko Vraz rozpoczął wydawanie czasopisma literacko-naukowego „Kolo”.

Ruch iliryski koncentrował się więc nie tylko na unormowaniu sytuacji językowej, lecz także na szeroko zakrojonych działaniach organizacji życia kulturalno-społecznego w duchu ideologii iliryskiej, z czasem przybierającej kształt coraz bardziej narodowy, chorwacki. Podkreślić bowiem należy, iż – co już sygnalizowano i jest to naukowa oczywistość – ruch iliryski w założeniu miał być ruchem wspólnotowym wszystkich Słowian południowych, a wyznacznik tej wspólnoty stanowić miał między innymi jeden (wspólny) język i jedna (wspólna) nazwa, określająca zjednoczone narody południowosłowiańskie. W praktyce jednak okazało się, że różnice w zakresie czy to ujednolicenia języka i nazwy, czy też wypracowania wspólnej polityki były zbyt duże, a warunki zewnętrzne na tyle niesprzyjające, że realizacja tego utopijnego projektu nie miała szans powodzenia. Parafrazując słowa Marii Bobrownickiej – iliryzm nawet w swej szczytowej fazie był tylko utopijną wizją legendarnej przesz-

⁴³ S. JEŽIĆ: *Uvod u ilirski pokret...*, s. 105.

łości⁴⁴. Wacław Felczak i Tadeusz Wasilewski w swej syntezie *Historia Jugosławii* również wskazali, iż: *Ruch iliryski ostatecznie pozostał ruchem tylko chorwackim. Jego koncepcje zjednoczenia Słowian południowych od Triglavu po Morze Czarne i utworzenie na tej przestrzeni jednego narodu iliryskiego nie wyszły i nie mogły wyjść w ówczesnych warunkach poza sferę marzeń*⁴⁵. Słowenicy starali się wypracować własny język i podstawowy kanon własnej kultury narodowej, kategorycznie odrzucając chorwackie plany polityczne. Serbowie natomiast byli przychylnie nastawieni do reformy języka, którego podstawę miał stanowić ich własny dialekt sztokawski, ale nie zgadzali się na zmianę swojego imienia narodowego na mający związek z nazwą Iliria. Ponadto dla Serbów priorytetem pozostawało utworzenie własnego, niepodległego państwa serbskiego⁴⁶.

⁴⁴ Por. M. BOBROWNICKA: *Utopie i polityka. Relacje naród – państwo w ideologii odrodzenia narodowego Słowian zachodnich i południowych*. W: *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów. Sympozjum w Castel Gandolfo 18–20 sierpnia 1996*. Red. M. BOBROWNICKA, L. SUCHANEK, F. ZIEJKA. Kraków 1997, s. 23–38.

⁴⁵ W. FELCZAK, T. WASILEWSKI: *Historia Jugosławii*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985, s. 299.

⁴⁶ Ze względu na wysoki stopień złożoności zagadnienia chorwackiego iliryzmu, działalności ruchu iliryskiego, sporych kontrowersji z nim związanych, a także cyklicznych reinterpretacji faktów i ich oceny w niniejszych rozważaniach kwestie te nie zostaną poruszone. Były już one i stale są przedmiotem badań wielu historyków (również historyków literatury), politologów czy socjologów (nie tylko chorwackich). Co więcej, także co jakiś czas ilirystami interesują się kręgi publicystyczne, które prowokacyjnie sformułowanymi nagłówkami prasowymi starają się rzucić nowe światło na bohaterów historycznych wydarzeń (Por. np. Ž. KRMPOTIĆ: *Luda hrvatska povijest: Gaj je krao više od Sanadera*. <http://www.express.hr/life/luda-hrvatska-povijest-gaj-je-krao-vise-od-sanadera-764#> [dostęp: 17.11.2016]; A. PITEŠA: *Tajni dosjei iz 19. stoljeća otkrivaju „Ljudevit Gaj je prevarant koji je kupio doktorsku titulu”*, 08.05.2014. <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/tajni-dosjei-iz-19-stoljeca-otkrivaju-ljudevit-gaj-je-prevarant-koji-je-ku-piodoktorsku-titulu/798091/> [dostęp: 17.11.2016]; S. LALJAK: *Je li Ljudevit Gaj bio prevarant i lažljivac?*, 13.05.2015. <http://www.vecernji.hr/je-li-ljudevit-gaj-bio-prevarant-i-lazljivac-805790> [dostęp: 17.11.2016]. Dla istoty wyводу powyższe kwestie nie mają jednakże rozstrzygającego znaczenia, gdyż chorwackie (przede wszystkim współczesne) rewizje tego problemu nie rzutują na całościowy ogląd stosunków chorwacko-węgierskich w okresie odrodzenia narodowego. Tym samym na potrzeby niniejszej pracy przyjęty został paradygmat wyważonego, możliwie najbardziej obiektywnego oglądu tego okresu dziejów i syntetyczna ich prezentacja. Por. też: L. MOROZ-GRZELAK: *Bracia Słowianie. Wizje wspólnoty a rzeczywistość*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy PAN, 2011, s. 86–134; J. RAPACKA: *Leksykon tradycji...*, s. 51–57, 74–81; H. WERESZYCKI: *Pod berłem Habsburgów...*; A. GIZA: *Narodowe i polityczne dążenia Chorwatów w XIX i na początku XX wieku*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2001; A. BARAC: *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*. Knj. 1: *Književnost ilirizma*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1954; J. RAVLIĆ: *Hrvatski narodni preporod. Ilirska knjiga I*. Zagreb: Zora: Matica hrvatska, 1965; IDEM: *Hrvatski narodni preporod. Ilirska knjiga II*. Zagreb: Zora: Matica hrvatska, 1965; N. STANČIĆ: *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat, 2002; IDEM: *Gajevo „Još Hrvatska ni propala” iz 1832–33. Ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*. Zagreb: Globus, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1989.

Należy jednocześnie pamiętać, że geneza ruchu odrodzeniowego, iliryskiego oparta została na fundamencie politycznym, co na tle całej palety istniejących w Europie słowiańskiej w XIX wieku nacjonalizmów kulturalnych nie było zjawiskiem do końca typowym. Ruch wyłonił się bowiem jako odpowiedź na poczynania zmierzające do podporządkowania Chorwacji Węgrom, więc *podstawową kwestią polityczną był dla działaczy iliryzmu problem węgierski*⁴⁷. Ewolucja ruchu iliryskiego następowała w cieniu intensyfikujących się działań madziaryzacyjnych i towarzyszących im sporów toczonych podczas posiedzeń wspólnego saboru. Spory te, co już wcześniej zasygnalizowano, dotyczyły między innymi kwestii języka urzędowego, aczkolwiek w kolejnych latach zakres węgierskich dążeń centralistyczno-unifikacyjnych wyraźnie się poszerzał. Chorwaci, broniąc się przed polityką Węgier, trzymali się hasła *regnum regno non praescribit leges* i odwoływali się do swych praw historycznych. Węgrzy natomiast utrzymywali, iż Chorwacja i Węgry nie stanowią *regna socia*, lecz ziemie chorwackie są jedynie *partes subiectae*. Trzeba jednak mieć w pamięci, iż Węgrzy na początku XVIII wieku sami przyznali Chorwacji szczególny status, dzięki czemu Chorwaci bardzo długo posiadali więcej praw i swobód oraz większy zakres suwerenności w ramach Korony św. Stefana niż inne narodowości niewęgierskie: [*politički program – A.K.*] *koji se sastojao od očuvanja ili obnove povijesnih „prava”, tj. samostalnosti i teritorijalne cjelovitosti kraljevstva [...] temeljio [se – A.K.] na predodžbi o „povijesnim municipalnim pravima” kraljevstva, koja je 1715. godine priznao Ugarski sabor kao osnovicu zasebnog položaja Hrvatske u sklopu zemalja ugarske krune*⁴⁸. W 1830 roku Josip Kušević stworzył dla saboru broszurę *De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, w której to, odwołując się do *iura municipalia* Królestwa Chorwacji (w tym między innymi do umowy *pacta conventa*), objaśniał i udowadniał szczególnie położenie i prawo do państwowości Chorwacji, wskazując, iż nigdy nie była ona podległa Węgrom, lecz im równoprawna. Chorwaci argumentowali, iż związek łączący ich państwo z Madziarami powstał na mocy dobrowolnej unii personalnej. Na marginesie jednak należy nadmienić, iż broniąc się przed absolutystycznymi i germanizacyjnymi działaniami Marii Teresy Chorwacja sama *de facto* zmodyfikowała charakter unii z personalnej na realną: [...] *veliki župan zagrebački Nikola Škerlec, vrativši se iz Ugarske [...] izreče vrlo značajan govor. „Zato treba – reče – da se nerazrješivom vezom sjedinimo s Ugarskom; onda neće više egzekutivna vlast moći prelaziti svojih granica”. I doista, kad se malo zatim, 12. maja, sastao u Zagrebu hrvatski sabor pod predsjedanjem novog bana grofa Ivana Erdödyja [...] zaključio je da se ima za Ugarsku i Hrvatsku osnovati zajednička vlada, koja će pomnjivo paziti i bdjeti da se ništa ne dogodi što bi bilo u opreci s ustavom i zakonima Ugarske*

⁴⁷ J. RAPACKA: *Leksykon tradycji...*, s. 78.

⁴⁸ N. STANČIĆ: *Hrvatska nacija...*, s. 96–97.

i Hrvatske; [...] Time su, dakle, Hrvati onaj neustavni čin Marije Terezije od 1779. sami na svom saboru sankcionirali⁴⁹.

3.

Zradykalizowanie polityki madziaryzacyjnej, mającej na celu likwidację resztek chorwackiej podmiotowości państwowo-prawnej, sprawiło, iż działacze iliryjscy początkowo domagali się równych praw z Węgry, a gdy wszelkie ich postulaty były blokowane przez wspólny sejm, zaczęli rozważać oderwanie ziem chorwackich od węgierskiej Korony. Rozwój i działania ruchu iliryjskiego, ożywienie idei jedności Słowian (południowych), sprawiły, iż Chorwacja, starając się zrealizować swój cel – co nie było możliwe na drodze pertraktacji z Węgry – opowiedziała się za polityką Wiednia. Zdaniem Joanny Rapackiej: *Chorwaci od początku byli skazani na orientację prohabsburską. Głębokie zaniepokojenie Wiednia węgierską emancypacją narodową i aspiracjami niezależnościowymi sprawiło, iż dwór gotów był, w celu osłabienia ruchu węgierskiego, udzielić poparcia ruchom emancypacyjnym wśród Słowian węgierskich, przede wszystkim w Chorwacji*⁵⁰. W marcu 1848 roku zwołaniem w Zagrzebiu obrad Zgromadzenia Narodowego rozpoczęła się rewolucja, której działania doprowadziły między innymi do ogłoszenia *Trójjedynego Królestwa Dalmacji, Chorwacji i Sławonii pod dynastią habsburską i w ramach Korony Węgierskiej*⁵¹, powołano na urząd bana Josipa Jelačića, domagano się ustanowienia niezależnego od Węgier rządu, zażądano wprowadzenia języka chorwackiego jako języka urzędowego oraz uniezależnienia od Węgier sfer polityki i finansów. We wrześniu tego roku, działając w imię *jednolitej, silnej i wolnej Austrii*⁵², ban chorwacki wypowiedział wojnę Węgrom, która przerodziła się z czasem w otwartą wojnę austriacko-węgierską. Brak jedności polityczno-społecznej i nieudolne działania narodów południowosłowiańskich w walce o wspólne idee iliryjskie doprowadziły do upadku rewolucji w 1849 roku. I choć po stłumieniu rewolucji węgierskiej Korona św. Stefana została rozbita, a Chorwacja utrzymała swą odrębność, odzyskując nawet Rijekę, Medjumurje oraz tereny Pogranicza Wojskowego, to została podporządkowana Wiedniowi. W wyniku wprowadzonych rządów absolutystycznych zlikwidowano system parlamentarny, wdrażając w jego miejsce centralistyczny system władzy oraz ustanowiono język niemiecki jako urzędowy. Ponadto rozwinięto aparat policyjny, utworzono żandarmerię,

⁴⁹ F. Šišić: *Povijest Hrvata. Pogled povijesti hrvatskog naroda 1526.–1918.* II dio. Split: Marjan tisak, 2004, s. 389–390.

⁵⁰ J. RAPACKA: *Leksykon tradycji...*, s. 79.

⁵¹ W. FELCZAK, T. WASILEWSKI: *Historia Jugosławii...*, s. 323.

⁵² Ibidem, s. 330.

rozbudowano administrację, przywrócono cenzurę. Wszystko to wpłynęło na osłabienie, a nawet zaprzestanie działalności zjednoczeniowej Słowian południowych. Chorwaci, którzy wiązali ogromne nadzieje z ruchem iliryskim i upatrywali w nim szansę na uwolnienie się spod wielowiekowego jarzma obcego, po raz kolejny musieli pogodzić się z porażką i poddać się (bolesnej w skutkach) dziesięcioletniej władzy absolutnej Aleksandra Bacha.

Pomimo tej klęski rewolucja zajęła w dziejach węgierskich chlubną kartę, a pamięć o niej była natchnieniem dla wielu następnych pokoleń. Konsekwencje węgierskiej Wiosny Ludów – w szczególności pierwsze lata po upadku rewolucji – były jednakże dla narodu madziarskiego bardzo bolesne. W tekstach historiograficznych podkreślno, iż entuzjazm towarzyszący powstaniu oparty był na fundamencie zjednoczenia społeczeństwa w walce o dobro wspólne, w tym likwidację ustroju feudalnego i ukonstytuowanie nowoczesnego państwa. Pierwsze wystąpienia inteligencji węgierskiej, symboliczne pieśni i gesty znamięnowały zwycięstwo w starciu z Habsburgami i ich stronnikami – narodowościami niemadziarskimi – (w opinii Węgrów) zwabionymi pustymi obietnicami władz austriackich. Mimo początkowych ustępstw ze strony Austriaków – dwór wiedeński wyraził zgodę na utworzenie rządu węgierskiego z premierem Lajosem Batthyányim na czele oraz Lajosem Kossuthem na stanowisku ministra skarbu (w rządzie znaleźli się jeszcze między innymi István Széchenyi, Pál Esterházy, Ferenc Deák, József Eötvös) – ostatecznie wycofali się oni ze swoich obietnic. Choć premier Węgier przyjął politykę ugodową, to nie zdołał powstrzymać działań władz austriackich: po odrzuceniu przez sejm austriacki deklaracji sejmu węgierskiego, który chciał pertraktacji „narodu z narodem”, *rząd Batthyányego podał się 10 września do dymisji, a nazajutrz wojska Jelačicia z rozkazu Wiednia przekroczyły w trzech punktach granicę węgierską na rzece Drawie. Wkroczenie wojsk Jelačicia rozpoczęło wojnę, na razie – formalnie rzecz biorąc – wojnę chorwacko-węgierską. Ale ta właśnie dała hasło do wybuchu powszechnej wojny narodowościowej na Węgrzech*⁵³. W czasie rewolucji rząd węgierski nie starał się dojść do porozumienia z narodowościami niewęgierskimi, nie przyznał im żadnych praw ani swobód. W efekcie narodowości te zbliżyły się do dworu wiedeńskiego, tym samym w momencie wybuchu wojny Węgry nie mogły liczyć na ich wsparcie, co Waław Felczak trafnie podsumował, stwierdzając iż: *Rząd węgierski zbierał teraz owoce swojej polityki wobec niemadziarskich narodowości, które przez nieustępliwość i represje wepchał w objęcia reakcji*⁵⁴. Habsburgowie, otrzymując wsparcie armii cara rosyjskiego, zmusili Węgrów do poddania się, w konsekwencji czego Wiedeń zniósł odrębność Węgier i objął je rządami absolutystycznymi.

⁵³ W. FELCZAK: *Historia Węgier*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983, s. 240.

⁵⁴ Ibidem, s. 241.

Wolność, równość, braterstwo! – hasło rewolucji francuskiej było również hasłem węgierskich powstańców. Co więcej, stało się ono także mottem jednego ze świadectw ówczesnych nader skomplikowanych relacji chorwacko-węgierskich – manifestu chorwackiej demokracji ogłoszonego przez Ivana Mažuranića *Hrvati Mađarom. Odgovor na proglase njihove od ožujka mjeseca i travnja 1848*. Broszura stworzona właśnie przez Chorwata była, zgodnie z jej podtytułem, odpowiedzią na odezwy kierowane przez Węgrów w stronę sąsiedniego narodu, stanowiła więc odbicie nastrojów powszechnie panujących w Chorwacji. Pisarz, prezentując obraz relacji chorwacko-węgierskich od roku 1790 po rok 1848, zwrócił uwagę na spory pojawiające się między obiema nacjami, jednakże nie wskazywał winnych tych nieporozumień, podkreślając, iż należy się zwrócić w stronę przyszłości. Mažuranić przedstawił konkretny plan uregulowania wzajemnych stosunków w duchu ideałów Wielkiej Rewolucji Francuskiej, podkreślając, że Węgrzy nie muszą rezygnować ze swych dążeń narodowościowych, ale przy tym muszą zważać na interesy innych etnosów. Postulował dalsze funkcjonowanie w ramach Korony Węgierskiej – *Sveza s ugarskom krunom nek je sveta i Ugarskoj i našijem kraljevinam*⁵⁵ – lecz między innymi pod warunkiem zlikwidowania użycia łaciny i wprowadzenia w jej miejsce języków narodowych, przyznania suwerenności chorwackiemu saborowi czy praw politycznych wszystkim mieszkańcom. Broszura została wydana 10 kwietnia 1848 roku w Karlovacu i, co istotne, wydrukowano ją nie tylko w języku chorwackim, ale także po węgiersku – ta druga wersja ukazała się w Zagrzebiu pod tytułem *A' Horvátok a' Magyaroknak feletet az 1848-ik Mártzius és Április magyar híredetményekre*⁵⁶. Obecnie niemal pewna jest informacja, iż autorem węgierskiego przekładu był sam Mažuranić. Mimo iż imię i nazwisko autora widnieje na pierwszym wydaniu broszury, to wobec braku innych bezpośrednich lub pośrednich dowodów wskazujących na osobę tłumacza, jego rzekome autorstwo węgierskiego tłumaczenia podawano w wątpliwość. Jednym z badaczy, który podjął się szczegółowej analizy filologicznej tekstu był Stjepan Lukač. W artykule *Tko je prevoditelj spisa „A' Horvátok a' Magyaroknak”* wywnioskował: [...] *filološke i stilističke činjenice svjedoče o tome da je prevoditelj političkog proglasa „Hrvati Mađarom” bio čovjek s visokom mađarskom naobrazbom. Njegovo znanje mađarskog jezika vinulo se do samoga Parnas. Međutim „mađarština” – kako bi najvjerojatnije on sam rekao – bila je za njega ipak samo jedan od osvojenih stranih jezika. Ta se dvojnost ogleda u svim segmentima prijevoda. Tko bi mogao biti osim Mažuranića, 1848. godine? Nitko. On je bio prevoditelj proglasa „A' Horvátok*

⁵⁵ I. MAŽURANIĆ: *Hrvati Mađarom*. U: IDEM: *Izbor iz djela*. Ur. M. ŠICEL. Vinkovci: Rijec, 2000, s. 165.

⁵⁶ I. MAŽURANIĆ: *A' Horvátok a' Magyaroknak feletet az 1848-ik Mártzius és Április magyar híredetményekre*. Zágrábban, Szuppan Ferencz nyomdájából, 1848. <http://mek.oszk.hu/13500/13507/13507.pdf> [dostęp: 20.11.2016].

a' Magyaroknak"⁵⁷. Oba warianty językowe wydrukowane zostały finansowym nakładem samego twórcy w liczbie dwóch tysięcy egzemplarzy. Miały być rozpowszechnione zarówno wśród Chorwatów, jak i Węgrów, a nawet innych narodowości niemadziarskich⁵⁸.

Dzieło Mažuranicia uważane było za jeden z najważniejszych tekstów polityczno-literackich okresu odrodzenia narodowego. Napisane zostało w stylu i tonie biblijnym, rozważania polityczne wzbogacone były o cytaty z Biblii oraz aforyzmy. Ze względu na wysoką wartość estetyczną utworu traktowany był on jako ostatni tekst literacki Mažuranicia; natomiast ze względu na problem, któremu został poświęcony oraz na wyważony, aczkolwiek zdecydowany sposób prowadzenia dyskursu porównywany z najlepszymi notami dyplomatycznymi i uważano go za pierwszy tekst *stricte* polityczny autorstwa Chorwata w dobie nowoczesnej. Przyjmuje się, iż broszurą *Hrvati Mađarom* pisarz zamknął literacki rozdział swego życia, a rozpoczął karierę typowo polityczną. Autor nie porzucił jednak zupełnie pisarstwa, ale odtąd redagował głównie dokumenty prawne i teksty o charakterze publicystyczno-polemicznym. Intensywna działalność Mažuranicia – polityka rozpoczęła się w Wiedniu, gdzie piastował wysokie stanowiska w organach państwowych, był także posłem w saborze chorwackim, a w latach 1873–1880 pełnił funkcję chorwackiego bana, co w kontekście jego pochodzenia i poglądów sprawiło, że na kartach historii zapisał się jako pierwszy ban z ludu⁵⁹.

4.

Życiorys Ivana Mažuranicia można bez wątpienia traktować jako matrycę biografii wielu jemu współczesnych literatów (zarówno chorwackich, jak i węgierskich⁶⁰), którzy mniej lub bardziej bezpośrednio zaangażowali się w działalność polityczną. Pomimo iż charakter i stopień owego zaangażowania był

⁵⁷ S. LUKAČ: *Tko je prevoditelj spisa „A' Horvátok a' Magyaroknak”*. „Jezikoslovlje” 1999, br. 2–3, s. 146.

⁵⁸ Por. I. FRANGEŠ: *Mažuraničev spis „Hrvati Mađarom”*. U: IDEM: *Studije i eseji*. Zagreb: Naprijed, 1967, s. 41–70.

⁵⁹ Por. S. PROSPEROV NOVAK: *Povijest hrvatske književnosti*. Sv. 2. Split: Marjan tisak, 2004, s. 28–32; D. JELČIĆ: *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2004, s. 175–178; A. BARAC: *Mažuranić*. Zagreb: Matica hrvatska, 1945, s. 5–88.

⁶⁰ Przykład mogą tutaj stanowić niemalże wszyscy literaci związani z ruchem iliryjskim, oprócz Ljudevita Gaja i Ivana Mažuranicia. Byli to: Stanko Vraz, Petar Preradović, Dimitrije Demeter, Ivan Kukuljević Sakcinski, Janko Drašković czy Ljudevit Vukotinović Farkaš. Wśród węgierskich pisarzy można wyróżnić przede wszystkim tych, którzy stali się twarzami wydażeń węgierskiej Wiosny Ludów: Sándor Petőfi, János Arany, Mór Jókai, János Vajda, Mihály Tompa, Pál Vasvári.

różny, to warunkował konieczność opowiedzenia się po jednej z politycznych stron, co z kolei implikowało określony rejestr ideowy tworzonych utworów literackich. Niejednokrotnie dzieła te stanowiły również odbicie subiektywnych poglądów pisarzy, których świadomość polityczna oraz twórczość ewoluowały paralelnie – wraz z weryfikacją doświadczeń modyfikacji ulegała także warstwa ideowa ich prac. Pierwiastki narodowe/polityczne przejawiały się zatem w literaturze bardzo wyraźnie. Teksty literackie nie tylko oddawały nastroje społeczno-polityczne, co istotne, zazwyczaj zgodne z przyjętą przez dane stronnictwo ideologią, ale także miały oddziaływać na czytelników tak, by wykształcić w nich pożądaną postawę i sposób myślenia. Niemal wszystkie powstałe wówczas utwory charakteryzował zatem wysoki stopień tendencyjności i dominacja funkcji impresywnej, choć ich ideowa orientacja ulegała zmianie wraz z wydarzeniami rozgrywającymi się na arenie politycznej. W fazie, kiedy stosunki pomiędzy Chorwatami i Węgrami były jeszcze względnie ustabilizowane, również w literaturze pięknej nie odnajdujemy skrajnie negatywnych narracji wymierzonych przeciwko Madziarom. Wraz z chwilą zaostrenia się sytuacji panującej między narodem chorwackim i węgierskim zmianie uległa też optyka wzajemnych relacji utrwalona w przekazach tekstowych.

Zależność pomiędzy okolicznościami społeczno-politycznymi a własnym wyborem orientacji ideologicznej zdeterminowała także kształt drogi pisarskiej Ljudevita Vukotinovicia. Faktycznie Chorwat ów nosił nazwisko węgierskie Farkas (chorw. Farkaš), co w języku węgierskim oznacza *wilk*, lecz wraz z rosnącą samoświadomością narodową zdecydował się na jego kroatyzację – już od 1836 roku posługiwał się nazwiskiem Vukotinović w podpisywanych przez siebie utworach literackich, natomiast w 1841 roku zmienił je oficjalnie. Vukotinović Farkaš urodził się w 1813 roku w Zagrzebiu i pochodził z rodziny szlacheckiej, co ułatwiło mu zdobycie bardzo dobrego wykształcenia. Oprócz języka chorwackiego znał także węgierski, niemiecki, włoski, francuski, rosyjski i czeski. Studiował filozofię w Szombathely, później prawo w Zagrzebiu i Bratysławie, przebywał też w Wiedniu, gdzie poznał między innymi Ljudevita Gaja, Dimitrija Demetera, Frana Kurelaca. Po powrocie do Zagrzebia przyłączył się do młodzieży skupionej wokół Gaja (został jednym z jego najważniejszych współpracowników) i aktywnie włączył się w działania ruchu iliryjskiego. Pełnił liczne funkcje w administracji, przede wszystkim w Križevcach, był również posłem w saborze chorwackim oraz pełnomocnikiem bana Jelačića. Istotną część jego życia stanowiło ponadto pisarstwo – uprawiał zarówno piśmiennictwo użytkowe i publicystyczne, jak i literaturę piękną. W latach 1849–1854 był przewodniczącym Sądu Krajowego (chorw. Zemaljski sud) w Križevcach, skąd został przedwcześnie przeniesiony w stan spoczynku w związku ze sprzeciwianiem się wprowadzeniu języka niemieckiego jako obowiązującego w korespondencji urzędowej, występowaniem przeciw działaniom centralizacyjnym oraz eksponowaniem swoich panslawistycznych poglądów. W czasie zawieszenia działalności

politycznej poświęcił się nauce – botanice i geologii. Po upadku absolutyzmu Bacha wszedł do sejmu z ramienia Partii Narodowej (chorw. Narodna stranka), ale z biegiem czasu zaczął się identyfikować z unionistami⁶¹, co Antun Barac skomentował następująco: *Pisao je i protiv mađarskih težnja i protiv njemčarenja u Hrvatskoj. Ali je već pedesetih godina neke svoje prirodoslovne spise dao štampati njemački. Kad su mu to zamjerili, odgovorio je dosta nabusito, da se to nikoga ne tiče. Kasnije je postao odličan član mađaronske stranke i završio život u struji, koja je poništila ono, za čime su težili Ilirci*⁶². Dokonana przez pisarza zmiana orientacji politycznej nie była w tym okresie ewenementem, przykładów takiej sytuacji można bowiem znaleźć co najmniej kilka – jedna z bardziej spektakularnych transformacji dotyczyła innego literata – Mirko Bogovicia.

Historycy literatury podkreślali różnorodność twórczości Vukotinovicia – pisał on teksty programowe, kulturalno-polityczne, ale także prace naukowe z zakresu nauk przyrodniczych. Badacze znacznie mniej miejsca poświęcali jego tekstom artystycznym, a tworzył między innymi wiersze, opowieści, nowele czy dramaty. W niektórych syntezach historycznoliterackich dzieła literackie Farkaša odnotowywane były jedynie w formie zdawkowych informacji z akcentem położonym na bogactwo gatunkowe i ilościowe utworów oraz z komentarzem o ich niskiej wartości estetycznej – jako przykład przytoczmy całą wzmiankę dotyczącą Vukotinovicia zawartą w monografii Slobodana Prosperova Novaka: *U tridesetim godinama 19. stoljeća u hrvatskoj književnosti, nažalost, dominirali diletantski i programatski stihovi. Biti diletant značilo je u tadašnjoj literaturi biti u svemu prvi. Jedan od najznamenitijih tadašnjih književnih diletanata zvao se Ljudevit Vukotinović. U svim je tadašnjim literarnim žanrovima on bio prvi. Pravim prezimenom Farkaš, taj političar i hobistički prirodoslovac bio je aktivan u svim oblicima duhovnoga rada. Tipičan je ilirac jer nije stvorio niti jednoga upečatljivog estetskog rezultata, niti jedne uspjele pjeme ili dobre priče, ali je svejedno zapamćen kao pisac prvih novela i pripovijedaka, kao prvi feljtonist, a svojom dramom „Golub” bio je najavljiivač preporodnog teatra. U političkim esejima razložno je protumačio da ilirizam nije drugo nego kulturna ideja o jedinstvu južnoslavenskih naroda, da je kroatizam ilirski politički pokret*⁶³. Ivo Frangeš w pracy *Povijest hrvatske književnosti* wspominał o Vukotinoviciu niemal wyłącznie w kontekście jego aktywności w ruchu iliryskim oraz tekstów publicystyczno-politycznych, pomijając praktycznie utwory beletrystyczne⁶⁴. Nie wszystkie oceny dorobku artystycznego pisarza były

⁶¹ Por. J. BOROŠAK-MARIJANOVIĆ: *Ljudevit Vukotinović – književnik, političar, državni činovnik i znanstvenik*. „Cris: časopis Povijesnog društva Križevci” 2003, br. 1, s. 28–35.

⁶² A. BARAC: *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*. Knj. 1..., s. 209.

⁶³ S. PROSPEROV NOVAK: *Povijest hrvatske književnosti*. Sv. 2..., s. 7–8.

⁶⁴ Por. I. FRANGEŠ: *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb–Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske, Cankarjeva založba, 1987, s. 141, 144, 162, 164.

jednak aż tak negatywne, nieco bardziej został on doceniony przez Dubravko Jelčicia, który, prezentując jego sylwetkę, napisał: [...] *možda naš najuporniji, najsmjeliji, najdinamičniji i raznovrsnošću svoje književne djelatnosti najpotpuniji romantičarsko-preporodni književnik. [...] Započeo je romantičarskim dramama na kajkavskom [...], koje, zna se, u cijelini nisu sasvim izvorne, ali su stilski značajne upravo u književno-povijesnom smislu. [...] Vukotinović je u svemu bio inovantan pisac: uvodio je u hrvatsku književnost vrste kojih u njoj još nije bilo: pisao je ne samo drame i lirske pjesme nego i balade i objavljivao ih već u prvom godištu „Danice”, a također epske pjesme iz hrvatske prošlosti, kojima je prethodio Šenoinim povjesticama. [...] „Ljepota”, „dojam”, „ukus”: tri tematske riječi, koje nam daju pravo da Vukotinovića nazovemo skromnim pretečom Matoša i matoševskog artizma*⁶⁵. Stosunkowo pozytywnie o osiągnięciach literackich Farkaša pisał także Antun Barac, choć nie omieszczał zaznaczyć, iż: *U cjelokupnosti svoje pojave bio je Vukotinović tipičan diletant. On je književnost volio, imao je razumijevanja za nju, i na mnogim njezinim stranama djelovao je korisno. Zato je literarno-historijski veoma značajan. [...] Ali ga u pisanju nisu vodile dublje stvaralačke potrebe*⁶⁶. Istotniejszym jest jednak fakt, że w syntezie *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije. Knjiga I.: književnost ilirizma* Barac jako jeden z nielicznych historyków literatury zwrócił uwagę na opowiadanie/nowelę *Štitonoša*, która wniosła kolejny istotny element do chorwacko-węgierskiego pejzażu wzajemnych relacji.

Utwór ten był właściwie częścią zbioru *Prošasnost ugarsko-horvatska*, jednakże *prvi domorodni knjižar* – jak sam siebie nazywał Franjo Župan⁶⁷ – wydał go w dwóch częściach: w pierwszej opublikowanej w 1844 roku znalazło się dzieło *Štitonoša*, w drugiej natomiast *Novi vojvoda*. We wstępie opowiadania skierowanym do czytelnika widnieje precyzyjnie określona przez Vukotinovicia data – 18 kwietnia 1843 roku – najprawdopodobniej data napisania opowiadania. Wiadomo zatem z całą pewnością, iż dzieło powstało w okresie, gdy konflikt pomiędzy Chorwacją i Węgrami, mający swe apogeum podczas wydarzeń 1848 i 1849 roku, rozgrywał się przede wszystkim pod znakiem prób narzucenia języka węgierskiego oraz sporów prowadzonych podczas obrad sejmu. Jednakże wówczas istniała jeszcze szansa na osiągnięcie konsensusu i dalszą koegzysten-

⁶⁵ D. JELČIĆ: *Povijest hrvatske književnosti...*, s. 167–169.

⁶⁶ A. BARAC: *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*. Knj. 1..., s. 209.

⁶⁷ Fran Župan (Franjo/Franz ili Ferencz Suppan) był jednym z najważniejszych zagrzebskich drukarzy i księgarzy pierwszej połowy XIX wieku. Księgarnię odkupił w 1807 roku od wdowy znanego księgarza F. X. Müllera, dla którego wcześniej pracował. W 1826 roku kupił drukarnię, gdzie później drukowano między innymi pisma „Agramer politische Zeitung” (1830), „Danicza zagrebachka” (1834–1850), a przez pewien czas także „Novine horvatzke” (1835–1838), publikował ponadto utwory chorwackich pisarzy, modlitewniki czy kalendarze. W 1856 roku drukarnię nabył od Župana Ljudevit Gaj. Por. *Župan*. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67847> [dostęp: 02.12.2016].

cję (przypuszczalnie na nieco innych zasadach) w ramach jednego organizmu państwowego. Wiadomo, iż dzieło Farkaša miało swego konkretnego adresata – na drugiej stronie książki autor zawarł bowiem symboliczną dedykację: *Mladeži domorodnoj u znak ljubavi posvetuje. Spisatelj*⁶⁸. We wstępie natomiast rozwinął swój wpis, zwracając się do rodzimej młodzieży z prośbą: *Slédeću pripověst predajem domorodcem mojim mnogoštovanim, i prosim mladež ljubeznu, da u nju pogledne kano u ogledalo, u kom će videti pradědove, slavne vitezove, pribavitelje, čuvare, i branitelje, naših pravah i narodnosti*⁶⁹. Jak wyraźnie wskazuje powyższy cytat, fabuła utworu została osnuta wokół wydarzeń historycznych. Precyzyjniej zaś czas akcji określony został w podtytule noweli: *Pripovědka iz XVI. věka*. Dokładnie rzecz ujmując, tematem dzieła Vukotinovicia była bitwa pod Mohaczem i wydarzenia z nią związane. Pisarz tym samym powrócił do jednego z najbardziej pamiętnych wątków we wspólnych dziejach. Na łamach 12 rozdziałów autor przypomniał losy bohaterów tamtejszych zdarzeń, między innymi tragiczną śmierć Ludwika II Jagiellończyka oraz arcybiskupa Kalocsy (chorw. Kaloča) Pála Tomoriego (chorw. Pavao Tomori). Utwór został oparty na bogatym materiale historiograficznym przywołanym w dodatku *Izjasnjenje*, gdzie znalazły się również dodatkowe objaśnienia mające na celu uwiarygodnienie tekstu, a także zachęcenie do sięgnięcia po źródła i zapoznania się z historią narodu. Vukotinović, poetycko opracowując autentyczne wydarzenia, nie poddawał ich ani subiektywnej interpretacji, ani też aktualizacji zgodnej z bieżącymi rozgrywkami politycznymi. Starał się obiektywnie przedstawić fakty historyczne, nie uwypuklając przesadnie cech pozytywnych bądź negatywnych wybranych bohaterów. Mimo iż oś noweli stanowiła bitwa pod Mohaczem, to akcja utworu obejmowała ponad rok (rozpoczyna się dokładnie 22 maja 1525 roku, a kończy 29 sierpnia 1526 roku) – w pierwszym rozdziale ukazana została sytuacja mająca miejsce na Węgrzech przed momentem kulminacyjnym. W toku opowiadania pojawiały się zarówno postaci, miejsca i wydarzenia rzeczywiste, jak i fikcyjne. Zręczne ich przeplatanie powodowało, iż czytelnik miał wrażenie, że obcuje z tekstem źródłowym. Na wiarygodność utworu wpływało więc między innymi umiejscowienie w warstwie tekstowej postaci historycznych, takich jak: *kralj Ljudevit II; Ladislav Sálkán, arcibiskup oštrogonški i primas kraljestva; Ivan Bornemisa; Stěpan Bátor, palatin; Juraj Zapolja, grof šipuški; vojvoda Ivan Zapolja, grof Šárkan, dvorski sudac; grof Frangepan; grof Janko Karlović, ban hervatski; Gášpar Ratkaj, štitonoša i komornik kraljev; Pavao Tomori, arcibiskup koločki; miejsc: budimski grad; Jajce; Mohač; czy też szczegółowych opisów otoczenia albo detali dotyczących przygotowania do bitwy i jej uczestników: Drugi dan stiže ban Franjo Batjan, Ivan Tahi, Ivan Banović*

⁶⁸ Lj. VUKOTINOVIĆ: *Prošasnost ugarsko-horvatska. Historičke novele. Dio prvi. Štitonoša*. Zagreb: Fr. Suppan, 1844, s. 4.

⁶⁹ Ibidem, s. 6.

*i Vladovit Pogan sa 3000 slovenskih konjanikah i s 1000 pešakah, drugi dan zatim opet Šimun Erdedi vladika Zagrebački i brat njegov Petar sa 700 oklopnikah, potom Janko Srčeni sa 2000 strėlacah, koje na svojih podravslih imanjih sakupio biaše. [...] Najposlē pako na dan 26-a Kolovoza dodje Štitonoša, Bakić, kraljeva pratež, barut, devet velikih topovah i 200 suličanah od strane grofa Alekse Turza poslatih. Sva moć kraljeva brojila je okolo 26,000 vojakah*⁷⁰. Biorąc pod uwagę fakt, iż *Štitonoša* była nowelą dedykowaną młodzieży, autor, chcąc uatrakcyjnić materię historyczną, wzbogacił ją o epizody miłosne, intrygi, kłótnie czy pojedynki. I choć głównym motywem dzieła była legendarna bitwa, to sporo przestrzeni zajmowały wątki romantyczne, w tym na przykład nie-szczęśliwa miłość, zazdrość, miłość od pierwszego wejrzenia.

Na podkreślenie zasługuje ponadto stosunek Vukotinovicia do zagadnienia samych relacji chorwacko-węgierskich; pomimo rosnącego napięcia pomiędzy oboma narodami w chwili, gdy powstawał tekst, pisarz przyjął zasadę obiektywnego opisu tak wewnętrznej sytuacji szesnastowiecznych Węgier, jak i postawy uczestników boju bez względu na to, jaką narodowością się legitymowali – doceniał moralne i patriotyczne czyny węgierskich bohaterów czy też piętnował niegodne postępowanie Chorwatów (na przykład Bogdaša, przeciwnika Ratkaja). Można więc zauważyć, iż postaci z węgierskiego kręgu naszkicowane zostały z wielką sympatią. Na szczególną uwagę zasłużył tutaj skreślony przez Farkaša portret węgierskiego duchownego Pála Tomoriego. Autor poświęcił Węgrowi jeden z rozdziałów utworu, w którym, przywołując jego losy, przypomniał o reprezentowanym przezeń bohaterstwie i sławie⁷¹: *Vrědno je, da pri nego što dalje pripetjenja opišemo, něšto bolje okolnosti muža ovoga izjasnimo, koi je i mnogovarstnimi života svoga slučajevi, svojim značajem i stanjem u dojudućih prizorih veoma zanimiv, i u dogodovštini Ugarskoj tako za Slavjane kao i za Magjare velevažan postao. Ovaj muž je „Pavao Tomori”, kojega je ime priatni čitatelj dosada jošte malo čuo. Od naravi vatren bio je Tomori od mladosti svoje već ratovanju jako podat. Boj, slava i što se ovim uvěke pridružuje, ljubav – biahu uzori života njegova*⁷². Należy jednocześnie zaznaczyć, że Vukotinović mimo uznania dla węgierskich dokonań nie omieszkiał wskazać przyczyn, które doprowadziły do dramatycznej konfrontacji na polach pod Mohaczem: *Eto svarhe glasovitoga dana Mohačkoga! Dana za koji se kraljestvo Ugarsko više godinah „pripravljalo”, i kojega je plod tako hitro dozrělio!... Očevidno biaše onaj dan – dan kaštige, koju su si Magjari neslogom svojom i aristokratičkom gizdostju pribavili...*⁷³. Przytoczony fragment nie wpłynął jednakże na kształt prymarnej idei tekstu – pisarz chciał bowiem zachęcić młodzież do przyjrze-

⁷⁰ Ibidem, s. 136.

⁷¹ Por. I. Lőkös: *Od Marulića do Krležę. Hrvatsko-mađarske komparatističke studije*. Split: Književni krug, 2003, s. 107–109.

⁷² Lj. VUKOTINović: *Prošasnost...*, s. 122.

⁷³ Ibidem, s. 144–145.

nia się swoim przodkom tak, by dostrzegli ogromne bohaterstwo, waleczność i honor swych protoplastów oraz braterstwo łączące w przeszłości narody chorwacki i węgierski. Ponadto jedno z ostatnich słów utworu wyraźnie wskazywały, iż literat utożsamiał katastrofę 1526 roku z upadkiem całej Korony św. Stefana, a więc także z upadkiem Chorwatów: *Ugarska zemlja biae sa svime propala; sedam prelatah, dvadeset i osam velikašah, pet sto plemićah i dvadeset i dvě hiljade drugih vojakah poginu u ovoj nesretnoj bitvi...*⁷⁴. W opinii Istvána Lőkösa przytoczone powyżej słowa dowodziły jeszcze jednej, ważnej z punktu widzenia relacji między oboma narodami kwestii – zdaniem badacza można je bowiem interpretować jako: [...] *prikaz hrvatsko-mađarske povijesne i kulturne tradicije koja svjedoči da je baština koju su stvorili u prošlosti hrvatski i mađarski pisci, političari, državnici i podrijetlom hrvatski ili mađarski vojskovođe, u pozitivnom smislu motivirala hrvatsko-mađarske dodire ilirizma*⁷⁵.

Dzieło Ljudevita Vukotinovicia Farkaša *Štitonoša* stanowi także przykład utworu interesującego pod względem genologicznym. Poza tym – mimo jego przeciętnych walorów estetycznych – ma on ważne znaczenie w kontekście ewolucji całego chorwackiego procesu historycznoliterackiego, ze szczególnym uwzględnieniem analizowanego okresu. Chorwat w podtytule zbioru klasyfikuje swoje teksty jako nowele – *Historičke novele*, uszczegóławiając natomiast tytuł utworu *Štitonoša* posłużył się terminem *pripovijetka* – *Pripovĕdka iz XVI. vĕka*. Zgodnie z definicją zawartą w słowniku języka chorwackiego *pripovijetka* to: *pismena i usmena vrsta u lijepoj književnosti srednje dužine, ob. prikazuje više likova, kraća od romana; pripovijest*⁷⁶. Antun Barac w cytowanej już syntezie na temat iliryzmu stosuje oba terminy *pripovijest* (*pripovijetka*) i *novela* synonimicznie⁷⁷. Różnice pomiędzy cechami morfologicznymi obu typów krótkich prozatorskich utworów epickich są jedynie drobne, posługując się definicjami słownikowymi – łączą je niewielkie rozmiary i dążenie przebiegu zdarzeniowego ku wyraźnie akcentowanemu zakończeniu; elementami dystynktywnymi są natomiast obecne w opowiadaniu: daleko posunięta swoboda kompozycyjna, epizodyczność fabuły, obecność dygresji, partii opisowych i refleksyjnych, a czasem także eksponowanie osoby narratora i okoliczności towarzyszących narracji⁷⁸. W przypadku dzieła Vukotinovicia granica między oboma typami utworów niemal się zaciera, a co za tym idzie, niezwykle trudno o jego jed-

⁷⁴ Ibidem, s. 145.

⁷⁵ I. LŐKÖS: *Kroatističke i croatohungarološke teme*. Budimpešta: Javna zaklada za nacionalne i etničke manjine u Mađarskoj, Hrvatska državna samouprava, 2007, s. 8.

⁷⁶ *Pripovijetka*. <http://hjp.znanje.hr/> [dostęp: 02.12.2016].

⁷⁷ Por. A. BARAC: *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*. Knj. 1..., s. 202–210.

⁷⁸ Por. M. GŁOWIŃSKI, T. KOSTKIEWICZOWA, A. OKOPIEŃ-SŁAWIŃSKA, J. SŁAWIŃSKI: *Słownik terminów literackich*. Red. J. SŁAWIŃSKI. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000, s. 345–346, 359.

noznaczną klasyfikację. Analiza poetyki tekstu *Štitonoša* (skrótowo przedstawiona powyżej) pozwala jednakże wysnuć tezę, iż jest to utwór przekraczający zarówno ramy noweli, jak i opowiadania, lecz bliższy w swej strukturze powieści. Biorąc pod uwagę temat dzieła, można by wręcz zaryzykować stwierdzenie, iż mamy do czynienia z powieścią historyczną. Oczywiście nie jest to powieść historyczna *sensu stricto*, nie realizuje ona bowiem w pełni założeń konstrukcyjno-kompozycyjnych ukonstytuowanych później między innymi przez ojca chorwackiej powieści historycznej – Augusta Šenoę, ale wykazuje oznaki obecności cech zbieżnych ze stworzonym schematem. Dzieło Farkaša bliższe jest w swej formie powieściom walterskotowskim czy też powieściom społecznym z przełomu XVIII i XIX wieku. Postawioną tezę potwierdza między innymi István Lőkös, który w jednym ze swych tekstów wskazał symptomy dostrzegalne w utworze *Štitonoša* świadczące o jego powieściowym charakterze. Wymienił on przede wszystkim: pojawienie się ekspozycji na początku utworu, obecność bohaterów pierwszo- i drugoplanowych oraz włączenie ich w tok fabularny, występowanie dialogów epickich oraz epizodów tworzących mniejsze całości, w których mieszają się postacie fikcyjne i autentyczne, występowanie także motywów rzeczywistych i fikcyjnych, przy czym elementy autentyczne uobecniały się głównie w formie opisów, charakterystyk, detali oraz pojawienie się chociażby intrygi czy wątku miłosnego⁷⁹. Inny z badaczy – Berislav Majhut – w swoich pracach poświęconych chorwackiej literaturze dla dzieci i młodzieży także przywołuje dzieło Vukotinovicia i określa je jako: *prvi hrvatski roman za mladež*⁸⁰ oraz *prvi hrvatski povijesni roman za mladež*⁸¹. Nie analizuje on jednak kwestii genologicznej przynależności utworu, lecz wyraźnie eksponuje komponenty właśnie tej odmiany gatunkowej powieści pojawiające się w pracy Farkaša: *Vukotinović želi rekonstruirati povijesnu istinu pa stoga u fusnotama navodi izvore, najčešće na latinskom ili njemačkom. Čitateljska publika kojoj se obraća je učena i nadobudna mladež. U konvencionalnom romanu čija radnja ocrta okoliš koji su prethodile Mohačkoj bitci (1526) jasno se razaznaju najmanje tri fabularne linije: u prvom je planu ljubavna priča između Gašpara Ratkaja, kraljeva štitonoše, i Mileve, kćeri zapovjednika obrane Jajca Ostrošića. Druga linija prati dvorske spletke za zadobivanje naklonosti mladoga dvadesetogodišnjega kralja Ludovika II., a treća nam prikazuje povijesne događaje: bitku za Jajce (1525) i samu Mohačku bitku*⁸².

⁷⁹ I. LÖKÖS: *Od Marulića do Krležę...*, s. 105–107.

⁸⁰ B. MAJHUT: *Treba li nam nova povijest hrvatske dječje književnosti?* „Fluminensia” 2015, br. 1, s. 196.

⁸¹ IDEM: *Predodžbe muslimana u hrvatskom povijesnom romanu za djecu i mladež*. „Hrvatska revija” 2015, br. 2. <http://www.matica.hr/hr/459/Predod%C5%BEbe%20muslimana%20u%20hrvatskom%20povijesnom%20romanu%20za%20djecu%20i%20mlade%C5%BE/> [dostęp: 02.12.2016].

⁸² Ibidem.

Z dziedzictwa historycznego zapożyczał tematy swych utworów literackich również Mirko Bogović, opatrywany etykietą jedynego liczącego się pisarza okresu absolutyzmu. Jednak ocena jego dorobku literackiego przez lata podlegała sprzecznym interpretacjom. Ten pochodzący z Varaždina syn Węgierki studiował filozofię w Szombathely i Zagrzebiu, gdzie ukończył także prawo, a egzamin adwokacki zdał w Peszcie; przez pewien czas pełnił służbę wojskową w Osijeku. Profesjonalną działalność literacką rozpoczął w latach czterdziestych XIX wieku, gdy związał się z kręgiem iliryskim, stając się jednym z najradkalniejszych członków ruchu. Jego pisarstwo charakteryzowała spora różnorodność – uprawiał poezję (pierwsze wiersze pisał po niemiecku, dlatego też czasami nazywano go poetą chorwacko-niemieckim), prozę oraz dramat. Część badaczy podkreślała, iż w historii literatury chorwackiej zapisał się przede wszystkim dzięki barwnemu życiorysowi oraz problematyce, jaką poruszał w swej twórczości, a nie dzięki artyzmowi prezentowanemu w utworach literackich. W rzeczywistości obraz pisarza wyłaniający się z opracowań historycznoliterackich jest wysoce ambiwalentny. W wątpliwość nie był podawany właściwie jedynie fakt ogromnych zasług Bogovicia dla organizacji życia kulturalnego i wspierania publikacji dzieł wielu pisarzy w okresie neoabsolutystycznego reżimu, co było możliwe chociażby za sprawą założonego w 1852 roku czasopisma „Neven”, którego Chorwat był pierwszym redaktorem. Pismo to ukazywało się do roku 1858 i stanowiło jedyny chorwacki periodyk literacki publikowany w okresie „*gluhoga*” *Bachova apsolutizma*⁸³ – jak go określił Vinko Brešić czy w nomenklaturze Slobodana Prosperova Novaka – *olovnog doba*⁸⁴. Działalność redaktorska (a *de facto* jej konsekwencje) odbiła się niezwykle boleśnie na jego dalszej karierze – za publikację na łamach czasopisma wiersza Ivana Filipovicia *Domorodna utjeha*, wraz z jego autorem, Bogović trafił na sześć miesięcy do więzienia. Zdaniem władzy treść utworu Filipovicia była skierowana przeciwko dworowi wiedeńskiemu i stanowiła otwarte wezwanie do buntu. W rezultacie całej sytuacji wielu twórców zdecydowało o zaprzestaniu współpracy z redaktorem, obawiając się jej ewentualnych konsekwencji. Wiadomo, iż jednym z oskarżycieli w procesie przeciwko redaktorowi był Ivan Mažuranić, z którym Bogović współpracował przecież w okresie aktywności ruchu iliryskiego, jednakże przez wiele lat fakt ten znajdował się wśród spraw w chorwackiej historii literatury przemilczanych⁸⁵, chociaż już w 1895 roku wspominał o tym Milivoj Šrepet: *U toj je aferi Bogovića najviše zaboljelo, što je Ivan Mažuranić*

⁸³ V. BREŠIĆ: *Bogovićev vek narodnosti*. „Vijenac” 2016, br. 578. <http://www.matica.hr/vijenac/578/Bogovi%C4%87ev%20vek%20narodnosti/> [dostęp: 02.12.2016].

⁸⁴ S. PROSPEROV NOVAK: *Povijest hrvatske književnosti*. Sv. 2..., s. 43.

⁸⁵ Por. np. V. BREŠIĆ: *Bogovićev vek narodnosti...*; D. JELČIĆ: *Povijest hrvatske književnosti...*, s. 193.

bio državni odyjetnik, koji je tužbu podigao ili pravije: podići morao, pa je taj žalac ostao u Bogovićevoj duši za svega života; od tada se je Bogović otudjio Mažuraniću, pa i povratak ustava nije ih mogao više zbližiti⁸⁶. Pobyt w więzieniu sprawił, że aż do upadku neoabsolutyzmu Bogović wycofał się z działalności polityczno-publicystycznej, poświęcając się literaturze.

W okresie iliryzmu dał się poznać jako poeta. Później tworzył przede wszystkim nowele pseudohistoryczne, zawierające motywy dotyczące hajduków oraz walki z Turkami, a także dramaty historyczne, które stanowiły ciekawszą część jego dorobku literackiego. Czerpiąc z twórczości Williama Szekspira oraz Friedricha Schillera i wykorzystując tradycję pieśni ludowych, skreślił dziesięciozłoskowcem dramaty *Frankopan* (1856), *Stjepan, posljednji kralj bosanski* (1858) i *Matija Gubec, kralj seljački* (1859). Utwory te zawierały liczne aluzje polityczne, gdyż w zamierzeniu miały wzbudzić nienawiść do absolutystycznych rządów Habsburgów i nakłonić naród do jedności. Jak już wspomniano, wielokrotnie kontestowano wartość artystyczną jego utworów, zarzucając autorowi zarówno uchybienia w kompozycji tekstów, jak i ich stylistyce. U podstaw wielu z tych zarzutów leżały jednakże raczej pobudki polityczne niż rzetelna ich ocena literaturoznawcza. Krytyka spotykała go nawet ze strony jego byłych współpracowników – Ivana Mažuranicia, Dimitrija Demetera i Ivana Kukuljevicia Sakcinskigo. Między innymi oni znaleźli się bowiem wśród recenzentów dramatów zgłoszonych na konkurs, na który Bogović nadesłał swój utwór – *Frankopan* – napisany już w 1851 roku. Tekst Bogovicia został odrzucony, a oceniający w uzasadnieniu orzekli: „*Frankopan*” je drama, koja radi o vojevanju hrvatskih privrženika Ivana Zapolje suprot sljedbenikom Ferdinanda od Austrije: djelo, koje se medju ostalimi natjecateljima odlikuje razredbom dramatičnom, okretnim i dosta pravilnim jezikom i razumljivošću popularnom; [...] velika je, i kako odboru se čini, bitna pogreška u njem, što se u puna dva prva čina stvar svakolika predstavlja tako, da čitatelj mora pomisliti, da se u komadu tom radi o ugarskom gradjanskom ratu, krune ugarske radi povedenu, pak poslije u tri sljedeća čina stvar se okrene tako, da se radi o ratu gradjanskom hrvatskom, povedenu samo izmed privrženika njihovih s ovu stranu Drave. [...] „*Frankopan*” pokraj svih prednosti, kojimi se odlikuje i u jeziku i u vjernosti istoričnoj, u činu svom odviše je razdvojen, u štilu ne dovoljno dramatičan⁸⁷. Po ukazaniu się dramatu drukiem – w 1856 roku – Dimitrije Demeter napisał obszerną krytykę tego utworu, w której zarzucił Bogoviciowi szereg słabości, błędów i nieścisłości tekstu⁸⁸.

Pomimo iż *Frankopan* jest w istocie najslabyszym z dramatów Bogovicia, to ze względu na transformację światopoglądu autora przyjrzymy mu się nieco

⁸⁶ M. ŠREPEL: *O životu i radu Mirka Bogovića*. U: M. BOGOVIĆ: *Pjesnička djela. Drama: Frankopan. Izabrane pjesme*. Sv. 3. Zagreb: Matica hrvatska, 1895, s. 26.

⁸⁷ Cyt. za: ibidem, s. 38–39.

⁸⁸ Por. ibidem, s. 40–41.

bliżej pod kątem ujawniającego się w nim paradygmatu relacji stosunków chorwacko-węgierskich. Jak może sugerować tytuł dzieła, oparte zostało ono na materiale historycznym, ale jego temat zasadniczo wykraczał poza samą postać Frankopana – stronnika Jana Zápolyi. Bogović przedstawił bowiem w utworze spór wdowy po królu Ludwiku II Jagiellończyku – starającej się o to, by tron po jej mężu przejął brat Ferdynand Habsburg – z Janem Zápolyą i jego sprzymierzeńcami. *Frankopan* to tragedia składająca się z pięciu aktów, z których akcja dwóch pierwszych rozgrywa się w Bratysławie i Székesfehérvárze w 1526 roku, natomiast trzech kolejnych w Chorwacji w roku 1527. Utwór nawiązywał do autentycznych wydarzeń rozgrywających się pomiędzy Habsburgami i poplecznikami wojewody siedmiogrodzkiego Jana Zápolyi po klęsce bitwy pod Mohaczem, w wyniku której śmierć poniósł król Ludwik II. W toku fabularnym utworu poza wątkiem głównym – oporem stronników Zápolyi przed oddaniem władzy w obce ręce, wystąpił także wątek poboczny – wątek miłości Frankopana i Kateriny oraz kilka epizodów, których bohaterami byli wojskowi, szlachta czy chłopci. W dramacie, oprócz postaci Krsta Frankopana i Jana Zápolyi, pojawili się również między innymi Stjepan Batori, Ivan Bornemisa, Nikola Zrinjski czy Marija, wdowa po królu. Co istotne, w odróżnieniu na przykład od przywołanego wcześniej utworu *Štitonoša* Ljudevita Vukotinovicia, Bogović nie trzymał się pryncypium obiektywizmu, lecz poprzez kompozycję poszczególnych elementów poetyki utworu ujawniał swe osobiste stanowisko. Wyraźnie dostrzegalne jest to chociażby w przypadku antytetycznego portretowania bohaterów. Efekt zabiegu zastosowanego przez pisarza Antun Barac zsyntezował, stwierdzając: *Sve što je uz Ferdinanda, neiskreno je, podmuklo, zločinačko i kukavičko. Cetinski sabor, na kome su tobože hrvatski velikaši izabrali za vladara Ferinanda, proglasio je falsifikatom. Pojam Habsburg istovjetan je s pojmom krivokletnik. Naprotiv su Zapolja i njegovi pristalice borci za slobodu Madžara i Hrvata*⁸⁹.

Ponad wszelką wątpliwość, poczyniona przez Bogovicia interpretacja motywu zaczerpniętego z historii była alegorią sytuacji, w jakiej znalazła się Chorwacja po wydaniu przez Franciszka Józefa tak zwanego patentu sylwestrowego. Bogović – co już nadmieniono – bezkompromisowy ilirysta, po zakończeniu Wiosny Ludów na Węgrzech oraz późniejszym zniesieniu konstytucji marcowej zrewidował swe poglądy, stając się zagorzałym przeciwnikiem dworu wiedeńskiego, widząc szansę na uwolnienie się spod austriackiej władzy absolutystycznej jedynie dzięki zawiązaniu ścisłej koalicji z Węgrami. Komentując dramat *Frankopan*, cytowany już Barac skonstatował: *Bogović je „Frankopanu” izrazio svu svoju mržnju na Habsburgovce i Nijemce, a svoje simpatije prema Madža-*

⁸⁹ A. BARAC: *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*. Knj. 2: *Književnost pedesetih i šezdesetih godina*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1960, s. 105.

rima. [...] Po njegovu tadašnjem shvatanju značilo je to: da li s Nijemcima, u ropstvo, za tuđe interese, ili s Mađarima, za čuvanje zajedničke slobode⁹⁰. Epoka bachowska odcisnęła tak silne piętno na wielu Chorwatach, w tym także dotychczasowych ilirystach – wśród nich znalazł się Mirko Bogović – iż zaczęli oni popierać ponowne zbliżenie się do Węgier.

6.

Po klęsce Habsburgów w wojnie z Francją i Włochami w 1859 roku, Wiedeń zdecydował o konieczności rozluźnienia polityki centralistycznej. W październiku 1860 roku, po wcześniejszych obradach Wzmocnionej Rady Państwa złożonej między innymi z przedstawicieli magnatów, wyższych urzędników czy kleru, ogłoszono dyplom październikowy, na mocy którego przywrócono rządy konstytucyjne. Na początku następnego roku wydano formalnie normę wykonawczą do dyplomu, jednakże w rzeczywistości był to odrębny dokument zmieniający postanowienia zawarte w akcie z października poprzedniego roku. Przyjęta norma nazywana patentem lutowym spotkała się ze znacznym sprzeciwem przede wszystkim ze strony węgierskiej, gdyż w jej wyniku zmniejszono między innymi kompetencje sejmów krajowych (kompetencje dodatkowo szczegółowo określono), ograniczono również cenzusem majątkowym prawo wyborcze do sejmów. Patent lutowy oznaczał *de facto* wprowadzenie rządów centralnych z władzą sprawowaną z Wiednia przez Radę Państwa. Porównując oba dokumenty, Wacław Felczak w studium *Uгода węgiersko-chorwacka 1868 roku* napisał: *O ile dyplom październikowy był dziełem konserwatywnych magnatów węgierskich i był skrojony na miarę potrzeb Węgier w rozumieniu jego twórców, o tyle patent lutowy z 1861 r. był dziełem austriackiej burżuazji i był skierowany przede wszystkim przeciw węgierskiemu decentralizmowi*⁹¹. Niemniej jednak na mocy obu dokumentów możliwa była swobodna działalność polityczna, w tym istnienie partii politycznych, a 15 kwietnia 1861 roku zwołano pierwsze obrady nowego saboru chorwackiego – pierwsze po dwunastu latach. Najważniejszym zagadnieniem saboru była sprawa ustalenia warunków układu z Węgrami⁹².

⁹⁰ Ibidem, s. 104.

⁹¹ W. FELCZAK: *Uгода węgiersko-chorwacka 1868 roku*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969, s. 54.

⁹² Niezwykle cenne opracowanie wydarzeń polityczno-społecznych z lat 1860–1861 w kontekście losów *małych narodów* (widzianych przez pryzmat ich elit intelektualnych) wchodzących w skład monarchii habsburskiej – w tym naturalnie także Chorwatów – stanowi publikacja A. KOBYLIŃSKIEJ, M. FAŁSKIEGO, M. FILIPOWICZA: *Obcy czy obywatele? Słowianie a przemiany konstytucyjne w monarchii habsburskiej w latach 1860–1861* (Kraków: Wydawnictwo Libron, 2015).

W latach sześćdziesiątych XIX wieku doszło do bardzo wyraźnej dyferencjacji chorwackiej sceny politycznej. Wynikiem tego było ukonstytuowanie się trzech stronnictw, które istotnie kształtowały politykę państwa do końca stulecia – Partii Narodowej (Liberalno-Narodowej), Partii Unionistycznej i Partii Prawa. Partia Narodowa wywodziła się z działającej już w latach czterdziestych Partii Narodowej Iliryskiej. W szeregach narodowców – bo tak nazywano członków Stronnictwa Narodowego – znaleźli się, mający większość w saborze, politycy opowiadający się co prawda za zbliżeniem z Węgrami, ale pod warunkiem, że strona węgierska uzna niepodległość Chorwacji i jej terytorialną całość. Przywódcami partii byli biskup Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, a wśród jej zwolenników znaleźli się także iliryści, którzy wytrwali przy dawnym programie: Ivan Mažuranić, Dragojlo Kušlan, Slavoljub Vrbanić, Bogoslav Šulek czy Ivan Perkovac. Stronnictwo to oprócz urzędników skupiało wokół siebie także adwokatów, publicystów, nauczycieli i księży. Partia Unionistyczna (członków partii nazywano unionistami lub madziaronami) oparta została na spuściźnie założonej w 1841 roku Partii Chorwacko-Węgierskiej (chorw. *Horvatsko-vugerska stranka*), która ze względu na rosnącą niechęć do Węgrów w 1849 roku przestała istnieć. Trzon nowego stronnictwa madziaronów stanowiło ziemiaństwo ze Sławonii oraz spora część dawnych ilirystów. Unioniści opowiadali się za zawarciem z Węgrami unii bez stawiania specjalnych warunków; na ich czele znalazł się Levin Rauch. Jak już wspomniano, w konsekwencji swoich doświadczeń i rewaloryzacji ideologicznej w szeregi Partii Unionistycznej zdecydowali się wstąpić i podjąć współpracę z Węgrami między innymi Mirko Bogović oraz Ljudevit Vukotinović. Bogović pozostawał w ścisłym kontakcie z Budapesztem, o czym świadczył między innymi fakt, iż do śmierci (1875) pełnił on wysokie stanowiska w węgierskich strukturach rządowych⁹³. Całkowicie odmienny kierunek przyjęła natomiast Partia Prawa, której założycielami byli Ante Starčević i Eugen Kvaternik. Koncepcja tak zwanych *prawaszy* (chorw. *pravaši*) zakładała oderwanie się Chorwacji od monarchii i utrzymywanie kontaktu z Węgrami i Austrią wyłącznie jako autonomiczne państwo. Programy przyjęte przez partie reprezentowały ich stanowisko w kwestii węgierskiej.

Podczas pierwszego zgromadzenia saboru partia Kvaternika nie uzyskała żadnego poparcia, więc oczywiste stało się, iż do porozumienia z Węgrami dojdzie, pytanie budził jedynie kształt i zakres odnowionego związku państwowego. W wyniku debaty poselskiej 13 lipca 1861 roku sabor chorwacki przegłosował projekt przedstawiony przez Partię Narodową. Uzupełnieniem uchwały była ustawa uszczegóławiająca warunki ugody z Węgrami, tak zwany artykuł 42 ustawy saboru 1861 roku. 8 listopada uzyskał on sankcję królewską i odtąd stał się w stosunku do Węgier chorwacką *magna charta libertatum*.

⁹³ Por. S. PROSPEROV NOVAK: *Povijest hrvatske književnosti*. Sv. 2..., s. 43–44; W. FELCZAK, T. WASILEWSKI: *Historia Jugosławii...*, s. 350–351, 362.

Najistotniejszymi ustaleniami zawartymi w dokumencie było określenie zakresu autonomii chorwackiej na poziomie sprzed 1790 roku oraz zakresu terytorialnego – historycznego i etnicznego (chodziło tutaj o Chorwację, Sławonię, Dalmację, Rijekę z całym Przemyślem, Pogranicze Wojskowe i Medjumurje), potwierdzenie zerwania związków ustawodawczych, administracyjnych i sądowych między Węgry i Chorwacją od 1848 roku, jednocześnie uznano, że jedyną możliwą do przyjęcia zasadą w stosunkach chorwacko-węgierskich jest federalizm⁹⁴. Sabor podjął także radykalne decyzje w stosunku do Austrii – 3 sierpnia 1861 roku, na wniosek unionistów, postanowił, iż: *Chorwacja nie ma żadnych spraw wspólnych z Austrią i innymi narodami Austrii z wyjątkiem Węgier. W ten sposób sabor opowiedział się bezpośrednio przeciw centralizmowi według Patentu Lutowego, przeciw federalizmowi według Dyplomu Październikowego [!] i poparł pośrednio węgierski program rozwiązania kryzysu ustrojowego monarchii, to jest w konsekwencji dualizm*⁹⁵. W efekcie Wiedeń rozwiązał chorwacki sabor, a także sejm węgierski, a co za tym idzie, nastąpił tak zwany okres prowizorium – okres niekonstytucyjnych rządów Antona Rittera von Schmerlinga. Premier Austrii, chcąc wyrzucić presję na Węgrów, wzmocnił pozycję Chorwacji w Wiedniu – zrównując ją w prawach oraz mianując na stanowisko kanclerza chorwackiego Ivana Mažuranića. Ilirysta, skupiając wokół siebie grupę polityków, odłączył się od Partii Narodowej, tworząc nowe stronnictwo – Niezależną Partię Narodową (chorw. Samostalna narodna stranka), która opowiadała się za unią realną z Austrią i całkowitym zerwaniem kontaktów z Węgry. Tak jak miało to miejsce w czasie rządów absolutystycznych Bacha, także teraz polityka wiedeńska sprawiła, że w społeczeństwie chorwackim zaczęły dominować nastroje prowęgierskie. W wyborach do saboru 1865 roku nowa partia poniosła klęskę, zaś zwycięstwo odnieśli unioniści i narodowcy. W tym samym czasie upadł rząd Schmerlinga, a na czele ministrów stanął Richard Graf Belcredi, którego prymarnym zadaniem była ugoda Austrii z Węgry⁹⁶. W wyniku klęski poniesionej przez Austrię w wojnie z Prusami w 1866 roku Wiedeń był niejako zmuszony do akceptacji koncepcji dualizmu. Co za tym idzie, w lutym 1867 roku doszło do ugody austriackich Niemców z Węgry, na mocy której powstał nowy organizm państwowy – Austro-Węgry.

Zgodnie z ustaleniami dualistyczne państwo łączyła osoba panującego – w Austrii cesarz, na Węgrzech król – oraz niektóre instytucje, natomiast odrębne były między innymi parlament i rząd. W nowym państwie – liczącym ponad 52 miliony mieszkańców, około 30 milionów stanowili Słowianie. Ziemie

⁹⁴ Por. W. FELCZAK: *Ugoda węgiersko-chorwacka...*, s. 78–81; W. FELCZAK, T. WASILEWSKI: *Historia Jugosławii...*, s. 352.

⁹⁵ W. FELCZAK, T. WASILEWSKI: *Historia Jugosławii...*, s. 352.

⁹⁶ Por. ibidem, s. 353; J. REYCHMAN: *Dzieje Węgier*. Łódź–Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967, s. 60.

chorwackie podzielone zostały pomiędzy Cesarstwo Austriackie i Królestwo Węgierskie. Austriakom podlegała Istria, Wyspy Kvarnerskie, Dalmacja, Dubrownik, Boka Kotorska oraz częściowo Pogranicze Wojskowe; Węgrom przynależała natomiast Chorwacja, Sławonia i Medjumurje. W związku z tym istniała konieczność uregulowania stosunków z Trójjedynym Królestwem Chorwacji, Dalmacji i Sławonii. Strona chorwacka chciała uzyskania takiego samego statusu jak miały Austria i Węgry, na co nie chciała się zgodzić druga strona. Porozumienie było możliwe dopiero w wyniku zmiany dokonanej na stanowisku bana – król mianował nowym banem przyjaznego Węgrom Levina Raucha, a w wyniku wyborów (prawdopodobnie sfałszowanych) większość w sejmie zdobyli unioniści. Konsekwencją tego było ustalenie z królem węgierskim ugody zawartej pomiędzy Chorwatami i Węgrami 24 września 1868 roku (chorw. Hrvatsko-ugarska nagodba; węg. Magyar-horvát kiegyezés). Zgodnie z tekstem ugody składającym się z 70 paragrafów postanowiono, że: *Węgry i Chorwacja, złączone wspólną koroną św. Stefana i sankcją pragmatyczną, stanowią jedną i tę samą wspólnotę państwową, tak w stosunku do innych krajów monarchii, jak i poza jej granicami. W ramach tej wspólnoty naród chorwacki, uznany jako naród polityczny z własnym terytorium, rozporządza własnym ustawodawstwem i własnym rządem autonomicznym. Wspólnotę państwową wyrażają: wspólna korona, wspólny akt koronacyjny i wspólny dyplom koronacyjny oraz tak zwane wspólne sprawy*⁹⁷. Chorwaci mieli prawo do własnego rządu z banem na czele (odpowiedzialnym przed sejmem), jednakże ban był mianowany przez króla na wniosek węgierskiego premiera. Posiadali autonomię w kwestii spraw wewnętrznych, religijnych, oświatowych i sprawiedliwości na terenie Chorwacji. Ponadto określono, że język chorwacki ma być językiem urzędowym w autonomicznym ustawodawstwie oraz w administracji, a także w organach wspólnych na terenie Chorwacji. Nadto ustalono, że zarówno we wspólnych ministerstwach, jak i we wspólnym sejmie strona chorwacka może posługiwać się językiem chorwackim, natomiast w urzędach autonomicznych obowiązują chorwackie barwy narodowe i herb, zaś we wspólnych – znajdujących się na terytorium Chorwacji – obowiązują barwy narodowe i herb obu państw. Do spraw wspólnych należało natomiast wojsko, obszary skarbowe, handlowe i przemysłowe, w tym żegluga, kolej i poczta. Władza ustawodawcza i wykonawcza w kwestii spraw wspólnych należała do wspólnego sejmu – Chorwaci do zgromadzenia tego wysyłali 29 posłów do izby niższej i 2 do izby wyższej – oraz rządu centralnego. Reprezentantem Chorwacji w rządzie centralnym był chorwacki minister bez teki, odpowiedzialny przed wspólnym (czyli *de facto* węgierskim) sejmem⁹⁸. Należy podkreślić, że najważniejszymi punktami ugody stały się w rezultacie arty-

⁹⁷ W. FELCZAK: *Ugoda węgiersko-chorwacka...*, s. 208.

⁹⁸ Ibidem; T. KOPYŚ: *Kwestia narodowościowa na ziemiach Korony świętego Stefana w latach 1867–1918*. Kraków: Wydawnictwo Promocji Powiatu, Miasta i Gminy PROMO, 2001, s. 39–40.

kuły 56 i 57, regulujące kwestię języka urzędowego oraz artykuł 66 dotyczący statusu Rijeki.

Treść ugody nie spotkała się w Chorwacji z aprobatą żadnej z partii poza unionistami (choć i oni stawiali opór przeciw Węgrom, na przykład w kwestii Rijeki). Pozostałe stronnictwa odrzuciły ją w całości, uznając, iż została ona narzucona społeczeństwu chorwackiemu wbrew woli narodu. Wielokrotnie podejmowano próby rewizji ugody, jednak żadne z nich nie odniosły sukcesu – pewnych korekt udało się jedynie dokonać w 1873 roku w zakresie nowych ustaleń finansowych – i ugoda w kształcie z jedną poprawką obowiązywała do końca istnienia monarchii dualistycznej. W zgodnej opinii wielu historyków pozycja Chorwatów w Królestwie Węgierskim w porównaniu z innymi niemadziarskimi narodowościami była dalece uprzywilejowana⁹⁹. Potwierdzają to również słowa Antoniego Gیزی, który w monografii *Narodowe i polityczne dążenia Chorwatów w XIX i na początku XX wieku* napisał: [...] *trzeba stwierdzić, że ani jedna nacja wielonarodowościowej monarchii habsburskiej z wyłączeniem Niemców i Węgrów nie posiadała tak szerokiej autonomii, jaką otrzymali Chorwaci w 1868 roku*¹⁰⁰. W istocie nie wynikało to jednak z zapisów ugody, gdyż była ona wyłącznie potwierdzeniem praw przysługujących Chorwatom już wcześniej.

Wobec niemożności weryfikacji zapisów ugody konieczne było podjęcie działań w granicach praw przyznanych w ugodzie, a mających na celu niezbędną modernizację Chorwacji. Kluczową postacią, która znacząco wpłynęła na kształt nowoczesnego Trójjedynego Królestwa, był *ban pućanin* Ivan Mažuranić. W czasie sprawowania urzędu – w latach 1873–1880 – zainicjował szereg zmian mających zreformować chorwackie instytucje, dla których wzorcem było austriackie prawodawstwo – co nie powinno dziwić, biorąc pod uwagę jego proaustriackie poglądy. Do najważniejszych reform należało przede wszystkim wprowadzenie odpowiedzialności bana przed saborem, oddzielenie sądownictwa od administracji oraz niezależność sędziów, ponadto z jego inicjatywy unowocześniono organizację administracji oraz system karny, podniesiono

⁹⁹ W 1868 roku uchwalono także tak zwaną ustawę narodowościową, która była jednym z pierwszych tego typu dokumentów w Europie i uznaje się, iż był to swoisty pierwowzór ustaw regulujących obecnie status mniejszości narodowych. W myśl ustawy: „wszyscy obywatele państwa węgierskiego tworzą w sensie politycznym jeden niepodzielny i jednolity naród: naród węgierski”. Za język urzędowy uznano język węgierski, zaś języki niemadziarskie zostały dopuszczone jedynie do stosowania w niższym sądownictwie i szkolnictwie, jak również w samorządach w znaczeniu języków pomocniczych. [...] *ustawa pozwalała na funkcjonowanie szkół średnich w językach niewęgierskich. Największa ich liczba istniała pod autonomią kościelną w Siedmiogrodzie i pod opieką serbskiego Kościoła prawosławnego* (T. KOPYŚ: *Kwestia narodowościowa...*, s. 35). Wiadomo jednak, że ustawa narodowościowa nigdy nie weszła w życie, co więcej – prawa nadane przez dwór węgierski poszczególnym nacjom po rewolucji roku 1848 były przez Węgrów systematycznie likwidowane. Por. więcej: *ibidem*, s. 34–38.

¹⁰⁰ A. GIZA: *Narodowe i polityczne dążenia...*, s. 164.

poziom gospodarki oraz oświaty poprzez wprowadzenie obowiązku powszechnej edukacji, uwolniono prasę, a także wprowadzono prawo do zgromadzeń publicznych. Jedną z najważniejszych instytucji powstałych w okresie rządów niedawnego pisarza, będącą zarazem zwieńczeniem wielkiej reformy szkolnictwa, był założony w 1874 roku i rozbudowywany w kolejnych latach Uniwersytet w Zagrzebiu. W pierwszym roku utworzono trzy wydziały – teologiczny, prawny i filozoficzny, na których studia podjęło łącznie 270 studentów. W roku akademickim 1877/1878 zorganizowano katedry matematyki, fizyki, chemii, zoologii, botaniki, mineralogii, geologii, później wprowadzono także studia w zakresie farmacji, leśnictwa i geodezji, co dało podstawy późniejszemu wydziałowi nauk przyrodniczych. Mażuranić znacząco przyczynił się ponadto do wzmocnienia współpracy kulturalno-oświatowej z Istrią i Dalmacją, w których wówczas trwały już odrębne procesy odrodzenia narodowego. W rezultacie zakładano biblioteki, szkoły z wykładowym językiem chorwackim, czasopisma czy też publikowano teksty urzędowe i literackie w języku narodowym. Z urzędu bana Mażuranić zrezygnował w wyniku narastających sprzeczności pomiędzy dążeniami do zachowania autonomii Chorwacji a posunięciami Węgrów zmierzającymi do jej ograniczenia¹⁰¹.

7.

Reformy w duchu ożywienia polityczno-kulturalnego narodu i walki o jego prawa objęły także sferę literatury. Zamrożone w wyniku absolutystycznych rządów Bacha stosunki między Pesztem a Zagrzebiem na nowo zostały zaktywizowane w latach sześćdziesiątych XIX wieku. Wraz z początkiem ery konstytucyjnej monarchii habsburskiej doszło także do ożywienia i widocznej zmiany postaw w środowisku chorwackich literatów. Nieliczni aktywni do tej pory inteligenci zdecydowali się zaangażować w działalność polityczną, porzucając swoje dotychczasowe zajęcia, a ich miejsce zajęło nowe pokolenie pisarzy. Młodzi lirycy, epicy, dramatopisarze oraz krytycy dążyli przede wszystkim do rewizji formy, statusu i roli społecznej literatury. Z powodzeniem próbę odrodzenia twórczości literackiej podjął jeden z najwybitniejszych pisarzy chorwackich – August Šenoa. Świadomy sytuacji, w jakiej znalazło się rodzime piśmiennictwo, przeanalizował źródła, główne problemy i konsekwencje takiego stanu. Podkreślał, iż trudne warunki, w których przyszło żyć narodowi, wpłynęły wyjątkowo niekorzystnie na status literatury, a co tym idzie – na spadek ilości i jakości pisanych książek. Zdawał sobie również sprawę z wartości, jaką dla społeczeństwa stanowiły (a raczej powinny stanowić) w tym czasie teksty

¹⁰¹ Por. A. SZABO: *Ban Ivan Mažuranić. Graditelj moderne Hrvatske*. Zagreb: Matica hrvatska, 2014, s. 21–37.

artystyczne: [...] *gotovo sve, što se danas u Hrvata piše, nije od velike cijene za duševnu emancipaciju našega naroda. [...] nu mi znamo, kakvi smo bili, kad nas je iznenada tuđa, donekle Hrvatima neznana nevolja prikvačila, kako su se svi zlatni sancij o crnoj istini raspršili, kako se je sve sleglo i obumiralo, kako je silna četa pisaca ilirskih spala na šaku ljudi, pa kako je opet tuđinstvo nemilice među nami haračilo*¹⁰². Najwięcej zastrzeżeń Šenoa kierował pod adresem samych pisarzy, gdyż, jego zdaniem, wybierali niewłaściwe gatunki i tematykę swoich prac oraz zbyt często kopiowali wzorce obce. Zaznaczył ponadto, iż ze względu na preferowaną wysoką estetykę i nadmierną poetyckość tekstów nie docierały one do szerokiego grona czytelników. Z rozgoryczeniem pisał o działalności literackiej swoich kolegów i poprzedników: *Glavni pakao grijeh u naših pisaca jest, što ne umiju il neće birati zgodna gradiva, te mjesto novelističkog obično uzmu epički čin. Ta svatko znade, da dvije trećine naših izvornih pripovijesti pričaju o turskom ratu. [...] Ova nemarnost za našu povijest, za čud i historički razvitak naroda, nukaju naše noveliste, da grade svoje pripovijetke i spletke po tuđoj šabloni, da mjesto ostra crtanja lica opisuju sto puta sunce, mjesec, zvijezde i sve krjeposti nebeske frazami hrvatskomu uhu groznim* [...] ¹⁰³. Analizę ówczesnej literatury, jak i wizję jej nowego kształtu Šenoa przedstawił w swoim tekście programowym *Naša književnost*, opublikowanym w 1865 roku w czasopiśmie „Glasonoša”. Wyraźnie określił w nim cele i funkcje, jakie powinny spełniać utwory literackie oraz kroki, które powinni przedsięwziąć twórcy, aby je zrealizować. Zdaniem Šenoi literatura przede wszystkim powinna służyć narodowi – oddawać ducha narodu, nauczać go, wychowywać, wskazywać mu odpowiednią drogę. Podkreślając wagę odbiorców tekstów, pragnął żeby literatura była przystępna i rozumiała tak, aby mógł ją czytać każdy. W dotarciu do najniższych warstw społecznych upatrywał szansy na zmianę sytuacji w kraju, uważał bowiem, że to właśnie lud stanowi siłę i podstawę wspólnoty etnicznej: *Dok nam ne bude seljak obraženiji, dok se duh narodni ne uvriježi ne samo u svakome gradu, u svakome uredu i svakoj školi, već upravo i u obitelji, koja je pravi temelj i narodnoga i državna života, dotle nema ni razgovora krjepku, složnu narodnomu životu*¹⁰⁴. Zwrócenie się w stronę nowego grona czytelniczego, niewykształconego, niedoświadczonego i niezaznajomionego często w ogóle z dziełami rodzimymi czy obcymi, wymagało od Šenoi precyzyjnego wyznaczenia metod i środków, które umożliwiłyby stworzenie jasnego przekazu literackiego. Z tekstów chorwackiego pisarza wybrzmiewało hasło – *Budimo realistički!* określające kierunek zapowiadanych przez niego zmian. Zachęcenie chłopstwa czy mieszczaństwa do czytelnictwa wiązało się z koniecznością urealnienia i uproszczenia gatunkowego utworów. Postulaty zawarte w tym

¹⁰² A. ŠENOJA: *Naša književnost*. U: IDEM: *Zlatni grad*. Zagreb: Mladinska knjiga, 1992, s. 345.

¹⁰³ Ibidem, s. 349.

¹⁰⁴ Ibidem, s. 346, 347.

programie Šenoa z powodzeniem realizował w pisanych przez siebie tekstach. Centralną pozycję w twórczości zagrzebianina, obok licznych tekstów poetyckich i dramatów, zajmowała proza. Nowele, opowiadania i powieści stały się sposobem komunikacji pisarza z czytelnikami, a jedno z najważniejszych narzędzi tej komunikacji stanowiła historia.

Sięganie przez pisarzy po materiał historiograficzny i wykorzystywanie go na potrzeby *belles lettres* stało się w dziewiętnastowiecznej literaturze europejskiej praktyką niemal powszechną. Wzrost zainteresowania historią spowodowany, po pierwsze, usytuowaniem historii wśród dziedzin nauki, po drugie, sytuacją społeczno-polityczną, związaną między innymi z walkami narodowyzwolenческими, przyczynił się do ożywienia twórczości o takiej tematyce. Oprócz tekstów o charakterze *stricte* historiograficznym powstawało coraz więcej utworów, należących typologicznie do literatury pięknej. Motywacja takiego zabiegu w literaturze chorwackiej była uwarunkowana przede wszystkim okolicznościami pozaliterackimi – polityczno-społecznymi. Zwrot chorwackich twórców ku przeszłości narodu (tak tej dalszej, jak i bliższej) był *in statu nascendi* zwrotem ku wspólnym dziejom chorwacko-węgierskim. W związku z tym wiele utworów powstałych w tym okresie opartych zostało na chorwackich i/lub węgierskich źródłach historiograficznych, skąd czerpano między innymi motywy i postacie, które poddawano literackiej, odpowiednio ukierunkowanej interpretacji. W rezultacie tych zabiegów częstokroć to, co kiedyś łączyło oba narody bądź bagatelizowano jako odległą przeszłość, bądź też zręcznie reinterpretowano czy wręcz mistyfikowano. Wskazywano elementy cudze/obce, w których uwypuklano negatywne cechy, objaśniając je jako źródła wszelkiego zła, krzywdy, nieszczęścia, traktując jako czynniki zagrażające wolności i świadomości narodowej. Siłę słowa artystycznego zaczęto wykorzystywać do oddziaływania na naród w szerokim pojęciu, a w wielu przypadkach (ich liczba rosła wprost proporcjonalnie do poczucia zagrożenia ze strony obcych) do manipulacji i projektowania pożądanej optyki, postrzegania aktualnych wydarzeń. Tym samym kreowano (powielające się później) wyobrażenia dziejów czy wrogów, które z czasem przybierały coraz bardziej zestereotypizowany charakter. Jednym ze źródeł stereotypów, narzędziem ich powielania oraz umacniania stało się szczytowe osiągnięcie literackie ówczesnego okresu, czyli właśnie powieść historyczna. Zajmowała ona w literaturze chorwackiej miejsce wyjątkowe – zarówno pod względem społecznym, jak i artystycznym – stała się bowiem jednym z ulubionych gatunków prozatorskich wielu znaczących twórców i towarzyszyła czytelnikom praktycznie nieprzerwanie od połowy XIX wieku aż po dzień dzisiejszy. W konsekwencji autorzy uprawiający tę odmianę gatunkową powieści mogą się poszczycić dorobkiem istotnym w kontekście literackiego obrazowania relacji chorwacko-węgierskich w całej drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku.

Utwory oparte na tematyce historycznej, wprowadzone i wykształcone w literaturze chorwackiej przez Augusta Šenoę, nie były na gruncie euro-

pejskim formantem nowym – zaawansowaną postać tego typu pisarstwa reprezentowali wcześniej lub równolegle między innymi, powszechnie znani: Walter Scott, Julian Ursyn Niemcewicz, Adam Mickiewicz, Henryk Sienkiewicz czy Juliusz Słowacki. Podczas pobytu na studiach w Pradze chorwacki prozaik miał okazję spotkać wielu literatów czeskich i polskich oraz zapoznać się z ich twórczością, a zatem praktycznie pewnym jest fakt, iż właśnie wtedy wykryształizowała się w nim idea edukacyjnego wykorzystania wspomnianego gatunku. Niezależnie od tego, z tymi pisarzami Šenoa łączyła szczególna więź, gdyż byli oni przedstawicielami narodów, które, podobnie jak jego własny, zmagaly się z obcą władzą, ograniczeniami w życiu kulturalnym czy społecznym. Uważał on również, że twórcy ci byli jednak silniejsi i skuteczniejsi w swej walce, a teksty, które wówczas pisali, przedstawiały najwyższą wartość merytoryczno-artystyczną i niewątpliwie mogły stanowić wzór dla autorów chorwackich¹⁰⁵. Przy tym jednak był świadom konfiguracji geograficzno-politycznej, dającej przywilej kontaktu z Węgry jedynie Słowakom czy wojwodińskim Serbom. Šenoa wielokrotnie podkreślał rolę, jaką w pobudzaniu ducha narodowego odgrywały z kolei utwory literackie najwybitniejszych polskich pisarzy: *Svi tjemenjaci poljski, kao Mickiewicz, Krasinski, Kraszewski, Słowacki, Zaleski itd. pisali su i u pjesmah i u prozi tendenciozno, a treba li dokazivati, koliko ti ljudi tim blagotvorno djelovahu na poljski narod? I najmanja knjižnica, pisana za poljsku djecu, odiše poljskim duhom, budi poljsku dušu! Takve tendencioznosti treba osobito u nas*¹⁰⁶. Doświadczenia i nauka zebrana w Pradze w niedługim czasie znalazły swoje odzwierciedlenie w twórczości zagrzebskiego autora. Šenoa zdawał sobie bowiem sprawę, że wykorzystywanie różnorodnych źródeł historycznych nie tylko umożliwiało stworzenie swego rodzaju kroniki zdarzeń, ważnej z punktu widzenia genealogii narodowej, ale także dzięki sugestywności i możliwości różnych interpretacji tychże materiałów pozwalało na zobrazowanie zależności losu ludzkiego od przeszłości. W takim ujęciu twórca, posługując się motywami czerpanymi ze źródeł historiograficznych, starał się przybliżyć rodakom własne dzieje, ukazać istotne wydarzenia oraz przedstawić kompleksowy portret określonego środowiska, warstwy społecznej oraz analizę wybranego problemu.

Šenoa w przedmowie do jednego ze swoich najważniejszych tekstów prozatorskich, dzieła *Seljačka buna*, dokładnie wyjaśnił przyczyny oparcia fabuły powieści na wiarygodnych zdarzeniach historycznych: *Dobro je da narod sazna gdje je zgriješio i posrnuo, gdje li se proslavio i podičio. To neka mu je naukom za buduća vremena. Poznata je odavna, al vazda istinita, ona riječ staroga Rimljana: „Historia vitae magistra”. A nama Hrvatima, razdvojenima i rastrojenima,*

¹⁰⁵ Por. Z. ŠKREB: *August Šenoa. Prvi hrvatski romanopisac*. U: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Ur. A. FLAKER, K. PRANJIC. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1978, s. 365.

¹⁰⁶ A. ŠENO: *Naša književnost...*, s. 347.

*treba i koliko te nauke, da budemo jedanput od glave do pete ljudi i svoji ljudi. Ta istina ponuka i mene, a nuka me i sad, da iznesem u spodobi povijesti našu davninu, stare grijehove, staru slavu našu*¹⁰⁷. Historia stanowiła zatem w dziełach Šenoi wartość nadrzędną, nie była jedynie tłem akcji, ale głównym aktorem powieści, ważnym elementem narracji¹⁰⁸. W znacznym stopniu wpływała na tok fabularny, determinowała całościowy kształt postaci, jednocześnie naświetlając motywy określonych postaw, zachowań i czynów. Znaczące było również to, że dzieje w utworach chorwackiego pisarza spełniały dwojaką funkcję – po pierwsze były źródłem informacji o przeszłości, po drugie zaś stanowiły maskę dla ukazania i zrozumienia teraźniejszości¹⁰⁹, co w kontekście pierwszoplanowej dla Chorwatów kwestii węgierskiej musiało u odbiorcy wywoływać mechanizmy skojarzeniowe. Analiza diachroniczna zachodzących procesów historycznych wskazywała na powtarzalność pewnych zjawisk i doświadczeń, a tym samym umożliwiała posługiwanie się analogią między tym, co było, i tym, co jest. W rezultacie dawało to sposobność uświadomienia sobie uwikłania życia jednostki w przeszłość oraz pozwalało na dotarcie do sensu ludzkiego istnienia: *U historičkom romanu moraš analogijom među prošlosti i sadašnjosti narod dovesti do spoznanja samoga sebe. Za to ima sto prilika. Pusto hvalisanje praotaca, krvava slava prošlih vremena nije zadaća našeg historičkog romana. Prikazat valja sve grijeha, sve vrline naše minulosti, da se narod uzmogne čuvati grijeha, slijediti vrline*¹¹⁰. Pisarz dla zachowania realności opisywanych wydarzeń w procesie twórczym korzystał z autentycznych zapisków, dokumentów i kronik. Zdarzenia i postacie, mające potwierdzenie w materiałach historycznych, stanowiły oś powieści, którą oplatały elementy fikcyjne. Widoczna w utworach interakcja faktów i fikcji miała charakter dwukierunkowy, dochodziło bowiem do procesu fikcjonalizacji historii i uhistorycznienia fikcji¹¹¹. Powstałe teksty były zatem efektem przenikania się i wzajemnego uzupełniania dwóch dyskursów – dyskursu historii (na przykład z symboliką silnego najeźdźcy) i dyskursu fikcji (z kamuflażem postaci etnicznie odległych od protagonistów aktualnej rzeczywistości). W istocie taka właśnie zręczna kombinacja motywów prawdziwych i wymyślonych zapewniała, iż przedstawione sytuacje były z jednej strony wiarygodne, z drugiej zaś wprowadzające szerokie pole asocjacji związanych z figurą *trudnego losu narodu*¹¹².

¹⁰⁷ IDEM: *Seljačka buna*. Zagreb: Globus media, 2004, s. 7.

¹⁰⁸ Por. K. NEMEC: *Povijesni roman u hrvatskoj književnosti*. U: IDEM: *Tragom tradicije. Ogledi iz novije hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1995, s. 15.

¹⁰⁹ Por. S. PROSPEROV NOVAK: *Povijest hrvatske književnosti*. Sv. 2..., s. 77.

¹¹⁰ Cyt. za: K. NEMEC: *Povijest hrvatskog romana od početka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Znanje, 1994, s. 82.

¹¹¹ Por. IDEM: *Povijesni roman u hrvatskoj književnosti...*, s. 16–17.

¹¹² Szczegółowo na temat losu narodu chorwackiego pisze w monografii *Opowiedzieć naród. Chorwackość według Augusta Šenoi* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego,

Warto przy okazji zwrócić uwagę na fakt, że dobierając sylwetki bohaterów swoich powieści, Šenoa również posiłkował się źródłami historycznymi. Często decydował się on na wybór postaci autentycznych, lecz szerzej nieznanymi, marginalnymi, niczym się nieodznaczającymi. W archiwalnych dokumentach nie szukał jednostek wybitnych, zasłużonych dla historii (królów, dowódców albo możnych), koncentrował się raczej na cichych bohaterach wydarzeń także dotyczących w przeszłości słowiańsko-węgierskich interakcji. Postacie były tworzone między innymi zgodnie z zasadą czarno-białej techniki, obejmującej wyraźny podział na sfery dobra i zła. Podział przez Šenoę bohaterów na dobrych i złych przebiegał częstokroć zgodnie ze schematem: charaktery białe – Chorwaci, charaktery czarne – Węgrzy. W tekstach *Diogenes*, *Kletva* czy *Seljačka buna* ukazywał postacie pochodzenia węgierskiego jako źródło wszelkiego zła. Działali oni bowiem na szkodę narodu chorwackiego, byli chciwi, zarozumiali, grabieżczy. Bohater utworu *Seljačka buna*, Ferko Tahi (węg. Ferenc Tahy), w obrazie pisarza był jedną z najbardziej odpychających węgierskich postaci w historii chorwackiej literatury, stał się symbolem madziarskiej supremacji. Na przykładzie tak jaskrawo zarysowanej postaci Tahiego dostrzec można bardzo wyraźnie transformację, jaka dokonała się w stosunkach chorwacko-węgierskich na przestrzeni wieków – tak w świecie realnym, jak i na kartach fikcyjnych opowieści¹¹³. Postaciami występującymi w tekstach prozaika byli wszak przede wszystkim przeciętni ludzie, reprezentujący wszystkie warstwy społeczne: szlachta, drobnomieszczaństwo, urzędnicy, nauczyciele, kapłani, wieśniacy, żebracy. Znaczącą rolę u Šenoi odgrywało mieszczaństwo, będące bohaterem zbiorowym licznych jego powieści, w nim bowiem pisarz pokładał największe nadzieje na odrodzenie chorwackiego ducha i narodowej tożsamości. Poprzez swoje teksty chciał nade wszystko przedstawić poglądy, ideały i problemy członków tej warstwy społecznej, a poza tym bezpośrednio wpłynąć na mieszczan, rozbudzając w nich poczucie wspólnoty i jedności. Nie bez znaczenia był tu także fakt, iż w grupie tej w chorwackich warunkach było stosunkowo niewielu Węgrów, ustępujących zazwyczaj liczebnie miejsca Niemcom, Czechom czy samym emancypującym się w miastach Chorwatom. Twórca nie stronił także od krytyki, potępiając negatywne zjawiska związane z pojawieniem się nowej warstwy społecznej¹¹⁴. W przypadku dzieł Šenoi można ponadto mówić o pewnym charakterystycznym schemacie zdarzeń, który obejmował między innymi miłosne spotkania

2014) Dominika KANIECKA. Autorka analizuje teksty Šenoi przez pryzmat kategorii narodu – jego wolności, ojczyzny, języka czy historii. Prezentuje ponadto figurę wzorowego Chorwata uobecniającego bliskie autorowi ideały, będącego nosicielem wyłącznie pozytywnych cech. Antytetyczna kreacja postaci w dziełach zagrzebskiego pisarza ułatwia identyfikację obcych, wśród których znajdowali się także Węgrzy. Por. więcej: ibidem.

¹¹³ Por. D. ŠOKČEVIĆ: *Mađarski likovi i mađarske pojave u hrvatskoj književnosti druge polovice 19. stoljeća*. „Republika” 1998, br. 7–8, s. 229–240.

¹¹⁴ Por. K. NEMEC: *Povijest hrvatskog romana...*, s. 96–97.

i rozstania, intrygi, pojedynki, zemsty, nieodomówienia, pomyłki, zdrady¹¹⁵. Tło polityczne było przy tym jasno schematyzowane, lecz wiedeńska cenzura nie była w stanie wykryć tu antypaństwowych aluzji. Akcja utworów wyróżniała się natomiast dynamiką i intensywnością, a w połączeniu z wyjątkowo przemyślaną i dobrze zrealizowaną konstrukcją fabularną urzeczywistniała założenia kompozycyjne najlepszych europejskich powieści historycznych.

Powstałe w późniejszym okresie na wzór prac Šenoi inne powieści wpisujące się w poetykę historyczną, zawierały szeroki repertuar węgierskich bohaterów literackich, stanowiących zestereotypizowane postacie reprezentujące wyłącznie cechy negatywne, mroczne, budzące poczucie strachu. Obrachunku z polityką (austro-)węgierską dokonał między innymi pochodzący z Istrii Eugen Kumičić, który w swych utworach był pod tym względem jeszcze bardziej radykalny niż Šenoa. Pisarz ten oprócz działalności literackiej zajmował się także polityką – kilkakrotnie był wybierany posłem na sejm z ramienia Chorwackiej Partii Prawa, a jego zaangażowanie polityczne nie pozostało bez wpływu na uprawianą twórczość. Obie napisane przez niego powieści historyczne – *Urota zrinsko-frankopanska* (1892–1893) i *Kraljica Lepa ili Propast kraljeva hrvatske krvi* (1902) – były wręcz przesycone ideami prawicowymi (w konkretyzacji ideologii prawasztwa), co znacznie odbiło się na wartości estetycznej tych tekstów. Fabuły utworów zostały osnute na kluczowych z perspektywy narodowej zdarzeniach, to znaczy momentach przełomowych w walce o niezależność kraju przeciwko Wiedniowi i Budapesztowi. Tekst *Urota zrinsko-frankopanska* przedstawiał po raz kolejny klasyczny chorwacki topos historyczny: los rodów Zrinskih i Frankopanów, które w drugiej połowie XVII wieku, starając się uwolnić spod jarzma austriackiego, przygotowały spisek wymierzony przeciwko Habsburgom. Główni bohaterowie powieści – Katarina Zrinska, Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan, którzy po wykryciu spisku przez cesarskie władze zostali straceni, w dziele Kumičića stali się symbolem wspólnoty, uosabiając narodową ideologię, a co za tym idzie – przybrali kształt postaci niemal mitycznych. Powieść *Kraljica Lepa* została natomiast poświęcona jednej z najbardziej krytycznych chwil w historii średniowiecznego państwa chorwackiego, a mianowicie utracie niepodległości na rzecz Korony Węgierskiej. Książka *Urota zrinsko-frankopanska* była wyjątkowo chętnie czytana, co sprawiło, iż wielokrotnie wznawiano jej pierwsze wydanie. Pisarz zastosował w utworze liczne uproszczenia fabularne, idealizował postaci spiskowców, opisując ich jako wykonawców woli Bożej oraz przedstawiał naród chorwacki jako naród wybrany. Obie powieści przenikała wszechobecna ideologia nacjonalistyczna, co powodowało, iż w swej wymowie przypominały one pogładową egzemplifikację programu Partii Prawa. Kumičić przedstawiał w nich z reguły Madziarów jako tchórzy, słabych wojskowych niezdolnych do przeciwstawienia się obcym siłom, z łatwością pokonywanych przez Chorwatów. Warto podkreślić, że w dziełach Kumičića (ale także w utworach wielu innych

¹¹⁵ Por. ibidem, s. 90.

dziewiętnastowiecznych pisarzy chorwackich występujących przeciw polityce monarchii) odwrócony został *de facto* archetyp średniowiecznego węgierskiego bohatera. W powieści (niehistorycznej) *Olga i Lina* (1881)¹¹⁶ stworzył on ponadto inny archetyp – węgierskiej *femme fatale* (powielany w późniejszych epokach w tekstach Ksavera Šandora Gjalskiego czy Miroslava Krležy). Występowanie archetypicznych postaci kobiecych znamionowało najczęściej tak upadek moralny, jaki i finansowy, będący rezultatem złowieszczych działań węgierskich bohaterek. Lina – mająca węgierskie pochodzenie – w literackim obrazie Kumičića jest skrajnie negatywną postacią – uosobieniem zła i obłudy. Nosicielką wszelkiego dobra jest natomiast Chorwatka Olga – synonim dobra i szlachetności. Pisarz ukonstytuował w swych utworach portret kobiety złej, zepsutej, pozbawionej zasad moralnych, często sprzedającej swoje ciało (pojawiające się w utworach chorwackich pisarzy postaci prostytutki częstokroć legitymowały się węgierskim pochodzeniem)¹¹⁷. Charakter utworów Eugena Kumičića niewątpliwie był związany z zaostrzającą się polityką węgierską wobec Chorwacji. Wspomniane powieści historyczne powstały bowiem w okresie sprawowania władzy przez bana Károlya Khuen-Héderváryego, a więc w czasie, kiedy mazańszczyzna osiągnęła swój szczyt zarówno jeśli chodzi o jej zasięg, jak i intensywność. Takie postępowanie ze strony Węgrów wzmogło oczywiście nastroje antywęgierskie, a w przypadku pisarza sympatyzującego z prawaszami znalazło swe odzwierciedlenie w jego dziełach literackich. Dodatkowo niechęć pisarza do obcych związana była z programowym przekonaniem, iż są oni przyczyną wszelkiego zła, jakie spotkało Chorwację. Nie powinno zatem dziwić skrajnie negatywne portretowanie właśnie Węgrów i posługiwanie się utrwalonymi już wcześniej w narodowej kulturze stereotypami.

8.

Przypomnijmy, że ugoda chorwacko-węgierska, mająca ustabilizować sytuację pomiędzy oboma krajami i zagwarantować autonomię Chorwacji w gra-

¹¹⁶ Pierwodruk powieści pod tytułem *Olga i Liza* ukazywał się najpierw anonimowo w periodyku „Sloboda” – od stycznia do czerwca 1881; pierwsze wydanie książkowe podpisane zostało natomiast pseudonimem Kumičića – Jenio Sisolski. Książka wzbudziła w społeczeństwie bardzo duże kontrowersje zarówno ze względu na silnie w niej zaakcentowaną ideologię prawaszy, jak i naturalistyczne ukazanie upadku moralnego i zakłamania szlachty chorwackiej, co nieuchronnie prowadziło do jej destrukcji.

¹¹⁷ Por. D. ŠOKČEVIĆ: *Femme fatale, i/ili laka žena (Mađarice u hrvatskoj književnosti u desetljećima najvećih hrvatsko-mađarskih političkih sukoba)*. U: Hrvatski kupido: zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim djelovanjem: Budimpešta 6. ožujak 2008. Ur. S. LUKAČ. Budimpešta: Hrvatska samouprava II. okruga, 2009, s. 121–128; D. ŠOKČEVIĆ: *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2006, s. 270–271.

nicach Korony św. Stefana, w istocie nie była respektowana przez żadną ze stron – członkowie chorwackiej Partii Narodowej odrzucili ją, gdyż ich zdaniem została narzucona narodowi wbrew woli większości społeczeństwa – dążono więc do rewizji zapisów ugody, Węgrzy natomiast nie przestrzegali ich, wielokrotnie łamiąc artykuły porozumienia. Pierwsze naruszenia przez Węgrów ustaleń ugody miały miejsce jeszcze w czasie pełnienia funkcji bana przez Ivana Mažuranića, co przyczyniło się do jego rezygnacji ze stanowiska. Kolejnym banem chorwackim został mianowany Ladislav Pejačević – przedstawiciel Partii Unionistycznej, za rządów którego nastąpiła wyraźna intensyfikacja działań madziaryzacyjnych, choć on sam częstokroć starał się hamować węgierskie poczynania. Niebagatelną rolę odegrał natomiast w tym czasie minister finansów hrabia Gyula Szapáry, który próbował madziaryzować Chorwację poprzez urzędy finansowe. Nakazał między innymi na wszystkich tego typu placówkach w Chorwacji i Sławonii wymianę tablic z chorwackimi napisami znajdujących się pod wspólnym godłem, a zamiast tego umieszczenie nad godłem tablic chorwackich, natomiast pod nim – tablic z napisami węgierskimi. W publikacji *Prije Khuena bana: nemiri u Hrvatskoj godine 1883.* (1934) Rudolf Horvat przytoczył wypowiedź Pejačevića z 10 października 1883 roku, która ukazała się w gazecie „Pester Lloyd”, a w której ban odniósł się do tamtej sytuacji: *Godine 1880. – pošto sam banovao istom 14 dana – došao je k meni ravnatelj financija David, te mi je priopćio, da je upućen, da na financijalnim zgradama namjesti grbove s hrvatsko-madžarskim napisima. Kako nije banova stvar, da takva pitanja raspravlja načelno i da ih uopće raspravlja s ravnateljem zemaljskih financija, ozbiljno sam financijalnom ravnatelju savjetovao, da toga ne čini; podjedno ga zamolih, da počeka dotle, dok se o toj stvari porozgovorim s ministrom financija. Nato sam pisao hrvatskom ministru Kolomanu Bedekoviću moleći ga, da kod ministra financija spriječi izvedbu namjere. I zaista nijesu tada namješteni dvojezični grbovi. Odonda nije se o toj stvari povelu riječ niti između mene i ravnatelja financija niti između mene i ministra. Ja sam držao, da je ta stvar već posve uklonjena, do nije financijalni ravnatelj 8. kolovoza – dakle iza 3 i pol godine – namjestio dvojezične grbove¹¹⁸. W efekcie w nocy z 8 na 9 sierpnia 1883 roku na urzędach w Zagrzebiu wymieniono tablice na dwujęzyczne, co było jednoznaczne ze złamaniem prawa ustanowionego podpisaną ugodą. Wywołało to ogromne protesty tak środowiska politycznego, jak i zwykłych mieszkańców, którzy usunęli tablice ze wszystkich urzędów, zaś Antun David, obawiając się demonstrantów, uciekł z Zagrzebia. Mianowany przez premiera Kálmána Tiszę rządowy komisarz Hermann von Ramberg nakazał przywrócenie chorwacko-węgierskich herbów, co więcej, Tisza zarządził, aby we wszystkich instytucjach wspólnych – przede wszystkim w urzędach skarbowych, na pocz-*

¹¹⁸ R. HORVAT: *Prije Khuena bana: nemiri u Hrvatskoj godine 1883.* Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, 1934, s. 4.

cie czy kolei – wprowadzić język węgierski oraz wywiesić tam także węgierski herb. Wszystko to tylko zaogniło całą sytuację i przyspieszyło wystąpienia antywęgierskie. Próbując uspokoić demonstrantów, zdecydowano o usunięciu spornych tablic i pozostawieniu jedynie wspólnego godła bez napisów (chorw. *nijemi grbovi*).

Apogeum konfliktu chorwacko-węgierskiego nastąpiło jednak w okresie, gdy władzę bana sprawował hrabia Károly (Dragutin) Khuen-Héderváry. Antoni Giza w monografii *Narodowe i polityczne dążenia Chorwatów w XIX i na początku XX wieku* syntetycznie prezentuje polityczną sylwetkę nowego bana: *Khuen-Héderváry był ziemianinem ze Slawonii i znano go jako człowieka silnej ręki, zaś Chorwaci pamiętali mu realizowanie polityki węgierskiej kosztem interesów chorwackich. Po objęciu stanowiska bana przez 20 lat (od 1883 do 1903 roku) stale i konsekwentnie pacyfikował Chorwację i realizował nacjonalistyczne zalecenia Tiszy wobec rządzanego przez siebie kraju*¹¹⁹. I choć urodził się na terytorium Chorwacji, to – jak sam o sobie mówił – był prawdziwym Węgrem. Dwudziestoletni okres jego rządów zapisał się na kartach chorwackich tekstów historiograficznych w ciemnych barwach. Pisząc o banie i jego erze, stosowano określenia takie jak: *jaka ruka, żelazna ruka, bahati feudalac, politika biča i zobi, khuenovština*. Wystarczy wspomnieć, że Khuen-Héderváry: ograniczył wolność wypowiedzi przez wprowadzenie cenzury prasy, zniósł niezależność władzy sądowniczej oraz uzależnił ją od bana, ograniczył prawo wyborcze – tylko dwa procent najbogatszych mieszkańców mogło brać udział w wyborach, skutecznie podsycił konflikt serbsko-chorwacki, wprowadził prawo umożliwiające tworzenie szkół węgierskich na terytorium Chorwacji, wbrew przepisom zezwolił na używanie języka węgierskiego w urzędach i instytucjach publicznych (w tym przede wszystkim na kolei), w 1894 roku wprowadził do szkół język węgierski jako przedmiot obowiązkowy. Jednocześnie należy nadmienić, że w okresie sprawowania władzy przez Węgra wiele z jego reform, w szczególności gospodarczych, przyczyniło się do rozwoju Trójjedynego Królestwa¹²⁰. Zmodernizowano między innymi rolnictwo oraz

¹¹⁹ A. GIZA: *Narodowe i polityczne dążenia...*, s. 170–171.

¹²⁰ Nie przez wszystkich Chorwatów okres rządów bana Khuen-Héderváryego oceniany był wyłącznie negatywnie. Poparcie znalazł on w zwolennikach związku z Węgrami, gwarantującymi ich zdaniem rozwój oraz stabilność sytuacji państwowej. Jako przykład takiej postawy może posłużyć między innymi publikacja Martina Policia *Ban Dragutin grof Khuen-Hederváry i njegovo doba*, która ukazała się jeszcze w czasie sprawowania władzy przez bana w 1901 roku i którą – jak czytamy – *Izdao jedan rodoljub*. Polić stworzył apologetyczny tekst, w którym przede wszystkim podkreślał wielkie czyny polityczne i kulturalne bana. We wstępie napisał on między innymi: *Svatko je o tome uvjeren, da se ova osamnaestogodišnja banova era izitiče značinitim događajima u političkom i kulturnom životu naroda i da će se u hrvatskoj povijesti dugo spominjati ban, komu je bilo sudjeno, da u dugačkom nizu godina stvori ili pripomogne stvoriti vrlo važna politička i kulturna djela* (M. POLIĆ: *Ban Dragutin grof Khuen-Hedervary i njegovo doba*. Zagreb: Izdao jedan hrvatski rodoljub. Tiskara Mile Maravića, 1901, s. IV).

przemysł – tworzone nowe zakłady przemysłowe i rzemieślnicze, otwierano fabryki, zakładano banki czy kasy oszczędnościowe. Ponadto rozpoczęła się elektryfikacja kraju, a także gwałtowny rozwój kolejnictwa – dążono do połączenia stolicy Węgier z pozostałymi częściami Korony św. Stefana. Wyraźne zmiany dotknęły także przestrzeni miejskiej Zagrzebia – swoistą pamiątką pozostawioną przez bana mieszkańcom stolicy Chorwacji jest budynek Chorwackiego Teatru Narodowego (chorw. Hrvatsko narodno kazalište). Wzniesiony w stylu eklektycznym gmach, będący projektem wiedeńskich architektów Ferdinanda Fellnera i Hermanna Helmera, został wybudowany w ciągu jednego roku, a na jego uroczyste otwarcie w 1895 roku przybył do Zagrzebia sam król/cesarz Franciszek Józef I¹²¹. Uroczystość ta odbyła się w cieniu gwałtownych protestów studentów i uczniów chorwackich, którzy na głównym placu, pod pomnikiem bana Josipa Jelačića spalili węgierską flagę. W ten sposób chcieli zwrócić uwagę władcy na węgierską politykę madziaryzacyjną. W konsekwencji nastąpiła fala represji, a studenci biorący udział w demonstracji zostali usunięci z uczelni i szkół. Kulminacja wystąpień antywęgierskich nastąpiła w roku 1903, do protestującej młodzieży dołączyli też wówczas chorwaccy chłopci, którzy na stacji kolejowej w Zaprešiću zerwali i podpalili węgierskie flagi, w efekcie czego doszło do rozlewu krwi. Gwałtowne wystąpienia wkrótce objęły cały kraj: *W Zagrzebiu mieszkańcy protestowali przed budynkiem Kolei Węgierskich, a następnie wybuchły zamieszki na terenie Zagorja, Prigorja, w Gorskim Kotarze, a nawet w Medjimurju, które było administrowane bezpośrednio przez Węgry. Zbuntowany lud niszczył wszelkie symbole władzy węgierskiej, atakował madziaronów i Węgrów, gdziekolwiek niszczył również tory kolejowe. Rozpoczął się drugi masowy ruch antywęgierski [...], który znalazł poparcie w Dalmacji, na Istrii, w Słowenii oraz wśród chorwackich emigrantów rozsianych po świecie*¹²². W rezultacie usunięto ze stanowiska bana Khuen-Héderváryego (*notabene* zajął on wysokie stanowisko w Budapeszcie), co względnie uspokoiło wewnętrzną sytuację Chorwacji¹²³.

¹²¹ Warto podkreślić, że w dniu uroczystego otwarcia nowego budynku teatru – 14 października 1895 roku – wykonano fragment opery Ivana Zajca *Nikola Šubić Zrinski* (Glazbena tragedija u pet čina), której premiera odbyła się 4 listopada 1876 roku.

¹²² D. PAVLIČEVIĆ: *Historia Chorwacji*. Tłum. Ł. DANIELEWSKA. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2004, s. 280–281.

¹²³ Marian Zdziechowski – uważany za jednego z najwybitniejszych dwudziestowiecznych polskich znawców problematyki węgierskiej – o ostatnich dziesięcioleciach koegzystencji chorwacko-węgierskiej w ramach jednego organizmu państwowego pisał: *W roku 1903 wzajemne stosunki Węgier i Chorwacji doszły do takiego naprężenia, że naród chorwacki już się przygotowywał do zbrojnego powstania. „Węgry – pisałem wtedy w petersburskim <Kraju> – wbiły się klinem w Słowiańszczyznę i tym samym stanowią jakby jej integralną część, a kwestia stosunku madziaryzmu do Słowian staje się jednym z najbardziej palących zagadnień w zakresie kwestii słowiańskiej, tym bardziej że naród madziarski występuje na zewnątrz jako mocno zwarta całość, silna miłością ojczyzny, energią, zmysłem politycznym i organizacyjnym. [...] Więc przed*

Era tego symbolizującego najdotkliwszą presję madziaryzacyjną bana doczekała się literackiej interpretacji u jednego z najwybitniejszych, a niewątpliwie najpłodniejszych pisarzy realizmu – Ksavera Šandora Gjalskiego¹²⁴. Prozaika nazywano następcą Augusta Šenoai – ma on w swym dorobku także powieści historyczne. A idąc tym tropem Miroslav Krleža w artykule poświęconym starszemu koledze napisał: *U Gjalskome ima još mnogo više Šenoe nego bilo kod drugog pisca, za koje je isticao da su mu služili kao uzori*¹²⁵. Analogie między Šenoą i Gjalskim nie ograniczają się wyłącznie do metody pisania powieści historycznych, lecz obejmują także umiejętność portretowania swoich epok. Šenoę określano mianem *malarza chorwackiego społeczeństwa mieszczańskiego*, natomiast Gjalskiego nazywano *historykiem chorwackiego społeczeństwa* czy też *kronikarzem swoich czasów*. Posługując się dalej tą paralełą, można także powiedzieć, że tak jak twórczość Miroslava Krleży okrzyknięto syntezą dziejów Austro-Węgier, tak drogę życiową Gjalskiego można nazwać syntezą losów Chorwacji egzystującej w granicach Austro-Węgier. Możliwość nakreślenia tego typu porównań dowodzi, iż Gjalskiemu przypadło jedno z pocześniejszych miejsc w panteonie chorwackich literatów i to pomimo tego, iż zarówno on sam, jak i jego twórczość doczekały się wielu ambiwalentnych ocen. Warto chociażby wspomnieć, iż w pierwszym komentarzu – typowym pamflecie – napisanym z okazji wydania zbioru *Ljubav lajtnanta Milića* i opublikowanym w numerze trzecim periodyku „Književna republika” (1924) Krleża, odnosząc się do autobiograficznych wyimków Gjalskiego, stwierdził: [...] *tipična malograđanska zatucanost jednoga mozga, u kome se horvacki mentalitet relikvije relikvija-*

wydaniem wojny Węgrom należałoby sumiennie zbadać, czy wszystkie drogi, prowadzące do porozumienia z nimi są już zamknięte”. Teoretycznie słuszne, słowa moje były poglądem literata, poglądem rzuconym z góry i dalekim, niestety, od polityki realnej. Rzeczy stały wówczas tak, że o pojednaniu Węgier z Chorwacją i w ogóle ze Słowiańszczyzną austriacką nie mogło być mowy. Wprawdzie nieco później poseł Supilo próbował zjednać tzw. stronnictwo narodowe madziarskie, pomagając mu w walce z Wiedniem, ale próba nie wydała owoców, nie była poważną, nie miała gruntu dla siebie w społeczeństwie chorwackim. Chorwaci zacięli się w antymadziaryzmie, i dzięki temu dziś [tj. w 1920 roku, bo wtedy powstał ów tekst – A.K.] o jutrze nie wiemy. Ale bardziej jeszcze zacięli się Madziarzy / i to dlatego właśnie, że chcieli być politykami realnymi. M. ZDZIECHOWSKI: *Węgry i dookoła Węgier*. Warszawa: Stowarzyszenie Kulturalne Fronda, 2001, s. 17.

¹²⁴ Właściwie nazywał się Ljubomil Tito Josip Franjo Babić, pseudonim Ksaver Šandor Gjalski zapożyczył od imienia i nazwiska swego dziadka ze strony matki: *Rođen sam [...] [od – A.K.] majke Helene Babić rođene Šandor Gjalske i Kišziljske. [...] Majka moja Helena bila je kćerka Franca Ksavera Šandora...* K.Š. GJALSKI: *Rukovet autobiografskih zapisaka*. U: IDEM: *Ljubav lajtnanta Milića i druge pripovijetke*. Zagreb: Matica hrvatska, 1923, s. 163.

¹²⁵ M. KRLEŽA: *Ksaver Šandor Gjalski*. U: IDEM: *99 varijacija: lexicographica. Eseji i zapisi*. Ur. M. LONČAR. Beograd: Novinsko izdavačko preduzeće Duga, 1972, s. 82.

ruma, nagodbenjačke dekorativnosti, neke fiktivne plemenitaške samoobmane i lažljivosti okamenio u takav beton, da ga ne možeš više da rastrgaš nikakvim trnokopom. To naprosto treba da se minira i baci u zrak i da se zgazi¹²⁶. Krleža przyznał po latach w rozmowie z Enesem Čengiciem, iż ów ironiczno-szyderczy tekst napisał zgodnie z sugestią bratanka Gjalskiego – malarza Ljubo Babicia – choć obecnie uważa, że było to bezsensowne. Wyjaśniając swój postępek, dodał, że *de facto* nie oceniał wartości jego literatury, lecz niewłaściwą identyfikację polityczną pisarza. Tłumaczenie to można uznać za wiarygodne, biorąc pod uwagę fakt, iż chociażby w szkicu *Ksaver Šandor Gjalski*¹²⁷ Krleža odnosił się do pisarstwa Gjalskiego dosyć przychylnie.

Wiele informacji na temat swego życia i wyborów, w tym także politycznych/ideologicznych, które tak ostro krytykował Krleža, przedstawił czytelnikom sam Gjalski w autobiograficznym tekście *Rukovet autobiografskih zapisaka*. Biografia pisarza rozpoczęła się nieco ponad dekadę przed proklamowaniem ugody austriacko-węgierskiej i przypadła na środek absolutystycznych rządów Bacha: *Rođen sam 26. listopada 1854. u vlastelinskom dvoru Gređice od oca Tita Babića i majke Helene Babić rođene Šandor Gjalske i Kišziljske. Kršten sam u kapelici istoga dvorca 27. listopada 1854. na ime Ljubomil Tito Josip Franjo, a kumovali su im ujak Josip Briglević i tetka Marija Briglević rođ. Mihanović Petropoljska, sestra pjesnika hrvatske himne Antuna Mihanovića. Krstio me je Stjepan Havaić, u svoje vrijeme pozanti Ilirac, a po zvanju mnogogodišnji župnik zabočki*¹²⁸. Światopogląd przyszłego literata zaczął się kształtować w cieniu rozgrywek post(neo)absolutystycznych, choć polityka towarzyszyła mu właściwie od urodzenia. W autobiografii Gjalski przytoczył wiele opowieści z rodzinnego domu, w którym pojawiali się politycy, urzędnicy państwowi i gdzie dyskutowano o aktualnej sytuacji w kraju¹²⁹. Wystarczy wspomnieć, że ojciec literata również był zaangażowany w działalność polityczną: *Otac moj Tito Babić, vlastelin Gređički, bio je onda odvjetnik, kasnije u vrijeme povraćena ustava I. podžupan i upravitelj županije varaždinske, poslije predsjednik sudbenoga stola u Varaždinu. [...] Bio je narodni zastupnik 1848., 1861. i kasnije za banovanja Ladislava grofa Pejačevića dvaput je zastupao domaći kotar, a bio također delegat na zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru*¹³⁰. Co więcej, także rodzina ze strony matki była silnie zdefiniowana politycznie, a poglądy jej członków

¹²⁶ M. KRLEŽA: *Illustrissimus dominus Battorych, nobilis sine nobilitate (s. nob)*. U: IDEM: *Svjetiljke u tmini. Književi eseji*. Sarajevo: Oslobođenje, 1988, s. 175.

¹²⁷ Por. IDEM: *Ksaver Šandor Gjalski...*, s. 81–86.

¹²⁸ K.Š. GJALSKI: *Rukovet autobiografskih...*, s. 163.

¹²⁹ *Kojiput mi je bilo, kano da slušam riječi i tvrdnje svoga ujaka Josipa Briglevića i Kolomana Bedekovića, kad bi se kod kuće znali s ocem pograbit u koštac i s njim se prepirali o našoj politici. A znao sam, da je Josip Briglević vođa mađžaronski i Koloman Bedeković nosilac mađžarske ideje u Hrvatskoj*. Ibidem, s. 177.

¹³⁰ Ibidem, s. 163.

miały bardzo zróżnicowany charakter¹³¹. Kiedy dorasta się w tak pluralistycznej atmosferze ideologicznej uzasadnienie niejako znajdują decyzje podejmowane przez pisarza na kolejnych etapach jego życia. Innym, równie ważnym, a być może i ważniejszym czynnikiem były zarówno same wydarzenia rozgrywające się w Chorwacji po ugodzie i poczynania sił warunkujących egzystencję Chorwatów – Węgier i Austrii, jak i jego osobiste doświadczenia.

Pierwszy wybór polityczny – jak można powiedzieć – został przez pisarza odziedziczony, gdyż stał się on wyrazicielem poglądów reprezentowanych przez swego ojca: [...] *od najranije mladosti bio sam po ocu osvjetljivan svijetlim i sjajnim zrakama ilirizma, jugoslavenstva, dapače panslavizma. Klanjao sam se svim žarom veličini bana Jelačića, patrijarke Rajačića, a najviše grandioznoj pojavi vladike Strossmajera*¹³². Kolejnego dokonał już samodzielnie – podczas swej edukacji w varaždinskim gimnazjum pod wpływem jednego ze starszych kolegów zweryfikował swe dotychczasowe przekonania. Spotkał tam bowiem – parafrazując słowa zawarte w autobiografii – *nekog Kiša iz Siska*, który to był ogromnym entuzjastą Ante Starčevića i Eugena Kvaternika. Za jego sprawą pisarz zapoznał się z działalnością prawaszy i zaczął zgłębiać wyrażane przez nich idee: *Po njemu sam doznao za njihovo intransigentno hrvatsko stajalište. U prvi mah naravski da sam se tome suprotivio i mnogo s njim prepirao. [...] Slušao sam zanosne riječi samo za Hrvate i hrvatstvo, a slušao također oštre napadaje na to ilirstvo, još oštrije na jugoslavenstvo i na srpstvo, upoznao rugalice Starčevićeve na slavenstvo i na srpstvo pak na Gaja i Strossmajera, kojima sam se toliko divio*¹³³. Początkowo mimo ogromnej ciekawości, jaką wzbudzały nieznane dotąd młodemu Gjalskiemu koncepcje ideowe, potrafił się on powstrzymać od zaaprobowania myśli politycznej prawaszy. Zmieniło się to jednakże, gdy przyszło ogromne rozczarowanie wydarzeniami związanymi z zawarciem ugody: *No u isto sam vrijeme silno patio radi nagodbe sklopljene s Ugarskom. U mog oca često se sastajala gospoda i mnogo se politiziralo. Tu su se našli i protivnici nagodbi i njezini krivnici. Bio sam dakle sasvim upućen u pojedina stajališta, a mlado dječjačko srce gotovo da je krvarilo od boli i povrijeđena osjećaja pravde, kad sam vidio, da nas je napustio i žrtvovao onaj, kome smo četrdesetosme spasili krunu i prijestolje*¹³⁴. W efekcie pisarzowi znacznie bliższy stał się program Partii Prawa, bo – jak wspominał w swych zapiskach autobio-

¹³¹ *Majka moja Helena bila je kćerka Franca Ksavera Šandora, odvjetnika u Zagrebu i vlastelina dobara Šćitarjevo i Kosnica. Rodila mu ju je njegova treća supruga Amalija rođ. Kušević, sestra protonatora Josefa Kuševića, poznatog branitelja hrvatskih municipalnih prava, a kasnije, kad je postao dvorski savjetnik, gorljivog pristalice mađarskih i bečkih želja. Imala je od iste matere brata Mirka Šandora, koji se je u ilirskim danima i poslije u narodnoj borbi istaknuo kao veoma narodan čovjek. Njegov je sin Jaromir pao kano srpski major u bitki kod Zaječara.* Ibidem, s. 164.

¹³² Ibidem, s. 176–177.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Ibidem, s. 177.

graficznych – w przemowach Starčevicia odnajdywał te same uczucia, które jemu samemu wówczas towarzyszyły – gniew i nienawiść w stosunku do nie-wdzięcznika¹³⁵. Ponadto zafascynowała go przedstawiana przez Mihovila Pavlinovicia wizja tysiącletniej wielkiej chorwackiej przeszłości, równocześnie zaczął też czytywać książki Kvaternika¹³⁶. Wyjazd do Zagrzebia na studia prawnicze stał się asumptem do regularnego uczestniczenia w spotkaniach z prawaszymi, dzięki czemu literat miał okazję poznać się ze Starčeviciem. Z nim też miał później najczęstszy kontakt, gdyż każdego popołudnia w jednej z zagrzebskich kawiarni oddawali się wspólnej lekturze. Gjalski, opisując spotkania z liderem prawaszy, wypowiadał się o nim bardzo pozytywnie i – jak pisał – Starčević w stosunku do niego wykazywał się dużą otwartością i serdecznością. Jeszcze większe i lepsze wrażenie na pisarzu zrobił Kvaternik – imponowały mu przede wszystkim mowy przywódcy, czytywał jego książki. Nie zniechęciły go ani nie-przychylne komentarze ze strony ojca, ani też ostrzeżenia wuja. Korespondencja prowadzona przez pisarza z Kvaternikiem – opisana szczegółowo przez Gjalskiego w tekście *S Eugenom Kvaternikom* zamieszczonym w piśmie „Obzor” (1921, nr 302) – tylko wzmocniła jego prawicowe przekonania.

Kolejnej rewizji światopoglądowej pisarz dokonał podczas pobytu na studiach w Wiedniu, gdzie przebywał z przerwami od 1874 do 1876 roku. Początki w austriackiej stolicy znamionowała ogromna nostalgia za domem rodzinnym – Gjalski był bardzo związany z ojczystymi stronami, czemu dawał wyraz zarówno w swej autobiografii, jak i licznych utworach beletrystycznych¹³⁷. Tęsknotę pozwalały mu zagłuszyć nowe znajomości oraz wizyty u ciotki Mariji Briglević (wywodzącej się ze starego węgierskiego rodu i sympatyzującej z madziaronami) oraz spotkania między innymi z chorwackim ministrem – madziaronem –

¹³⁵ *U Starčevićevim govorima našao sam toliko opravdane srdžbe i neutažive mržnje protiv toga nezahvalnika, da me je time silno predobivao.* Ibidem, s. 177.

¹³⁶ Por. ibidem, s. 177–178.

¹³⁷ Gjalski urodził się w Gredicach, do których wrócił po prześciu na emeryturę, tam też zmarł. W tekście *Rukovet autobiografskih zapisaka* sporo miejsca poświęcił właśnie rodzinnym stronom. Przytoczmy jedynie kilka fragmentów: *Gredice su bile jedno od većih dobara u županiji varaždinskoj i po opsegu alodijalnih zemljišta i po broju kmetskih selišta i po množini gornih i činženih zemalja, a imalo je legalna prava u području općine Gubaševo i općine Zabok. [...] U tim Gredicama počeo je moj život i ako sam doista štogod privrijedio knjizi, to je zacijelo glavna zasluga Gredica i svih onih divnih krasota, onih dragih čara, onog vječnog šaputanja i miljenja svakojakih starih priča i starih uspomena, što se od svakoga kuta, od svakoga zida, od svakoga drveta sipa kano miris sa cvijeta ili kano plava zraka sa mjesecom na tamno-modrom nebu. [...] I zbilja u mnogim mojim radovima imade gredičkih tragova, u nekojima sam uzeo za model, a gotovo svaki opis, svaki crtež kakove ljepote u prirodi i krajini, nije nego spomen na rođenu domaju, na krajeve i okoline, što mi pred dušu stale od njezina prvog svitanja, od njezina prvog nastajanja. [...] Do svoje sedme godine boravio sam neprekidno u Gredicama, pa su tako svi oni prvi, najjači dojmovi prvih dana ljudskog života došli i ostali od tih starih zidova, dugih hodnika, velikih soba i od one velike stare bašte kod dvora, u kojoj kao da su počivale i treptjele stoljetne sjene.* Ibidem, s. 165–166.

Kolomanem Bedekoviciem. Wiedeńska edukacja miała także istotne znaczenie dla rozwoju pisarza, wykorzystał bowiem ten okres na odwiedzanie muzeów, teatrów, opery oraz eksplorację zbiorów tamtejszych bibliotek. W tym okresie, jak wspomniano, nastąpił kolejny zwrot w politycznym kursie Gjalskiego – sam pisarz przyznał, iż: *U to sam se vrijeme raskrstio s pravaštvom, a uzrok bijaše, što su moji pravaši zajedno s Madžarima slavili Kerim-pašu, pobjednika Srba. To me je rasvijetlilo kao što bijesak rasvijetljuje putniku put u dubokoj tami. Uvidio sam taj mah, da se ne nalazim na pravoj stazi i da vrludam po krivim putovima*¹³⁸. Uświadamiając sobie błędną ścieżkę, którą podążał, zwrócił się w stronę idei Josipa Juraja Strossmayera (jego programu kulturalnego i koncepcji wspólnotowej). Po zdaniu egzaminów w Wiedniu rozpoczął pracę w administracji państwowej, co wiązało się z częstą zmianą miejsc pobytu. Najgorzej wspominał jednak okres spędzony w Pakracu – *i sad mi je još teško misliti na one pakračke dane*¹³⁹ – który był dla niego nieznosny, pełen cierpienia i – jak się później okazało – miał decydujące znaczenie dla dalszych losów Gjalskiego. Pisarz wszedł bowiem w konflikt z banem Khuen-Hédervárym¹⁴⁰, w wyniku czego Węgier karnie przenosił Gjalskiego na prowincjonalne placówki, bądź też blokował wszelkie jego prośby o zmianę miejsca pracy. Nie powinno zatem dziwić, że Chorwat wyrażał się o węgierskim polityku bardzo negatywnie, pisząc między innymi: *Khuen-Héderváry bijaše čovjek i osvetljiv i pun mržnje*¹⁴¹. Ostatecznie Gjalski został zwolniony ze służby – oficjalnie z przyczyn zdrowotnych – i odesłany na emeryturę. Powrócił w rodzinne strony, do Gredic, gdzie poświęcił się, z jednej strony, pisarstwu, z drugiej zaś – pracy nad

¹³⁸ Ibidem, s. 188.

¹³⁹ Ibidem, s. 198.

¹⁴⁰ Przytoczmy choć fragmentarycznie okoliczności, które stały się źródłem konfliktu między Gjalskim i banem Khuen-Hédervárym: [...] *banu u moju sobu stariji perovođa Levin Čavrak i perovodni vježbenik Culehner. [...] Pravili su se silno bijesnima i gubili se u teškim psovkama i kletvama. Čisto su činili, kao da su povrijeđeni u najdubljim stranama svojih plemenitih, besprikornih duša. Napokon sam doznao o čemu se radilo. Novine su donijele vijest o događaju, što se je zbio u saborskoj sjednici, u kojoj su Grga Tuškan i David Starčević izjurili iz sabornice bana Khuen-Hedervaryja radi protuzakonitog i protupravnog odaslanja hrvatskih komorskih arkivalija u Budimpeštu. – No zar nisi i ti bijesan, kao što mi? – upita me Čavrak. – Zar možda ne odsudjuješ taj strašni, taj prostački čin protiv glavaru zemlje, protiv nosioca banske časti? – Ja se ne bavim kao činovnik politikom [...] i ako se politikom ne bavim, moram priznati, da me kao hrvatskog rodoljuba pitanje arkivalija veoma zanima, pak priznajem, da me njihovo odaslanje veoma boli, i ne ću tajiti prema tome ni to, da mi se upriličeno odaslanje čini nekorektnim. – [...] Napokon češ još braniti prostotu i infamiju zastupnika? – [...] Ti ne smiješ sa svog stajališta prosiđivati stvar. Uostalom niti s ovog stanovišta nemaš prava, da nazivaš i klasificiraš postupak narodnih poslanika kao infamiju. U njihovim je očima prije svega Khuen-Hedervary naprosto mađarski bećar, koji otima hrvatsku imovinu! – Molim, ja ti zabranjujem, da se u mojoj nazočnosti bana naziva mađarskim bećarom! – krikne Čavrak i mignuvši Culehneru glavom pokroči prema vratima. Ibidem, s. 199–200.*

¹⁴¹ Ibidem, s. 202.

zjednoczeniem kulturalnym i zbliżeniem między narodami serbskim i chorwackim – we wspomnieniach czytamy w związku z tym: *Otkad sam umirovljen, mogao sam se intenzivnije dati na jedno polje, na jedno područje, koje mi je bilo silno priraslo srcu. To pak je bila misao slavenskoga zbližavanja, a posebice sloga između Hrvata i Srba*¹⁴². Wyraźne popieranie koncepcji zacieśnienia więzi z Serbami oraz późniejsze aktywne włączenie się przez Chorwata w działalność polityczną, a także wyrażana sympatia dla węgierskich rządzących – Istvána Tiszy i Sándora Wekerlego¹⁴³ – były kolejnymi już punktami na ideologicznej mapie ewolucji pisarza: *Godine 1906. bio sam kano član napredne stranke i hrv. srp. koalicije izabran u Petrinji i petrinskom kotaru kano narodni zastupnik. Kano takav budem izabran i u zajednički ugarsko-hrvatski sabor*¹⁴⁴. Swą karierę polityczną zakończył w marcu 1919 roku po krótkim pobycie w Belgradzie, dokąd został wysłany jako członek narodowego przedstawicielstwa.

W przedstawionej sylwetce politycznej Ksavera Šandora Gjalskiego na plan pierwszy wysuwa się jej niejednorodność i niestabilność, świadczące o istotnym wpływie okoliczności zewnętrznych na światopoglądowy azymut pisarza. Jak już wspomniano, polityka towarzyszyła pisarzowi właściwie od urodzenia – sam przyznał: *Politika me je još od djetinjstva zanimala, a to zanimanje nije nikad prestalo*¹⁴⁵ – i bez wątpienia warunkowała jego rozwój (w tym także ten artystyczny) oraz ukształtowała sposób postrzegania przez niego rzeczywistości. Mimo iż do tej pory został uwypuklony przede wszystkim kontekst ideologiczny egzystencji Gjalskiego, to jednak nie należy zapominać, iż literatura zajmowała w jego życiu równie ważne miejsce. Oba te aspekty – polityczny i literacki – wzajemnie się jednak nie wykluczały, wręcz przeciwnie, kwestie

¹⁴² Ibidem, s. 211.

¹⁴³ Trudne doświadczenia związane z postacią bana Khuen-Héderváryego nie odbiły się negatywnie na postrzeganiu przez Gjalskiego całej węgierskiej klasy politycznej. Wśród osób, które wyjątkowo cenił, znaleźli się między innymi István Tisza i Sándor Wekerle: *Kano predsjedatelj delegacije dolazio sam mnogo i vrlo često u priliku, da govorim s mađarskim državnicima i ministarskim predsjednicima. Buknuli svjetski rat još je više davao tome prilike. Spominjem to, jer sam tako došao u prigodu, da se sastanem s ministrom predsjednikom grofom Tiszom. Tako sam upoznao jednoga od najvećih i najgenijalnih državnika. U saobraćaju i u razgovoru s njime, čovjek je gotovo neprekidno osjećao tu njegovu umnu i karakternu veličinu. I ma da je od njega strujala neprestance hladnoća i upornost pravoga kalvinca, ipak je svojim iskrenim, poštenim i pravo kavalirskim načinom osvajao čovjeka. Nije ovdje mjesto, da ponavljam mnogu njegovu važnu izjavu, koju sada istom znadem cijeniti u svojoj njezinoj vrijednosti, jer mi dokazuje, kako je bistro poznao pravo stanje stvari i kakav je siguran sud imao. Da, velik je to i pošten čovjek bio! Zato ništa me nije toliko moglo uvrijediti, nego kad se je po našim političkim sitničarijama provlačilo to ime u svezi s našim svakojakim patuljcima. Uz Tiszu rado se sjećam također ministra predsjednika Šandora Wekerle-a, koji je dašto rado dolazio u konflikt s istinom, ali je imao ljubazan, jovijalan i nimalo ishitren način, a svojom je lavljom silio čovjeka, da mu bude simpatičan. Ibidem, s. 215–216.*

¹⁴⁴ Ibidem, s. 214.

¹⁴⁵ Ibidem.

polityczne (eksplikowane w mniej lub bardziej bezpośredniej formie) stanowiły immanentną część jego tekstów i pojawiały się bodajże we wszystkich utworach pisarza. Sam Gjalski podkreślał zresztą, że literatura powinna być tendencyjna: *Knjiga beletristična ima da služi ljudskoj misli i ljudskom osjećaju i pomaže razvitku ljudskom u dizanju ove misli i oplemenjivanju toga osjećaja, a glavno da pripomogne zavladanju istine. Stoga može i „l'art pour l'art” imati svoga opravdanja, ako služi rečenoj zadaći, a isto tako i tendencija. Ja sam svoj literarni rad glavno stavljao uvijek u službu nacionalnoga života i njegova napretka, pa sam naravski morao biti tendenciozan*¹⁴⁶. Owa tendencyjność dzieł Chorwata ulegała przeobrażeniom w zależności od identyfikacji z określonym środowiskiem. Krleża w przywoływanym już szkicu *Ksaver Šandor Gjalski* zestawiał wszystkie wybory polityczne Gjalskiego, obrazując tym samym wysoce palimpsestową naturę jego tożsamości politycznej: *Ilirac, Slaven, Sveslaven, jugoslavenstvujušči romantik, Hrvat, Samohrvat, antinagodbenjak, starčevićanac devedesetih godina, on je istodobno i štrosmajerovac, propovjednik integralnog narodnog jedinstva, beogradski rojalist (1904), politički sumnjivac, član Hrvatsko-srpske koalicije, mađžaron i progonjeni khuenovski činovnik, da bi u Prvom svjetskom ratu, 1917, postao mađžaronski veliki župan i glasao za ratne proračune grofa Tisze*¹⁴⁷. W taki sam sposób można by przedstawić transformacje warstwy ideowej utworów napisanych przez Gjalskiego.

Dorobek twórczy chorwackiego literata obejmował szerokie spektrum gatunkowo-tematyczne. W prozie społecznej, politycznej i psychologicznej poruszał najróżniejsze aktualne i uniwersalne tematy dotyczące wielu dziedzin życia oraz wszystkich warstw społecznych. Najwyżej cenione były natomiast jego współczesne opowiadania i nowele traktujące o drobnej i średniej szlachcie (*Pod starim krovovima*, 1886; *Tri pripovijesti bez naslova*, 1887; *Iz varmedjinskih dana*, 1891; *Diljem doma*, 1899), z której sam się wywodził oraz powieść *U noći* (1886). Słabsze artystycznie, ale równie ważne z punktu widzenia tożsamościowego problemu wpływów austro-węgierskich były powieści bazujące na tematyce zaczerpniętej z przeszłości – *Osvit* (1892), *Za materinsku riječ* (1906), *Dolazak Hrvata* (1924)¹⁴⁸. Krytycy literatury wielokrotnie zarzucali Gjalskiemu niską wartość estetyczną tekstów, niewolną od błędów ich kompozycję i stylistykę oraz kiepskie posługiwanie się językiem. Pomimo wszelkich niedostatków

¹⁴⁶ Ibidem, s. 212.

¹⁴⁷ M. KRLEŽA: *Ksaver Šandor Gjalski...*, s. 83.

¹⁴⁸ Powieść historyczna *Dolazak Hrvata* została zgodnie uznana przez badaczy literatury za zdecydowanie najsłabszą. Autor, wykorzystując informacje źródłowe Konstantyna Porfirogenety dotyczące wędrówki narodu chorwackiego i osiedlenia na opanowanym ówczesnie przez nich terytorium, stworzył tekst przypominający dawne podania i legendy, pozbawiony dokładnych dat i miejsc zdarzeń, co podważało jego historyczną wiarygodność. *Dolazak Hrvata* był jednakże utworem, o którego napisaniu marzył Gjalski od czasów swojej młodości. Wynikało to z ogromnego zainteresowania historią oraz fascynacją Konstantynem Porfirogenetą, którego dzieła czytywał w łacińskim przekładzie. Por. K.Š. GJALSKI: *Rukovet autobiografskih...*, s. 179–181.

jego dzieł doceniano jednakże umiejętność portretowania społeczeństwa i zmian w nim zachodzących. Zdaniem Krleży: [...] *Gjalski sa svim svojim peripetijama služi za proučavanje mentaliteta jednog historijskog perioda, koji bi se bez njegovih dvadesetak knjiga rasplinio u prolaznosti pamćenja mnogo više nego što misli. Kao i mnogi njegovi likovi između sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća, Gjalski je neka vrsta književne preživjelosti, veoma podese na proučavanje problematike onog historijskog raspona, u okviru koga je djelovao kao pisac*¹⁴⁹.

Ze względu na moment historyczny, w którym przyszło egzystować Chorwatowi, motywy węgierskie – uobecniające się zarówno w kontekście pozytywnym, jak i negatywnym – legitymowały się w jego pisarstwie wysoką frekwencją¹⁵⁰. *Hungarica* pojawiały się na wielu płaszczyznach tekstu, w tym między innymi w fabule czy charakterystyce postaci. Postacie u Gjalskiego, dzięki wyraźnie zarysowanej charakterystyce wewnętrznej i zewnętrznej oraz przypisaniu im ściśle określonego zespołu idei, stawały się najsugestywniejszymi reprezentantami nie tylko samych motywów czy też odniesień do przestrzeni węgierskiej, ale także nośnikami postaw pro- i antywęgierskich *sensu largo*. István Lőkös, analizując twórczość Chorwata z perspektywy *hungarološke motivacije*, skonstatował: [...] *taj sloj književnog opusa Gjalskoga čini posebno poglavlje u povijesti hrvatsko-mađarskih književnih dodira. [...] Opis mađarstva u romanima i pripovijestima [je – A.K.] vjerna slika povijesti naših društveno-političkih i kulturnih veza*¹⁵¹.

W tekstach *Osvit* (1892) i *Za materinsku riječ* (1906) autor powrócił do dwóch bodaj najważniejszych dla Chorwatów zdarzeń XIX wieku – okresu iliryzmu i wydarzeń z lat 1848–1849. W widoczny sposób odszedł od schematu powieści Šenoi, starając się w głównej mierze oddać jak najbardziej realistycznie charakter i ducha epoki, pominał elementy pochodzące z romansu rycerskiego i powieści sentymentalnej. Gjalski zrezygnował zatem z postaci *femme fatale*, intrygantów, motywów fantastycznych, sensacyjnych i charakterystycznej dla poprzednich utworów dramatyczności.

¹⁴⁹ M. KRLEŽA: *Ksaver Šandor Gjalski...*, s. 83–84.

¹⁵⁰ Zagadnienie *hungariców* w twórczości Ksavera Šandora Gjalskiego zostało już dość szczegółowo poruszone przede wszystkim w pracach Istvána LÖKÖSA: *Pristupi Gjalskom* (Zagreb: Matica hrvatska, 2010), *Croatohungarica...*; *Kroatističke i croatohungarološke teme...*; *Od Battorycha do Tivadara Blagaychicha. Mađarofilski tipovi iz galerije likova Gjalskijevih djela*. („Croatica et Slavica Iadertina” 2007, br. 3, s. 261–277), ale także w studium Dinko ŠOKČEVIĆA *Hrvati u očima Mađara...* Tym samym w niniejszym wywodzie wskazane zostaną jedynie wybrane, najbardziej sugestywne i najczęściej się powielające motywy (i tylko niektóre z nich zostaną syntetycznie omówione) obecne w kanonicznych dziełach Gjalskiego. Więcej miejsca zostanie poświęcone dwóm mniej znanym utworom, aczkolwiek przesyconym motywami (stereotypami) węgierskimi: *Znanstvein heureka Mazalji Miška* oraz *Izlet Grinczinger Pál-a na Mađyar tenger*.

¹⁵¹ I. LÖKÖS: *Pristupi Gjalskom...*, s. 363.

Oba utwory stworzone zostały pod wyraźnym wpływem doświadczeń pisarza z banem Khuen-Hédervárym oraz owianą złą sławą erą jego rządów w Chorwacji. Twórcy zależało na przedstawieniu autentycznego (co nie oznacza: prawdziwego) obrazu ruchu iliryjского i dążeń narodowowyzwoleńczych. Tym samym postaci Węgrów, a także chorwackich ich zwolenników – madziarionów – zarysowane zostały w negatywnych barwach. Jawili się więc oni jako ciemieżyciele, osoby przemądrzałe, zarozumiałe, fanatycznie kochające własny naród, lekceważące zaś pozostałe. Przywołując i stosownie interpretując wspólną chorwacko-węgierską historię, pisarz udowadniał równoprawny status obu narodów. W powieści *Za materinsku riječ* odwołał się do najstarszych dokumentów potwierdzających niezależny status Chorwacji, a także podkreślał, iż młodzi ludzie nauczani są zafałszowanej wersji przeszłości. W tekście *Osvit*, noszącej podtytuł *Slike iz tridesetih godina* ważny element stanowiła kwestia językowa – osadzając fabułę na tle odrodzenia narodowego, autor chciał uświadomić rodakom ich prawa do posiadania własnego języka i państwa oraz do wyrażania sprzeciwu wobec madziaryzacji. Postaci zostały w utworze zdefiniowane jednoznacznie – poprzez wyrazistą charakteryzację wskazano zwolenników i przeciwników ruchu iliryjского.

István Lőkös w artykule *Od Battorycha do Tivadara Blagaychicha. Mađarofilski tipovi iz galerije likova Gjalskijevih djela* stwierdził, że: [...] *pregledavajući tipove Gjalskijevih djela, vidjet ćemo da među njima ima i pristaša Mađara i tzv. mađarona, mađarofila odnosno ima među njima i mađarskog porijekla. Pažljiva smotra tih tipova potvrđuje nam da su neki od njih karakterizirani s punom pišćevom simpatijom (Kornel Battorych) i opet neki s ironijom, čak i sa sredstvima satire*¹⁵². Ciekawym przykładem utworów, w których Gjalski, portretując Węgrów i madziarionów, posłużył się właśnie narzędziami ironii i satyry, są dwa niemal nieznane opowiadania *Znanstvein heureka Mazalji Miška*¹⁵³ oraz *Izlet Grinczinger Pál-a na Magyar tenger*. Żaden z tekstów nie pojawia się w jakimkolwiek całościowym opracowaniu historii literatury chorwackiej (ani w wydaniach chorwackich, ani w polskich), a ich istnienie odnotowane zostało *de facto* wyłącznie w studiach *stricte* poświęconych twórczości Gjalskiego, takich jak monografia Miroslava Šicela *Gjalski*¹⁵⁴ oraz Istvána Lőkösa *Pristupi Gjalskom*¹⁵⁵ czy szkicu Emila Štampara *Ksaver Šandor Đalski*¹⁵⁶. Jednak także i w tych pracach oba utwory zostały właściwie tylko wspomniane, choć gwoli ścisłości należy zaznaczyć, że *Izlet Grinczinger Pál-a na Magyar tenger* doczekał się nieco szerszego omówienia w książce Lőkösa (badacz w liczącej niemal trzysta

¹⁵² IDEM: *Od Battorycha do Tivadara Blagaychicha...*, s. 263.

¹⁵³ Na okładce utworu umieszczono nieco inny tytuł: *Znanstveni heureka Maskolta Miška*.

¹⁵⁴ M. ŠICEL: *Gjalski*. Zagreb: Globus, 1984.

¹⁵⁵ I. LÖKÖS: *Pristupi Gjalskom...*

¹⁵⁶ E. ŠTAMPAR: *Ksaver Šandor Đalski*. U: K.Š. ĐALSKI: *Djela I*. Ur. E. ŠTAMPAR. Zagreb: Zora: Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, 1952, s. 7–58.

siedemdziesiąt stron monografii cztery z nich wykroił na analizę opowiadania). Przyczyną takiej sytuacji był fakt, iż krytycy zgodnie uznawali, że utwory te prezentują bardzo niską wartość literacką. Miroslav Šicel, odnosząc się do tych – jak sam je nazwał – humorystyczno-ironicznych czy wręcz satyryczno-karykaturalnych szkiców, stwierdził: [...] *bila je to samo kratka epizoda: kao predah u autorovu radu, usputni posao. To su u stvari feljtoni vezani za dnevne događaje: obilježavanje dopisnica (protupravno!) mađarskim jezikom, grubo falsificiranje povijesnih činjenica na štetu Hrvata, i tome slično. Jednom riječju, umjetnički neuspjeli tekstovi (autor je to sigurno i sam naslutio, pa nije u toj maniri ni nastavio pisati)*...¹⁵⁷. W kontekście interesującego nas zagadnienia teksty te są jednakże warte uwagi przede wszystkim ze względu na nieszablonowe ujęcie tematu relacji chorwacko-węgierskich. Wszystkie przywołane dotychczas prace, w których pojawiały się motywy węgierskie, miały charakter poważny, częstokroć pisane były w tonie podniosłym, stylem wysokim, niejednokrotnie pełnym patosu. W utworach tych w głównej mierze komentowano bieżącą sytuację społeczno-polityczną bądź też opracowywano istotne wydarzenia ze wspólnej przeszłości. W przypadku powieści historycznych nigdy też nie odbiegano od konwencji, zgodnie z którą historia nie podlegała zabiegom parodystycznym, gdyż – jak zauważył Krešimir Nemec – *hrvatski se narod nikada nije mogao poigravati poviješću – povijest se uvijek poigravala njime*¹⁵⁸. Dzieła Gjalskiego – *Znanstvein heureka Mazalji Miška* oraz *Izlet Grinczinger Pál-a na Magyar tenger* – wnosily więc pewne ożywienie do pisarstwa tematyzującego szeroko pojęte interferencje węgierskie. Co więcej, podobnie jak we wcześniej wspomnianych powieściach i opowiadaniach Gjalskiego, także w tych dwóch krótkich utworach pojawił się szereg stereotypów o Węgrach (oraz madziarochach), ale ujawniających się jeszcze jaskrawiej niż w innych pracach – między innymi dzięki zastosowaniu ironii. Przyjrzymy się więc tymże opowiadaniom nieco bliżej, tak aby wskazać najbardziej sugestywne przykłady tworów imagi-nacji artystycznej.

Utwór *Znanstvein heureka Mazalji Miška* napisany został w 1896 roku i opublikowany (przypuszczalnie) w 1908 roku w 25 numerze serii wydawniczej Humoristična knjižnica. Pod tytułem został umieszczony zapisek *Savremeni fragment* jednoznacznie wskazujący, iż tekst miał mieć swą kontynuację, jednakże najprawdopodobniej (jeśli w ogóle takowa powstała) nigdy nie ukazała się drukiem – brak bowiem jakichkolwiek informacji na ten temat. *Znanstvein heureka Mazalji Miška* jest w istocie bliższy w swej konstrukcji noweli niż opowiadaniu, choć najodpowiedniejszym byłoby chyba nazwanie go rodzajem anegdoty lub humoreski. Gjalski skreślił bohaterów swego utworu w sposób wręcz karykaturalny, posługując się utrwalonymi już wówczas w chorwackiej

¹⁵⁷ M. ŠICEL: *Gjalski...*, s. 146.

¹⁵⁸ K. NEMEC: *Povijesni roman u hrvatskoj Književnosti...*, s. 39.

kulturze stereotypowymi opisami Węgrów – ich wyglądu, zachowania, języka – pojawiającymi się wcześniej na przykład w twórczości Kumičića. Główny wątek utworu skoncentrowany został wokół przyjęcia, które wydał „*velemožni*”, *gospodin Luka pl. Ferčec de Szént János (izvrstan katolik)*¹⁵⁹ w Wielki Piątek z okazji przybycia do dworu Kišgerdenci węgierskiego naukowca – *Velmožni i veleučeni gospodin Mazalji Mihael*¹⁶⁰. Ferčec jako poseł zasiadał od 1884 roku w chorwacko-węgierskim saborze, a jego prace obejmowały przede wszystkim czytanie prasy: *U letimičnu čitanju „Narodnih Novina”, u nešto dubljem zaronjivanju nosa u stranice „Agramer Zeitunga” i u dosta pozornu, dakako prestrašenu čitanju „Pester Lloyd”*¹⁶¹. Mimo pozycji, jaką cieszył się w społeczeństwie, problem stanowił dla niego język – nie posługiwał się bowiem poprawnie żadnym językiem, nawet węgierskim: [...] *nije niti jedan jezik na svijetu imao u potpunosti vlasti, jer je od prvoga djetinstva imao neku prirodjenu averziju prema gramatici*¹⁶². W czasie przyjęcia w większości słyhać było język chorwacki, gospodarz natomiast bądź to używał swej słabej węgierszczyzny, bądź też przechodził na język niemiecki. Profesor również nie znał chorwackiego, więc swoje wypowiedzi – widząc, że rozmówcy go nie rozumieją – także uzupełniał po niemiecku. Ferčec do swej posiadłości zaprosił wyłącznie prawdziwych Węgrów – mieszkańców okręgu, z którego go wybrano do saboru – którzy to co prawda mieli zmadziaryzowane nazwiska¹⁶³, ale nie posługiwali się językiem węgierskim: *Na nesreću niti jedan od ovih-ocija i -fija*¹⁶⁴ *nije znao ni jedne mađarske riječi, te su zasramljeno i pokajnički morali na zanosne i kratke usklike i pozdrave i pitanja Mazaljeva tek – prilično neduhovito kimati glavama ili uteći se u pomoć jeziku njemačkomu, da sa izrazom molbe za oproštenje priznadu, kako ne umiju i ne razumiju mađarski*¹⁶⁵. Gospodarz, obawiając się, że owi prawdziwi Węgrzy mogliby się nie pojawić na umówionej kolacji, zaprosił na nią także węgierskich urzędników pracujących na kolei i w urzędach podatkowych. Gospodarz chciał bowiem, aby naukowiec nie odczuł, że

¹⁵⁹ K.Š. GJALSKI: *Znanstvein heureka Mazalji Miška*. Zagreb: Humoristična knjižnica, 1908 [?], s. 1.

¹⁶⁰ Ibidem, s. 10.

¹⁶¹ Ibidem, s. 5.

¹⁶² Ibidem, s. 8.

¹⁶³ Posługiwanie się węgierskimi wariantami nazwisk w większości przypadków nie było własnym wyborem, ale uwarunkowały go okoliczności zewnętrzne: [...] *Vladimir Karloci, vlastelin Mikulanaca, dva sata udaljena imanja, čovjek snažna, opora glasa, nekoć strašan opozicionalac, koji se za onda nije htio pisati Karloci već Karlović, no koji je morao na dobro svoje uzeti hipoteku i dobio ju iz zemaljskih zaklada, pa se od onoga vremena prestao pisati Karlovićem i povratio se prezimenu Karloci, pišući ga sa „czy” i vjerno glasajući kod izbora za Ferčeca, kojeg nije prije mogao živa trpjeti*. Ibidem, s. 3.

¹⁶⁴ Chodzi tutaj o zmadziaryzowane nazwiska Chorwatów, kończące się na -oci, -fi: Orahoci, Karloci, Banfi.

¹⁶⁵ K.Š. GJALSKI: *Znanstvein heureka...*, s. 10.

przebywa między ludźmi innej narodowości: *Htio je sve učiniti, da osjeti sjenu sv. krune sv. Stefana i „ad oculos” mu pokazati, da Drava nije takva medja, koja bi osamstoljetnome prijateljstvu zapreka pravila*¹⁶⁶. Zmartwienia Ferčecowi przysparzał jednak fakt, iż węgierscy urzędnicy byli Żydami – czego nie dało się ukryć ze względu na ich fizjonomię – profesor Mazalji znany był natomiast jako gorliwy antysemita. Cechy fizyczne uwypuklił autor, także prezentując portret profesora: *Prošlo je do četvrt sata, dok se vrata otvoriše i na pragu osvane okrugla, niska, debela pojava, odjevena u putno sivo odjelo. Imala je ta pojava na snažnu vratu debelu okruglu glavu s posve kratko ostruženem crnom kosom, koja je duboko obrasla nisko tusto čelo, silno crveno i podsjećalo na žarku boju segedinske paprike. U tom zaduvenom licu širokih dimenzija i dobro podhranjenih obraza i dvostruka podbradka, stršio je u vis kratki četverouglasti nos, pod kojim se zafrkao tanki nalašteni brk*¹⁶⁷. Wizyta Mazaljiego nie była przypadkowa – przybył on do Zagorja w poszukiwaniu kolejnych śladów istnienia tam niegdyś węgierskiej narodowości: [...] *učeni gospodin [se – A.K.] zanima glavno za povijest madjarske narodnosti i da mu je poglavita znanstvena zadaća pronaći prostor, gdje su sve stari Madjari obitavali i što su sve osvojili bili*¹⁶⁸. Wcześniej bowiem profesor ustalił, że język węgierski jest znacznie starszy niż języki powstałe w wyniku ich pomieszania przy wieży Babel, więc nie miał wątpliwości, iż węgierskim posługiwali się już Adam i Ewa. Jeden z największych akademików węgierskich dowiódł nawet, że język węgierski był świętym językiem magów i duchownych ze Wschodu. Mazalji natomiast znalazł wiarygodne dowody świadczące o tym, iż założycielami Belgradu byli *stari Madjari*. Zachęcony tym odkryciem uczony postanowił także w Chorwacji poszukać podobnych miejsc. W wyniku przypadkowej polemiki, jaka wywiązała się między profesorem a jednym z gości – szlachcicem Šimonfim – Mazalji dostał od niego w swe ręce stary dokument (świadczący o chorwackim pochodzeniu szlachcica) napisany głągolicą po chorwacku. Mazalji, widząc pismo głągolićkie, uznał, że jest to wielkie odkrycie potwierdzające jego teorię: – *Eto vam dokaza, da je to sve bilo madjarskim narodom nastanjeno. Vi ste potomci tih Madjara. Eto – eto – ! – i on stane mahati listinom, – to je starim izvornim madjarskim pismom pisano, – pa da tu još sumnjate i dvoumite?*¹⁶⁹. O swym odkryciu profesor niezwłocznie powiadomił Węgierską Akademię Nauk, informując ją zarówno o tym, co ustalił, jak i zaobserwował podczas swojego pobytu w dworku Ferčeca: [...] *javio je učeni član dopisnik, da je našao nepobitnih dokaza, da je hrvatsko Zagorje prvobitno bilo nastanjivano Madjarima, jer – još danas gotovo svi plemići nose madjarska prezimena, jer gotovo sva gospodarska sijela imadu isto tako madjarska imena, jer je još danas sačuvana madjarska*

¹⁶⁶ Ibidem, s. 6.

¹⁶⁷ Ibidem, s. 9–10.

¹⁶⁸ Ibidem, s. 11.

¹⁶⁹ Ibidem, s. 15–16.

*narodna pjesma i madjarski ples, – a glavno, jer ima dapače na stotine starih listina, pisanih pradavnim madjarskim pismom i jezikom*¹⁷⁰.

Pomimo iż zgola inny temat pojawił się w opowiadaniu (czy, jak twierdzi Lőkös, krótkiej powieści) *Izlet Grinczinger Pál-a na Magyar tenger*, to wiele z naszkicowanych tam obrazów jest w swej wymowie zbieżnych z tymi obecnymi w uprzednio przywołanym tekście. Dotyczyło to przede wszystkim sposobu przedstawienia kwestii językowych, pochodzenia Węgrów, ich dążeń madziaryzacyjnych czy też szablonowego opisu wyglądu. Ponadto w opowiadaniu pojawiają się bezpośrednie nawiązania do tekstu *Znanstvein heureka Mazalji Miška* – jeden z bohaterów, Ferencz Delics, przywołał postać profesora Mazalji, odnajdując nowe węgierskie ślady wzdłuż chorwackiego wybrzeża: *Da je naš bezsmrtni Mazalyi Miška jošte živ – mislio sam si – taj bi bio uživao*¹⁷¹, a także odwołał się do wielkiego odkrycia dokonanego przez Mazaljiego: *A da su to naša pismena – naše magjarsko pismo – to je dokazao naš Mazalyi, a i drugi magjarski učenjaci. Oni su prvi mogli pročitati pismo, a pročitali su magjarski. Ne može dakle biti ni ma kakove sumnje!*¹⁷².

Utwór *Izlet Grinczinger Pál-a na Magyar tenger* ukazał się w Rijeci w 1902 roku, czyli w chwili, gdy Fiume (bo tak nazywają to miasto zarówno Włosi, jak i Węgrzy) znajdowało się pod panowaniem węgierskim. I to właśnie status Rijeki, a także madziaryzacja kolei stały się najważniejszymi motywami tekstu Gjalskiego. Głównym bohaterem opowiadania był *Gospodin Pavao Grinczinger – oh pardon – Grinczinger Pál*¹⁷³, który mimo wyraźnej niemieckiej proveniencji nazwiska¹⁷⁴ uważał się za potomka bohaterów, którzy wraz z Arpadem przybyli do Europy. Grinczinger reprezentował postawę skrajnie antychorwacką¹⁷⁵ oraz radykalnie narodową, węgierską. Kontestował bowiem z jednej strony wszelkie przejawy chorwackości, z drugiej zaś strony był przekonany o absolutnej wyższości narodu węgierskiego nad innymi. Swe przekonanie

¹⁷⁰ Ibidem, s. 16. Dinko Šokčević w artykule *Mađarski likovi i mađarske pojave u hrvatskoj književnosti druge polovice 19. stoljeća* podkreślił między innymi: *U toj priči Gjalski je dao satiričnu obradu istinskog događaja, jer je mađarski profesor Szabó starohrvatsku glagoljsku listinu iz benediktinske opatije u Pannonhalmi proglasio staromađarskom*. D. ŠOKČEVIĆ: *Mađarski likovi...*, s. 238.

¹⁷¹ K.Š. GJALSKI: *Znanstvein heureka...*, s. 13.

¹⁷² Ibidem, s. 15.

¹⁷³ K.Š. GJALSKI: *Izlet Grinczinger Pál-a na Magyar tenger*. Rijeka: Riečka dionička tiskara, 1902, s. 3.

¹⁷⁴ *Svoje njemačko je prezime tumačio tako, da ga je pripisivao intrigama bečke kamarile i „švabskih” beamtera, koji su za celo iz njegovog veleuvrednog prezimena ispustili slovo „y” i tako iz pravog ovejanog magjara Grinczingerja načinili naprosto Grinczingera*. Ibidem, s. 4.

¹⁷⁵ I. LÖKÖS, odnosząc się do ówczesnych (autentycznych) realiów, wspominał, iż: [...] *u to doba protukroaticizam osim u dnevnom tisku i saborskoj diskusiji, ne nalazimo, ni u djelima mađarske književnosti, ni u svakodnevnom životu, dakle Grinczinger ustvari predstavlja tek neznanat dio mađarskog društva*. IDEM: *Pristupi Gjalskom...*, s. 261.

opierał na przeświadczeniu o znacznie dłuższej obecności i tradycji węgierskiej niż miało to miejsce w przypadku innych narodów – denerwował się na europejskich filologów, którzy za węgierskimi badaczami nie chcieli uznać, że już Adam i Ewa w raju posługiwali się językiem węgierskim, przeklinał także geografów, którzy nie chcieli tak podzielić świata, aby jedną jego część nazwać *magjarorsag*, sławił natomiast swego przyjaciela, profesora Ferencza Delicsa, który udowodnił, że co najmniej dwie trzecie słów w językach Słowaków, Chorwatów i Serbów pochodzi z języka węgierskiego, a to by oznaczało, że narody, które zamieszkiwały Nizinę Panońską przed przybyciem tam Węgrów, nie potrafiły mówić i języka nauczyły się dopiero od nowych przybyszów. Profesor Delics opowiadał Grinczingerowi o swojej ostatniej wyprawie nad węgierskie morze oraz mnóstwie nowych dowodów na to, że nie tylko Rijeka, ale także cała Dalmacja były kiedyś zamieszkiwane przez Węgrów. Grinczinger był pod tak ogromnym wrażeniem słów profesora, że zdecydował, iż koniecznie musi zobaczyć *Magyar Tenger* oraz wszystkie pozostałości jeszcze z czasów Arpada rozsiane wzdłuż całego wybrzeża dalmatyńskiego. Podróż do Rijeki niemal od samego początku okazała się dla niego pasmem rozczarowań. Grinczinger był bowiem zdziwiony, że gdy na stacji kolejowej mówi, że chce pojechać nad węgierskie morze, w kasie nie wiedzą, dokąd sprzedać mu bilet, dziwił się, że kelner w wagonie restauracyjnym nie nosi węgierskiej garderoby oraz że zbliżając się do granicy na Drowie coraz częściej słychać było język chorwacki. Nie mógł również uwierzyć, że po drugiej stronie rzeki znaki nie są w barwach węgierskich, lecz chorwackich, co traktował jako zdradę ojczyzny i przyczynek do podejrzenia o rewolucję. Rosnący gniew wzbudzał w nim fakt, iż w pociągu coraz głośniejsze i częściej było słychać ludzi rozmawiających po chorwacku, na domiar złego także konduktor posługiwał się chorwackimi nazwami miast, co jego zdaniem było niezgodne z prawem: *Zakon na magjarskom tlu ne poznaje drugog službenog jezika osim magjarskog jezika*¹⁷⁶. Chwilowej ulgi doznał, słysząc na dworcu w Zagrzebiu wielu ludzi rozmawiających po węgiersku, jednakże ponownie przeżył wielkie rozczarowanie, gdy się okazało, że mundurowy nie dość że nie nosi węgierskich emblematów, to jeszcze nie zna węgierskiego: – *Dakle – javni službenik – on ne zna magjarski! Je li to moguće – je li to moguće! Gdje smo – Zar nije blage uspomene Kalman kralj osvojio Hrvatsku? Zar po tom nije dunst svakoga čovjeka, da znade jezik svoga kralja i svojih gospodara? Oh – bassama išten – i taj da je javni službenik!* Rozwścieczony Grinczinger, czując rosnące zagrożenie ze strony Chorwatów, zdecydował o zakupie broni – w tym celu wysiadł w Karlovacu, jednak tam zamiast noża kupił szynkę i salami oraz wysłał telegram, w którym opisał swą dotychczasową podróż: *Brzojavio je Rakoczy Arpada, da je počam od Drave naišao na gotovu revoluciju, Hrvati da su se očito digli proti Magjarima, svagdje su hrvatske trobojnice, nigdje*

¹⁷⁶ K.Š. GJALSKI: *Izlet Grinczinger...*, s. 21.

*se magjarski ne govori. Magjari su izvrgnuti najužasnijem progonu, nedužnom jednom putniku dogodilo se, da su ga napali, jer je magjarski razgovarao, odsjekli mu komad nosa, poderali na njem odielo i vukli ga čitav kilometar daleko po zemlji. Magjari i ne mogu više izlaziti nego oružani*¹⁷⁷. Po dotarciu do Rijeki doznał natomiast największego szoku – ani kelner, ani właściciel hotelu nie znali węgierskiego. Brak możliwości porozumienia się z Grinczingerem, jego dziwne zachowanie oraz wygląd (ubrany był w węgierski strój narodowy) sprawiły, że uznano go za szaleńca, dlatego też wezwano lekarza, który odwiózł go do szpitala psychiatrycznego: *I jadni Grinczinger Pál nije ni vidio ljubljeni svoj magyar tenger*¹⁷⁸.

Wymieniony ciąg nieprzyjemności, które spotkały prawdziwego Węgra w drodze z Budapesztu nad węgierskie morze – perłę węgierskiej korony – bezsprzecznie stanowi satyrę na rzeczywistość kreowaną przez bana Károlya Khuen-Héderváryego. Oprócz wielu przerysowanych portretów Węgrów – patriotów, powtarzanych stereotypów oraz egzemplifikowania supremacji węgierskiej, utwór ten (w gruncie rzeczy oba utwory) Gjalskiego można również traktować jako wgląd w codzienne życie Chorwatów mieszkających w Zagrzebiu, Karlovacu czy w wielonarodowościowej Rijece, albo też – jak miało to miejsce w tekście *Znanstvein heureka Mazalji Miška* – w Zagorze. Pisarz bowiem z jednej strony wskazywał na autentyczną przymusową madziaryzację, na przykład poprzez zmianę nazwisk, z drugiej natomiast strony demitologizował do pewnego stopnia powszechność posługiwania się węgierszczyzną czy wymóg jej znajomości. W opinii Istvána Lőkösa: [...] *Gjalski majstorski prikazuje i onu Hrvatsku u kojoj se, unatoč diktatorskom karakteru režima Khuen-Héderváryja, ipak normalno odigrava svakodnevi život. Sve ono što je za Grinczingerera bio znak revolucije, za stanovništvo Hrvatske je naravna stvar*¹⁷⁹.

10.

Upragniony cel podróży Grinczingerera – Rijeka – stał się jednym z symboli dziewiętnastowiecznych politycznych losów chorwacko-węgierskich oraz realiów społeczno-politycznych tamtego okresu. Status prawny miasta przez wieki stanowił jeden z punktów spornych między Chorwacją i Węgrami. Przynależność Rijeki do jednego bądź drugiego państwa miała dlań znaczenie strategiczne – ze względu na swe dogodne położenie geograficzne była jednym z najważniejszych ośrodków handlowych. Oprócz wpływów chorwackich i węgierskich Rijeka znajdowała się wówczas również w strefie oddziaływania

¹⁷⁷ Ibidem, s. 38.

¹⁷⁸ Ibidem, s. 53–54.

¹⁷⁹ I. Lőkös: *Pristupi Gjalskom...*, s. 264.

włoskiego¹⁸⁰ – tak o Rijece z czasów, gdy przebywał w niej Ivan Mažuranić oraz o dwóch dziesięcioleciach po jego wyjeździe pisał Vinko Antić: *Rijeka je onih godina bila zaista grad u kome se govorilo talijanski, koji je bio poslovní jezik luke; bila je grad u koji je putem škole prodirao i mađarski jezik; ali bila je po nacionalnom sastavu još izraziti hrvatski grad u kome se govorilo čakavskim narječjem i koji je (grad) imao uske veze sa susjednim mjestima [...]; bila je grad u kome je dvadeset godina kasnije, naime 1851, od 12.272 stanovnika bilo prema austrijskoj statistici samo 691 Talijan nasuprot 11.581 Hrvata*¹⁸¹. Efektem usytuowania w centrum osmozy kulturowej było nie tylko społeczeństwo wielokulturowe, naznaczone mozaiką języków, wartości cywilizacyjnych, idei, ale także dążeniem poszczególnych narodowości do uzyskania jak największej kontroli nad miastem. Wielokrotnie zmianie ulegało zwierzchnictwo nad Rijeką – oscylowało ono między rządami chorwackimi a austriackimi oraz później węgierskimi, poza tym przez pewien czas była pod władzą francuską, gdy stała się częścią Prowincji Iliryskich. Obecność śladów wszystkich wieloletnich adwersarzy – między innymi w sztuce, architekturze czy literaturze – jest rzeczą oczywistą, a mnogość takowych przykładów jedynie potwierdza złożoną przeszłość miasta.

W okresie chorwackiej dynastii narodowej podlegało ono bezpośrednio Chorwacji, od XII wieku znajdowało się pod panowaniem hrabiów Devinskih, Karyntii, a następnie Krajiny. W połowie XIV stulecia Rijeka przeszła w ręce książąt Frankopanów, a od 1475 roku testamentalnie znalazła się we władaniu Habsburgów. Po klęsce Zrinskih i Frankopanów utworzono tam tak zwane Austriackie Przemyśle. Przełomowe znaczenie dla rozwoju gospodarczego miasta miały decyzje powzięte przez Karola VI Habsburga, który dla osłabienia pozycji weneckiej najpierw ogłosił wolną żeglugę na Morzu Adriatyckim, zaś następnie w 1719 roku ustanowił Rijekę i Triest wolnymi miastami – portami. Bardzo szybko Triest rozwinął się do poziomu najważniejszego centrum gospodarczego – w drugiej połowie XVIII wieku przez port ten przechodziła jedna czwarta obrotu handlowego całej monarchii¹⁸². W przypadku Rijeki druga połowa XVIII wieku oraz XIX stulecie naznaczone były oprócz niewątpliwego wzrostu pozycji gospodarczej także narastającym sporem o status miasta. W 1776 roku Maria Teresa w jednym ze swych patentów ogłosiła inkorporację Rijeki do Królestwa Chorwacji oraz w związku z tym utworzenie siódmej żupanii, severinskiej. Jednocześnie: *cesarzowa wyraziła życzenie, aby port nadal pozostał wolny w interesie handlu morskiego. Wówczas to przedstawiciel rządu chorwackiego Nikola Škrlec w porozumieniu z żupanem severinskim Józefem*

¹⁸⁰ W XIX wieku dyferencjacja narodowościowa mieszkańców Rijeki była bardzo wysoka – oprócz Chorwatów, Węgrów i Włochów w mieście była także spora liczba Niemców, Austriaków, Słoweńców, Żydów, a nawet Polaków i Anglików.

¹⁸¹ V. ANTIĆ: *Pisci, Rijeka, zavičaj...*, s. 69.

¹⁸² Por. W. FELCZAK, T. WASILEWSKI: *Historia Jugosławii...*, s. 236.

*Majláthem (Węgrem) wystąpił z prośbą do cesarzowej, aby „miasto Rijeka z portem nadal było uważane jako oddzielne ciało przyłączone do świętej Korony Królestwa Węgierskiego” („separatum sacra regni Hungariae coronae adnexum corpus”). W następstwie tej deklaracji Maria Teresa specjalnym dyplomem ustanowiła autonomię Rijeki¹⁸³. Mimo to formalnie miasto nie zostało wydzielone z Królestwa Chorwacji, jednak znalazło się pod zwierzchnictwem węgierskim, co dało asumpt Madziarom do przyjęcia stanowiska, że Rijeka została im przez królową podarowana, co za tym idzie, jest ona częścią Węgier. Spór prawny, jaki się wówczas wywiązał, trwał *de facto* do końca pierwszej wojny światowej, a jednym z jego punktów kulminacyjnych była kwestia zapisu znajdującego się w ugodzie chorwacko-węgierskiej zawartej w 1868 roku.*

Jednym z problemów najszerzej dyskutowanych w czasie negocjacji poprzedzających ugodę był właśnie status przynależności Rijeki – Chorwaci nie chcieli zrezygnować z walki o Rijekę i Medjumurje, natomiast Węgrzy nie zamierzali im w tej sprawie ustępować. Zdaniem Antoniego Gیزی: *Podsumowując efekty rozmów z 1866 roku, trzeba stwierdzić, że strona chorwacka była w nich stroną zupełnie przegraną, co wynikało stąd, że upierając się przy programie terytorialnym, zwłaszcza w odniesieniu do Rijeki i Medjumurja, Chorwaci zaprzepaścili wtedy okazję uzyskania węgierskiej akceptacji swych aspiracji autonomicznych¹⁸⁴. Obstawanie przez obie strony przy swoich stanowiskach sprawiło, że nie osiągnięto w kwestii Rijeki porozumienia – taki też zapis znalazł się w oryginalnym tekście ugody. 24 września chorwacki sabor bez żadnych zmian zatwierdził tekst ugody, po czym, chcąc potwierdzić prawną przynależność miasta do Trójjedynego Królestwa Chorwacji, Sławonii i Dalmacji, zwrócił się do króla Franciszka Józefa I, a władca zaaprobował dokument przedstawiony mu przez Chorwatów. Na etapie parlamentarnego zatwierdzania treści ugody przez Węgrów – 28 września – Węgrzy zmienili pierwotną wersję tekstu, ustanawiając, iż Rijeka wraz z portem i obwodem należą do Królestwa Węgierskiego, dlatego też niezwłocznie muszą być do niego dołączone. Węgierski premier Gyula Andrásy przedstawił królowi swoją wersję historycznego paragrafu 66, głoszącego że: *U smislu priašnjega paragrafa priznavaju se kao k teritoriu kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije spadajuće: 1. Sve ono zemljište koje sada skupa s-gradom i kotarom bakarskim spada k-županii riečkoj, s-izuzetjem grada i kotora riečkog, koji grad, luka i kotar sačinjavaju posebno s-ugarskom krunom spojeno tielo* („separatum sacra regni coronae adnexum corpus”) i glede kojega kao takova, posebne autonomije i na nju protežućih se zakonodavnih i upravnih odnošajah uređenja, imat će se putem odborskih razpravah, između sabora kraljevine ugarske i sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rieke obće sporazumljenje po-*

¹⁸³ Ibidem, s. 242.

¹⁸⁴ A. GIZA: *Narodowe i polityczne dążenia...*, s. 126.

stići¹⁸⁵, jednocześnie stawiając ultimatum, że tylko pod tym warunkiem Węgry zgodzą się zawrzeć ugodę. Franciszek Józef przystał na ich żądanie i podpisał także węgierską modyfikację dokumentu, co oznaczało, że król nadał moc prawną dwóm różnie brzmiącym dokumentom. Premier Andrassy, chcąc jednak uniknąć ponownej dyskusji w parlamencie na temat treści ugody, musiał ujednolicić węgierski i chorwacki wariant tekstu i w tym celu posunął się do fałszerstwa: *Da bi se hrvatski izvornik izjednačio s ugarskim, potrebno je bilo ponovno prepisati cijeli hrvatski tekst Nagodbe. To se trebalo obaviti u Hrvatskoj kancelariji u Beču. No, kako se Mađarima osobito žurilo, Eduard Jelačić, tadašnji potkancelar u Hrvatskoj kancelariji, predložio je da se ne prepisuje sve iznova, već da se naprosto preko ranijega teksta koji se odnosio na Rijeku, nalijepi papirić. Na tome je papiriću trebalo napisati prijevod ugarske formulacije toga dijela Nagodbe. Prijedlog potkancelara je prihvaćen – Stanko Bogut, činovnik u kancelariji, priljepio je papirić preko staroga teksta, a onda napisao novi*¹⁸⁶. W ten sposób powstała słynna *Riječka krpica*¹⁸⁷, która nie dość że nie rozwiązała sytuacji pomiędzy oboma krajami, to jeszcze znacząco przyczyniła się do eskalacji konfliktu w wyniku nasilających się działań madziaryzacyjnych. Węgrzy natomiast osiągnęli swój cel – uzyskali dostęp do morza, otrzymali mityczne – chociażby w oczach bohatera opowiadania Gjalskiego – *Magyar Tengere*. Wobec braku możliwości całkowitego rozwiązania problemu Rijeki, strona chorwacka proponowała odłożenie tej kwestii na czas późniejszy, efektem czego było ustanowienie przez sejm węgierski

¹⁸⁵ M. POLIĆ: „Riječka krpica” 1868. godine i uvjeti za njezino naljepljivanje na Hrvatsko-ugarsku nagodbu. „Rijeka” 2010, br. 1, s. 79.

¹⁸⁶ Ibidem, s. 78.

¹⁸⁷ *Riječka je krpica papirić dug 227 milimetara, a širok 98 milimetara. Tekst na njemu ispi-san je zbijenijim rukopisom od ostalih dijelova Nagodbe, a razlika je i u tom što je ostali tekst Nagodbe – onaj iza Krpice – uvučen unutra. Inače, očito je da se pisac ostaloga teksta Nagodbe trudio da slova i riječi ispadnu što ljepše oblikovani. Međutim, u tekstu se nalazi veliki broj različitih grešaka, što govori i o brzini kojom je tekst pisan i o površnosti koja je zbog toga morala nastati* (Ibidem, s. 79). Fakt fałszerstwa tekstu ugody, pomimo wielu naocznych sygnałów świadczących o nieoryginalności tekstu, wyszedł ostatecznie na jaw dopiero w latach osiemdziesiątych XIX wieku. Do tejże sytuacji odniósł się w jednej ze swych mów wygłoszonych w saborze (24 lipca 1894 roku) literat, poseł Partii Prawa – Eugen KUMIČIĆ: *U mjesecu srpnju god. 1881. jasno je neoborivo dokazano u ovom Saboru, da je § 66. vašeg nagodbenoga zakona falsifikat. Na temelju tog falsifikata ima se riješiti vaš provizorij. Vaš provizorij temelji se dakle na tom falsifikatu! Mi imamo drugo pravo na Rijeku: pravo, koje se da ni odljepiti ni priljepiti ni krpiti; pravo neotuđivo i vječno, upisano u božjih i prirodnih zakonih. Mi ćemo se toga našega prava držati, a vi se držite krpice! Nikada ne bismo svršili kada bismo mi htjeli nabrajati sva historička naša prava na Rijeku [...]. Gospodo! Rijeka nam je otrgnuta od domovine isto tako ako što su otrgnuti i drugi dijelovi naše domovine. Nesreća bi bila da nam ih je neprijatelj osvojio oružjem, ali je drukuje. Oni koji su predali Rijeku Mađarom, porinuli su svoju domovinu u nedoglednu nesreću. Već gubitak same Rijeke strašan je udarac po nas; ali posljedice tog gubitka kako su tek užasne!* IDEM: Govori. Ur. D. JELČIĆ. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994, s. 120–123.

w 1870 roku Prowizorium. Na mocy tej decyzji Węgrzy wyznaczyli gubernatora miasta zależnego od rządu centralnego. Sabor chorwacki potwierdził decyzję Budapesztu, mając nadzieję, iż uda się do całej sprawy niedługo powrócić. Ostatecznie *status quo* utrzymał się aż do końca istnienia dualistycznej monarchii austro-węgierskiej.

Wraz z wyznaczeniem przez rząd węgierski gubernatora Rijeki rozpoczęła się systematyczna madziaryzacja nie tylko samego miasta, ale przede wszystkim żeglugi i floty handlowej. W 1908 roku w Zagrzebiu ukazała się krótka broszura nieznanego autora (na pierwszej stronie publikacji widnieje jedynie adnotacja: *Napisao pl. K.*) opisująca działania zmierzające do zwiększenia roli i zakresu wpływów węgierskich – *Magjarizacija u Hrvatskoj*. W drugiej części opracowania – *Magjarizacija hrvatske obale i hrvatskog pomorstva* – jak zaznaczył autor – przedstawiono: *Sve pojave i sva nastojanja Magjara, kojima idu ovi, za sistematsku magjarizaciju naše morske obale, našeg pomorstva, našeg parobrodarstva. Ova magjarizacija dobiva hrane i podpore od čitavog magjarskog javnog društva, a podupira ga najizdašnije t. zv. ugarsko-hrvatska vlada sa novcem. Dakle i sa novcem ubranim i od hrvatskih porezovnika*¹⁸⁸. Węgrzy przede wszystkim dążyli do zacieśnienia współpracy z Włochami¹⁸⁹ oraz ograniczenia działalności chorwackiej wszędzie tam, gdzie to tylko było możliwe. Jednym z pierwszych narzędzi stosowanych do madziaryzacji było przede wszystkim likwidowanie chorwackich szkół (lub przenoszenie ich na obrzeża miasta) i instytucji oraz systematyczne otwieranie szkół węgiersko-włoskich. Wprowadzaniem masowej węgierskiej edukacji – w krótkim czasie w Rijecie i okolicach utworzono 16 szkół niższych i średnich – rozpoczęła się – parafrazując słowa z broszury – *sztuczna produkcja przemysłowa Węgrów i węgierskości*¹⁹⁰.

Najwięcej uwagi poświęcono w broszurze madziaryzacji żeglugi i marynarki handlowej. Zgodnie z zarządzeniem rządu węgierskiego wydanym w 1902 roku wszyscy urzędnicy i pracownicy żeglugi zobowiązani byli do nauczenia się języka węgierskiego (w połowie 1903 roku przeprowadzono nawet testy sprawdzające znajomość języka). Głównym celem było jednakże stworzenie węgierskiej floty, gdyż uznano, że bez węgierskiej marynarki handlowej oraz węgierskich marynarzy nie będzie można mówić o istnieniu węgierskiego wybrzeża – *Magyar tengerpart*. Aby to osiągnąć, założono szkołę morską pod-

¹⁸⁸ Pl. K.: *Magjarizacija u Hrvatskoj*. Zagreb, [s.n.], 1908, s. 18.

¹⁸⁹ Zgodna współpraca Węgrów i Włochów nie trwała długo – pierwszy konflikt zrodził się pomiędzy nimi już w 1895 roku, gdy władze węgierskie chciały zlikwidować tak zwany statut rijecki (chorw. *riječki statut*), który gwarantował miastu Rijeka sporą autonomię. Zgodnie ze statutem językiem obowiązującym w handlu był włoski, co dla Włochów zamieszkujących Rijekę było rodzajem gwarancji oraz ochrony przed inwazją madziaryzacji ze strony rządu węgierskiego i podlegającego mu gubernatora. Por. ibidem, s. 22.

¹⁹⁰ Por. więcej: ibidem, s. 20–22.

niesioną od razu do rangi akademii. W pierwszym roku (1904/1905) uczęszczało do szkoły 16 adeptów, natomiast roczne nakłady finansowe przeznaczane na placówkę były wyższe niż środki, którymi dysponowało łącznie 5 pozostałych szkół w monarchii. W roku 1906 utworzono towarzystwo mające promować węgierską żeglugę, a także rozpoczęto akcję zbierania środków finansowych na budowę węgierskiego statku szkolnego (chorw. *magjarski školski brod*). Akcja ta zyskała poparcie władz węgierskich, które wydały zarządzenie o wsparciu budowy takiego okrętu. Ponadto założono wspólnotę morską, której celem było między innymi zainteresowanie mieszkańców kraju kwestiami żeglugi morskiej, rozwoju wszystkich jej gałęzi – handlowej czy wojennej – a także popularyzowanie marynarki wśród młodzieży poprzez gwarantowanie jej wsparcia finansowego, gdyby chcieli się kształcić w tym kierunku. Zdaniem autora broszury plany węgierskie sięgały również poza Rijekę: *Magjari sustavno idu za ciljem magjarizacije ne samo pomorstva i parobrodarstva već i hrvatske obale*¹⁹¹. Widząc przeprowadzone do tej pory działania Węgrów zmierzające do całkowitego unarodowienia Rijeki i żeglugi handlowej oraz obawiając się kolejnych poczynań Budapesztu, autor na końcu swej pracy umieścił swoiste ostrzeżenie i apel skierowany do Chorwatów: *Poslije svega toga nije suvišno, ako sve hrvatske rodoljube upozorimo na pogibelj koja nam se od strane Magjara na našoj morskoj obali sprema. Ne radi se tuj više o pitanju o sjedinjenju hrvatskih zemalja, već o samoobrani za eksistenciju proti pomenutoj pogibelj i invazije Magjara na naše more. Tuj nam je ugrožena eksistencija sa 2 strane, sa sjevera od Magjara i sa zapada od „Magyar Tenger part-a”. Dakle Hrvati na oprez!*¹⁹².

Jasno ukierunkowany przekaz autora broszury nie pozostawiał wątpliwości co do jego stanowiska względem polityki węgierskiej. Z chorwackiego punktu widzenia działania prowadzone na terenie Rijeki – portu i miasta – stanowiły ogromne zagrożenie dla społeczności chorwackiej, możliwości jej rozwoju i funkcjonowania. Wzrost znaczenia węgierskiego oraz włoskiego przy wsparciu, jakie otrzymywały obie narodowości ze strony swoich rządów, sprawił jednak, że port rijecki w krótkim czasie zyskał status najważniejszego portu eksportowego węgierskich produktów rolniczych i przemysłowych w całej monarchii. Co za tym idzie, miasto ewoluowało zarówno pod względem społecznym, jak i gospodarczym w bardzo szybkim tempie, stając się na początku XX wieku rozwiniętym ośrodkiem przemysłowym. Wraz z rozkwitem gospodarczo-handlowo-przemysłowym Rijeki znacząco wzrosła także liczba jej mieszkańców. Tuż po zawarciu ugody – w 1869 roku – Rijeka (i jej okolice zarządzane przez Węgrów) liczyła 17 884 mieszkańców, w 1890 roku było to już 30 130 osób, natomiast w roku 1910 miasto zamieszkiwało 49 608 osób. Wśród nich

¹⁹¹ Ibidem, s. 31.

¹⁹² Ibidem, s. 32.

najliczniejszą grupę narodowościową stanowili Włosi (około 23 280), Chorwaci (15 731), Słoweńcy (3 937), Węgrzy (3 619) oraz Niemcy (2 476)¹⁹³.

11.

Odległość ponad pięciuset kilometrów, dzieląca stolicę Królestwa Węgierskiego od Rijeki, była sporą przeszkodą w stworzeniu z tego portu głównego węgierskiego ośrodka przemysłowo-handlowo-gospodarczego. Tym samym wraz z rozwojem kolejnictwa na terytorium monarchii habsburskiej pojawiła się koncepcja połączenia późniejszego Budapesztu¹⁹⁴ z *Litorale Hungarica*. Pierwsze dyskusje w tej kwestii toczyły się w węgierskim parlamencie już w latach trzydziestych i czterdziestych XIX wieku. W początkowych planach determinacja, aby umożliwić Węgrom bezpośrednie wyjście na morze, była na tyle duża, że chciano na trasie kolejowej pominąć nawet Zagrzeb. Kolejne projekty przewidywały co prawda włączenie do sieci żelaznych dróg także Vukovaru, Sisaka czy Karlovaca, jednakże jednym z największych problemów okazały się bariery geograficzno-przyrodnicze. Konsekwencje wydarzeń z lat 1848–1849 i ponowne włączenie Rijeki pod zwierzchnictwo chorwackie wstrzymało na dwa dziesięciolecia węgierskie plany. Rozwój kolejnictwa na terenie Cesarstwa Austriackiego postępował znacznie szybciej – za początek budowy kolei uznaje się tamże rok 1828 i oddanie do użytku pierwszej części trasy Budziejowice–Linz (niem. Budweis–Linz), czyli Budziejowice–Kerschbaum. Prymarnym celem władz austriackich było natomiast połączenie północnych części monarchii (Wiednia i Pesztu) z jej południowymi krańcami, przy czym punkt strategiczny stanowił port w Trieście. Pierwszy odcinek austriackiej trasy w stronę morza – Wiedeń–Celje – został otwarty w 1846 roku, zaś drugi jej etap – Celje–Triest – w roku 1857. Niedługo później, bo w 1860 roku, doszło do połączenia dwóch stolic monarchii, a wybudowana wówczas linia Pragersko–Peszt przez Čakovec była pierwszą trasą kolejową przebiegającą przez terytorium Chorwacji. W 1862 roku została uruchomiona linia kolejowa obejmująca już większą część chorwackich obszarów, czyli Zidani Most–Zagrzeb–Sisak, a trzy lata później powstało połączenie między Zagrzebiem i Karlovacem. Po zawarciu ugody chorwacko-węgierskiej powróciła natomiast kwestia skomunikowania węgierskiej stolicy z Rijeką. W 1870 roku otwarty został jeden z najważniejszych odcinków linii zmierzającej w kierunku wybrzeża – Zákány

¹⁹³ Dane dotyczące przynależności narodowej pochodzą z ostatniego austro-węgierskiego spisu ludności przeprowadzonego w 1910 roku; kryterium przyporządkowania do danej narodowości stanowił język. Cyt. za: D. PATAFTA: *Promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva grada Rijeke od 1918. do 1924. godine*. „Časopis za suvremenu povijest” 2004, br. 2, s. 684–685.

¹⁹⁴ Budapeszt powstał formalnie w 1873 roku z połączenia Budy, Óbudy oraz Pesztu.

(chorw. Zakon/Žakanj) (Peszt)–Zagrzeb (tak zwana *žakanjska pruga*), natomiast w 1873 roku udało się ukończyć budowę całej trasy Budapeszt–Rijeka, uzupełniając ją o brakujące połączenie na linii Karlovac–Rijeka. Chorwacka strona nie była jednakże zadowolona z rozbudowy przez Węgry kolei na swoim terytorium; co prawda, z jednej strony przyczyniała się ona do rozrostu tych miast, przez które linia kolejowa przebiegała, z drugiej zaś strony powodowała znaczne ubożenie miast i wsi, które znalazły się poza jej zasięgiem¹⁹⁵. Węgrzy nie potrafili jednak zrozumieć niezadowolenia Chorwacji, gdyż ogromne nakłady finansowe poniesione przez Królestwo Węgierskie miały przynieść większą korzyść właśnie Zagrzebiowi niż Pesztowi¹⁹⁶ – w jednym z artykułów opublikowanych w 1874 roku w piśmie „Narodne novine” czytamy: *Izmjeriv naročito duljinu prugah, što su od godine 1868. sagradjene u Ugarskoj i Hrvatskoj, naći će se razmjer po Hrvatsku povoljniji. Pored željeznice od Žakanja do Zagreba, mi Vam sagradismo i prugu od Karlovaca do Rieku, koja nas sama stoji preko dvadeste milijunah, pa ipak Vi ste jošte tužite, da od našega državnoga zajedništva slabu imate korist. Vi ste zaista narod vrlo nezahvalan*¹⁹⁷.

Po powstaniu monarchii dualistycznej za budowę kolei na terytorium chorwackim w znacznej mierze odpowiedzialne były Węgierskie Królewskie

¹⁹⁵ Sytuacja ta dotyczyła na przykład Senja. Pierwszy koncept budowy tamtejszych kolei pojawił się już w 1829 roku, kiedy to inżynier do spraw budownictwa dróg major Kajetan Knežić przedstawił projekt połączenia siecią drogowo-kolejową Sisaka i Senja, jednak plan ten wielokrotnie zmieniano i odkładano w czasie. Już w 1868 roku podczas posiedzenia saboru chorwackiego przedstawiciele Senja zwracali uwagę na destrukcyjne konsekwencje budowy pierwszej chorwackiej linii kolejowej dla ich miasta: *Otkako se željezna pruga iz Zidanog Mosta u Sisak otvori, propadne negdašnje toli znamenita trgovina senjska tako, da joj skoro traga ne ostade, preuze bo ne samo senjsku, već cijeloga primorja jadransko-hrvatskoga trgovinu željezna pruga vodeća u Trst; namjesto dakle blagostanja negdašnjega zavlada teško siromaštvo* (Cyt. za: M. MIRKOVIĆ: *Predgovor*. U: J. GORNIČIĆ-BRDOVAČKI: *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine: građenje, organizacija i financijski odnosi*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952, s. V). Sytuacja uległa znacznemu pogorszeniu w efekcie połączenia Karlovaca z portem w Rijece – zahamowało to całkowicie rozwój ważnego przecież wcześniej portu i ośrodka handlowego. Konsekwencje takiego biegu zdarzeń doprowadziły do upadku miasta oraz społeczeństwa je zamieszkującego. Motyw ten znalazł swą literacką realizację w dziele Vjenceslava Novaka *Posljednji Stipančići* (1899). Por. np. M. KOLAR: *Senjska željeznica*. „Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu” 1999, br. 1, s. 247–284.

¹⁹⁶ Por. H. BUNIJEVAC: *Izgradnja pruge Zidani Most – Zagreb – Sisak za početak razvoja zagrebačkoga željezničkoga čvorišta*. U: *140 godina željeznice u Zagrebu: (1862–2002): zbornik znanstvenog skupa*. Ur. M. SLUKAN ALTIĆ. Zagreb: Hrvatske željeznice: Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, 2003, s. 21–29; D. FELTAR: *Historijsko-geografsko značenje pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. U: *140 godina željeznice...*, s. 30–43; M. KOLAR: *Uključivanje Zagreba u željezničku mrežu Europe 1862. godine*. U: *140 godina željeznice...*, s. 7–20.

¹⁹⁷ Cyt. za: S. LAJNERT: *Ustroj željeznica u Hrvatskoj od Austro-Ugarske do danas*. Zagreb: Hrvatske željeznice, 2003, s. 26.

Koleje Państwowe, czyli legendarny wręcz MÁV – Magyar Királyi Államvasutak – (chorw. Kraljevske ugarske državne željeznice) funkcjonujący później (między innymi w wielu utworach literackich) jako symbol węgierskich dążeń supremacyjnych. Polityka kolejowa stała się jednym z głównych i zarazem najsugestywniejszych narzędzi madziaryzacyjnych wykorzystywanych na terenach Chorwacji w drugiej połowie XIX wieku oraz w pierwszym dziesięcioleciu wieku XX. Po wybudowaniu kolejnych linii kolejowych władze węgierskie zaczęły bowiem postępować zgodnie ze zdaniem wypowiedzianym przez hrabiego Istvána Széchenyiego już w 1848 roku podczas prac sejmowych nad prawem kolejowym: *Ki é a vasút az é az ország* (chorw. *Čija je željeznica, njegova je i zemlja*; pol. *Czyja jest kolej, tego i ziemia*). Poczynania Budapesztu w myśl tejże maksymy odbijały się zarówno na sytuacji całego kraju (przede wszystkim jego gospodarki), jak i na codziennym życiu pojedynczych obywateli; w przywoływanej już broszurze *Magjarizacija u Hrvatskoj* jej autor stwierdził: [...] *tko u Hrvatskoj vlada sa željeznicom, vlada i sa našim prometno-gospodarskim razvitkom, pače i sa čitavom našom izvoznom i uvoznom trgovinom – te, da odlučuje i sa našom privrednom eksistencijom*¹⁹⁸. Węgierska administracja kolejami najbardziej dawała się we znaki chorwackim pracownikom kolei oraz ich zwykłym użytkownikom. Systematycznie bowiem wprowadzano przepisy zobowiązujące zatrudnionych na kolejach do posługiwania się językiem węgierskim – od 1875 roku wszyscy niewęgierscy urzędnicy musieli wykazywać się znajomością węgierszczyzny, w przeciwnym razie byli oni zwalniani ze służby. Dotyczyło to sporego odsetka Chorwatów, którzy bądź to nie chcieli, bądź też nie potrafili nauczyć się języka Madziarów. Władze węgierskie umożliwiały chorwackim kolejarzom naukę języka węgierskiego oraz edukację dzieci pracowników kolei w węgierskich szkołach, licząc na ich szybką asymilację; w placówkach tych językiem nauczania była węgierszczyzna – w 1890 roku otwarto szkołę w Moravicach, w 1894 roku w Brodzie, Vinkovcach oraz Zemunie, w roku 1896 w Zagrzebiu, a w 1897 roku w Osijeku¹⁹⁹. Pracownikom kolei proponowano także zmianę imion i nazwisk na węgierskie, choć – jak zaznaczono w odpowiednim zarządzeniu – nie było to obowiązkowe.

Problem hungaryzacji danych personalnych posłużył Živko Berticiowi jako tworzywo fabularne satyrycznego opowiadania – *Oszlics Szilárd i njegov certifikat iliti jedan sasvim obični događaj na željeznici*. Utwór po raz pierwszy ukazał się w 1903 roku w piśmie Stjepana Radicia „Hrvatska misao”, choć najczęściej odnotowywuje się jego drugie wydanie z roku 1911. Bertić w czasie swego życia, przypadającego na lata 1875–1938, był jako twórca literacki

¹⁹⁸ Pl. K.: *Magjarizacija u Hrvatskoj*..., s. 2.

¹⁹⁹ Por. Z. HAJDÚ: *Rijeka Drava kao administrativna i politička granica*. „Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša” 2011, br. 7, s. 74.

niemal niedostrzegany. Okres jego działalności artystycznej można podzielić na dwie części – pierwszy przypadł na przełom XIX i XX wieku, drugi zaś objął 15 ostatnich lat jego życia. Przez długi czas uważano, że dorobek pozostawiony przez pisarza był niezwykle skromny, jednakże za sprawą badań Miroslava Šicela i Miroslava Vaupoticia prowadzonych od lat sześćdziesiątych do lat osiemdziesiątych XX wieku wiadomo, że Bertić pozostawił po sobie wiele tekstów o charakterze autobiograficznym, polemik, felietonów, szkiców, opowiadań, humoresk i satyr (wówczas skatalogowano 68 jednostek bibliograficznych). Dopiero wtedy zaczęto opracowywać te utwory i poddawać je krytycznej analizie. Pisarz był również aktywny na polu politycznym – jako uczestnik protestów studentów podczas wizyty cesarza Franciszka Józefa z okazji otwarcia Chorwackiego Teatru Narodowego, został relegowany z uczelni i studia kontynuował w Pradze. Po powrocie do kraju pracował jako prawnik w Zemunie, ale także ponownie włączył się w działalność polityczną – zapisał się na kartach historii jako jeden z wyróżniających się członków Koalicji chorwacko-serbskiej.

W utworze *Oszlics Szilárd i njegov certifikat iliti jedan sasvim obični događaj na željeznici* Bertić przedstawił historię dyrektora gimnazjum – Konstantina Oslicia – *dobrego Chorwata i gorącego patrioty* – występującego w opowiadaniu jako *Szilárd Oszlics*. Decyzja o zmianie imienia i nazwiska na węgierskie wynikała z pobudek pragmatycznych – dzięki zmadziaryzowaniu personaliów Osliciowi, jako urzędnikowi państwowemu, przysługiwała pięćdziesięcioprocentowa zniżka na przejazdy koleją. Zmystyfikowana tożsamość Chorwata poza korzyścią finansową, przysparzała mu jednak wyłącznie problemów. Pracownicy kolei, uważając, że Szilárd jest Węgrem, zwracali się do niego po węgiersku, jednak on nie był w stanie im nic odpowiedzieć, gdyż nie znał tego języka. Miał więc problem chociażby z zakupem biletów (często posługiwał się wtedy językiem niemieckim), nigdy też nie był pewien, czy wsiada do odpowiedniego pociągu albo wagonu, a co się okazało brzemienne w skutkach – nie rozumiał, co było pisane w dokumentach, którymi się posługiwał. I właśnie ten fakt stał się źródłem jego kłopotów podczas opisanej przez Berticia podróży. Z racji pełnionej przez Szilárda Oszlicsa funkcji został on wydelegowany na pogrzeb węgierskiego dygnitarza, zaufanego współpracownika bana, choć sytuacja ta była dla niego podwójnie nieprzyjemna: *Teško je bilo Oszlicsu. Morao je od svoje plaće koja iznosi čitavih devedeset kruna na mjesec dati pet kruna za vijenac i deputaciju, a k tomu još ići na pokop madžaronu*²⁰⁰. Na domiar złego w drodze powrotnej doszło do bardzo przykrego dla pasażera incydentu: Konstantin podczas kontroli biletowej początkowo zupełnie ignorował pytania konduktora, a gdy zorientował się, że sprawa robi się poważna, próbował kon-

²⁰⁰ Ž. BERTIĆ: *Oszlics Szilárd i njegov certifikat iliti jedan sasvim obični događaj na željeznici*. U: IDEM: *Izbor iz djela*. Priř. S. MARIJANOVIĆ. Vinkovci: Riječ, 2000, s. 146.

wersować z urzędnikiem kolei po niemiecku; w rezultacie zirytowany Węgier stwierdził nieważność dokumentu Oslicia, gdyż nie był on podpisany w tym miejscu, w którym powinien – *Prokleta knjižica s 13 paragrafa i koju đavo neka razumije! Tko bi znao šta ti paragrafi traže od Hrvata? Otkud da zna Hrvat da jedan od tih paragrafa i to traži da se sretan posjednik certifikata imade ne samo na prvoj stranici knjižice nego i na samoj slici vlastoručno potpisati?*²⁰¹. Węgier natychmiast powiadomił o zaistniałej sytuacji zarządcę następnej stacji, na której się pociąg zatrzymał. Początkowo starano się wyjaśnić Chorwatowi problem oraz uzmysłować mu trudne położenie, w którym się znalazł, co wywołało tylko jeszcze większy gniew dyrektora szkoły, który ostatecznie wykrzyczał przed węgierskimi urzędnikami: „*Ali ja ne znam mađarski!*” [...] „*Ja ne znam mađarski, niti moram znati mađarski u ovoj zemlji! Ovo je Hrvatska, a nije Mađarska!*”²⁰². Słowa Oslicia spotkały się z przewidywaną reakcją ze strony rozmówców – Szilárd został bowiem poturbowany i wyrzucony przed budynek, w tym czasie odjechał także jego pociąg. Oprócz fabuły opowiadania – nazywanego też polityczną satyrą czy protestem – ciekawy jego element stanowią zawarte w nim komentarze odautorskie, w tym także te o charakterze metatekstualnym. Na szczególną uwagę zasługuje ostatni z nich, w którym to Bertić zwrócił uwagę, że zdarzenie będące udziałem jego bohatera nie było w ówczesnych realiach przypadkiem odosobnionym, stąd też wynikała forma tekstu, którą wykorzystał, by o współczesnej mu rzeczywistości powiedzieć: *To nije nikakvo čudo, to je baš običan događaj. Slično se svaki dan događa. A čemu pripovijedati u lijepoj književnosti ovakve banalne događaje, čemu? [...] Pripovijedam u obliku lijepo književnosti, jer u obliku dnevnih novosti za ovo se već nitko ne zanima, a ipak je to tako važno, i treba da se znade, pogotovo kad je došao novi ban. Pripovijedam to i zato, jer ni Boga u ovaj čas nema u Hrvatskoj, da to iznese pred novoga bana [...]*²⁰³.

Pojawianie się na chorwackich dworcach oraz w chorwackich pociągach coraz większej liczby pracowników nieznających języka chorwackiego przysparzało niemałych problemów pasażerom – w większości Chorwatom – korzystającym na co dzień z usług kolei. Zagrzeb protestował przeciw takim praktykom, gdyż uznawał to za łamanie zapisu ugody, głoszącego, że językiem urzędowym obowiązującym na terytorium Chorwacji jest język chorwacki. Władze budapeszteńskie stały jednak na stanowisku, że koleje były własnością prywatną – węgierską – więc używanie na nich języka ojczystego Madziarów nie było sprzeczne z prawem. W efekcie z czasem koleje przebiegające przez chorwackie terytoria zaczęto określać mianem *węgierskich oaz* (chorw. *mađarske oaze*), które z węgierskiej perspektywy miały się stać widocznym

²⁰¹ Ibidem, s. 150.

²⁰² Ibidem, s. 157.

²⁰³ Ibidem, s. 157–158.

łącznikiem z ziemią ojczystą (głównie za sprawą posługiwania się na nich węgierszczyzną)²⁰⁴. Z chorwackiego punktu widzenia działania madziaryzacyjne na kolejach miały natomiast dwa cele: *Prvim ciljem idu zatim da pomoću pomenutih oaza spoje „Magyarország” sa „Magyartengerom” – a drugim ciljem naime namještanjem magjarskih službenika i uvađanjem magjarskih škola kane ojačati magjarski elemenat u Hrvatskoj i time pomalo izigrati i potisnuti autohtone hrvatske elemente iz naše domovine, te umnožiti broj pionira magjarske ideje u Hrvatskoj*²⁰⁵.

Za synonim praktyk węgierskich kolejarzy, których ofiarą padł też literacki Szilárd Oszlics, można uznać hasło *Egy perc!* (pol. *Jedna minuta!*) – utrwalone w chorwackiej świadomości historyczno-kulturalnej za sprawą tekstu – protestu – Mariji Jurić Zagorki. Pisarka była bowiem wzburzona zachowaniem konduktorów, którzy na jednym z dworców w Slawonii wykrzykiwali nazwy kolejnych stacji oraz wskazywali, za ile minut odjedzie następny pociąg po węgiersku (czasami po niemiecku), co w przypadku podróżnych nieznających języka obcego (wśród nich byli głównie mieszkańcy wsi i robotnicy) prowadziło do wielu pomyłek i ogromnego chaosu. Pracownicy kolei wyrzucali zbłądzonych pasażerów z wagonów, bili ich na peronach oraz obrzucali obelgami. Scenę nakreśloną przez Chorwatkę odnajdujemy również w tekście Berticia: *Napolju se kod vlaka opet otvorio nemio prizor pred očima Oszlicsevima. Narod je, uplašen samo onako kako zna biti u tuđem nemilom svijetu, navalio sad na jedna, sad na druga kola, sve u strahu da ga vlak ne ostavi, a kondukteri su ga s poznatom odvratnošću sad od jednih sad od drugih kola odbijali, prateći ih čuvenim riječima: „bolond marha...”*²⁰⁶. W reakcji na tego typu praktyki

²⁰⁴ Zoltán Hajdú – badacz zajmujący się między innymi geografą polityczną i historią polityki, związany z Centrum Studiów Regionalnych Węgierskiej Akademii Nauk w Peczú – zwraca uwagę, że perspektywa postrzegania oraz ocena zmian dokonujących się w stosunkach chorwacko-węgierskich jest w przypadku obu stron całkowicie różna. Sam zresztą, odnosząc się do dziewiętnastowiecznych węgierskich praktyk na kolejach usytuowanych na terytorium chorwackim, nazywa je *węgierską kolonizacją* oraz podkreśla najważniejszy cel budowy sieci kolejowej, czyli modernizację kraju (Por. np.: Z. HAJDÚ: *Rijeka Drava...*, s. 64–79). Faktem jest jednak, że: *od ukupno 2.018 zaposlenika u šest hrvatsko-slavonskih županija i gradu Zagrebu njih 694 imalo hrvatsku, a 1.317 ugarsku zavičajnost. Zaposlenici s cislitavskom zavičajnošću bili su zanemarivi po broju. Od ukupnog broja zaposlenika njih 1.163 (57,63%) izjasnilo se da im je hrvatski jezik materinski ili da ga znaju ili govore. Iako prema iznesenim postocima hrvatski jezik prednjači, očito je da nije bio u svakidašnjoj uporabi jer su se putnici žalili da zaposlenici s njima govore samo mađarski ili njemački jezik. Iz ovog proizlazi da su željeznice u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji krajem 1903. godine još uvijek u rukama Mađara i ugarskih zavičajnika, iako je zabilježen sve veći broj hrvatskih zavičajnika kao zaposlenika. Stoga željeznice i nadalje ostaju jako sredstvo pritiska, ali i pokušaja mađarizacije u Hrvatskoj.* L. DOBROVŠAK: *Zaposlenici na željeznicama u Hrvatskoj 1903. godine. „Časopis za suvremenu povijest” 2008, br. 2, s. 516.*

²⁰⁵ Pl. K.: *Magjarizacija u Hrvatskoj...*, s. 12–13.

²⁰⁶ Ž. BERTIĆ: *Oszlics Szilárd...*, s. 152.

Zagorka opublikowała w dzienniku „Obzor” (w numerze z 31 października 1896 roku) artykuł właśnie pod tytułem *Egy percz*. Zwróciła się w nim między innymi z apelem do chorwackich polityków: [...] *nitko ne osjeća u toj zemlji dužnost, da zaštiti ove nesretne seljake i radnike. Mađaroni se natječu kako bi bili što više na ruku potomcima Arpada, a naše hrvatske stranke se prepiru koliko je tko počinio samoljubivih djela i kome će pripasti vodstvo stranaka. A narod? Taj trpi i trpjet će. Ali gospodo pazite! Mogli biste doći do stanice, na kojoj će narod vašem opstanku zaviknuti „Egy percz”*²⁰⁷.

Marija Jurić Zagorka stała się na przełomie wieków XIX i XX jednym z najdonioślejszych głosów sprzeciwu wobec obcych wpływów warunkujących wówczas egzystencję społeczeństwa chorwackiego. Wypowiadała się zarówno przeciw polityce madziaryzacyjnej, jak i germanizacyjnej, jednakże to właśnie jej ostre wystąpienia antywęgierskie stały się dominantą wielu jej tekstów publicystycznych i literackich. Niechęć czy wręcz wrogość względem Węgier i Węgrów zrodziła się w przyszłej pisarce na bardzo wczesnym etapie jej życia. Już na pierwszych stronach biografii przyszłej pisarki i dziennikarki odnotowany został epizod świadczący o jej negatywnym stosunku do Madziarów. Dwunastoletnia Zagorka miała bowiem przywitać mową przepelnioną duchem węgierskiego patriotyzmu bana Dragutina Khuen-Héderváryego przybywającego z wizytą do posiadłości barona Gezy Raucha²⁰⁸. Zamiast tego wygłosiła ona jednak skierowany do chorwackiego bana apel, by ten bronił narodu chorwackiego przed węgierskimi ciemńyzicielami. Wizyta Khuen-Héderváryego zakończyła się politycznym skandalem – przeprowadzono między innymi śledztwo, chcąc się dowiedzieć, czyją inicjatywą było wystąpienie dziewczynki – zaś cały incydent (nazwany przez Stanko Lasicia *kulminacją naiwnego narodowo-społecznego protestu przeciwko niesprawiedliwości*²⁰⁹) odbił się bardzo negatywnie na dalszych losach Zagorki. Relacje Chorwatki z rodzicami od najwcześniejszych lat nie należały do łatwych: znacząco upraszczając okres jej dzieciństwa, można by go określić najkrócej jako nieszczęśliwy. Sytuacja z banem, która rozegrała

²⁰⁷ M. JURIĆ ZAGORKA: *Kako je bilo*. Beograd: Izdanie redakcije „Zabavnog romana” 1953, s. 14.

²⁰⁸ Zagorka urodziła się w okolicach Vrbovaca w posiadłości hrabiego Ivana Erdödyego, co sprawiło, że od pierwszych dni życia miała kontakt ze środowiskiem węgierskim. Wystarczy wspomnieć, że hrabia Erdödy i jego żona byli rodzicami chrzestnymi Marianny (bo takie imię dostała Zagorka na chrzcie). Swe dzieciństwo spędziła natomiast w majątku barona Gezy Raucha, którym to zarządzał ojciec pisarki – Ivan Jurić. Tam też po raz pierwszy zaczęła się uczyć języka węgierskiego – przyszła pisarka wraz z dziećmi barona pobierała nauki w dworku znajdującym się w oklicach Krapiny. Kontakty z węgierską szlachtą oraz węgierskimi politykami były – za sprawą właściciela majątku – dla rodziny Jurić niemal codziennością. Wystarczy wspomnieć, że baron Rauch *stajao je u uskim vezama sa samim Khuen-Héderváryjem: bili su kumovi*. Zob. S. LASIĆ: *Književni počeci Marije Jurić Zagorke (1873–1910). Uvod u monografiju*. Zagreb: Znanje, 1986, s. 16.

²⁰⁹ Por. ibidem, s. 37.

się wiosną 1885 roku, tylko te stosunki pogorszyła. W efekcie na prośbę matki przerwała ona edukację i wróciła do domu rodzinnego. Niedługo później zaaranżowano także jej ślub z czternaście lat starszym Węgrem, Andrijem Matrayem. Siedemnastoletnia Zagorka była zmuszona wyjechać z mężem do Szombathely, gdzie otrzymał on pracę jako szef tamtejszej stacji kolejowej. Zarówno pobyt na Węgrzech – pisarka wspominała Szombathely jako prowincjonalne miasteczko znajdujące się niedaleko Budapesztu – jak i związek z węgierskim urzędnikiem stanowiły jedną z najczarniejszych kart jej życiorysu. Konfrontacja z coraz radykalniejszym, nacjonalistycznie ukierunkowanym środowiskiem węgierskim oraz postawa męża – zapisał się on w jej pamięci przede wszystkim jako wielki skąpiec, który ograniczał ją nie tylko materialnie, ale także mentalnie i światopoglądowo – spowodowały tylko umocnienie się jej antagonistycznej postawy względem Madziarów. Eskalacja jej konfliktu tak z otoczeniem, jak i z Matrayem nastąpiła w 1895 roku – sprzeciwiła się ona bowiem żądaniu męża, by na łamach tamtejszej prasy potępiła zachowanie chorwackiej młodzieży, która spaliła na placu bana Jelačicia węgierską flagę. Zagorka postąpiła wręcz odwrotnie – opublikowała tekst aprobujący czyn studentów; jej działanie spotkało się jednak ze spodziewanym gniewem Węgra i stało się jednym z czynników, który przesądził o ucieczce Chorwatki do ojczyzny.

Doświadczenia węgierskie zostawiły swój wyraźny ślad na dalszym życiu i twórczości kojarzonej później przede wszystkim z Zagrzebiem pisarki. Wystarczy nadmienić, że wiele wątków z okresu spędzonego w Szombathely oraz małżeństwa z węgierskim urzędnikiem znalazło swą literacką realizację w (noszącej znamiona autobiograficznej) powieści *Kamen na cesti*²¹⁰ oraz w dwóch innych autobiograficzno-wspomnieniowych tekstach *Što je moja krivnja?* i *Kako je bilo*. Niewątpliwą korzyścią płynącą z niemal pięcioletniej emigracji na Węgrzech okazało się opanowanie na bardzo wysokim poziomie ojczystego języka męża – jak stwierdził Lasić: [...] *izvršno je naučila jezik svojih neprijatelja*²¹¹ – co w znacznym stopniu zdeterminowało dalszą karierę Zagorki. Pod koniec 1896 roku dołączyła ona do redakcji dziennika „Obzor”, z którą współpracowała przez 22 lata²¹². Początkowo pisała reportaże, później

²¹⁰ Powieść ukazywała się we fragmentach w periodyku „Ženski list” pod tytułem *Na cesti*. *Roman jedne spisateljice* kolejno w latach 1932, 1933 i 1934.

²¹¹ S. LASIĆ: *Književni počeci...*, s. 46.

²¹² W czasie swej kariery współpracowała także między innymi z pismem „Savremenik”, „Vienac”, „Trn”, „Domaće ognjište”, „Male novine”, „Jedinstvo” oraz z węgierskimi opozycyjnymi gazetami „Népszava” i „Magyarország”. Początki jej drogi dziennikarskiej nie należały jednak do łatwych, gdyż wielu redaktorów i dziennikarzy – mężczyzn – nie chciało przyjąć w swe szeregi kobiety. Rozwijająca się z biegiem lat aktywność Zagorki na polu walki o polepszenie sytuacji chorwackich kobiet – sama założyła dwa periodyki dedykowane właśnie kobietom „Ženski list” i „Hrvatica” sprawiła, że określa się ją mianem pierwszej chorwackiej feministki. – Por. np. *Novinski članci i književni tekstovi*. <http://zagorka.net/novinskii-clanci-i-književni-tekstovi/> [dostęp: 15.10.2016].

artykuły polityczne, zaś jednym z istotniejszych epizodów w jej dziennikarskiej działalności było relacjonowanie posiedzeń sejmu chorwacko-węgierskiego. Po przyjęciu w 1905 roku przez grupę chorwackich polityków reprezentowanych przez Ante Trumbicia i Frana Supilo tak zwanej Rezolucji Rijeckiej oraz analogicznej – Rezolucji Zadarskiej – uchwalonej przez przedstawicieli Niezależnej Partii Serbskiej oficjalnie powstała Koalicja chorwacko-serbska (chorw. Hrvatsko-srpska koalicija). Zjednoczone siły chorwacko-serbskie, mając wsparcie opozycyjnego stronnictwa węgierskiego, odniosły w wyborach 1906 roku wyraźne zwycięstwo. Węgierscy opozycjoniści – wbrew polityce Istvána Tiszy i jego Partii Liberalnej (węg. Szabadelvű Párt) – chcieli rewizji ugody austro-węgierskiej i przyznania pełnej niezależności Węgrom oraz rozstrzygnięcia sporu chorwacko-węgierskiego z zachowaniem równoprawności. W rezultacie koalicja ze znaczną przewagą wygrała wiosną 1906 roku wybory parlamentarne i razem z banem Pejačevićem utworzyła w Zagrzebiu nowy rząd. Chorwacka pisarka właśnie dzięki znajomości węgierszczyzny – *Osim nje nitko u toj redakciji i u Dioničkoj tiskari, kao ni u hrvatskom novinstvu uopće, nije govorio „mađarski”*²¹³ – została wysłana do budapeszteńskiego sejmu jako korespondentka, by stamtąd informować rodzimą opinię publiczną o przebiegu oraz rezultacie wspólnych posiedzeń parlamentarnych. Zagorka w autobiograficznych zapiskach często wspominała to wydarzenie, gdyż odbiło się ono szerokim echem w wielu krajach europejskich – stała się ona bowiem pierwszą chorwacką, a być może i europejską dziennikarką polityczną: *Tamo me također kako ženu nisu pustili u novinarsku ložu, ali na intervenciju vođa koalicije, predsjedništvo parlamenta odobrilo mi je ulazak u novinarsku ložu i tako se pojavim 1906. godine prvi put javno kao politički izvjestitelj u parlamentu. Dopisnici evropskih novina javljaju svojim listovima, da u novinarskoj loži u budipeštanskom parlamentu sjedi žena kao politički izvjestitelj hrvatsko-srpske koalicije, istražuju razloge mom novinarskom zvanju i bilježe to kao neku senzaciju. Profesor Masaryk [...] kazao je novinarima, da je to znak kulturnog napretka zemlje kad žena nastupa u politici*²¹⁴. Sprawozdania, komentarze i reportaże pisarki z Budapesztu były regularnie publikowane w prasie chorwackiej, węgierskiej oraz przedrukowywane przez wiele europejskich tytułów. Węgierski kurs polityczny szybko uległ jednak zmianie – koalicja węgierska wycofała się ze swych planów niepodległościowych i zawarła kolejny kompromis z Wiedniem – wobec czego Frano Supilo w 1907 roku ogłosił opuszczenie sejmu przez zrzeszone stronnictwa chorwacko-serbskie. Wówczas również pobyt Zagorki po drugiej stronie Drawy dobiegł końca.

Niezwykle bogatą część dobrobku pisarskiego Zagorki stanowią, oprócz tekstów publicystycznych, utwory beletrystyczne. Wiele dzieł autorstwa Chor-

²¹³ S. LASIĆ: *Književni počeci...*, s. 151.

²¹⁴ M. JURIĆ ZAGORKA: *Kako je bilo...*, s. 31.

watki cieszy się ogromną popularnością po dzień dzisiejszy, co sprawia, że stale pojawiają się ich kolejne wydania. Licznych wznowień doczekały się między innymi powieści historyczne, z których Zagorka słynęła, a które zaczęła tworzyć za namową biskupa Josipa Juraja Strossmayera. Zdaniem hierarchy miały one odwieść naród chorwacki od posługiwania się językiem niemieckim i czytania niemieckiej literatury, a zachęcić do sięgnięcia po rodzimą lekturę. Strossmayer widział ponadto duży potencjał w kobietach, które, poczynając od swoich małych, rodzinnych kręgów, miałyby szerzyć chorwacką świadomość narodową i w ten sposób walczyć przeciwko obcej tyranii: *Ali na žalost, svi mi znamo, kako su žene danas prema politici i svojim pravima indiferentne. [...] Zato bi ovi romani trebali da probude historijskim događajima borbenost u ženskoj duši*²¹⁵. Najstynniejszym dziełem autorki reprezentującym tę odmianę gatunkową był obszerny tom *Grička vještica*, składający się z cyklu 7 powieści: *Tajna Krvavog mosta*, *Kontesa Nera*, *Malleus maleficarum*, *Suparnica Marije Terezije* (dwie części), *Dvorska kamarila* i *Buntovnik na prijestolju*, które ukazywały się w latach 1911–1920 głównie w periodyku „Male novine”. Ograniczenia objętościowe związane z publikacją poszczególnych odcinków utworów, ale również chęć uatrakcyjnienia dzieł, tak by chętnie sięgały po nie także mniej wykształcone osoby, sprawiły, że Zagorka zdecydowała się na wprowadzenie specyficznej konstrukcji fabularnej. Powieści zostały podzielone na małe rozdziały o intrygujących tytułach, mające otwarte, pełne niedomówień i tajemnic zakończenie, którego dalszy ciąg można było poznać, czytając następny fragment. Fabuła każdej części była przesycona napięciem i dramatyzmem tak, aby trzymała odbiorcę w niepewności do ostatniego zdania. Wśród licznych powieści historycznych pozostawionych przez pisarkę odnaleźć można również te zawierające motywy węgierskie – należą do nich między innymi takie dzieła jak *Republikanci* (ukazywało się od stycznia 1914 roku do lutego 1916 w periodyku „Ilustrovani list”) i *Gordana* (publikowane od kwietnia 1933 do stycznia 1935 w piśmie „Jutarnji list”). Interesującym utworem w kontekście obecnych w nim elementów związanych z przestrzenią węgierską jest również pierwsza w ogóle powieść autorki – *Roblje*²¹⁶ (pierwodruk pojawiał się w 1899 w dzienniku „Obzor”). W całości została ona poświęcona sytuacji na kolei: problemowi posługiwania się językiem węgierskim w tej instytucji, konfliktem, do jakich dochodziło na dworcach i w pociągach między pasażerami a pracownikami kolei, czy próbom asymilacji chorwackich kolejarzy ze środowiskiem węgierskim (w tym celu między innymi wysyłano pracowników na Węgry, by tam zakładali rodziny oraz odwrotnie – delegowano węgierskich kolejarzy na tereny chorwackie, tak aby wiążąc się z Chorwatkami przyjęły one oraz ich

²¹⁵ Cyt. za: ibidem, s. 66.

²¹⁶ Powieść *Roblje* nie reprezentuje odmiany gatunkowej powieści historycznej. Utwór ten powstał zanim pisarka podjęła się pisania powieści historycznych w stylu Šenoj – Zagorka podejmuje w nim aktualny problem społeczny.

dzieci narodowość węgierską). Na Węgrzech powieść spotkała się z negatywnym odbiorem, tamtejsza krytyka, pisząc o książce, określiła Zagorkę mianem *mađarožderka* – we fragmencie z węgierskiego periodyku „Magyar Szó” czytamy: *Ovaj roman hrvatske mađarožderke ogorčava i onako neprijateljsko osjećanje mađarskog naroda prema mađarskoj vladi. Korteši na izborima čitaju ovo buntovničko štivo, a čitaju i potajice Hrvati-činovnici na željeznici. Taj roman prikazuje, da Mađari Hrvate okivaju u lance ropstva i odnarođuju ih svojem jeziku i hrvatskom duhu*²¹⁷. Pismo opublikowało później także odpowiedź autorki po to, by w jej opinii tylko potwierdzić słuszność etykiety, którą ją opatrzone.

Obecność hungariców w twórczości chorwackiej pisarki wynikała zarówno z doświadczeń osobistych, jak i okoliczności społeczno-politycznych, w których przyszło jej funkcjonować, i które w znacznym stopniu ukształtowały jej system ideowy. Opus Zagorki obfituje w szeroko rozumiane wątki węgierskie – jako dziennikarka pisała nie tylko o praktykach madziaryzacyjnych, ale także – z uwagi na prace, którymi się parała – stale komentowała wydarzenia rozgrywające się na węgierskiej scenie politycznej, przywoływała w swych utworach węgierskie postacie zaangażowane w działalność polityczną, społeczną czy literacką – *notabene* bardzo dobrze orientowała się w węgierskiej literaturze, warto wspomnieć, że mąż chciał, aby Zagorka została węgierską pisarką – a w powieściach historycznych wielokrotnie sięgała po bohaterów i wydarzenia ze wspólnej chorwacko-węgierskiej przeszłości. W tekstach Chorwatki pojawiały się również dokładne opisy węgierskich miast oraz ludzi w nich żyjących (przedstawiała nie tylko wygląd zewnętrzny Węgrów, ale także ich mentalność), w utworach tych dostrzec można ponadto wiele hungaryzmów czy wręcz całych zdań napisanych po węgiersku. Należy jednak podkreślić, że tematy węgierskie w pisarstwie Zagorki nie miały jednoznacznego charakteru. W tekstach powstałych w czasie rządów bana Khuen-Héderváryego pisarka ujawniała przede wszystkim negatywny stosunek do Węgrów – ściśle ukierunkowanej interpretacji podlegały na przykład wydarzenia zaczerpnięte z historii obu narodów (choćaby w dramacie *Evica Gupčeva*), w utworach realistycznych pojawiały się wątki madziaryzowania chorwackich postaci, narzucania obowiązku posługiwania się węgierszczyzną czy też obrazowane były tragiczne losy wielu jednostek zmuszanych do wyrzeknięcia się swoich ideałów. Punktem zwrotnym na mapie światopoglądowej pisarki był okres pobytu w Budapeszcie, wówczas dokonała ona modyfikacji swej postawy względem Madziarów. Można przypuszczać, że jedną z przyczyn takiej zmiany było rosnące uznanie dla jej pracy publicystycznej i docenienie przez węgierskie środowisko dziennikarskie. Po zerwaniu umowy z rządem węgierskim i opuszczeniu parlamentu przez koalicję chorwacko-serbską Zagorka otrzymała szereg propozycji pracy od re-

²¹⁷ Cyt. za: ibidem, s. 63.

daktorów najpoczytniejszych pism węgierskich, między innymi „Pesti Hírlap”, „Budapesti Napló” i „Pester Lloyd”. Wszystkie oferty pisarka odrzuciła, choć oferowano jej uposażenie, które zagwarantowałoby jej wysoki standard życia i z pewnością uchroniłoby ją przed nędzą jakiej doświadczyła szczególnie u jego kresu. Jej decyzja spotkała się z wielką aprobatą ze strony Frana Supila, który w liście przesłanym Chorwatce napisał: [...] *Vi ste ostali radije iza kulisa svoje domovine. Zagorčice, Vi ste muž na mjestu*²¹⁸. W dodatku z okazji dziesiątej rocznicy pracy Zagorki – w przeciwieństwie do jej macierzystej redakcji – w prasie węgierskiej uczczono to wydarzenie wieloma pochlebnymi artykułami. W cytowanej przez dziennikarkę „Obzoru” węgierskiej gazecie „Az Est” napisano: [...] *hrvatski novinari slave neobičnu slavu kakove mi Mađari na žalost ne možemo slaviti. Njihova jedina novinarka, suradnica političkog lista, služi već deset godina u redakciji. Mi se na to ne bi osvrnuli, da je nismo upoznali u našem parlamentu, gdje je bila najpoštovaniji član stranih izvjestitelja. Svi smo se divili njezinoj ustrajnosti, spretnosti, brzini i lakoći, kojom je obavljala sama samcata cijeli posao izvješćivanja. [...] Mi smo [...] divili se njenom žarkom rodoljublju. Da je nama takove žene, takove rodoljupke, koja znade ne samo osjećati, nego i raditi za svoj narod. Može li se slomiti narod, koji imade ovakvih žena?*²¹⁹. W tekstach stworzonych przez Zagorkę w czasie pracy w Budapeszcie oraz już po powrocie do Chorwacji sąsiedni naród był niejednokrotnie postrzegany bardzo pozytywnie. W książce *Razvrnute zaruke. Slike i dojmovi iz pomirbe i posljednjega rata s Mađarima u zajedničkom saboru u Budimpešti* będącej zbiorem reportaży i komentarzy, które ukazały się w okresie jej pobytu w parlamencie, dostrzec można przychylne opinie na temat Węgrów, szczególnie posłów, którzy wspólnie z Chorwatami walczyli w interesie kraju. Przemiana ta znalazła swoje odzwierciedlenie także w literaturze pięknej, gdzie pojawiającym się przedstawicielom społeczeństwa węgierskiego autorka przypisywała cechy pozytywne, niektórych z nich stawiała w pozycji zwolenników związku chorwacko-węgierskiego. Doceniała ponadto działania emancypacyjne węgierskich kobiet, które rozpoczęły walkę o swoje prawa wcześniej niż Chorwatki. Pozytywny obraz stosunku Zagorki do Węgier i Węgrów pojawił się w twórczości pisarki już po rozpadzie Austro-Węgier, czego przykładem może być chociażby najobszerniejsza powieść historyczna *Gordana* ukazująca się w latach 1934–1935.

Zrodzona w XIX wieku idea państwa czysto madziarskiego z jednej strony i niepodległego państwa chorwackiego z drugiej, sprawiła, że Węgrzy dążyli do centralizacji i unifikacji państwa narodowego poprzez podporządkowanie sobie i zhungaryzowanie narodowości niemadziarskich, by w ten sposób stworzyć jednolity węgierski naród. Pełniący w latach 1875–1890 funkcję premiera Wę-

²¹⁸ Cyt. za: ibidem, s. 40.

²¹⁹ Cyt. za: ibidem, s. 35–36.

gier Kálmán Tisza stwierdził tuż po objęciu stanowiska: *W granicach Węgier może istnieć tylko jeden prawowity naród: tym narodem politycznym jest naród węgierski. Węgry nie mogą stać się Szwajcarią Wschodu, ponieważ przestałyby istnieć*²²⁰. Czternaście lat później w podobnym tonie wypowiedział się słynny redaktor dziennika „Budapesti Hírlap” (pol. „Gazeta Budapeszteńska”) – Jenő Rákosi – podając jedną z wielu wówczas wygłaszanych populistycznych recept na rozwiązanie węgierskiego problemu: *To, czego potrzebujemy, to trzydzieści milionów Węgrów! [...] Naród węgierski musi wznieść się na poziom narodu panującego, i może to osiągnąć, kiedy we wszystkich swoich organach i instytucjach będzie niemiłosiernie węgierski, kiedy każdy człowiek z całej swojej duszy będzie niezachwianym węgierskim szowinistą*²²¹. Chorwaci chcieli natomiast wyłączenia spod panowania habsburskiego, włoskiego i w pewnym okresie także francuskiego wszystkich ziem mających historyczną proveniencję chorwacką i połączenia ich z tak zwaną Chorwacją Właściwą i/lub włączenia ich do państwa Słowian południowych. Płaszczyzny ambiwalentnych celów politycznych i społecznych obu narodów były jednak nie do pogodzenia. Głównym punktem zapalnym były zaś wspomniane już po wielokroć praktyki madziaryzacji – w opinii węgierskiej miały one zmodernizować kraj²²² oraz doprowadzić do stworzenia państwa możliwie najbardziej jednolitego narodowościowo, z chorwackiego punktu widzenia stanowiły jednak niezgodne z prawem przymusowe narzucanie węgierskiego języka, a co za tym idzie węgierskiej tożsamości. Zachowanie Madziarów sprawiło, że Chorwaci jedyną możliwość na uwolnienie się spod zwierzchnictwa austro-węgierskiego widzieli w zbliżeniu z pokrewnymi etnosami południowosłowiańskimi. Początek XX stulecia upływał więc pod znakiem coraz gwałtowniejszej manifestacji własnych dążeń narodowościowych, prowadzących nieuchronnie do rozpadu germańsko-węgiersko-słowiańskiej mozaiki.

²²⁰ Cyt. za: J. LUKACS: *Budapeszt 1900. Portret miasta i jego kultury*. Tłum. T. BIEROŃ. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2016, s. 163.

²²¹ Cyt. za: P. LENDVAI: *Węgry. Tysiąc lat zwycięstw w kłóskach*. Tłum. A. KRZEMIŃSKI, B. NOWACKI. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2016, s. 449.

²²² Rozwój gospodarczy oraz modernizacja Węgier – oprócz budowy sieci dróg kolejowych, o których już wspomniano – objęła ogólną transformację kraju z rolniczego w rolniczo-przemysłowy. Soczewką przemian stał się Budapeszt. W okresie od ugody do wybuchu pierwszej wojny światowej węgierska stolica stała się najszybciej rozwijającym się miastem Europy – na przełomie XIX i XX wieku Budapeszt był szóstym największym miastem europejskim. Znacząco rosła także liczba jego mieszkańców – w 1867 roku wynosiła ona 80 tysięcy, w 1900 było to już 733 tysiące osób, w 1910 roku – 880 tysięcy, a w roku 1913 aż 933 tysiące. – Por. J. LUKACS: *Budapeszt 1900...*

Literacka nowoczesność i pamięć prototypów: dwudziestowieczne korespondencje ze wspólną tradycją

1.

W świadomości węgierskiej funkcjonują dwie daty obarczone piętnem klęski narodowej – pierwszą jest rok 1526, czyli wspominana już szerzej bitwa pod Mohaczem, drugą natomiast rok 1920 i podpisanie traktatu w Trianon. Pierwsza wojna światowa¹ zakończyła się bowiem dla Węgrów gorzej, niż byli to w stanie przewidzieć w najczarniejszym scenariuszu. Austriacki historyk Robert A. Kann w studium poświęconym historii monarchii habsburskiej – *Geschichte des Habsburgerreiches: 1526 bis 1918* (1977) – stwierdził: *Gdy Austro-Węgry zdecydowały się na wojnę z Serbią i w ten sposób z lęku przed śmiercią popełniły samobójstwo, to dualistyczna monarchia utraciła swoją jedyną możliwość przeżycia – a mianowicie czas jako miarę swego trwania*². Klęska poniesiona przez państwa centralne została wykorzystana przez narodowości niewęgierskie, które kolejno odłączały się od Austro-Węgier, tworząc własne państwa. 5 października 1918 roku ukonstytuowana została w Zagrzebiu przez Słoweńców, Chorwatów i Serbów Rada Narodowa. 29 października sabor chorwacki zerwał

¹ Ze względu na fakt, iż pierwsza wojna światowa jest wydarzeniem powszechnie známym oraz szczegółowo omówionym w niezliczonych opracowaniach historiograficznych, zdecydowano się na pominięcie niewnoszącej nowych informacji syntezy *strice* historycznej tego konfliktu zbrojnego. Niemniej okres zawieruchy wojennej oraz jej znaczenie społeczne zostaną przedstawione w niniejszym wywodzie, jednakże przez pryzmat jednostek uwikłanych w wielką maszynę historii.

² Cyt. za: P. LENDVAI: *Węgrzy. Tysiąc lat zwycięstw w klęskach*. Tłum. A. KRZEMIŃSKI, B. NOWACKI. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2016, s. 521.

wszelkie związki z państwem węgierskim, a dwa dni później naczelny organ Jugosłowian z monarchii habsburskiej powołał do życia Państwo Słowenów, Chorwatów i Serbów, opuszczając tym samym definitywnie – po ośmiuset dwunastu latach – unię z Węgry. Wcześniej deklaracje całkowitej niezależności proklamowały inne narodowości Korony św. Stefana – 18 października Rumuni, dzień później Słowacy, a 28 października Czesi. W efekcie istnienie tak zwanego więzienia narodów oficjalnie dobiegło kresu, ostateczny rozpad państwa został zaś przypieczętowany podpisanym przez Austro-Węgry z Ententą rozejmem (4 listopada). Zdając sobie już wcześniej sprawę z porażki, w październiku doprowadzono do wybuchu rewolucji w Budapeszcie, w wyniku której władza na Węgrzech trafiła w ręce hrabiego Mihályja Károlyiego. Głównym celem premiera było unormowanie stosunków z państwami zwycięskimi, co miało mu pomóc w korzystnym rozstrzygnięciu kwestii uregulowania granic zewnętrznych. Podjęto wówczas także bezskuteczną próbę zawarcia ugody z państwami dotychczas wchodzącymi w skład Zalitawii zgodnie z programem narodowościowym przygotowanym przez Oszkára Jásziego. Jednocześnie społeczeństwo węgierskie coraz gwałtowniej protestowało przeciwko trwającej nadal unii personalnej z monarchią, w rezultacie czego król Karol IV – nie zrzekając się jednak tronu węgierskiego – zrezygnował z wykonywania praw monarszych. 16 listopada, decyzją Rady Narodowej, został zerwany związek z Austrią i ogłoszono powstanie Republiki Węgierskiej. Niemal równocześnie utworzona została Węgierska Partia Komunistyczna, na czele której stanął Béla Kun. Sytuacja wewnętrzna kraju – społeczna i polityczna – była jednak w stanie narastającego kryzysu, w efekcie czego rządy w kraju przejęli komuniści, którzy 21 marca 1919 roku proklamowali Węgierską Republikę Rad. Przetrwała ona zaledwie 133 dni, gdyż 1 sierpnia 1919 roku, w wyniku interwencji między innymi wojsk rumuńskich i czechosłowackich, Kun podał się do dymisji³. W tym czasie rozwijał się już opozycyjny front chrześcijańsko-narodowy Miklósa Horthyego, który zorganizował Armię Narodową i na jej czele podążał do stolicy, by przejąć władzę. Pomimo iż już po drodze stosował gwałtowne represje względem zwolenników Republiki Rad, to za zgodą aliantów 15 listopada 1919 roku (jak podkreślają węgierscy historycy – poruszając się na białym koniu – co miało być nawiązaniem do Arpada) wkroczył do Budapesztu. Ocena polityki prowadzonej przez Miklósa Horthyego – od objęcia 1 marca 1920 roku funkcji regenta Węgier do wyjazdu na emigrację w 1945 roku (w Portugalii przebywał do końca życia) – podlega niemal nieustannej rewizji. Środowiska komunistyczne jeszcze w okresie, gdy sprawował władzę, nazywały go zbrodnia-

³ Por. W. FELCZAK, T. WASILEWSKI: *Historia Jugosławii*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985, s. 429–431; W. FELCZAK: *Historia Węgier*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983, s. 305–317; L. KONTLER: *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*. Prev. D. KEŠIĆ, S. DEVALD. Zagreb: Srednja Europa, 2007, s. 334–346.

rzem z krwią na rękach, ponieważ wobec rewolucjonistów z lat 1918–1919 oraz wielu (często niewinnych) Żydów stosował tak zwany biały terror. Ówczesny aparat państwowy oraz młode pokolenie Węgrów stworzyło mityczny obraz regenta – wybawcy ojczyzny, człowieka silnej ręki, budowniczego kraju – a kult Horthyego osiągnął swoje apogeum w latach 1938–1943. Po dojściu do władzy lewicowców ponownie określano go mianem mordercy, dyktatora, faszysty, sługi Habsburgów czy też prześmiewczo regentem bez królestwa i admirałem bez floty w kraju bez morza, wypominano mu ponadto, że lepiej posługiwał się językiem niemieckim niż węgierskim. W kolejnych dziesięcioleciach dyskurs dotyczący polityka ulegał złagodzeniu. Po przemianie ustrojowej w latach dziewięćdziesiątych XX wieku partie prawicowe dążyły do rehabilitacji Horthyego, a w ostatnich latach zaczęto mu na Węgrzech stawiać pomniki⁴.

To właśnie w czasie rządów Miklósa Horthyego doszło do największej węgierskiej katastrofy, będącej szokiem, z którego Węgrzy – bez względu na poszczególne postawy polityczne – w zasadzie do dzisiaj się nie otrząsnęli⁵. Wydarzenia, jakie rozegrały się w letnim pałacu Trianon w parku w Wersalu, utrwalone zostały w pamięci zbiorowej jako jeden z najtragiczniejszych dni w dziejach Madziarów – Trianon stało się symbolem śmierci historycznych Węgier. Reakcję węgierskiej stolicy na postanowienia państw Ententy opisał między innymi w publikacji *Budapeszt 1900. Portret miasta i jego kultury* John Lukacs: 4 czerwca 1920 roku, w słoneczny dzień, życie na ulicach Budapesztu stanęło w miejscu. Sklepy pozamykano. Trolejbusy się zatrzymały. Na maszty wciągnięto czarne flagi. Bito w kościelne dzwony. [...] Był to dzień żałoby narodowej. Budapeszt stał się stolicą okrojonego kraju, milionowym miastem w państwie liczącym siedem milionów ludności⁶. Decyzją zwycięskiej koalicji, z terytorium niegdysiejszej Korony św. Stefana liczącego nawet 325 tysięcy kilometrów kwadratowych, Węgrom przypadła mniej niż jedna trzecia, czyli około 93 tysiące kilometrów kwadratowych; w podobnym stosunku zmniejszyła się także liczba mieszkańców – przed wojną było to ponad 20 milionów, zaś zgodnie ze spisem ludności z 1920 roku, Węgry zamieszkiwało już tylko 7,6 milionów osób. Przytoczone dane liczbowe najlepiej bodaj oddają siłę ciosu, jaki wymierzyły w Madziarów zarówno narodowości niewęgierskie, jak i alianci. Nie powinno zatem dziwić, że w kolejnych dziesięcioleciach prymarnym celem rządzących była rewizja traktatu i przyłączenie (przynajmniej części) utraconych – historycznie węgierskich – ziem. W pewnym stopniu udało się tego dokonać na podstawie arbitrażu wiedeńskiego: w 1938 roku przyłączono

⁴ Por. np.: P. LENDVAI: *Węgrzy...*, s. 550–556; J. SNOPEK: *Węgry. Zarys dziejów i kultury*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”, 2002, s. 260.

⁵ P. LENDVAI: *Węgrzy...*, s. 543.

⁶ J. LUKACS: *Budapeszt 1900. Portret miasta i jego kultury*. Tłum. T. BIEROŃ. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2016, s. 261.

południowe pasmo tak zwanych Górnych Węgier, w 1940 roku północną część Siedmiogrodu, a w 1941 ziemie południowe (Wojwodinę). Nie wymazało to jednakże ze świadomości społecznej ogromnej traumy – od historycznej czerwcowej daty codziennie przez wiele dziesięcioleci (!) w prasie, instytucjach publicznych, placówkach oświatowych, a nawet podczas mszy świętych kulturowano nadzieję na wskrzeszenie Wielkich Węgier. Sugestywnym przykładem nastroju społecznego jest przywoływany w wielu opracowaniach poświęconych traktatowi triańskiemu fakt, iż kilkanaście pokoleń węgierskich uczniów rozpoczynało i kończyło lekcje wyznaniem *odwiecznej boskiej prawdy: Hiszek egy Istenben, Hiszek egy Hazában, Hiszek egy isteni örök igazságban, Hiszek Magyarország feltámadásában* (pol. *Wierzę w Boga / Wierzę w ojczyznę / Wierzę w wieczną boską sprawiedliwość / Wierzę w Węgier zmartwychwstanie*)⁷.

Rozbiór Królestwa Węgierskiego oznaczał ponadto niemalże całkowity upadek ekonomiczny, gospodarczy i przemysłowy kraju. W granicach nowego państwa nie znalazła się bowiem ani jedna kopalnia soli czy metali szlachetnych, zachowało ono jedynie dziesięć procent lasów i złóż żelaza oraz tylko połowę bardzo dobrze prosperującego przemysłu spożywczego, co więcej, odcięte zostało od wszelkich rynków zbytu. Węgrzy byli oprócz tego zobowiązani płacić reparacje wojenne, nie wolno im było utrzymywać armii (*de facto* mogli posiadać tylko piechotę) większej niż 35 tysięcy ochotników. Borykając się dodatkowo ze znacznie zubożałym w wyniku wojny społeczeństwem, okrojone państwo znalazło się na granicy bankructwa⁸. Poprawę warunków bytowych Węgrzy zawdzięczali między innymi reformom podjętym przez wybitnego męża stanu, premiera – hrabiego Istvána Bethlena (pełnił tę funkcję w latach 1921–1931) – dzięki nim sytuacja kraju zaczęła się wyraźnie poprawiać: finanse zostały ustabilizowane, przemysł wrócił na drogę rozwoju, szkolnictwo natomiast do wcześniejszych standardów. W czasie swych rządów udało mu się doprowadzić zarówno do konsolidacji politycznej, jak i gospodarczej państwa.

Węgierska opinia publiczna zaślepiona ogromem strat, jakie Madziarzy ponieśli po pierwszej wojnie światowej, koncentrowała się na jej skutkach, zupełnie zapominając o przyczynach całej sytuacji – prowadzonej wcześniejszej polityce między innymi względem obcych narodowości. Marian Zdziechowski już w 1920 roku niezwykle trafnie podsumował działania rządzących Koroną św. Stefana, których uwieńczeniem był feralny 4 czerwca: [*Węgrzy – A.K.*] *postanowiwszy złamać upór słowiański, ze Słowian zrobić Madziarów, albo przynajmniej posłuszne narzędzie madziaryzmu, w uporze swoim wpadli w absurd i wykopali grób dla siebie, nie zdoławszy wykorzystać tak niezrównanego atutu, jakim był antagonizm serbo-chorwacki. [...] rzeczą nie dającą się nawet*

⁷ Por. M. ZEIDLER: *Verejné prejavy maďarského iredentizmu medzi dvomi svetovými vojnami*. V: *Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva*. Red. M. MICHELA, L. VÖRÖS. Bratislava: Historický ústav SAV, 2013, s. 205–232.

⁸ Por. L. KONTLER: *Povijest Mađarske...*, s. 347–348.

*pomyśleć, byłoby załagodzenie odwiecznych przeciwieństw Wschodu i Zachodu na gruncie serbo-chorwackim. [...] Polityka węgierska dokonała tego cudu, że we wspólnej nienawiści do madziarizmu Serbowie i Chorwaci, zapominawszy o wszystkim, co ich klóciło, złączyli się w mocnym związku*⁹. Zawiązany przez narody południowosłowiańskie sojusz okazał się na tyle silny, że 1 grudnia 1918 roku książę Aleksander proklamował utworzenie Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (chorw. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca; dalej: SHS), które rozpościerało się na obszarze prawie 250 tysięcy kilometrów kwadratowych i liczyło niemal 12 milionów mieszkańców (zgodnie ze spisem ludności z 1921 roku)¹⁰. Nowe państwo od samego początku jego istnienia zmagало się z wieloma problemami natury narodowo-politycznej, społecznej i gospodarczej. Należały do nich między innymi duże rozdrobnienie narodowościowe, wysoki poziom ubóstwa, zacofanie kraju, wyraźne różnice w rozwoju poszczególnych obszarów – dobrze rozwinięte były właściwie tylko tereny Słowenii i północnej Chorwacji oraz niektóre okręgi Serbii, pozostałe części Królestwa miały charakter rolniczy, jednak wiele ziem było nieurodzajnych. Bardzo szybko zaczęło się też pojawiać wśród kolejnych środowisk politycznych niezadowolenie z organizacji państwa. W 1921 roku uchwalona została konstytucja zapewniająca ogromną władzę królowi, który stał się *de facto* nietykalny – posiadał szereg uprawnień, przy czym za swe decyzje nie odpowiadał przed żadnym organem państwowym. Elementem destabilizującym funkcjonowanie kraju było ponadto spore rozdrobnienie w parlamencie oraz narastające konflikty pomiędzy partiami – efektem tego były regularne przedterminowe wybory (1923, 1925, 1927). Apogeum sporów parlamentarnych przypadło na rok 1928, wówczas król Aleksander, chcąc załagodzić sytuację, pozwolił na przejęcie władzy przez opozycję, jednakże już na początku 1929 roku w wyniku zamachu stanu wprowadził rządy autorytarne, zawiesił konstytucję, a w październiku zmienił nazwę państwa na Królestwo Jugosławii. Dopiero w 1931 roku po interwencji francuskiej i angielskiej władca wydał oktrojowaną konstytucję ustanawiającą królewską demokrację. Wszystko to powodowało, że przedstawicielstwa polityczne kolejnych narodowości wysuwały postulaty federalizacji państwa, skrajne ugrupowania narodowe zaczęły zakładać organizacje zbrojne i przeprowadzać zamachy – w jednej z takich akcji zbrojnych zginął król Aleksander. Sytuacja wewnętrzna w tak zwanej pierwszej Jugosławii uległa względnej stabilizacji dopiero w roku 1939, jednakże ze względu na wybuch drugiej wojny światowej nie trwała ona długo. 6 kwietnia 1941 roku Adolf Hitler rozpoczął agresję na Jugosławię, która została bardzo szybko podbita i zaledwie jedenaście dni później podpisała rozejm, będący kapitulacją sił zbrojnych.

⁹ M. ZDZIECHOWSKI: *Węgry i dookoła Węgier*. Warszawa: Stowarzyszenie Kulturalne Fronda, 2001, s. 20–21.

¹⁰ Por. W. FELCZAK, T. WASILEWSKI: *Historia Jugosławii...*, s. 432–433.

Powyższy rys historyczny – mimo ogromnego uproszczenia – pozwala dostrzec największe problemy, przed jakimi stanęły Węgry i Chorwacja po zerwaniu wspólnego związku państwowego. Węgrzy, tracąc większość swego terytorium, straciły jednocześnie imperialistyczną pozycję w Europie, zmuszone więc były na nowo zdefiniować nie tylko swój status narodowo-polityczny, ale także rolę, jaką miały odgrywać na zewnątrz – konieczne było bowiem między innymi ustalenie relacji z państwami sąsiednimi, które tworzyły narodowości do niedawna Madziarom podległe. Największym wyzwaniem stojącym przed Węgrami była jednak rewizja położenia kultury (w tym także literatury) narodowej naznaczonej przecież przez wiele stuleci statusem supremacji. Stan węgierskiego jestestwa w nowym państwie najsugestywniej obrazuje chyba fraza, którą posługiwano się, określając Budapeszt – *wielka stolica małego kraju*. W kulturze węgierskiej lata dwudzieste i trzydzieste XX wieku przypadły na epokę działalności drugiego i trzeciego pokolenia pisma „Nyugat”, co sprawiło, że okres ten nazywano srebrną erą nowej węgierskiej literatury. Osobliwy duch wyższości madziarskiej odzwierciedlał się również w życiu społeczno-kulturalnym Węgier – tak między innymi opisywano ówczesny Budapeszt: [...] *pod koniec lat dwudziestych pojawiła się swego rodzaju srebrzysta elegancja w teatrach, salonach, wyglądzie modnych kobiet na ulicach, hotelowych recepcjach, sklepach i foyer Budapesztu, ze szczyptą rozmachu, który przyciągał uwagę i budził podziw zagranicznych gości. Elegancja ta nie ograniczała się do ubioru, dobrze skrojonej sukni z lamy; miejscami przebijała z literatury, z czasopism i książek tego okresu, ze zwiewnej muzyki operetkowej, a także z niektórych fasad nowych prywatnych willi zaprojektowanych przez budapeszteńskich architektów*¹¹.

Nieco inaczej kształtowała się sytuacja Chorwacji, która stała się częścią nowego – jugosłowiańskiego – organizmu państwowego. Rozstrzygnięcia pierwszej wojny światowej sprawiły, że Chorwatom udało się zrealizować dwa najważniejsze cele – uwolnić się spod hegemonistycznej władzy węgierskiej oraz zrealizować dziewiętnastowieczne marzenia o wspólnym państwie Słowian południowych. Problem polegał jednakże na tym, iż właściwie jedynymi elementami łączącymi narody wchodzące w skład Królestwa SHS były słowiańskie pochodzenie i bliskość językowa. Tym samym fascynacja utopijną ideą iliryską przysłoniła najistotniejsze kwestie dzielące między innymi Serbów i Chorwatów – odmiennosć tradycji i kultury przynależących wcześniej do antytetycznych stref – bizantyjskiej i łacińskiej¹². Pojawiła się zatem konieczność stworzenia nowego – wspólnotowego – paradygmatu historycznego, kulturowego czy literackiego. Płaszczyzna działań zogniskowana została więc na procesach

¹¹ J. LUKACS: *Budapeszt 1900...*, s. 262.

¹² Por. np. M. BOBROWICKA: *Narkotyk mitu. Szkice o świadomości narodowej i kulturowej Słowian zachodnich i południowych*. Kraków: Universitas, 1995, s. 33–43.

integracyjnych – unifikacji poddawano dzieje narodów, poszukiwano punktów wspólnych w ich kulturach i tradycjach, tworzone nowe – wspólnotowe – syn-tezy na przykład historii literatur(y), homogenizowano ponadto język, wierząc, że stanie się on miejscem spotkania kultur i fundamentem jednej wspólnoty narodowej. Jak zaznacza w artykule *Nostalgiczna Jugosławia. Oniryczne pejzaże ojczyzny* Barbara Czapik-Lityńska: *Jugosławia była ojczyzną zrodzoną z tęsknoty za dobrym miejscem, była próbą zrealizowania wewnętrznego modelu ojczyzny oraz próbą zrealizowania politycznego projektu południowosłowiańskiego ojczyzny-państwa*¹³.

2.

Skutki (mniej lub bardziej) pożądanej egzystencji chorwacko-węgierskiej w ramach jednego organu polityczno-społecznego odczuwane były najbardziej przez pokolenie jednego z najwybitniejszych twórców chorwackiej sceny literackiej XX wieku – Mirosława Krležy¹⁴. Ono było bowiem świadkiem naj-pierw zbliżającego się końca, później zaś rozpadu Austro-Węgier, a następnie także konsekwencji tego rozpadu. Przed generacją chorwackiego pisarza stało wyzwanie budowania nowych struktur państwowych oraz zacieśniania więzi między sąsiadującymi ze sobą narodami funkcjonującymi na nowych zasadach. Nie powinna zatem dziwić duża frekwencja wątków i odniesień węgierskich w twórczości pisarza, którego nieco ironicznie można by nazwać kronikarzem epoki (post)austro-węgierskiej. W jego przypadku mamy do czynienia z po-dwójną motywacją ich obecności, warunkowaną zarówno okolicznościami we-

¹³ B. CZAPIK-LITYŃSKA: *Nostalgiczna Jugosławia. Oniryczne pejzaże ojczyzny*. W: *Krainy utracone i pozyskane. Problem w literaturach Europy Środkowej*. Red. K. KRASUSKI. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2005, s. 124.

¹⁴ Mirosław Krleža to nie tylko jeden z najważniejszych pisarzy XX wieku w Chorwacji (wcześniej Jugosławii), ale także znaczący literat Europy (w szczególności jej środkowo-wschodniej części). Urodził się w 1893 roku w Zagrzebiu, z którym był związany przez niemal całe swoje życie i w którym zmarł w roku 1981. Jego twórczość jest odbiciem szeregu idei i zmian dokonujących się na przestrzeni minionego stulecia, urzeczywistniających się w licznych gatunkach prozatorskich, dramatycznych i lirycznych oraz w ich odmianach gatunkowych, także w rozmaitych formach pisarskich – od tych *stricte* literackich po publicystyczne (powieści, opowiadania, nowele, utwory poetyckie, dramaty, eseje, pamflety, teksty programowe, dzienniki, teksty autobiograficzne i krytycznoliterackie). Działalność pisarza swą genezą sięga tendencji modernistycznych, rozwija się w nurcie ekspresjonistycznym oraz czerpie z idei marksistowskich. Elementem wyróżniającym Krležę spośród innych twórców tego okresu był znaczny stopień polemiczności tekstów, brak oporów przed negacją, a także przed bezkompromisową krytyką – przede wszystkim kultury mieszczańskiej. W niniejszej pracy postać chorwackiego twórcy zostanie zaprezentowana wyłącznie pod kątem jego związków z przestrzenią węgierską, dlatego też pominiętych zostanie wiele dzieł pisarza uznawanych za tak zwane kanoniczne.

wewnętrznymi – historycznymi, jak i zewnętrznymi – osobistymi. W działalności Krleży oddziaływanie obu tych czynników było ze sobą ściśle związane, nie miało ono jednak charakteru symetrycznego. Występowanie hungariców w jego tekstach nie wynikało bowiem tylko ze specyfiki momentu historycznego, ale także, a raczej przede wszystkim, z własnego – empirycznego – zetknięcia się artysty z państwem leżącym po węgierskiej stronie Drawy.

Epizod węgierski – szczególnie jego pierwsza faza – mimo iż w życiorysie Krleży zajmuje miejsce wyjątkowe, należy do tych nie w pełni wyjaśnionych, dalece upraszczanych, niekiedy wręcz bagatelizowanych. Częstokroć ograniczony jest on wyłącznie do elementarnych informacji o odbyciu części edukacji na Węgrzech. W badaniach polskich ten fakt z życia pisarza odbił się jeszcze mniejszym echem.

Pojawiające się w kontekście twórczości jednego z najpłodniejszych chorwackich autorów wątki węgierskie mają wielokrotnie charakter niejednoznaczny. Tym samym analiza i opis interferencji węgierskich w jego pracach pozostaje często w sferze domysłów, przypuszczeń, ryzykownych nieraz hipotez, ocierających się w wielu przypadkach o pewną formę nadinterpretacji. Niemniej jednak badania nad interesującą nas tu problematyką ciągle trwają i są sporym wyzwaniem zarówno dla chorwackich i węgierskich kroatystów, jak i chorwackich i węgierskich hungarystów. W mniejszym natomiast stopniu znajdują się w kręgu zainteresowań kroatystów i hungarystów nielegitymujących się pochodzeniem z jednego z tych dwóch krajów. Systematyzowanie dostępnych już informacji, a także uzupełnianie ich o brakujące czy może raczej nie do końca znane i wyjaśnione fakty ciągle pozostaje w stadium pracy dokumentacyjnej. Warto chociażby wspomnieć, iż stosunkowo niedawno, bo dopiero w 2013 roku, ukazała się dwujęzyczna – chorwacko-węgierska – publikacja najważniejszego eksploratora hungariców Krleży – Istvána Lőkös *Od Kaptola do Ludoviceuma. Hrvatska nacionalna svijest i doživljaj mađarstva u djelu Miroslava Krleže. A Kaptoltól a Ludovikáig. Horvát nemzettudat és magyarságélmény Miroslav Krleža életművében*¹⁵. Nowym i zarazem niezwykle cennym (choć nie do końca jeszcze zbadanym) źródłem informacji okazuje się też bogaty zbiór pozostawiony przez pisarza, a przekazany Narodowej i Uniwersyteckiej Bibliotece w Zagrzebiu (chorw. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu), który – zgodnie z jego wolą – otwarto dopiero dwadzieścia lat po śmierci literata. Poddawany od 2001 roku szczegółowej analizie, a później katalogizacji materiał obejmuje ponad 18 000 dokumentów, wśród których najliczniejszą część stanowią rękopisy

¹⁵ I. Lőkös: *Od Kaptola do Ludoviceuma. Hrvatska nacionalna svijest i doživljaj mađarstva u djelu Miroslava Krleže/A Kaptoltól a Ludovikáig. Horvát nemzettudat és magyarságélmény Miroslav Krleža életművében*. Budimpešta/Budapest: Croatica Nonprofitno poduzeće d.o.o. / Croatica Nonprofit Kft., 2013. – Pierwsze wydanie monografii – tylko w języku węgierskim – ukazało się w roku 1997; I. Lőkös: *A Kaptoltól a Ludovikáig*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

(w tym nigdy nieopublikowane i/lub nigdy niedokończone teksty literackie) oraz listy – tak przez Krleżę pisane, jak i przez niego otrzymywane¹⁶.

Początków zainteresowania przez Miroslava Krleżę kręgiem spraw węgierskich upatrywać należy w jednym z pierwszych rozdziałów biografii literata. Jego młodość istotnie nazaczył bowiem trzyletni pobyt w Królewskiej Węgierskiej Szkole Kadetów w Peczu (1908–1911) (chorw. Kraljevska ugarska domobranska kadetska škola u Peču; węg. A pécsi Magyar királyi honvéd hadapródiskola) oraz następnie dwuletnia edukacja w Węgierskiej Akademii Wojskowej Cesarzowej Ludwiki (1911–1913) (chorw. Mađarska kraljevska vojna akademija Ludoviceum; węg. A Magyar királyi honvéd Ludovika akademia) – Ludoviceum – w Budapeszcie. Okresy pobytu młodego Chorwata w węgierskich instytucjach edukacji należą w jego życiorysie do tych dość tajemniczych (szansą na zmianę tej sytuacji jest opracowanie i opublikowanie wspomnianych już dokumentów pozostawionych przez pisarza). Część informacji na ten temat otrzymujemy od samego Krleży. Znajdujemy je między innymi w kilku tekstach autoprezentacyjnych – między innymi w autobiograficznym pamflecie *Moj obračun s njima*¹⁷ oraz w (nietypowym) dzienniku z podróży *Izlet u Mađarsku 1947*¹⁸ (pierwodruk pod tytułem *Iz knjige „Izlet u Mađarsku 1947”* ukazał się

¹⁶ Por. np. J. MANN: *Krležina nepročitana „hungarica”*. (Nepoznati hungarološki tekstovi u rukopisnoj ostavštini Miroslava Krleže). U: (Ne)pročitani Krleža: od teksta do popularne predodžbe sa znanstvenog skupa održanog od 26. do 28. rujna 2012. godine u Splitu: zbornik radova XV./Komparativna povijest hrvatske književnosti. Ur. C. PAVLOVIĆ, V. GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ, A. MEYER-FRAATZ. Split–Zagreb: Književni krug; Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2013, s. 59–72.

¹⁷ M. KRLEŽA: *Moj obračun s njima*. Sarajevo: Oslobođenje, 1988.

¹⁸ IDEM: *Izlet u Mađarsku 1947*. U: IDEM: *Putovanja, sjećanja, pogledi*. Sarajevo: Oslobođenje, 1988, s. 141–199. Podróżniczo-pamiętnikarsko-autobiograficzny esej *Izlet u Mađarsku 1947* jest w istocie pracą niedokończoną. Pierwodruk tekstu z 1953 roku nosi tytuł *Iz knjige „Izlet u Mađarsku 1947”*, co sugeruje, że planowane było napisanie całej książki poświęconej powrotowi Krleży po ponad trzydziestu latach na Węgry. Jolán Mann wśród pozostawionego przez pisarza dziedzictwa odnalazła kilka rękopisów (i/lub maszynopisów z odręcznymi notatkami i komentarzami), które można traktować jako swoiste szkice niepowstałej nigdy książki lub obszerniejszego eseju – należą do nich między innymi: *Ad: Izlet u Mađarsku. Varia, Miscellanea Hungarica*; *Ad: Izlet u Mađarsku, Peštanske varijacije godine 1947*; *Ad: Izlet u Mađarsku, Kadetska. Quinquecclesiana: 1908, Ludoviceum 1913. god.* W tekście *Ad: Izlet u Mađarsku. Varia*, napisanym w znacznej mierze po chorwacku, znajduje się krótka przemowa przygotowana po węgiersku z okazji uroczystego bankietu, trzy nieopublikowane fragmenty mające być częścią wspomnianego eseju oraz notatki w formie zapisków z dziennika. *Miscellanea Hungarica. Ad: Izlet u Mađarsku* – jak zauważa Mann – składa się z czterech części i *de facto* pojawia się jako swoisty podtytuł w poprzednim tekście, a częściowo pokrywa się także z rękopisem *Peštanske varijacije godine 1947*; jego końcowe partie stanowią przeformułowaną wersję fragmentu *Iz knjige „Izlet u Mađarsku 1947”* zatytułowanego *Pečujska balada*. Rękopiśmiennym wariantem najbliższym opublikowanemu w czasopiśmie „Republika” esejowi jest *Ad: Izlet u Mađarsku* napisany w roku węgierskiej wyprawy autora. Różnica w porównaniu do wydanego drukiem tekstu dostrzegalna jest właści-

w czasopiśmie „Republika” w 1953 roku) – a także w filmie dokumentalnym *Krleža* w reżyserii Željka Senečića¹⁹ zawierającym zapisy dźwiękowe wypowiedzi pisarza, pochodzące na przykład z wywiadu udzielonego Predragowi Matvejevićowi w 1975 roku. Sporo szczegółów dostarcza nam ponadto wydana w 1987 roku monografia Đorđe Zelmanovicia *Kadet Krleža. Školovanje Miroslava Krleže u mađarskim vojnim učilištima*²⁰. Zelmanović, który zawodowo zajmował się dziennikarstwem, starał się uzupełnić widoczne luki dotyczące kształcenia pisarza na Węgrzech o informacje wyekscerpowane z dokumentów zgromadzonych w niegdysiejszym Węgierskim Muzeum Armii Ludowej oraz Archiwum Instytutu Historii Wojskowości w Budapeszcie (wówczas chorw. Muzej Mađarske narodne armije i Arhiv Vojnohistorijskog instituta; obecnie pol. Muzeum i Instytut Historii Wojska w Budapeszcie; chorw. Mađarski vojno-povijesni institut i muzej; węg. Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

Dzięki dostępnym materiałom wiadomo, że Krleža do szkoły kadetów trafił w wieku piętnastu lat. Wcześniejszą edukację zakończył na poziomie czwartej klasy szkoły gimnazjalnej w Zagrzebiu (Gornjogradska gimnazija), którą musiał powtarzać, gdyż rok wcześniej nie otrzymał promocji do następnej klasy z trzech przedmiotów – łaciny, greki i fizyki, mimo iż chociażby z języka łacińskiego był jednym z najlepszych uczniów. Młody Chorwat popadł jednak w konflikt z gronem pedagogicznym, co, jego zdaniem, miało wpływ na fakt, że nauczycielom – parafrazując słowa padające w filmie dokumentalnym – *stale coś u niego nie pasowało*. Po latach sam też przyznał, że chętniej poświęcał się twórczości artystycznej niż gramatyce języków klasycznych: [...] *u četvrtom razredu gimnazije propao sam iz latinskog i grčkog jer sam se, mjesto nepravilnim grčkim glagolima i pogodbem rečenicama, zanimao pisanjem drama*²¹.

wie wyłącznie w warstwie strukturalno-technicznej – układzie poszczególnych części (zaburzona chronologia wspomnień) oraz odrębnym numerowaniu stron każdego z rozdziałów, co pozwala przypuszczać, że miały one stanowić oddzielne całości. Hungarystka wysuwa wniosek, że w zasadzie pisarz przekazał czytelnikom tekst, który był niemal gotowy na sześć lat przed jego pierwszą publikacją. Badaczka zwraca ponadto uwagę na dwa zbiory rękopisów dotyczące okresu edukacji Krleży na Węgrzech. Na pierwszy z nich – *Kadetska. Quinquecclesiana: 1908* – odnoszący się do pobytu w Peczu (Quinque Ecclesiae – łacińska nazwa Peczu; kiedyś polskie Pięciokościoły) składa się 120 kart, część z nich opatrzona została notatkami powstającymi prawdopodobnie w różnym czasie. Pisarz opisał między innymi swoich kolegów oraz profesorów ze szkoły kadetów, podróż z ojcem do Peczu, pierwsze wrażenia z egzystencji w tym mieście. Drugi zbiór – *Ludoviceum 1913. god.* – liczy 96 kart i poświęcony został nauce w Budapeszcie. Oba teksty *notabene* obfitujące w nieznane dotąd i niepublikowane szczegóły z początków węgierskich doświadczeń Chorwata można natomiast uznać za szkice mające być podstawą nigdy nieukończonej książki *Iz knjige „Izlet u Mađarsku 1947”*. Por. J. MANN: *Krležina nepročitana...*, s. 59–65.

¹⁹ *Krleža* [film]. Red. Ž. SENEČIĆ. Zagreb, Interfilm, 2011.

²⁰ Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža. Školovanje Miroslava Krleže u mađarskim vojnim učilištima*. Zagreb: Školske novine, Sveučilišna naklada Liber, 1987.

²¹ M. KRLEŽA: *Moje obračun s njima...*, s. 294.

Bunt młodego Krleży przeciwko otaczającej go rzeczywistości szkolnej był w gruncie rzeczy buntem przeciwko systemowi. Okoliczności, w rezultacie których przysłemu pisarzowi pozwolono na przejście do innej placówki, odcisnęły jednak na nim spore piętno: *Ja sam propao u četvrtom razredu iz tri predmeta, doživio sam svoju moralnu katastrofu i neizrecivo sam patio od toga godinu dana, od ne znam sam kakve sramote. To i nije bila sramota, ali je bio osjećaj poniženosti i manje vrijednosti*²². Sytuacja ta sprawiła, iż Krleża chciał jak najszybciej opuścić Zagrzeb i kontynuować naukę w Senju, na co nie wyraził jednakże zgody jego ojciec, a co prawdopodobnie związane było z niemożliwymi do spełnienia przez rodziców warunkami finansowymi²³: *Molio sam oca da me pošalje u konvikt, u Biskupski konvikt u Senju. On nije htio da me šalje u Senj [...]*²⁴. Cel udało mu się zrealizować dopiero rok później, wyjeżdżając na Węgry – do Peczu: *[...] ja sam poslije godinu dana ipak proveo to da odem i to u Mađarsku što dalje od ovog grada gdje sam se smatrao poniženim i povrijeđenim i tako sam postao kadet u Pečuhu*²⁵. Podkreślić trzeba, iż decyzja o kontynuowaniu nauki po drugiej stronie Drawy – wbrew informacjom podawanym w licznych biografiach zagrzebianina – nie należała do ojca, ale do samego Krleży. Co ważniejsze, podjęta ona została wręcz wbrew woli rodzica. Fakt ten jako jeden z pierwszych zasygnalizował przyjaciel pisarza – Julije Benešić – który już w 1941 roku w periodyku „Novosti” pisał: *Završivši četvrti razred gimnazije – bez očeva pristanka, a u sporazumu s nekim domobranskim časnikom – stupio je u hrvatsku domobrasku kadetsku školu u Pečuhu u Ugarskoj, gdje se ta škola nalazila*²⁶. Mimo to bardzo długo sądzono, że Miroslav Krleża został do Peczu wysłany przez ojca. Świadczyć mogłyby o tym chociażby prośba o przyjęcie syna do szkoły podpisana – jak się początkowo wydawało – przez Miroslava Krležę (ojca) oraz to, iż była ona napisana po węgiersku – młody Krleża nie znał bowiem tego języka (nawiasem mówiąc ojciec w języku węgierskim także nie pisał, ale nie wykluczało to naturalnie możliwości, że dokument powstał za wie-

²² Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža...*, s. 122.

²³ Stanko LASIĆ w monografii *Krleža. Kronologija života i rada* (Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1982, S. 79) konstatuje, że było to spowodowane sytuacją finansową rodziny.

²⁴ *Krleža* [film]....

²⁵ Ibidem.

²⁶ Cyt. za: S. LASIĆ: *Krleža. Kronologija...*, s. 79. Wspomnieć można, że również Julije Benešić początkowo uważał, że młody Krleża został wysłany na Węgry przez ojca, gdyż ten – rzekomo – upatrywał w wyjeździe szansy na karierę wojskową syna. W 1933 roku w warszawskim tygodniku społeczno-literackim „Pion” pisał: *Krležin je otac smatrao da se, po svršenom četvrtom razredu gimnazije, pred sinom otvara lijepa karijera – uz jeftinije školovanje – u hrvatskoj kadetskoj školi. Poslao ga je stoga u Pečuh u Ugarsku gdje se ta škola nalazila, a zatim u vojnu akademiju u Ludoviceum u Budimpešti. Dječak je naučio mađarski, povijest austrijskih ratova, taktiku i vojnički savoir vivre, i imao je uvjete za valjana časnika – da se nije mladi kadet zaljubio u poeziju tada još živoga najvećeg hrvatskog pjesnika Silvija Strahimira Kranjčevića*. Cyt. za: ibidem, s. 79.

dzą i/lub na prośbę ojca). Jeden z największych znawców biografii i twórczości Krleży – Stanko Lasić w publikacji *Krleža. Kronologija života i rada*²⁷ z oburzeniem odniósł się do informacji Benešicia, jakoby Krleža opuścił Zagrzeb wbrew woli ojca, uznając, że ojciec tej decyzji nie mógł się sprzeciwić: *Benešić je prvi proširio tezu da je Krleža otišao u Pečuh protiv očeve volje, što nije istina, jer se otac nije mogao suprostaviti sinovoj odluci da napusti ovaj grad. Čudno je da je Benešić – koji je s Krležom prijateljevao godinama – donio cijelu seriju netočnih podataka*²⁸. Ustalenia Benešicia znalazły natomiast swe jednoznaczne potwierdzenie w słowach samego literata wyartykułowanych między innymi podczas wspomnianego już wywiadu udzielonego w połowie lat siedemdziesiątych minionego wieku Predragowi Matvejeviciowi: *Mislim akcenat je na ovome pričanju samo to da nije bio moj otac taj koji me slao nego da sam otišao ja da se maknem iz ovog grada gdje sam se vukao kao jedna osramoćena sjenka ulicama*²⁹. *Moj otac nije pri tome mom prijelazu u Pečuh sudjelovao uopće ni u kakvom pogledu, niti formalno niti fizički*³⁰. W przytoczonych wypowiedziach Krleży zwraca uwagę przede wszystkim zdecydowanie, z jakim zaprzeczył ingerencji ojca w jego przeprowadzkę do Peczu. Przyczyną takiej postawy pisarza mogły być trudne relacje z rodzicem, które – wspominając węgierski okres literata – wzmiankuje jego przyjaciółka, aktorka – Eliza Gerner: *Otišao je iz Zagreba zbog stida i prkosa, otišao je jer nije mogao izdržati u školi gdje su ga svi tretirali kao glupana i ponavljaju. Otjerala ga je nepravda, a donekle i svakodnevna očeva predbacivanja. U tom svom nezadovoljstvu želio je biti što dalje od Zagreba, od svojih nastavnika, pa i od vlastita doma*³¹. Co za tym idzie, z obecnej perspektywy można uznać, że sporne z pozoru stanowiska Lasicia i Benešicia nie wykluczają się – mimo braku poparcia ze strony ojca dla decyzji syna, nie oznaczało to, że ojciec o przeprowadzce młodego Chorwata na Węgry nie wiedział lub nawet w nich nie uczestniczył.

Ciekawa w kontekście wyjazdu Krleży wydaje się jednak enigmatyczna postać kolegi ojca pisarza – emerytowanego pułkownika Heršeka (lub Heršaka) – który to miał być autorem podania o przyjęcie piętnastolatka do szkoły kadetów³²: *Sve je svršio jedan njegov kolega, pukovnik Heršek koji je bio penzionirani domobranski pukovnik i kome sam se ja obratio kao prijatelju*

²⁷ Monografia ukazała się drukiem dopiero rok po śmierci Krleży, mimo iż została napisana trzy lata wcześniej; ze względu na sprzeciw pisarza niezgadającego się z wieloma stwierdzeniami padającymi w książce, wydawca zdecydował się na wstrzymanie publikacji, argumentując między innymi: *ne smijemo uvrijediti naše najveće literarno ime*.

²⁸ Ibidem, s. 79.

²⁹ *Krleža* [film]...

³⁰ Cyt. za: Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža...*, s. 122.

³¹ E. GERNER, M. ARKO: *Svjedoci Krležina odlaska*. Zagreb: Prometej, 2002, s. 34.

³² Analiza dokumentu, na podstawie którego przyjęto pisarza do grona wychowanków szkoły kadetów, jednoznacznie wykazała, że rzekomy podpis ojca nie był oryginalny. Szczegółowo opisuje to w swojej publikacji Đ. ZELMANOVIĆ – zob. *Kadet Krleža...*, s. 9–21, 120–123.

*svoga oca i koji je za mene napisao molbu pod pretpostavkom da se moj otac neće na kraju protiviti što se tako dogodilo, jer je on bio stavljen pred gotov čin. I tako sam otišao u Pečuh, i tako sam postao kadet u Pečuhu, a ne zbog toga što me je otac poslao*³³. Pomimo licznych prób podjętych przez Zelmanovicia nie udało mu się jednak ustalić, kim dokładnie był ów wojskowy i dlaczego to właśnie on postanowił pomóc młodemu Krleży³⁴.

Pobyt zagrzebianina na Węgrzech nie należał do łatwych. Niemal od początku miał on poczucie, że edukacja wojskowa jest dla niego stratą czasu, ale brakowało mu odwagi, żeby wrócić do ojczyzny. Jak sugeruje Gerner, decyzja o wyjeździe była nieprzemyślana i pochopna, i choć, z jednej strony, chciał on uciec jak najdalej od miejsca, w którym, w jego mniemaniu, został skrzywdzony i upokorzony, to z drugiej strony bardzo tęsknił zarówno za matką, jak i swoim miastem rodzinnym³⁵. Te ambiwalentne uczucia dostrzec można było także we wspomnieniach zanotowanych przez Krleżę w dzienniku z podróży na Węgry po ponad trzydziestu laty – podróży będącej nostalgicznym powrotem do miejsc związanych z okresem wczesnej młodości: *Stigao sam u zemlju o kojoj sam znao mnogo, toliko kao da je bila moja, s kojom sam rastao i razvijao se dugo i bolno, a onda otputovao na ogromne razmake dugih decenija, za čitav jedan život*³⁶.

Aklimatyzacji w Peczu, w nowym środowisku, wśród nowych ludzi nie sprzyjały z pewnością wojskowa dyscyplina, wymuszająca na uczniach ascetyczny wręcz tryb życia, a także konieczność funkcjonowania w obcym kraju, w nowej kulturze. Sporym problemem okazała się także nieznajomość języka węgierskiego przez młodego wówczas chłopaka. W momencie przyjęcia do szkoły Krleża językiem węgierskim, będącym obowiązkowym językiem wykładowym, praktycznie się nie posługiwał³⁷. Opanowanie węgierskiego stało się dla nowego adepta szkoły kadetów celem prymarnym, zdawał on sobie bowiem sprawę, że jedynie to ułatwi mu egzystencję na obczyźnie. Ze wspomnień Elizy Gerner dowiadujemy się, że przyszłemu pisarzowi udało się nauczyć języka w kilka miesięcy, do tego zaś czasu – zgodnie z umową zawartą z wykładowcami – nie był publicznie odpytywany: *Prvi mu je clij bio svladati mađarski jezik. [...] Taj teški i njemu do dolaska u Pečuh potpuno nepoznati jezik svladao je za nekoliko mjeseci, dok ga ostali pitomci iz Hrvatske nisu svladali do*

³³ Cyt. za: ibidem, s. 122.

³⁴ Por. ibidem, s. 122–123.

³⁵ Por. E. GERNER, M. ARKO: *Svjedoci Krležina...*, s. 16–17.

³⁶ M. KRLEŽA: *Izlet u Mađarsku 1947...*, s. 141.

³⁷ Đ. Zelmanović w swej publikacji stwierdził: [...] *u vrijeme odlaska u školu, prilično [je – A.K.] slabo govorio nastavni, mađarski jezik*. Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža...*, s. 32. Natomiast, jak pisała Eliza Gerner we wspomnieniach o przyjacielu, w momencie przyjazdu do Peczu Krleża języka węgierskiego nie znał w ogóle. Por. E. GERNER, M. ARKO: *Svjedoci Krležina...*, s. 17.

konca školovanja. [...] Na početku prve školske godine Krleža se obratio svojim profesorima molbom da ga ne pitaju tako dugo dok ne svlada mađarski jezik. Krležina molba bila je prihvaćena i on se mjesecima spremao za svoj „veliki nastup”. Jednog dana javio se na ispit i zaprepastio okolinu znanjem mađarskog jezika³⁸. Warto nadmienić, iż w ciągu trzech lat przyszły literat opanował węgierski w wysokim stopniu, na co wskazuje między innymi ocena bardzo dobra (vrlo dobar – 4) uzyskana na świadectwie ukończenia trzeciej klasy szkoły kadetów³⁹. Mimo to jako język ojczysty – niezmiennie do ukończenia edukacji na Węgrzech – wskazywał język chorwacki⁴⁰, co było ewenementem, gdyż nie miało to miejsca w przypadku innych uczniów. Krleža w przytaczanym już tekście *Izlet u Madžarsku 1947*, wspominając swoich kolegów, unaocnił paradoksalne wręcz sytuacje związane z ich deklaracjami i wyborami – również języka – warunkowanymi w dużym stopniu ówczesnymi okolicznościami społeczno-politycznymi. Uznawali oni bowiem, iż ten tendencyjny wybór ułatwi im funkcjonowanie w nowym środowisku⁴¹: *Malevascu i Ivascu poginulii su u Galiciji, jedan iz Rijeke, a drugi iz Bečkereka, jedan Talijan, koji se osjećao Madžarom, a nije znao ni beknuti mađarski, a drugi Rumunj iz Bečkereka, nacionalist, koji je sa mnom vrlo iskreno izmijenjivao svoje nacionalističke ideje. [...] Jedan je bio iz Dárde, a drugi iz Mármaros-Szigeta. Jedan mađjarizirani Švaba, a drugi Szmolka, nikako nije htio da prizna da je Slovačkog podrijetla*⁴². [...] *Dječak Gejza, kome je materinji jezik bio slovački, nije imao pojma o svom materinjem jeziku i bio je – po svojoj nacionalnoj svijesti, uslijed jednostranog peštanskog odgoja – Madžar*⁴³. Bardzo dobre oceny osiągał także z innych przedmiotów – ogólnych, jak chociażby historii powszechnej, geografii, nauk przyrodniczych i chemii czy też specjalistycznych, na przykład organizacji armii, służby zwiadowczej i fortyfikacji lub wychowania obronnego⁴⁴ – sprawiły, że Krleža oprócz tego, że plasował się wśród pięciu najlepszych uczniów w klasie, zyskał również coś więcej – poważanie w szkole, o które – biorąc pod uwagę jego sytuację materialną, pochodzenie oraz wygląd – nie było mu łatwo:

³⁸ E. GERNER, M. ARKO: *Svjedoci Krležina...*, s. 17–18.

³⁹ Por. Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža...*, s. 29.

⁴⁰ Zdaniem Đ. ZELMANOVICIA był jedynym w swojej klasie, który pozostał wierny językowi chorwackiemu. Por. ibidem, s. 37.

⁴¹ Nadmienić należy, iż we wszystkich węgierskich dokumentach szkolnych imię pisarza zapisywane było jako *Frigyes*, natomiast nauczyciele wymawiali nazwisko literata jako *Kerleuša*. Krleža nigdy jednak nie zmadziaryzował swojego nazwiska, jak czynili to niektórzy jego koledzy, wychowawcy czy dygnitarze. Na stanowiskach publicznych było to pożądaną i było niejako warunkiem otwierającym drogę do kariery, w przypadku pozostałych osób ułatwiano zmianę imienia i nazwiska, licząc że dzięki temu szybciej się zmadziaryzują i zasymilują. Por. np. ibidem, s. 34–39.

⁴² M. KRLEŽA: *Izlet u Madžarsku 1947...*, s. 155.

⁴³ Ibidem, s. 196.

⁴⁴ Por. np. Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža...*, s. 29.

Krleža bi uvijek isticao da su mu perfektno znanje mađarskog jezika i odličan uspjeh osigurali ugled u školi⁴⁵.

Ponadprzeciętne wyniki oraz podkreślana przez pedagogów pracowitość i talent umożliwiły mu przejście do elitarnej akademii wojskowej Ludoviceum i otrzymanie od państwa stypendium, dzięki czemu mógł bezpłatnie kontynuować naukę. Zmianę szkoły oraz nowe miejsce kształcenia opisywał w bodaj najbardziej osobistej publikacji *Moj obračun s njima: Svršivši taj niži oficirski zavod, dobio sam, kao jedan od najboljih đaka svoga godišta, carsku stipendiju za mađarsku vojnu akademiju u Budimpešti, Ludoviceum, nazvanu imenom austrijske nadvojvotkinje Ludovike koja je osnovala tu akademiju za vrijeme napoleonskih ratova. U sjaju austrijskog carstva, u glembajevsko-patricijskom svijetu i smislu, akademija Ludoviceum, kao vojničko sveučilište, bila je jedan od najelitnijih odgojnih zavoda predratne Mađarske*⁴⁶. Edukacja w tejże akademii była nie tylko wyróżnieniem dla adeptów, ale przynosiła także chlubę całej rodzinie. Jej ukończenie gwarantowało zyskanie wysokiego statusu społecznego oraz otwarcie się wielu dróg do kariery. Placówka, która dla wielu – tak ze względu na wysokie wymagania kwalifikacyjne, jak i warunki finansowe – pozostawała wyłącznie w sferze marzeń, w pamięci przyszłego pisarza zapisała się niczym senny koszmar. Wspomnienia związane z nostalgicznym powrotem na Węgry, znajdujące swą literacką realizację w eseju *Izlet u Mađarsku 1947*, zdaje się najlepiej i najpełniej oddają emocje towarzyszące młodemu zagrzebianinowi w czasie edukacji w szkołach wojskowych. O ile w Peczu potrafił się relatywnie dobrze zaadaptować, wykorzystać czas, który tam spędził na poznanie nowej kultury, języka i społeczeństwa, to w budapeszteńskiej szkole Chorwat nigdy nie czuł się dobrze. Dawał temu wyraz nawet po ponad trzech dziesięcioleciach od jej opuszczenia, gdy relacjonował wyjazd do stolicy Węgier. Podkreślał, iż już przed powrotem nie opuszczało go uczucie niepokoju: *Čitave noći pred sastanak sa budimskim gradom bio sam nemiran. [...] Prosjedi taj čovjek putuje u Peštu. Poslije trideset i pet godina, na mjesečini. Čudno*⁴⁷. Podczas wizyty w Ludoviceum okres nauki w tamtejszej akademii przywoływał ze sporą dozą wciąż żywych emocji: *Teško je bilo živjeti sa majmunima u kavezu i jedino što su bile tišine, bile su tišine sumraka pod ovim starim platanama u ovom starom perivoju. [...] Imao sam osjećaj trajne osamljenosti. Nije bilo čovjeka kome bih bio mogao reći bilo što, što je bilo intimno, duboko u meni skriveno, moje*⁴⁸; nie krył swego negatywnego stosunku do tej instytucji: *Ludoviceum [je – A.K.] bio najelitnija, visoka, španjolska, habzburška škola smrti, umorstva i nasilja, kao jedinih konzervativnih ideala na kojima da je život ljudski sazdan od pamtivijeka*⁴⁹. Warto

⁴⁵ E. GERNER, M. ARKO: *Svjedoci Krležina...*, s. 19.

⁴⁶ M. KRLEŽA: *Moj obračun s njima...*, s. 220–221.

⁴⁷ IDEM: *Izlet u Mađarsku 1947...*, s. 141–142.

⁴⁸ Ibidem, s. 194.

⁴⁹ Ibidem, s. 163.

tutaj również przytoczyć nieco dłuższy fragment eseju Krleży, który w niezwykle plastyczny sposób, najlepiej chyba, odzwierciedla to, co zagrzebianin sądził o edukacji w akademii, oraz to, jakie miał nastawienie do ideologii ówczesnego państwa austro-węgierskiego: *Grimizne zavjese i naslonjači, zlatnouokvireni portraiti generala, venecijanski svijećnjaci, po hodnicima skupocjeni sagovi, koji upijaju hod lakiranih čizama i samo se čuje tiho zveckanje ostruga, mliječno bijele lopte „seconde-empire” svjetiljaka, sa tihom, zelenkastom pjesmom plina, posluga u gali sa bijelim rukavicama, počinje komedija, gdje će se smrt servirati u malim dozama na srebru, sa srebrnim štipaljkama, baroknim kašićicama po masivnim „sucrièreama”. Stariji sifilističari spremaju mlađe za svečanu carsku smrt u jednom sistemu, gdje se apoteozom života smatra posmrtna pompa sa Chopinovim pogrebnim maršem. Brončani spomenici u perivoju ludovicejskom ovoj su djeci putokaz u besmrtnost. Svi ovi slavni generali od bronzestekli su svoju besmrtnost „na polju časti”, koja se preporuča kao pouzdano sredstvo za stjecanje karijere pred previšnjim prijestoljem. Velaskezovski patetični motivi rata, viteški su ideal: ležati na topovskoj lafeti, to je jedina apoteoza za koju se isplatilo živjeti. To je dekor ovog konjaničkog odgoja, gdje stoje nijemi oklopnici po hodnicima, gdje vise gobleni sa srebrnim oklopima, kacige, muškete i sablje sa tapetama. Tu se daju svečani balovi, na kojima je nesnosno vruće od usijanih furuna, djecu peče gonorea u uzanim pantalonama, a okovratnici su svi od kaučuka, svi imaju furunkule i to se zove divno, cvjetno proljeće života ljudskog na početku⁵⁰. Impresjonističnie naszkicovana przestrzeń szkoły⁵¹, jej wnętrze – pompacyjne, pełne przepychu – skonstrastowane z postaciami młodych, częstokroć nieświadomych swej doli wychowanków uwypuklały jedynie tragizm jednostek. Zdaniem pisarza kształceni w duchu jedynie słusznych idei politycznych monarchii dualistycznej elewowie byli w gruncie rzeczy skazywani na śmierć – zgodnie z ideałami rycerskimi – uważanej za najwyższą formę oddania i poświęcenia w imię dobra wspólnego, mającej im jednocześnie zapewnić wieczną chwałę i pamięć o nich.*

Podkreślając marność losu młodych adeptów, wskazując iż właściwie już na początku swojego życia byli oni go – tak metaforycznie, jak i nieraz dosłownie – pozbawiani, Krleża krytykował system, w którym przyszło im

⁵⁰ Ibidem, s. 163–164.

⁵¹ *Ludovicejski park kao i prije trideset godina, sa neočišćenim minskim poljem. Bodljikave žice sa mrtvačkim crnim lubanjama na žutim tablama upućuju nas na sve strane na neposrednu opasnost, upozoravajući nas svojom „crnožutom” propagandom da ovo groblje može da postane svakoga trenutka smrtonosno po znatiželjne posjetioce. Stupamo oprezno minskim poljem do spomenika Nadvojvotkinje Ludovike koja tu sjedi još uvijek jednako duba i jednako feš u svojoj „empire” košulji kao i onda kada je ovaj perivoj odjekivao od Straussovih valcera i vatrometa, uz erarsko pivo i Litkeov šampanjac. Toliko je toga propalo na ovome svijetu, ali ona dva bonapartistička husara sa svojim „sabretacheima”, kao husarska dekorativna pratnja Njenog Visočanstva, stoje još uvijek u baletnoj pozi pred kneginjom: od bronzestrajniji simboli vječne dekorativne, baletne lojalnosti. Ibidem, s. 188.*

egzystować. We wszystkich niemal wspomnieniach węgierskiego okresu pisarza przewijają się uczucia rozgoryczenia, rozczarowania oraz absurdu całej sytuacji. Wychowankowie Ludoviceum byli powszechnie uważani za wybrańców losu, osoby wyjątkowe, wyróżnione, zagrzebianin natomiast uznawał swój pobyt tam za karę. Z tekstów pisarza wyłania nam się portret człowieka nieprzystającego do miejsca, okoliczności i czasu – zagubionego, osamotnionego, outsidera, który nie zamierzał się identyfikować ze swymi współtowarzyszami i ich percepcją rzeczywistości: *Gospode, što sam bio lijen iz principa, nemaran po planu, demoralisan iz tisuću razloga, glup kao mladi poenter sa mekanim nogama, razdražen do histerije, može se reći gotovo potpuno izgubljen. Sva ova mlada stvorenja oko mene, sa prljavim bluzama, neispeglani, loši jahači, slabi mačevaoci, bez invencije, uglavnom neznalice, nesoanjanirani, furunkulozni, zubobolni, veoma često bolesni, pospani dječaci, svi se oni ganjaju za fantastičnim oblacima, i svi oni vjeruju u nešto stvarno, a ja među njima kao sjenka tjelesno neotporna, otrovana vjerojatno nekim fokalnim infektima, granulomima, bolesnim zubima, krajnicima, poremećenom endokrinom sekrecijom, proljećem, mladošću, vječno umoran i u ubitačnoj dosadi, bezvoljno potrkivalo, u svome nehaju toliko nemarno, te često bulji u stvarnost oko sebe kao tele*⁵².

Z każdym kolejnym miesiącem spędzonym w akademii wzmagala się w pisarzu niechęć do otaczającego go świata. Czuł się zażenowany uczestniczeniem w tym sztucznym, zakłamanym, a zarazem zacofanym środowisku⁵³. Jak sam stwierdził: *Sve dublja postajala su protuslovlja između mene i moje okoline*⁵⁴. Ten rosnący dysonans, o którym po latach pisał Krleža, skłonił go do opuszczenia murów Ludoviceum. Nie bez znaczenia na decyzję zagrzebianina pozostawał również intensyfikujący się ruch młodych patriotów chorwackich, serbskich i słoweńskich zamieszkujących Austro-Węgry, który podejmował działania na rzecz utworzenia wspólnego państwa Słowian południowych. Jan Wierzbicki w publikacji poświęconej wielkiemu Chorwatowi tak opisywał tę sytuację: *Młodzi patrioci [...] szczególne nadzieje pokładają w niepodległym państwie serbskim, widzą w nim „Piemont” przyszłej Jugosławii. Dwudziestoletni Krleža postanawia zużytkować swoją wiedzę wojskową jako oficer armii serbskiej*⁵⁵.

Po raz pierwszy udało mu się wyjechać ze szkoły wiosną 1912 roku. Według dokumentów, które zachowały się w archiwum od 17 kwietnia do 26 maja przebywał na zwolnieniu lekarskim i dostał pozwolenie na wyjazd do Zagrzebia⁵⁶. Część z tego czasu spędził jednak nie w stolicy Chorwacji, ale w Belgradzie, gdzie chciał wstąpić w szeregi wojska serbskiego. Próba przez niego podjęta zakończyła się fiaskiem, w efekcie czego wrócił do Budapesztu. Wydarzenia

⁵² Ibidem, s. 189.

⁵³ Por. M. KRLEŽA: *Moj obračun s njima...*, s. 222.

⁵⁴ Ibidem, s. 222.

⁵⁵ J. WIERZBICKI: *Miroslav Krleža*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975, s. 16.

⁵⁶ Por. Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža...*, s. 58–59.

z tego okresu po raz pierwszy opisał w 1932 roku w pamflecie *Moj obračun s njima*, gdzie wspominał: *U shutnji događaja otputovao sam mjeseca maja godine devetstotina i dvanaeste prvi put u Beograd da se uputim kako bih mogao prijeći u srpsku vojsku. Bio sam i u Ministarstvu vojnom i kod Narodne odbrane i po nacionalističkim uredništvima. Na svim tima mjestima jedna te ista slika: sumnjičavo, nepovjerljivo, nepristupačno, potpuno zatvoreno. [...] Stojeći tako pred zatvorenima vratima, vratio sam se potišten u Ludoviceum [...]*⁵⁷. Obszerniejszą relację ze swej podróży, a co istotniejsze, powrotu do akademii i konsekwencji z tym związanych zawarł w zapiskach *Izlet u Madžarsku 1947*⁵⁸. Warto jedynie nadmienić, że, zgodnie z przekazem Krleży, jego podróż do Serbii wyszła na jaw dopiero jesienią 1912 roku, a w wyniku dokładnego śledztwa przeprowadzonego przez władze szkoły (*notabene* wszczętego w związku z oskarżeniem Chorwata o plagiat i czytanie niepożądanego literatury) wymierzono mu między innymi karę sześciu dni w karczerze bez kolacji, zabroniono lektury rosyjskich i serbskich książek oraz wysłano pisemne zawiadomienie o zaistniałej sytuacji do ojca⁵⁹. Interesujący wydaje się fakt, iż brak jakichkolwiek dokumentów potwierdzających sankcje, jakie dotknęły przyszłego literata. Zelmanović dokonał eksploracji wszystkich dostępnych mu źródeł i w żadnym z nich – nawet dzienniku zawierającym informacje dotyczące codziennych zajęć elewów, bieżących uwag i kar – nie pojawiła się najmniejsza wzmianka na temat postępu ucznia i związanych z tym ewentualnych represji. Badacz skonkludował, iż w tej sytuacji pozostało jedynie przypuszczać, domniemywać i sprawdzać, czy wspomnienie Krleży nie uległo – w porównaniu z rzeczywistym biegiem zdarzeń – artystycznej interpretacji, fikcjonalizacji⁶⁰. Frapujące w tym kontekście jest, z jednej strony, pytanie, dlaczego pisarz miałby ten epizod wymyślić, a z drugiej zaś strony – jak to możliwe, że nie pozostał żaden ślad tegoż incydentu w ludoviceńskim repozytorium – instytucji słynącej przecież z porządku i dyscypliny. Znalezienie odpowiedzi na te pytania byłoby o tyle istotne, że, po pierwsze, pozwoliłoby na uzupełnienie kolejnej luki w życiorysie zagrzebianina – jego początkowych etapach, kiedy to kształtowały się podstawy topografii ideowo-polityczno-społecznej pisarza, a które zdeterminowały jego późniejsze decyzje i poczynania; po drugie, umożliwiłoby to także dopełnienie obrazu funkcjonowania austro-węgierskiej placówki i obowiązujących w niej zasad, sporo mówiących o realiach ówczesnego państwa.

⁵⁷ M. KRLEŽA: *Moj obračun s njima*..., s. 222–223.

⁵⁸ Por. IDEM: *Izlet u Madžarsku 1947*..., s. 165–187.

⁵⁹ *Rezultati ove stilske vježbe: šest dana strogoga zatvora samice bez večere, strogi ukor pred isključenjem na raportu zapovjedništva akademije, zapljena svih ruskih i srpskih knjiga, generalna zabrana privatne lektire uopće, specijalan nadzor dvojice drugova koji imaju o tome izvještavati zapovjedništvu, zabrana posjećivanja kasina, zabrana izlaska do konca godine, zabrana primanja posjete i pismena obavijest ocu*. Ibidem, s. 187.

⁶⁰ Por. Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža*..., s. 65.

Zaznaczyć należy, że postępek Chorwata nie był działaniem odosobnionym. Sporo młodzieży sprzeciwiającej się polityce Austro-Węgier, poddającej się nacjonalistycznym uniesieniom, chcącej uwolnić się spod obcej dominacji, decydowało się na wyjazd do Serbii i dołączenie do tamtejszej armii. Mimo nieudanej pierwszej próby, wiosną 1913 roku, Krleża ponownie postanowił udać się w kierunku Belgradu: *Ponesen jakim talasom međunarodne političke krize koja se kao posljedica Balkanskog rata javila u proljeću devet stotina i trinaeste, u dubokom i nepremostivom unutarnjem sudaru, meni je uspjelo da prijeđem ponovo u Srbiju i da se javim kao bjegunac u srpsku vojsku na svoj vlastiti riziko. Predao sam molbu da me prime u vojsku na temelju mojih dobrih peštanskih i pečujskih svjedodžaba, a to je bilo u predvečerje Drugoga balkanskog rata, mjeseca juna trinaeste*⁶¹. Tym razem także, wykorzystując zwolnienie lekarskie, 1 kwietnia 1913 roku wyjechał z akademii wojskowej i najpierw podążył do Zagrzebia⁶², żeby stamtąd – po zamknięciu granicy w związku z wydarzeniami drugiej wojny bałkańskiej – przez Paryż, Marsylię i Saloniki przedostać się do Skopje⁶³. Ponieważ nie otrzymał odpowiedzi na swoją prośbę o przyjęcie do wojska, tamże udał się do siedziby sztabu generalnego, by wyjaśnić swoją sytuację. W tym momencie został już niemal całkowicie pozbawiony iluzji odnośnie kariery wojskowej oraz ideałów, którymi się kierował – uznany za austriackiego szpiega, został aresztowany i jedynie dzięki interwencji pewnego majora, który pomógł mu odzyskać tożsamość, udało mu się (nie bez problemów) wrócić do Zagrzebia. Po prawie dwudziestu latach od tego zajścia wspominał: *Tu sam se našao pred sumnjičavim nepovjerenjem, uhapšen kao nepoznati bjegunac, bez dokumenata, pod sumnjom špijunaže, u dizenteriji, pred opasnošću da budem bačen u kolerični odio kužne bolnice. [...] taj me je čovjek [major – A.K.] pod pratnjom svoga vlastitog konjaničkog žandarma uputio u Beograd sa vlastitim preporučenim pismom na Komandu mjesta, da me Komanda mjesta uputi Ministarstvu vojnom i da se (po mogućnosti) utvrdi moj identitet. Uspjelo mi je da iz te situacije prijeđem (po svoj identitet) u Zemun gdje me je moj identitet već čekao u zatvoru zemunske policije*⁶⁴. Całe zdarzenie nie umknęło również uwadze władz akademii w Budapeszcie, która wydała oficjalny list gończy, uznając

⁶¹ M. KRLEŽA: *Moj obračun s njima...*, s. 223.

⁶² Por. Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža...*, s. 79–99.

⁶³ Istnieją pewne niejasności dotyczące miejsc przeznaczenia, które na przełomie wiosny i lata 1913 roku znalazły się na drodze Krleży z Budapesztu do Belgradu. István Lőkös w monografii *Od Kaptola do Ludoviceuma. Hrvatska nacionalna svijest i doživljaj mađarstva u djelu Miroslava Krleže. A Kaptoltól a Ludovikáig. Horvát nemzettudat és magyarsághélmény Miroslav Krleža életművében* podaje, że Chorwat dotarł do Salonik przez Wenecję, z korespondencji ojca, odnalezionej przez Zelmanovicia w Archiwum Instytutu Historii Wojska w Budapeszcie wynikało, że syn w czerwcu 1913 roku przebywał w Stambule, pojawiały się również informacje, że jednym z jego przystanków były Ateny. Por. I. Lőkös: *Od Kaptola do Ludoviceuma...*, s. 102; Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža...*, s. 97–100.

⁶⁴ M. KRLEŽA: *Moj obračun s njima...*, s. 223–224.

Krleżę za dezertera, gdyż bez zezwolenia oddalił się z jednostki⁶⁵. Gdy tylko znalazł się w Zemunie, czyli na terytorium Austro-Węgier, został aresztowany przez austriacką policję⁶⁶: *Uhapsila me je austrijska pogranična policija na temelju tjeralice koju je izdala za mnom komanda Ludoviceuma. Dan poslije moga bijega, zapovjedništvo Akademije bilo je telegrafiralo mome ocu [...]*⁶⁷. Po przesłuchaniu zwolniono go z więzienia i prawdopodobnie w połowie sierpnia wrócił do Zagrzebia⁶⁸. Paralelnie z tymi wydarzeniami miał miejsce szereg działań podjętych przez zwierzchnictwo szkoły, zmierzających do usunięcia z placówki niesubordynowanego studenta. Rekonstrukcji przebiegu zdarzeń – opierając się na odnalezionych dokumentach – próbował dokonać Đorđe Zelmanović⁶⁹. Ustalił on mianowicie, że podczas nadzwyczajnego posiedzenia rady akademii, mającego miejsce 10 maja 1913 roku, a którego przedmiotem była ponowna ucieczka kadeta, jednogłośnie przegłosowano złożenie wniosku do ministra obrony o wyrażenie zgody na skreślenie Krleży z listy słuchaczy. Fakt ten jest o tyle istotny, że z protokołu zebrania, na który powołuje się chorwacki dziennikarz, wynika, jakoby decyzję dotyczącą losu wychowanka Ludoviceum podjęto na podstawie zdarzeń z września 1912 roku, czyli tych rozgrywających się po jego pierwszej ucieczce. Zelmanović stwierdził, że w czasie posiedzenia (zwołanego niemal miesiąc po zniknięciu zagrzebianina) odwieszono warunkową karę wymierzoną za wcześniejszy czyn, a nie odwoływano się do ostat-

⁶⁵ Zgodnie z orzeczeniem lekarskim zwolnienie obejmowało 14 dni. Co za tym idzie, 15 kwietnia Miroslav Krleža powinien był się stawić z powrotem w Ludoviceum. 30 kwietnia 1913 roku wysłano zaś ojcu z akademii zawiadomienie o ucieczce syna, na które ten jednak nie odpowiedział. Por. Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža...*, s. 90–91.

⁶⁶ Z relacji Krleży, opublikowanej w książce *Moj obračun s njima*, wiadomo, że do Belgradu dostał się on dzięki pomocy poznanego w Skopje majora. Nie opisywał już jednakże, jak wyglądał kolejny etap jego podróży. Jedyną właściwie informację na ten temat odnajdujemy w dzienniku z podróży znanego węgierskiego historyka i intelektualisty, który sporą część swego życia spędził w Paryżu – Ferenca Fejtő. W monografii *Sentimentalno putovanje* umieszczone zostały zapiski z podróży Fejtő do Zagrzebia oraz Dalmacji, w tym między innymi Dubrownika i Splitu, mającej miejsce od końca czerwca do początku sierpnia 1934 roku. We wpisie datowanym na 23 lipca Węgier referuje spotkanie z Miroslavem Krleżą, fragmentarycznie przytacza wypowiedzi pisarza oraz krótko prezentuje jego poglądy i twórczość. Fejtő opisuje ponadto okoliczności, w jakich Chorwat przedostał się z Belgradu do Zemunu: *Iz Beograda je bježao tako da je žandara koji ga je sa slušanja sprovodio prema zatvoru namamio u krčmu, tamo ga opijao, a kada je taj bio mrtav pijan, naprosto ga ostavio. Sprijateljio se s nekim mađarskim željezničarima koji su ga u buretu krijumčarili u Zemun. Tamo se kao bjegunac prijavio kod načelnika postaje, pa je opet uhićen. Nakon što je odgulio kaznu, otišao u Zagreb [...]*. F. FEJTŐ: *Sentimentalno putovanje*. Prev. X. DETONI. Pogovor M. FORETIĆ. Zagreb: Dubrovnik University Press, Durieux, 2003, s. 160–161.

⁶⁷ M. KRLEŽA: *Moj obračun s njima...*, s. 224.

⁶⁸ Por. S. LASIĆ: *Krleža. Kronologija...*, s. 106.

⁶⁹ Tok zdarzeń został zreferowany na podstawie: Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža...*, s. 90–107.

niego incydentu. Wynikać to mogło przypuszczalnie z niewystarczającej liczby danych dotyczących zajścia – władze nie znały dokładnych okoliczności ucieczki kadeta, nie wiedziały, jakie były jej przyczyny, ani też – co najważniejsze – nie znały jego aktualnego miejsca pobytu. Wobec braku tej ostatniej informacji podanie rady zostało odrzucone przez ministra⁷⁰, a władze szkoły zmuszone były ponownie zwrócić się do ojca Krleży, by ten powiadomił ich o miejscu pobytu syna. W odpowiedzi przesłanej do Budapesztu – jak podkreślił Zelmanović, napisanej złą węgierszczyzną – ojciec zakomunikował, że według jego wiedzy syn aktualnie przebywa w Stambule i zobowiązał się do zawiadomienia zwierzchnictwa akademii, gdyby ten wrócił do domu. Otrzymałą informację niezwłocznie przekazano do ministerstwa, które 5 lipca zdecydowało o zwolnieniu (z dniem 15 maja 1913 roku) kadeta Miroslava Krleży z edukacji w Węgierskiej Akademii Wojskowej Cesarzowej Ludwika. Stosowne zawiadomienie do rodzica wysłano natomiast nieco później, gdyż dopiero 8 sierpnia. Biorąc pod uwagę konstatację Lasicia: *Nakon ispitivanja, pušten je i došao u Zagreb sredinom ljeta 1913*⁷¹, można przypuszczać, że w momencie otrzymania decyzji ze szkoły niedawny elew przebywał już w Zagrzebiu.

Analizując materiały znalezione w archiwach, Zelmanović zwrócił uwagę na dwa niezwykle interesujące posunięcia ze strony władz Ludoviceum; po pierwsze, pomimo iż było to drugie poważne naruszenie regulaminu ze strony Krleży i dysponowano odpowiednimi narzędziami prawnymi, zastosowano wobec niego łagodniejszy wymiar kary – zwolnienie ze szkoły, a nie relegację; po drugie, śledząc daty widniejące na dokumentach wymienianych między akademią, ministerstwem i ojcem pisarza, można dostrzec, iż całą procedurę od oficjalnego zgłoszenia ucieczki ucznia do usunięcia go z placówki wykonano w nadzwyczaj krótkim czasie (całość trwała mniej niż dwa miesiące). Zastanawiające jest tym samym, co leżało u podstaw tak niespotykanego wręcz w strukturach administracyjnych pośpiechu oraz jakie były przyczyny wyraźnej dobroduszości kierownictwa szkoły przy wyborze środka represyjnego.

Chociaż nader trudno o jednoznaczną diagnozę powyższego stanu, to jednak ze sporym prawdopodobieństwem można założyć, że władze akademii już wcześniej uznały, iż Krleża nie jest materiałem na dobrego wojskowego, a sytuację tę wykorzystały jako możliwość usunięcia ze swojej jednostki nierokującego kadeta. O ile w Peczu Chorwat należał do najlepszych uczniów, plasujących się zawsze w klasowej czołówce oraz wyróżniał się między innymi dużą pracowitością – świadczy o tym chociażby szybkie tempo, w jakim nauczył się języka węgierskiego, o czym wcześniej wspomniano – o tyle w Ludoviceum

⁷⁰ W cytowanej przez Zelmanovicia odpowiedzi ministra widnieje błąd – jako datę sporządzenia odpowiedzi ministra podaje się 13 października 1913 roku (chorw. *13 listopada 1913. godine*), faktycznie natomiast chodziło o 13 czerwca 1913 roku (chorw. *13 lipnja 1913. godine*). Por. Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža...*, s. 96.

⁷¹ S. LASIĆ: *Krleža. Kronologija...*, s. 106.

z każdym semestrem wyniki przez niego uzyskiwane były coraz gorsze⁷². Podkreślić należy, iż zmianie uległo również zachowanie przyszłego pisarza oraz jego nastawienie do nauki w akademii, co znalazło odzwierciedlenie w opiniach sporządzanych okresowo przez wykładowców na temat cech charakteru oraz stanu psychicznego swoich wychowanków. Powielającymi się uwagami były: *nedovoljno marljiv, dosta marljiv, nije uvijek otvoren, zatvoren u sebe, pomalo zatvoren, nervozan, sklon prkosu, prkosan, vrlo osjetljiv, sanjarska priroda*⁷³. Wszystko to nie przemawiało na korzyść kadeta, a wręcz przeciwnie – jeszcze wyraźniej uwypuklało wszelkie niedostatki kandydata na przyszłego oficera. Część wychowawców *explicite* sformułowała swoje stanowisko odnośnie ewentualnej kariery wojskowej Krleży: *Vrlo talentiran, živog poimanja, nedovoljno marljiv, pomalo površan, bavi se apstraktnim idejama, predmetima vojne nastave se ne bavi, pruža malo nade da će od njega postati upotrebljiv vojnik; Sveznalica, loš vojnik; Darovit, ali ništa ne producira. Svoje vrijeme provodi uz tešku lektiru koja nije za njega – ono što pročita nije sposoban svariti. Sklon oduševljavanju, svoju duševnu ravnotežu već je izgubio. – Nije za vojnika*⁷⁴.

Nie jest tajemnicą, że w czasie, kiedy Chorwat przebywał w Budapeszcie (a także w czasie podróży na front i później w Zagrzebiu), w sporej mierze pochłonięty był już działalnością artystyczną⁷⁵. Klęska poniesiona podczas prób dołączenia do wojska serbskiego, rozczarowanie Serbią, a co za tym idzie, załamanie się młodzieńczych ideałów sprawiły, iż postanowił całkowicie poświęcić się literaturze. Na pisarstwo Krleży nie bez wpływu pozostały jego węgierskie doświadczenia.

3.

Okres, który Miroslav Krleža spędził na Węgrzech, przypadął na lata jego wczesnej młodości⁷⁶. Jak wiadomo, jest to etap w życiu człowieka, kiedy światomocno zaczyna się kształtować światopogląd czy też krystalizuje się orientacja społeczno-polityczna. Tworzeniu i/lub modyfikacji poddawany zostaje system

⁷² Por. Đ. ZELMANOVIĆ: *Kadet Krleža...*, s. 53–59, 65–69.

⁷³ Ibidem, s. 71–73.

⁷⁴ Ibidem, s. 73, podkr. – A.K.

⁷⁵ Wspomnieć można, iż w piśmie przesłanym do Ludoviceum po drugiej ucieczce syna ojciec Krleży, informując o jego miejscu pobytu, napisał: *S pozivom na vaše cijenjeno pismo od 18. o. mj. pod brojem 1217 imam čast da vas obavijestim da mi sin momentalno boravi u Konstantinopoliju i da će u mjesecu srpnju ove godine doći kući. O dolasku kući odmah ću obavijestiti cijenjeni Naslov. Prema mom znanju, on se momentalno bavi literaturom*. Cyt. za: ibidem, s. 99, podkr. – A.K.

⁷⁶ Wyjeżdżając do Peczu, Krleža miał lat piętnaście, wracając do Zagrzebia nieco ponad dwadzieścia.

wartości, rozwijają się zainteresowania i pasje, często do głosu dochodzi także bunt i związane z nimi postawa krytyczna oraz negacja otaczającego świata. W przypadku młodego pisarza pobytu w szkołach węgierskich – Królewskiej Węgierskiej Szkole Kadetów w Peczu i Węgierskiej Akademii Wojskowej Cesarzowej Ludwika – nie tylko pozwoliły mu na czasową ucieczkę z Zagrzebia czy zdobycie podstawowych wiadomości i umiejętności z zakresu wojskowości oraz weryfikację swoich ideałów i wizji świata, ale także na zainteresowanie się historią i kulturą węgierską czy nauczanie się języka węgierskiego, co w rezultacie istotnie ułatwiło mu poznanie twórczości sąsiadów zza Drawy.

Literatura stanowiła immanentną część życia wrażliwego zagrzebianina od najmłodszych lat. W każdej niemal publikacji samego pisarza, jak i o nim odnaleźć można informacje o lekturach, którym się oddawał, zanim sam jeszcze podjął się działalności twórczej. Z zapisków w dziennikach, notatek, wspomnień czy licznych biografii dowiadujemy się, że od najmłodszych lat oprócz literatury chorwackiej (w tym tekstów pisarzy jemu współczesnych – między innymi Vladimira Nazora czy Antuna Gustava Matoša, a także bardzo przez niego cenionego Silvija Strahimira Kranjčevicia) czytał również klasyczną, rosyjską oraz serbską, świetnie orientował się ponadto w filozofii i ideach jej głównych reprezentantów⁷⁷. Edukacja w szkole kadetów była natomiast przełomowym momentem, kiedy Chorwat zetknął się także z twórczością pisarzy węgierskich. Niepoślednią rolę w przybliżeniu Krleży tamtejszej literatury odegrał nauczyciel języka węgierskiego w tej placówce oświatowej Sándor Mándoky de Alfalu. Powołując się na bezpośrednią relację Krleży, István Lőkös w studium *Od Kaptola do Ludoviceuma* stwierdził, iż dzięki wspomnianemu nauczycielowi *zavolio [je – A.K.] mađarsku književnost, dapače, i čitanje općenito*⁷⁸. Zdaniem badacza podczas nauki w Peczu Krleża niewątpliwie zdobywał wiedzę na temat historii literatury węgierskiej – poznawał materiał przeznaczony dla szkół średnich – czemu dawał wyraz w swej późniejszej pracy artystycznej. Już na wstępie zetknął się z dziełami jednego z największych poetów w całej literaturze węgierskiej – Sándorem Petőfim – a czytanie jego tekstów wywarło ogromny wpływ na dalsze własne życie artystyczne. Z jednego z autobiograficznych zapisków dowiadujemy się, iż to właśnie Petőfi był przyczynkiem do zajęcia się w przyszłości działalnością literacką: *Petőfijeva pjesma o kurjacima prvi je duboki poticaj da sam počeo pisati*⁷⁹. Swoją wiedzę rozwijał Krleża następnie w czasie nauki w Ludoviceum, gdzie stawiał swoje pierwsze poważne kroki jako twórca. Oczywiście słowo pisane towarzyszyło mu już znacznie wcześniej, ale to właśnie z okresu edukacji na Węgrzech pochodzą jedne z pierwszych wspomnień dotyczących lektur Chorwata oraz jego prób pisarskich: *U kasarnu*

⁷⁷ Por. np. M. KRLEŽA: *Izlet u Mađarsku 1947...*, s. 173–187.

⁷⁸ I. LÖKÖS: *Od Kaptola do Ludoviceuma...*, s. 87.

⁷⁹ M. KRLEŽA: *Moj obračun s njima...*, s. 21.

ja sam pao kao dijete i u kasarni ja sam proživio od bosanske aneksije (1908) do Drugog balkanskog rata (1913), pet godina. Hodajući po mađarskim vojničkim manevrima, od Baranje do Ostrogona i od Budima do Tatre, ja sam u svome telećaku nosio knjige i na stražama i predstražama čitao, pun plitkih iluzija o velikom i „intenzivnom evropskome kulturnom životu”. Na peštanskom smetlištu, nekadanjem feudalnom saborištu mađarske vlastele, tada carskom i kraljevskom egzercirplacu Rakosu, između Wekerleove kolonije i onih gomila peštanskog smeća, ja sam sanjao o međunarodnoj solidarnosti i suradnji, čitajući Tolstoja, Petőfija i Ibsena, pišući pjesme i kidajući u sebi i posljednje niti koje su me vezale s Austrijom i austrijskim porte-epéeom⁸⁰.

Wspomnieć można, że wprawki pisarskie, które wychodziły spod jego pióra właśnie w okresie wczesnej młodości, stawały się niejednokrotnie źródłem kłopotów w szkole⁸¹. Działalność twórcza jeszcze podczas edukacji w Zagrzebiu przyczyniła się do szkolnych problemów z łaciną i greką, co w konsekwencji doprowadziło do przeprowadzki pisarza na Węgry: *U četvrtom razredu gimnazije propao sam iz latinskog i grčkog jer sam se, mjesto nepravilnim grčkim glagolima i pogodbenim rečenicama, zanimao pisanjem drama. Jedna od njih nosila je ime historijske lađe Bellérophona, a prikazivala je Napoleona na putu za Svetu Jelenu⁸²*; w Budapeszcie natomiast wytwór talentu Krleży sprowadził na jego osobę oskarżenie o plagiat, które zakończyło się śledztwem oraz surową karą. Fakt ten był o tyle istotny, że w wyniku dochodzenia na jaw wyszedł pierwszy z pobytów zagrzebianina w Belgradzie. Sytuację tę sam autor przywołał w swoich wspomnieniach węgierskiego etapu życia opublikowanych w eseju *Izlet u Mađarsku 1947: Originalnošću svojih pismenih radnja na razne teme bio sam već ubrao nekoliko takozvanih „književnih uspjeha većeg stila”. Na jednu, neizrecivo dosadnu i banalnu temu kao što je „Jesen”, napisao sam: „da nikada još nije ni jedan list pao u prirodi, tako žalosno kao što lišće pada na sceni”. [...] Sve je relativno. Lišće ne pada žalosno u prirodi, jer lišće nije veselo ni žalosno, lišće je u jeseni sasvim indiferentno spram toga fakta da pada, a to kako ljudi tumače padanje lišća, izazivajući neku namještenu lirsku žalost, to su literarni trikovi, i zato lišće na sceni pada žalosno, mnogo žalosnije nego u prirodi. Ta moja teza o „jeseni” bila je predmetom istrage, isto tako povezane sa „pojmom časti”⁸³. Relacija (literacka) zdarzenia, z jednej strony, obrazuje tragikomiczność położenia pisarza – ignorancję, niewiedzę i srogość, z którą miał do czynienia ze strony władz i pedagogów Ludoviceum, będące w opozycji do artystycznych skłonności młodego człowieka, dużego poczucia humoru oraz dystansu, z jakim wtedy traktował system placówki wojskowej; z drugiej zaś*

⁸⁰ Ibidem, s. 221.

⁸¹ *Notabene* również późniejsza twórczość Chorwata była częstokroć przedmiotem kontrowersji, polemik, ostrej krytyki, a nawet skandali.

⁸² Ibidem, s. 294.

⁸³ M. KRLEŽA: *Izlet u Mađarsku 1947...*, s. 182–187.

strony pozwala ona dostrzec dojrzale już wówczas zainteresowanie literaturą, a także ogromny talent, o czym świadczą między innymi przytaczane przez Krleżę – cytowane także powyżej – komentarze o charakterze metatekstualnym: *Htjeli su da me utvrde kao plagijatora: gdje sam to prepisao i od koga sam to prepisao, jer treba da znam da sam svijestan toga da potpisivati tuđe stvari znači lagati i krasti. Na moju, veoma rezolutnu i ozbiljnu izjavu da to nijesam ni od koga prepisao, pala je patetična konstatacija: ako nijesam ni od koga to prepisao, a to tvrdim na času riječ da nisam, da sam onda pisac, i to veliki pisac. [...] Digla se oluja. I kao što se obično takvom prilikom zbiva razotkrila se zavjesa sa čitavog mog predživota. Otkrilo se da sam maja mjeseca ove (1912) godine proveo nekoliko dana u Beogradu, da čitam ruske knjige na ruskom jeziku, da čitam Nitzschea „Genealogiju morala”, „Rožderstvo Tragedije”, da čitam Buckharda, D’Anunzija, Verhaerena, Tolstoja, da učim ruski, da imam među svojim knjigama „Fleurs du mal” i „Riječkog novog lista”, „Piemonta”, i knjigu pjesama Vojislava Ilića, na srpskom jeziku, ćirilicom. [...] Rezultati ove stilske vježbe: šest dana strogoga zatvora samice bez večere, strogi ukor pred isključenjem na raportu zapovjedništva akademije, zapljena svih ruskih i srpskih knjiga, generalna zabrana privatne lektire uopće, specijalan nadzor dvojice drugova koji imaju o tome izvještavati zapovjedništvu, zabrana posjećivanja kasina, zabrana izlaska do konca godine, zabrana primanja posjete i pismena obavijest ocu⁸⁴.*

Okres pobytu Krleży w Peczu i Budapeszcie bez wątpienia był etapem kształtowania się fundamentów wrażliwości artystycznej oraz sposobu myślenia o literaturze. W tym czasie rozpoczął on chociażby aktywne uczestnictwo w życiu kulturalnym – był stałym bywalcem budapeszteńskich teatrów⁸⁵ (śledził między innymi rozwój artystyczny Ferencza Molnára), kontaktował się z węgierskimi literatami (na przykład Dezső Kosztolányim), interesował się działaniami organizacji społeczno-kulturalnych, czytywał tamtejszą prasę, śledził europejskie wydarzenia literackie, orientował się w najnowszych tendencjach i kierunkach filozoficznych, teoretycznoliterackich, kulturoznawczych i prądach kulturalnych. Można uznać, że czas ten wypełniony – niczym kieszenie młodego Krleży⁸⁶ – licznymi wycinkami z prasy, notatkami czy szkicami literackimi stanowił swego rodzaju preludium działalności twórczej pisarza. Wszystko to wpłynęło bowiem znacząco na jego zainteresowanie węgierskimi twórcami oraz

⁸⁴ Ze względu na obszerność relacji Krleży na potrzeby niniejszej pracy zacytowane zostały tylko fragmenty najlepiej ilustrujące opisywaną sytuację. Por. więcej: ibidem, s. 182–187.

⁸⁵ Por. np. M. KRLEŽA: *Moj obračun s njima...*, s. 172–173.

⁸⁶ *Sjedio sam sa Vladom B. u Protivinskom Restaurantu septembra mjeseca godine 1911, a u kavanu je ušao i sjeo u nišu pod svodom iličkog prozora A. G. M. Imao sam u džepu čitav snop svojih pjesama i već sam bio na skoku do stola A. G. M., ali me je svladala trema u posljednjem trenutku i nisam se usudio da riskiram da stupim pred lice ovog čovjeka.* M. KRLEŽA: *Davni dani. Zapisi 1914–1921*. Zagreb: Zora, 1956, s. 88.

literaturą Madziarów – czy nawet – idąc krok dalej, całą ich kulturą jeszcze wiele lat po jego powrocie do Chorwacji.

4.

Omówienie interesującego nas materiału reprezentującego tak szeroki wachlarz formalno-tematyczny wymaga podjęcia przynajmniej próby jego klasyfikacji. Pozwoli nam to bowiem z jednej strony na usystematyzowanie dostępnych tekstów źródłowych, z drugiej strony na ramowe przynajmniej nakreślenie charakteru i zakresu interferencji węgierskich obecnych w twórczości Miroslava Krleży. W całym dorobku pisarza zwierającym szeroko rozumiane wątki węgierskie wyróżnić można osiem głównych typów ich opracowania⁸⁷: teksty o charakterze wspomnieniowym i zapiski autobiograficzne, notatki z dzienników, korespondencję, teksty publicystyczne (w tym informacje prasowe), teksty zebrane *per analogiam encyclopedicam*, eseje polityczne (społeczno-polityczne), eseje literackie (kulturalno-literackie) oraz utwory zaliczane do literatury pięknej (poetyckie, prozatorskie i dramatyczne).

Do pierwszej grupy tekstów zaliczyć można te najbardziej osobiste, zawierające wspomnienia odnoszące się w dużej mierze do edukacji na Węgrzech, konsekwencji z tym związanych czy kolejnych tam powrotów (fragmenty pamiętniku *Moj obračun s njima*, dwie części eseju *Izlet u Mađarsku 1947: Pečujaska balada i Ludoviceum*)⁸⁸.

Druga grupa prac, czyli notatki i zapiski z dzienników, jest wysoce heterogeniczna zarówno pod względem kompozycyjnym, jak i tematycznym. Teksty obejmują komentarze do aktualnych wydarzeń rozgrywających się na Węgrzech, stosunków chorwacko-węgierskich, przywoływane były w nich ponadto postaci i pojęcia z kręgu węgierskiego, nie brak także odwołań do przeszłości – tej dalszej i bliższej – w tym również okresu spędzonego przez pisarza na Węgrzech. W rezultacie tego niektóre z wpisów można zaliczyć także do kategorii pierwszej⁸⁹.

W kolejnej grupie na uwagę zasługuje przede wszystkim ta korespondencja (zebrana na przykład w monografii *Pisma*⁹⁰), która prowadzona była przez pisarza z tłumaczami jego dzieł na język węgierski czy węgierskimi badaczami jego

⁸⁷ Niektóre z tekstów Krleży, ze względu na ich gatunkową i tematyczną hybrydyczność, zaliczono i/lub można by zaliczyć do więcej niż jednej kategorii.

⁸⁸ Teksty zaliczane do tej grupy w sporym stopniu wykorzystano we wcześniejszych podrozdziałach, stanowiących próbę rekonstrukcji węgierskiej części życiorysu Krleży, dlatego też pominięto szczegółowe omówienie tej kategorii w niniejszej klasyfikacji.

⁸⁹ Por. np. M. KRLEŽA: *Dnevnik 1958–1969*. Ur. A. MALINAR. Sarajevo: Oslobođenje, 1977; IDEM: *Dnevnik 1918–1922. Davni dani*. Ur. A. MALINAR. Sv. 2. Sarajevo: Oslobođenje, 1977.

⁹⁰ M. KRLEŽA: *Pisma*. Ur. S. ČENGIĆ VOLJEVICA. Sarajevo: Oslobođenje, 1988.

twórczości. Listy wymieniane pomiędzy wspomnianymi osobami są niezwykle cennym dokumentem między innymi recepcji twórczości Miroslava Krležy na Węgrzech, ale również kolejnym świadectwem dobrej znajomości przez literata języka węgierskiego. Niejednokrotnie bowiem ingerował w teksty przekładów, podawał swoje propozycje rozwiązań translatorskich albo też krytykował wybory tłumaczy podczas pierwszych lektur obcych wydań. Co więcej, korespondencję traktować można również jako źródło informacji dotyczących planów wyjazdów na Węgry, ich dat czy też wrażeń z pobytów za granicą.

Czwartą grupę tworzą teksty publicystyczne, w tym również krótkie informacje prasowe czy wyimki z prasy węgierskiej tłumaczone przez Krležę na język chorwacki. Publikacje te były w głównej mierze efektem współpracy z kilkoma – przede wszystkim zorientowanymi socjalistycznie – pismami. Działalności publicystycznej po raz pierwszy podjął się z początkiem 1915 roku, kiedy to został pomocnikiem Mariji Jurić Zagorki w redakcji czasopisma „Obzor”. Kooperacja ta trwała jednak bardzo krótko – prawdopodobnie zaledwie około piętnastu dni – a głównym zadaniem młodego literata było anonimowe przygotowywanie kompilacji z węgierskiej prasy⁹¹. Przez kilka miesięcy roku 1917 pracował w tygodniku „Sloboda”, dla którego przygotowywał meldunki prasowe z wydarzeń wojennych – co istotne, bardzo często były one cenzurowane lub wręcz blokowano ich publikację – oraz pojedyncze wiersze czy persyflaże. Od marca 1918 roku relacje z wojny pisał natomiast dla gazety „Pravda” (starał się tam także wytłumaczyć, dlaczego doszło do zerwania jego współpracy z poprzednią redakcją). Również w tym tytule pracował tylko kilka miesięcy – wycofał się z niego wraz z odejściem z redakcji polityka, twórcy periodyku „Sloboda”, Vitomira Koracia – i ponownie zaczął opracowywać swe komentarze wojenne dla „Slobody”. Jednocześnie Krleža podjął współpracę z miesięcznikiem „Novo društvo” – którego założycielem i redaktorem był także Korać – gdzie opublikował dwa wiersze i jeden z głośniejszych tekstów poświęconych wydarzeniom węgierskim *Borba za mađarsku izbornu reformu*. Tekst ten ukazał się pod

⁹¹ Mimo iż przez długi czas ten fakt z życia Krležy był podawany w wątpliwość, to jednakże w rozmowach z Predragiem Matvejevićem i Enesem Čengićem pisarz potwierdził, iż przez krótki okres pracował w redakcji czasopisma „Obzor”. Należy jeszcze wspomnieć, że wiele podobnych kompilacji z węgierskiej prasy odnaleziono w spuściźnie Krležy. Opracowując materiały pozostawione przez pisarza, część z tego typu zbiorów błędnie przyporządkowano jednak do grupy rękopisów autorskich. Dokładna analiza wykazała, iż nie są to teksty napisane przez Chorwata, lecz jedynie wycinki artykułów różnych autorów z gazet „Hrvatska” i „Obzor” oraz przedruków z prasy węgierskiej, które oryginalnie ukazywały się w pismach „Budapesti Hírlap” oraz „Pester Lloyd”. Teksty te stanowiły materiał źródłowy szeroko wykorzystywany przez Krležę podczas tworzenia dzieł literackich zawierających motywy związane z przestrzenią węgierską. Por. więcej: *Rukopisna ostavština Miroslava Krležy: katalog*. Građu razvrstali i obradili B. KOMAZLIĆ, B. KRSTIĆ, D. PAŽIN, ur. I. GALIĆ, A. IVANJEK. Predgovor V. BOGIŠIĆ. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003; J. MANN: *Krležina nepročitana...*, s. 59–72.

pseudonimem *Hungaricus* w dwóch częściach (w numerach 1 i 3, w 1918 roku), a ze względu na ingerencję cenzury niektóre fragmenty usunięto, pozostawiając po nich puste miejsca. Od sierpnia do grudnia 1918 roku pracował w dzienniku „Hrvatska riječ”, gdzie (anonimowo) przygotowywał codzienne relacje o sytuacji na froncie wojennym, które ponownie częstokroć cenzurowano. Ponadto publikował komentarze polityczno-historyczne oraz sporządzał przeglądy informacji z prasy zagranicznej, w tym także węgierskiej – „Magyar Hírlap” (pol. „Gazeta węgierska”) czy „Világ” (pol. „Świat”) oraz szereg innych artykułów poświęconych Madziarom. Tematyka węgierska poruszana była więc między innymi w tekstach: *Madžari i naše narodno pitanje* (31.08.1918, br. 225, s. 1), *Károlyi za Wilsonov program* (09.09.1918, br. 234, s. 1), *U povodu Károlyieva pacifističkog govora* (12.09.1918, br. 237, s. 2), *Madžari o Česima* (14.09.1918, br. 239, s. 4), *Madžari na zapadnoj fronti* (15.09.1918, br. 240, s. 2), *Slom madžarske realne politike* (25.09.1918, br. 250, s. 2–3), *Madžarska agonija* (16.10.1918, br. 271, s. 2), *Madžari i južnoslavensko pitanje* (17.10.1918, br. 272, s. 1), „*Samoodređenje*” (18.10.1918, br. 273, s. 2), *Tisza i rat. Napadaj socijalista* (19.10.1918, br. 274, s. 1), *Károlyi, Wekerle i Tisza o položaju. Što oni misle i žele sa Jugoslavenima* (23.10.1918, br. 278, s. 2), *Tisza je htio ovaj rat. Dokumenti pročitani na madžarskom saboru* (24.10.1918, br. 279, s. 4), *Burna sjednica madžarskog sabora od 22. listopada 1918., Károlyieve zak. osnove za madžarsku slobodu* (26.10.1918, br. 281, s. 3–4), *Madžarsko hvatanje za „integritet”* (16.11.1918, br. 302, s. 3), *Madžarski neuspjeh u Aradu* (18.11.1918, br. 304, s. 2), *Madžarska republikanska štampa* (19.11.1918, br. 305, s. 2), *Madžarski „integritet”* (19.11.1918, br. 305, s. 2), *Madžarske deziluzije* (29.11.1918, br. 315, s. 1–2), *Madžarska štampa i integritet* (04.12.1918, br. 320, s. 3), *Madžarska kriza* (12.12.1918, br. 328, s. 1). Publikacje, w których Krleža rozważał zagadnienia związane z Węgry, można podzielić na dwie grupy – pierwszą stanowiły komentarze, sprawozdania i relacje, w których ujawniła się wiedza zdobyta przez autora w czasie edukacji w szkołach wojskowych. Chorwacki autor posługiwał się bowiem fachową terminologią, tworzył wypowiedzi jasne, precyzyjne i obiektywne, doskonale orientował się w realiach politycznych i historycznych Węgier; druga grupa obejmowała teksty polityczno-publicystyczne pisane w stylu już charakterystycznym dla pisarza, będące nie tylko komentarzem do aktualnych wydarzeń, lecz także szczegółową analizą i oceną polityki węgierskiej (w tym również kwestii społecznych) prowadzonej przez Węgry w czasie wojny⁹².

Nader ciekawą grupę prac stanowi zbiór cytatów wyselekcjonowanych i usystematyzowanych *per analogiam encyclopedicam*. Passusy wyekscerpowane z całego dorobku pisarza – artykułów, esejów, dzienników, powieści, dramatów – zostały opracowane przy współpracy z samym autorem pod redakcją Anđelka

⁹² Por. M. ŠEL.: *Hrvatska riječ*. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1606> [dostęp: 15.04.2016].

Malinara, a następnie opublikowane⁹³. Część zebranego materiału dotyczącego wyłącznie kwestii węgierskich ukazała się drukiem w 1965 roku w periodyku „Mogućnosti” pod tytułem *Hungarica*⁹⁴. Pełen wybór (obejmujący także inne tematy) wydano natomiast po raz pierwszy w formie książkowej – *Panorama pogleda, pojava i pojmovna*⁹⁵ – w roku 1975. Zebrany materiał był o tyle istotny, że, zgodnie z założeniami publikacji, miał on służyć jako *prikaz misaonog razvoja i tematskih preokupacija povijesno značajnih osoba*⁹⁶. Nie inaczej wyglądało to w przypadku motywów węgierskich u Krleży. Wybrany zestaw cytatów z jego twórczości pogrupowano według kryterium tematycznego, każdy z urywków opatrzono tytułem odnoszącym się do głównego wątku danego fragmentu oraz uszeregowano alfabetycznie na wzór haseł encyklopedycznych. W tym przypadku nie można wszak mówić o encyklopedii w sensie genologicznym, ale o niedającej się jednoznacznie gatunkowo zdefiniować (tytułowej) panoramie – panoramie ideowo-myślowego uniwersum pisarza. Zasady konstruowania encyklopedii wykorzystane zostały natomiast w celu stworzenia opracowania obejmującego jak najszerszy zakres postaci, zjawisk, pojęć, problemów i wydarzeń, prezentującego je w sposób możliwie najbardziej skondensowany i najpełniejszy. Dzięki temu zabiegowi – jak podkreślał redaktor publikacji – panorama nie jest wyłącznie zwierciadłem rozważań pisarza, ale przede wszystkim ich toku rozwojowego oraz ilustracją ewolucji tematów znajdujących się w kręgu zainteresowań literata⁹⁷. Analiza haseł umieszczonych w tym osobliwym dykcjonarzu Krleży jednoznacznie wykazała, że kwestie węgierskie zajmowały

⁹³ Współpraca Malinara z autorem, mimo iż miała charakter bardzo ścisły, nie uchroniła publikacji od krytyki ze strony Krleży, który nie był zadowolony z jej efektów: *Krležina je suradnja, prema Malinarovim riječima, „bila vrlo intenzivna u toku svih faza rada”. Pregledavao je izabrane citate, predlagao njihovo uvrštavanje ili izbacivanje te naslove i podnaslove tematskih jedinica, sugerirao način oblikovanja građe, dok se njegov glavni doprinos sastojao u stilskom dotjerivanju odabranih izvadaka. S obzirom na količinu i oblike Krležina sudjelovanja u izradi „Panorame” pomalo čude njegove ocjene cjelokupnog pothvata, izrečene E. Čengiću neposredno nakon objavljivanja petoknjižja. Glavne je zamjerke uputio duljini pojedinih tematskih jedinica i nerazmjeru u njihovu predstavljanju („Malinar je sjekao halvu na jako velike komade”), nesretnom pristupu mnogim pojavama i pojmovima, ispuštanju niza njegovih tekstova i uvrštavanju nekih odlomaka koji nisu bili potrebni, te Malinarovu političkom stajalištu prigodom odabira tekstova, koje, prema Krleži, „vuče na srednju liniju”. Tako je na koncu izrazio svoje nezadovoljstvo („s takozvanom Krležijanom nisam zadovoljan”), sugerirao izmjene dođe li do drugog izdanja knjige i istaknuo potrebu za grupnim radom u sličnim pokušajima. De. D.: *Panorama pogleda, pojava i pojmovna*. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=749> [dostęp: 15.04.2016].*

⁹⁴ Wybór obejmuje cytaty z tekstów powstałych w latach 1916–1955. M. KRLEŽA: *Hungarica*. „Mogućnosti” 1965, br. 4–5, s. 317–359.

⁹⁵ Wybór obejmuje cytaty z tekstów powstałych w latach 1913–1975. M. KRLEŽA: *Panorama pogleda, pojava i pojmovna*. Ur. A. MALINAR. Knj. 1–5. Sarajevo: Oslobođenje, 1975.

⁹⁶ De. D.: *Panorama pogleda...*

⁹⁷ Por. ibidem.

w nim znaczącą, choć niedominującą, pozycję. Wachlarz problemów, które omawiał, był jednak bardzo rozległy – dotyczył zarówno kwestii bieżących, jak i historycznych – pisarz tematyzował w swych tekstach między innymi takie zagadnienia jak *Ady Endre*, *Budimpešta*, *Khuen-Héderváry Károly*, *Liszt Franz*, *Madžari*, *Madžarska*, *Madžarska civilizacija*, *Madžarska književnost*, *Podunavlje*, *Tisza István*, *Wekerle Sándor* (i wiele innych). Liczba oraz treść fragmentów włączonych do publikacji wskazują na rozległą i dogłębną znajomość problematyki przestrzeni węgierskiej w jej aspektach synchronicznych i diachronicznych. Obok znanej, charakterystycznej dla zagrzebianina stylistyki, na wyróżnienie zasługuje także warstwa kompozycyjna pracy – mimo iż cytaty są stosunkowo krótkie, to jednak dobrano je i zestawiono tak, by najpełniej odzwierciedlały przemyślenia autora.

Kolejne dwie grupy tekstów tworzą eseje: jedną stanowią te o tematyce politycznej (polityczno-społecznej), drugą – pisane na temat literatury (bądź nawet szerzej – sztuki i kultury). Najpierw publikowane były one w czasopismach takich jak: „Plamen”, „Pečat”, „Književna republika”, „Danas”, „Savremena stvarnost”, później spora ich część ukazała się w wydawnictwach zwartych (niektóre z nich wielokrotnie w różnych redakcjach) – na przykład *Eseji. Knjiga prva* (1932), *Evropa danas. Knjiga dojmov i essaya* (1935), *Deset krvavih godina* (1937). Wiadomo, iż esej był tą formą literacką, którą twórca posługiwał się najczęściej, i towarzyszyła mu ona niemal od początku aż do końca jego aktywności twórczej⁹⁸. W pełni wykorzystywał szerokie spektrum możliwości właściwych dla narracji eseistycznej, stając się jej tekstowym uosobieniem, zaś jego prace były namacalną egzemplifikacją poetyki tej odmiany gatunkowej prozy: *Eseistyczność to szczególna manifestacja indywidualności pisarskiej, pewien typ rozumowania, w którym autor rezygnuje z dowodzenia swoich racji argumentem naukowym, wyprowadza wnioski z tez postawionych wprost, w drodze własnych przekonań i wypowiada się w oryginalnej, często kunsztownej konwencji stylistycznej*⁹⁹. Posługując się tą formą pisarstwa, podmiot twórczy sprawiał, iż unikalności nabierała także realizacja zagadnień poruszanych w kolejnych tekstach. W kręgu naszych zainteresowań pozostają przede wszystkim te eseje, które w całości zostały poświęcone tematyce węgierskiej (przywoływany już *Izlet u Madžarsku 1947.: Pečujska balada i Ludoviceum* czy *Madžarski lirik Andrija Ady, Petöfi i Ady, dva barjaka madžarske knjige*) oraz te, w których

⁹⁸ Twórczość eseistyczną Krležy ze względu na jej ogromne bogactwo ilościowe i jakościowe wielokrotnie poddawano analizie oraz podejmowano próby jej klasyfikacji. Jedną z nich oparto na pomocnym w niniejszym wywodzie kryterium chronologiczno-tematyczno-formalnym: 1) esej polemiczny, 2) klasyczny esej o literaturze, sztuce, filozofii i historii, 3) esej refleksyjny (medytacyjny), 4) esej polityczny (w wąskim rozumieniu), 5) esej dialogiczny. Por. Ma. Sta.: *Eseji*. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1218> [dostęp: 15.04.2016].

⁹⁹ B. CHRZĄSTOWSKA, S. WYSŁOUCH: *Poetyka stosowana*. Warszawa: WSiP S.A., 2000, s. 453.

wątki węgierskie obecne były w mniejszym stopniu, jednakże stanowią one istotne *exemplum* przestrzeni ideowo-estetycznej kreowanej przez Krleżę (na przykład *Lirika Rainera Marije Rilkea*).

Podobnie jak w przypadku innych prac, również w esejach przekrój tematyczny był niezwykle rozległy – obejmował szereg szczegółowych zagadnień związanych z literaturą, kulturą, sztuką, polityką, społeczeństwem czy historią. Ich pisarską konkretyzację znamionował natomiast wysoki stopień interferencyjności¹⁰⁰ i intertekstualności – łączenie i przeplatanie tematów, sięganie po wyrazy czy części tekstów obcych autorów, często ich parafrazowanie, co – w połączeniu z wysoką polemicznością prac, humorem oraz unikalnym stylem twórcy – sprawiało, iż konstruowanie esejów i ich kompozycja porównywane były przez niektórych badaczy do przemieszczania się po polach szachownicy¹⁰¹. Na marginesie warto wspomnieć, iż refleksja pojawiająca się w wielu esejach Chorwata – szczególnie tych traktujących o sztuce, literaturze, kulturze – głosząca, że sztuka nie powstaje w próżni i chociaż jest istotnie zależna od warunków materialnych, to nie może ona stanowić narzędzia propagandy ideologicznej¹⁰², znalazła swoje potwierdzenie także w tekstach dotyczących aspektów węgierskich, w tym tych, przywołujących postaci węgierskiej sceny kulturalnej.

Dyskurs eseistyczny był przez pisarza niejednokrotnie przenoszony również do innych gatunków czy też odmian gatunkowych, gdzie wbudowywany w strukturę na pozór tradycyjnie skonstruowanego i gatunkowo określonego tekstu (na przykład w strukturę powieści czy zapisków z dzienników, które *notabene* często wykraczały poza ramy klasycznych diariuszy) wzbogacał warstwę stylistyczną i semantyczną utworu, a w rezultacie wpływał na jego wielopłaszczyznowość. Ze względu na swoją poetykę eseistyczne wyimki z beletrystycznych dzieł Krleży funkcjonować mogły również jako autonomiczne eseje.

Do ostatniej grupy zaliczono dzieła literatury pięknej – prozę beletrystyczną, dramaty i (w mniejszym stopniu) utwory poetyckie – które znamionował szeroko pojmowany związek z Węgrami. Wśród nich pojawiły się zatem dzieła zawierające bezpośrednio w swej strukturze motywy węgierskie (utwory poruszające liczne kwestie z chorwacko-węgierskiej przeszłości, odnoszące się do węgierskiej rzeczywistości współczesnej Krleży¹⁰³ czy noszące wyraźne ślady recepcji literatury węgierskiej) oraz te, które bezpośrednio nie mieściły w sobie

¹⁰⁰ *Kretanje od općega ka pojedinačnome prati i stupnjevitom uspostavljanje žanra od esejističkog diskursa u širem smislu, tematski vezanoga uz analizu povijesnih činjenica i politički komentar, te u stalnoj „opasnosti” prelaženja u političku publicistiku, preko dijaloga tipa [...] do klasičnoga literariziranog eseja [...], u kojima je i tematska fokusacija najpreglednija*. Ma. Sta.: *Eseji...*

¹⁰¹ Por. *ibidem*.

¹⁰² Por. *ibidem*.

¹⁰³ Liczne z poglądów autora na temat aktualnych wydarzeń węgierskiej sceny społeczno-politycznej poddane pisarskiej obróbce trafiały nie tylko do tekstów publicystycznych, lecz także – w zrecznie spoetyzowanej formie – pojawiały się właśnie na kartach *belles lettres*.

odniesień węgierskich, jednakże ich odbiór i funkcjonowanie na Węgrzech było istotne zarówno w kontekście twórczości samego pisarza, jak i stosunków kulturalnych między oboma krajami. Ze względu na znaczącą obecność pierwiastków węgierskich w dorobku artystycznym Krleży – biorąc pod uwagę tak kryterium kwantytatywne, jak i kwalitatywne – oraz recepcję jego dzieł na Węgrzech niektórzy z badaczy literatury określali go wręcz mianem pisarza chorwacko-węgierskiego: *Uspjeh Krležinih drama na mađarskim pozornicama i popularnost njegovih djela u Mađarskoj svjedoče da je Krleža danas već i „naš”*¹⁰⁴. Bez wątplenia jedną z podstaw takiego stwierdzenia (pomijając dysputy na temat stopnia jego zasadności) stała się chociażby lektura powieści *Zastave* (pol. *Sztandary*), prozatorsko-dramatycznego cyklu o Glemabajach (chorw. *Glembajevi*), wybranych nowel ze zbioru *Hrvatski bog Mars* (pol. *Chorwacki bóg Mars*) czy cyklu poetyckiego *Balade Petrice Kerempuha* (pol. *Ballady Pietrka Kerempuha*) oraz funkcjonowanie i popularność między innymi i tych dzieł Chorwata na węgierskim rynku literackim.

Teksty należące do tej grupy można uznać za najbardziej złożone nie tylko na płaszczyźnie tematyczno-semantycznej, ale również strukturalno-kompozycyjnej, co implikuje wielość możliwości analityczno-interpretacyjnych. Oprócz dominujących w tej formie piśmiennictwa funkcji – estetycznej, poetyckiej – wartość dodaną prac stanowią rozbudowana funkcja ekspresywna, której immanentną częścią jest postawa krytyczna oraz funkcja poznawcza. W przypadku tej ostatniej nie można jednakże zapominać, że mimo wszystko mamy do czynienia z przestrzenią (i należącym do niej światem) wykreowaną na potrzeby tekstu literackiego – warstwa faktograficzna poddana została fikcjonalizacji, natomiast elementy fikcji urzeczywistniono. Efektem tych zabiegów były z jednej strony artefakty *belles lettres* w najczystszej postaci, z drugiej zaś strony utwory kondensujące poglądy, idee i wartości wyznawane przez pisarza: *Potrzeba świadomego zajmowania stanowiska wobec rzeczywistości góruje u Krleży zdecydowanie nad instynktem artysty jako twórcy fikcyjnych światów*¹⁰⁵. Dzieła te można więc uznać za swoistą spoetyzowaną i zindywidualizowaną interpretację całej epoki Miroslava Krleży.

Należy zaznaczyć, iż powyższa klasyfikacja ma charakter uproszczony/ogólny, a jej głównym celem jest przede wszystkim funkcja wprowadzająca i kontekstualizująca dalszy wywód¹⁰⁶. Tak jak w przypadku całego omawianego dorobku, także w odniesieniu do wątków węgierskich obecnych w badanej twórczości, trudno bowiem o ich jednoznaczną typologizację. Zarówno te-

¹⁰⁴ K. DUDÁS: *Krležine drame na mađarskoj pozornici*. „Dani Hvarskeg kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu” 1981, br. 1, s. 375.

¹⁰⁵ J. WIERZBICKI: *Miroslav Krleža...*, s. 78.

¹⁰⁶ Poczynione uproszczenia, uogólnienia czy nawet pominięcia zostały wykonane świadomie – po pierwsze po to, aby klasyfikacji nadać możliwie największą przejrzystość, po drugie zaś, aby miała ona charakter jak najbardziej syntezująco-przeglądowy.

maty, jak i postaci, pojęcia czy wydarzenia opisywane przez Krleżę ulegały wielokrotnemu omówieniu, częstokroć modyfikacji i/lub aktualizacji; czasami te same motywy znajdowały swą realizację w różnych formach pisarskich. Nieodosobnionym przypadkiem była również zmiana stosunku literata do opisywanych problemów/osób, co naturalnie miało swe odzwierciedlenie w kolejnych wersjach tekstów. Zdaniem Jana Wierzbickiego: [...] *rozwój pisarza należałoby obrazowo przedstawić raczej w postaci spirali, jako ciągle krążenie wokół pewnej osi, a nie jako liniowe, progresywne dążenie*¹⁰⁷. Jak się wydaje, w tej skomplikowanej sieci form i problemów poruszanych w przywołanych tekstach wspólny mianownik stanowić może pojęcie historii, będące zarówno punktem wyjścia, jak i punktem odniesienia dla prezentowanych zagadnień. Cytowany już Wierzbicki w tekście *Miroslav Krleža i Endre Ady* skonstatował w związku z tym: *Osobista zażyłość Chorwata z kulturą węgierską łączy się z myśleniem historycznym, z charakterystyczną dla zagrzebskiego pisarza wizją kompleksu węgiersko-chorwackiego. Problematyka węgierska pojawia się zatem w tekstach Krleży zawsze w historycznym uwikłaniu: refleksjom na temat wspólnoty części tradycji i losu dziejowego towarzyszą zadawnione resentymenty*¹⁰⁸.

5.

Kreśląc obraz kulturalnych, w szczególności zaś literackich związków Miroslava Krleży z Węgry, nie sposób nie zacząć od dwóch bodaj najwybitniejszych twórców tamtejszej literatury – Sándora Petőfiego i Endre Adyego. Obie te postaci odcisnęły bowiem widoczny ślad na rozwoju artystycznym zagrzebskiego twórcy i tym samym mają one elementarne znaczenie dla zgłębienia kontekstów węgierskich pojawiających się w jego dorobku pisarskim. Należy podkreślić, iż Krleża bardzo dobrze orientował się w całej historii literatury węgierskiej. Wielokrotnie bowiem przywoływał najistotniejsze jej wydarzenia, nawiązywał do twórców, tendencji i zjawisk różnych epok, definiował problemy tamtejszego piśmiennictwa, określał wpływy, którym podlegało, czy też wskazywał jego miejsce w literackiej spuściźnie Europy: *Madžarska književnost, kao organska izraslina, ne živi ni punih trista godina, tako da spada među najmlađe evropske književnosti*¹⁰⁹.

Przy tej okazji po raz kolejny trzeba wspomnieć o dwóch przypuszczalnie najistotniejszych esejach Krleży dotyczących zagadnień węgierskich – *Petőfi*

¹⁰⁷ Ibidem, s. 89.

¹⁰⁸ J. WIERZBICKI: *Miroslav Krleža i Endre Ady*. W: *Z dziejów polsko-węgierskich stosunków historycznych i literackich*. Red. I. CSAPLÁROS, A. SIEROSZEWSKI. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1979, s. 93.

¹⁰⁹ M. KRLEŽA: *Madžarska varijacija*. U: IDEM: *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci*. Knj. 2. Sarajevo: Oslobođenje, 1979, s. 78.

i *Ady, dva barjaka madžarske knjige*¹¹⁰ i *Madžarski lirik Andrija Ady*¹¹¹ – gdyż można je uznać za namacalne świadectwo znaczenia interesujących nas literatów dla twórczości ich chorwackiego czytelnika. Oba teksty (na co wyraźnie wskazują już same tytuły) Krleża w całości poświęcił – jako jedynym węgierskim pisarzom (!) – właśnie Petőfiemu i Adyemu. Przybliżał w nich czytelnikom postaci obu poetów, akcentował istotę ich dorobku w procesie historycznoliterackim oraz omawiał pozaliterackie konteksty ich działalności.

Sándor Petőfi¹¹² uważany jest za jednego z największych poetów w całej literaturze węgierskiej: *Mimo iż zmarł bardzo młodo, pozostawił po sobie*

¹¹⁰ Pierwodruk ukazał się w czasopiśmie „Nova Evropa” 1922, nr 11. W późniejszych wydaniach esej *Petőfi i Ady, dva barjaka madžarske knjige* publikowano także pod innym tytułem – *Madžarska varijacija* – np. w: M. KRLEŽA: *O Erazmu Rotterdamskom...*, s. 73–93. Warto wspomnieć, że cały numer periodyku „Nova Evropa” poświęcony został tematyce węgierskiej – znalazły się w nim teksty: autora(-ów) podpisanego(-ych) jako L. i M. *Madžari i Jugoslaveni* oraz Roberta W. Seton-Watsona *Madžarska pod Hortijevom vladom* (węg. *Magyarország Horthy uralma alatt*), *Madžarski problem* (węg. *A magyar probléma*) Oszkára Jásziego i *Uspomene na 23. maj devetstotinadnanajste godine* (węg. *Emlékezés kilencszázötvenkettő május 23-ára*) Dezső Kosztolányiego w tłumaczeniu Miroslava Krleży.

¹¹¹ Esej został po raz pierwszy opublikowany w czasopiśmie „Hrvatska revija” w 1930 roku (nr 1) pod tytułem *Madžarski lirik Andrija Ady*. W kolejnych wydaniach tytuł zawierał czasami węgierski wariant zapisu imienia i nazwiska pisarza i brzmiał: *Madžarski lirik Ady Endre*. Pod tym zmienionym tytułem tekst ukazał się między innymi w zbiorze *Eseji. Knjiga prva*. Zagreb: Minerva, 1932.

¹¹² Sándor Petőfi urodził się w 1823 roku jako Aleksander Petrovics. Na świat przyszedł w zamieszkiwanej przez Słowaków miejscinie Kiskőrös, choć sam za swoje miejsce narodzin uważał węgierską Félegyházę – *z tym miejscem wiąże Petőfię nie ziemia ani nawet krew. Tu narodziła się jego dusza i narodziła się – węgierska* (Gy. ILLYÉS: *Sándor Petőfi*. Tłum. Z. Nowakowska. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972, s. 13). Wywodził się z rodziny o słowiańskich korzeniach – zarówno ojciec – István Petrovics (słowac. Štefan Petrovič), jak i matka – Maria Hruz (właśc. Mária Hruzová) legitymowali się słowackim pochodzeniem. W niektórych źródłach podaje się, iż ojciec był Serbem (na co wskazuje chociażby samo nazwisko), co jest na poły zgodne z prawdą, gdyż część rodziny rzeczywiście miała pochodzenie serbskie – badacze przypuszczają, że serbscy przodkowie Istvána przybyli na terytorium słowackie w XVI wieku. W latach 1711–1740 została przeprowadzona zorganizowana migracja ludności z obszarów słowackich na tereny dzisiejszego komitatu Bács-Kiskun. W 1720 roku 66% mieszkańców Kiskőrös stanowili Słowacy (Por. S. FILADELFI: *Slovenská menšina v krajinách bývalého Uhorska v období 1711–1918*. „Klaudyán: internetový časopis pro historickou geografii a environmentální dějiny” 2012, č. 1, s. 26–42). Rodzice Sándora znali zarówno język słowacki, jak i węgierski, ale – jak można przeczytać w wielu biografiach poety – matka posługiwała się węgierskim bardzo słabo, ojciec jedynie trochę lepiej. Gyula Illyés w bardzo poetyckiej biografii Petőfię (Illyés przecież sam był cenionym pisarzem i tłumaczem) podkreślał duży stopień identyfikacji Istvána Petrovicsa z węgierskim środowiskiem: *Choć nazwisko jego jest słowiańskie, nie ma w jego powierzchowności i naturze niczego, co na ogół przypisuje się Słowianom. Urodził się i wychował w rdzennie węgierskim Kartalu, bardzo hardo obnosi swoją węgierskość* (Gy. ILLYÉS: *Sándor Petőfi...*, s. 14). Małego Sándora ochrzczono jednak w obrządku ewangelickim, a cała liturgia odprawiona została w języku słowackim. W słowackich materiałach historiograficznych można przeczytać również, iż w ewangelickim kościele w Peszcie z rąk Jána Kollára przyjął on

znakomity dorobek, którego ludowy charakter i spontaniczny liryzm wynikały z rewolucyjnych ideałów i walki o niepodległość narodową¹¹³. W opracowaniach węgierskich określany jest mianem *poety wolności, postaci symbolicznej, narodowego wieszczą*, uznawany za *wcielenie ducha narodowego, barda i męczennika węgierskiej rewolucji*. Zachodnioeuropejscy badacze literatury pisali o Petőfim jako *idealnym ucieleśnieniu ideału lutni i miecza*, natomiast przez Słowaków – ze względu na swoje częściowo słowackie pochodzenie – uznawany był za zdrajcę i renegata. Niemniej jednak wysoko ceniono jego kunszt literacki, odwoływano się do jego twórczości, co więcej, należał do tych przedstawicieli europejskiej literatury, na których wzorowali się na przykład słowaccy pisarze epoki romantyzmu. Dostrzegano bowiem w nim *wielkiego poetę wolności i miłości (spevec slobody a lásky)*¹¹⁴. Warto wspomnieć, iż stosunkowo szybko pojawiły się ponadto przekłady jego utworów na język słowacki, i to w tłumaczeniu jednego z najistotniejszych słowackich literatów w historii – Pavola Országha Hviezdoslava. Wybór dokonany przez Hviezdoslava – sięgnięcie po teksty najwybitniejszych twórców europejskich – świadczy jedynie o ogromnym wkładzie Petőfiego w dziedzictwo literatury nie tylko węgierskiej, ale także powszechnej: *Už samým výberom prekladáných autorov a diel [Shakespeare, Goethe, Puškin,*

obrzęd konfirmacyjny. Słowaccy badacze uznają ponadto, że językiem ojczystym literata był słowacki oraz uwypuklają słowackie epizody jego edukacji – uczęszczał do słowackiego gimnazjum w Aszód czy później liceum w Bańskiej Szczawnicy, jego nauczycielem był słowacki nacjonalista Štefan Koreň. Mimo iż w szkole początkowo wyśmiewano przyszłego pisarza w związku z wpływem słowackiego na jego węgierszczyznę, Aleksander Petrovics uważał się za prawdziwego Węgra i z czasem – dokładnie w 1842 roku – przemianował swoje nazwisko rodowe na Petőfi. Na marginesie można wspomnieć, że tak jednoznaczne określenie swej przynależności narodowościowej było ogromnym zawodem dla rzeczonoego słowackiego pedagoga. Współcześnie wbrew swemu pochodzeniu, albo może raczej dzięki niemu, Petőfi nazywany jest często *najbardziej węgierskim pisarzem*. O pochodzeniu Petőfiego szczegółowo pisał np. József Kiss w publikacji *Petőfi-adattár* (J. Kiss: *Petőfi-adattár*. Köt. 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987; IDEM: *Petőfi-adattár*. Köt. 3. Budapest: Balassi Kiadó, 1992), Ferenc KERÉNYI (IDEM: *Petőfi Sándor élete és költészete*. Budapest: Osiris Kiadó, 2008) oraz wspomniany już Gyula ILLYÉS w monografii *Tűz vagyok. Petőfi Sándor élete* (Budapest: Móra Könyvkiadó, 1964; Gy. ILLYÉS: *Sándor Petőfi...*). Por. też: *Petőfi pochádzal z číro slovenskej rodiny*, 02.09.2016. <http://www.oslovma.hu/index.php/en/archiv/186-archiv-literatura-archiv-literatura/921-petofi-pochadzal-z-iro-slovenskej-rodiny> [dostęp: 21.09.2016]; I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska*. W: *Dzieje literatur europejskich*. Red. W. FLORYAN. T. 3, cz. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991, s. 441–443; *Antologia poezji węgierskiej*. Wybór I. CSAPLÁROS, G. KERÉNYI, A. SIEROSZEWSKI, red. M. JASTRUN. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975, s. 177–178; T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej*. Tłum. E. MROCZKO, J. BARCZYŃSKI, J. FALICKI. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966, s. 116–120; *Mały słownik pisarzy węgierskich*. Red. B. CHICIŃSKA. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977, s. 119–122.

¹¹³ T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej...*, s. 116.

¹¹⁴ Por. S. ŠMATLÁK: *Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť*. Bratislava: Tatran, 1988, s. 390.

Lermontov, Madách, Schiller, Mickiewicz, Petőfi, Słowacki, Arany – A.K.] *Hviezdoslav dokazoval, že mu ide o pretlmočenie skutočných vrcholkov svetovej poézie a o ich presadenie do slovenského kultúrneho povedomia*¹¹⁵.

Początki kariery pisarskiej Węgra nie należały jednak do łatwych, gdyż musiał się on zmagać z jednej strony ze skrajnie ciężkimi warunkami egzystencji¹¹⁶, z drugiej strony z nieprzychylnymi opiniami krytyków i historyków literatury. Przez długi czas nie dostrzegali oni bowiem w jego twórczości pierwiastków romantycznych, zarzucając mu między innymi posługiwanie się językiem prostym, przezroczystym i pozbawionym estetycznych ozdobników. Nawet rosnąca popularność i zainteresowanie czytelników nie uchroniły go też przed atakami (z różnych przyczyn, w tym także politycznych¹¹⁷) ze strony krytyków. Badacze literatury dopiero z czasem dokonali rewizji swoich poglądów i zaczęli doceniać Petőfiego, podkreślając wysoki stopień indywidualizmu w sposobie postrzegania i przedstawiania przez niego świata¹¹⁸. Bezkompromisowość i indywidualizm właśnie znamionowały niezwykle bogatą i różnorodną twórczość Węgra. Wielość tematów poruszana przez Petőfiego, rozległy wachlarz nastrojów i emocji znajdowały swą poetycką realizację przede wszystkim w liryce, która stała się jego ulubionym gatunkiem i zapewniła mu miejsce w panteonie wybitnych poetów europejskich: *Petőfi był największą indywidualnością poetycką całego XIX wieku. Jego wystąpienie i twórczość oznaczały rewolucję artystyczną w poezji węgierskiej, której odkrył i objawił nowe obszary i niejako skierował ją na nowe tory. Tworzył wprawdzie w epoce romantyzmu, ale wielostronnie i twórczo przekraczał konwencje i poetyki romantyczne, wprowadzając odmienne – nieznane dotąd – motywy, tonacje i zjawiska, bliskie późniejszym kierunkom, przede wszystkim bezpośrednio i trafność wyrazu*¹¹⁹. Utwory młodego liryka stanowiły odzwierciedlenie idei i poglądów, którym pozostawał wierny od wczesnej młodości, aż do tragicznej śmierci (prawdopodobnie) na polu bitwy pod Sighişoara (węg. Segesvár)¹²⁰.

¹¹⁵ Ibidem, s. 400.

¹¹⁶ Ojciec Petőfiego nie akceptował zainteresowania syna teatrem i poezją, co powodowało między nimi narastający z czasem konflikt. Gdy ojciec popadł w ruinę finansową, zupełnie przestał wspierać syna, w konsekwencji czego Sándor znalazł się na skraju nędzy. Mimo iż miał się różnych prac zarobkowych – był statystą w teatrze, później zaciągnął się do armii, skąd z przyczyn zdrowotnych został wydalony, następnie podróżował po kraju z grupą wędrownych aktorów, kopiował też sprawozdania z posiedzeń Zgromadzenia Narodowego – żył w ubóstwie, często wręcz przymierając głodem. Por. np. T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej...*, s. 116–117; I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska...*, s. 441–442.

¹¹⁷ Por. np.: I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska...*, s. 442–444.

¹¹⁸ Por. J. SNOPEK: *Węgry...*, s. 233.

¹¹⁹ I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska...*, s. 448.

¹²⁰ Powszechnie uznaje się, że zmarł na polu bitwy w 1849 roku. Jednakże data, miejsce i okoliczności śmierci Petőfiego przez lata obrosły legendą. W związku z tym, iż nie odnaleziono

Niemalże od początku swej działalności pisarskiej kreował on swój własny styl, odbiegający od tendencji panujących dotychczas w literaturze węgierskiej, a których reprezentantem była między innymi jedna z najważniejszych osobistości węgierskiej kultury, prozaik i poeta Ferenc Kazinczy. Pierwszą fazę twórczości Petőfiego wyróżniło bowiem odważne sięgnięcie po formę pisarstwa znaną z literatury ludowej: *Poeta trafnie wykorzystuje tu motywy i obrazowanie właściwe autentycznej poezji ludowej, niejako wczuwa się w duszę ludu, patrzy na świat jego oczyma, co stanowiło zupełną nowość w poezji węgierskiej i było nie do strawienia przez szlacheckich krytyków i czytelników. Spontanizm i bezpośredniość tych utworów sprawiają, że można mówić o plebejskości postawy Petőfiego wyrażanej w jego wierszach, a jego utwory historycy literatury węgierskiej często nazywają wprost „pieśniami ludowymi”*¹²¹. Prawda i szczerść charakteryzujące jego utwory przyczyniły się do mianowania literata *pierwszym realistycznym lirykiem węgierskim*. Egzemplifikacją tego nurtu był napisany w 1844 roku jeden z najbardziej znanych w jego dorobku wierszy – zgodnie określany przez badaczy jego twórczości mianem arcydzieła – *Az Alföld* (pol. *Równina węgierska*¹²²), stanowiący apoteozę krajobrazu Wielkiej Niziny Węgierskiej i ludzi ją zamieszkujących. Twórczość kolejnych lat powstawała pod znakiem osobistego kryzysu spowodowanego niepochlebnymi recenzjami jego utworów, skomplikowaną sytuacją rodzinną, samotnością oraz zawodem miłosnym. Okoliczności te odbiły się z jednej strony na tematyce i nastroju kolejnych dzieł – autor poświęcił się pisaniu utworów poetyckich wyrażających ducha epoki romantyzmu (przepełnionych smutkiem, melancholią, pesymi-

ciała poety na polu bitwy pod Sighișoara (węg. Segesvár) (tj. na terytorium dzisiejszej Rumunii), uznano, że pochowano go tamże w zbiorowej mogile, a za umowną datę jego bohaterskiej śmierci przyjęto rok 1849. Później pojawiły się głosy, że pisarza wraz z grupą jeńców zesłano na Syberię, gdzie został zabity lub zmarł śmiercią naturalną w roku 1856. Okoliczności odejścia tego wielkiego twórcy po dziś dzień stanowią przedmiot badań i sporów (nie tylko węgierskich naukowców, w tym między innymi antropologów i archeologów z Węgierskiej Akademii Nauk (Magyar Tudományos Akadémia) czy specjalnej komisji – Megamórv-Petőfi Bizottság Egyesület – podejmującej od ponad ćwierćwiecza próby potwierdzenia tożsamości osoby, której szczątki w 1989 roku odnaleziono na Syberii. Przedstawiciele komisji w tym celu nawiązali nawet współpracę z badaczami ze Stanów Zjednoczonych, Rosji czy Chin. Szczegółne kontrowersje wywołał raport chińskich naukowców przedstawiony podczas konferencji w 2015 roku, którzy uznali, że odnalezione na Syberii szczątki są w ponad 99% zgodne z materiałem genetycznym potomków poety. Raport ten nie został jednakże zaakceptowany przez przedstawicieli Węgierskiej Akademii Nauk. Por. np.: *Még mindig keressük Petőfit!?*, 01.04.2015. <http://www.ng.hu/Civilizacio/2015/04/01/Meg-mindig-keressuk-Petofit> [dostęp: 15.04.2016]; *Utánajártunk a rejtélyes Petőfi-temetésnek*, 17.07.2015. http://hvg.hu/itthon/20150717_Eltemettek_az_allitolagos_barguzini_Petof [dostęp: 21.07.2016]; L. ZRUBEC: *Zomrel dva razy (Petrovič – Petőfi)*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2008.

¹²¹ I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska...*, s. 444. Por. też np. T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej...*, s. 117.

¹²² Por. np.: *Antologia poezji węgierskiej...*, s. 179–181.

zmem), a także wierszy miłosnych opisujących sercowe zawody i rozstania oraz będących wyrazem tęsknoty za miłością¹²³; z drugiej natomiast strony wpłynęły na jakość niektórych z napisanych w tamtym czasie tekstów – za nieudane utwory uznane zostały między innymi dramaty *Tigris és hiéna* (pol. *Tygrys i hiena*) i krótki dramat romantyczny *A hóhér kötélé* (pol. *Stryczek kata*).

Kolejne lata pisarstwa Petőfiiego określano mianem szczytowego etapu jego rozwoju literackiego, a niezależnie od tego jeszcze wyraźniej niż dotychczas zaangażował się on w działalność polityczną, zdecydowanie opowiadając się po stronie rewolucjonistów. Objął przywództwo ruchu Młode Węgry (węg. *A Fiatal Magyarország*)¹²⁴ gromadzącego młodzież węgierską (żaden z członków grupy nie miał więcej niż trzydzieści lat) – wśród niej znalazła się przede wszystkim inteligencja (w tym pisarze i studenci): János Arany, Mór Jókai, János Vajda, Mihály Tompa, Pál Vasvári. Ruch ten stał się ośrodkiem szerzenia haseł i idei rewolucyjnych. Miejscem spotkań członków grupy była peszteńska kawiarnia Pilvax, gdzie wielokrotnie oprócz literatów pojawiali się także studenci, mieszkańcy Budy i Pesztu, w tym także ludzie z niższych warstw społecznych. Miejsce to było niezwykle istotne w kontekście wybuchu węgierskiej Wiosny Ludów, gdyż – posługując się słowami Wacława Felczaka – *stąd wyszła węgierska rewolucja*¹²⁵. Tam bowiem powstawał jej program oraz rozpoczęły się rewolucyjne wydarzenia 15 marca 1848 roku. Po otrzymaniu wiadomości o wybuchu rewolucji we Francji i w Wiedniu oraz wobec braku rezultatów obrad sejmiku stanowego w Pożoniu (dzisiejsza pol. Bratysława; węg. Pozsony) członkowie Młodych Węgier zdecydowali o podjęciu czynnych działań na rzecz ogólnopństwowych reform. Jedną z pierwszych akcji wykonanych przez Petőfiiego i część aktywistów ruchu było (zlecone przez Koło Opozycyjne (węg. *Ellenzéki Kör*)) sformułowanie żądań rewolucji, czyli tak zwanych *Dwunastu punktów* (węg. *Tizenkét pont*). W opublikowanym manifestie *Czego żąda naród węgierski* (węg. *Mit kíván a magyar nemzet*) – *notabene* wydrukowanym bez zgody cenzury – domagano się między innymi wolności prasy i zniesienia kontroli publikacji, uwolnienia więźniów politycznych, równouprawnienia wszystkich obywateli czy zniesienia pańszczyzny¹²⁶. Pod dwunastoma żądaniami umieszczono (w zmienionej kolejności) słowa składające się na hasło Wielkiej Rewolucji Francuskiej – *Egyenlőség, szabadság, testvériség* (pol. *Równość, wolność, braterstwo*). Illyés słusznie zauważył, że *grupa literacka nigdy jeszcze nie miała takiego sukcesu, tak bezpośredniego wpływu na publiczność. Węgrzy mogą być*

¹²³ Por. T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej...*, s. 119.

¹²⁴ W historiografii na określenie ruchu założonego przez Petőfiiego pojawia się również termin młodzież marcowa (węg. *Márciusi fiatalok*). Jednak nie zawsze terminy Młode Węgry i młodzież marcowa funkcjonują wymiennie.

¹²⁵ W. FELCZAK: *Historia Węgier...*, s. 224.

¹²⁶ Por. więcej: *ibidem*, s. 224.

*dumni, że mieli w swej historii okres – co prawda krótki – kiedy słuchali słów ludzi intelektu*¹²⁷.

Jesienią 1848 roku poeta towarzyszył armii węgierskiej, pełniąc funkcję korespondenta wojennego. Ze względu na swe radykalne poglądy, nieustępliwość w ich wyrażaniu i bronienu, z biegiem czasu jego pozycja w polityce osłabła – *bezkompromisowość przysparzała mu wielu zaciętych wrogów, a nieraz zrażała i osoby przyjazne*¹²⁸. W rezultacie Petőfi wycofał się z działalności politycznej, a po zaostrzeniu się sytuacji w kraju przyłączył się do wojska narodowego dowodzonego przez generała Józefa Bema, gdzie jako adiutant dowódcy wziął udział w wielu kampaniach. Przyjmuje się, że literat ostatnie swe wiersze stworzył właśnie w szeregach armii polskiego generała, przebywając na froncie siedmiogrodzkim.

Intensywne wydarzenia na scenie polityczno-społecznej i początkowo duże zaangażowanie pisarza w działania rewolucjonistów nie odbiły się negatywnie na jego twórczości. Wręcz przeciwnie – powstające wówczas teksty funkcjonowały paralelnie do rzeczywistości pozatekstowej. Poezja napisana jeszcze przed rozpoczęciem rewolucji stanowiła wyraz jej oczekiwania. Podczas samej już walki Węgrów o *wolność, równość i braterstwo* Petőfi skreślił natomiast nie tylko jedno z istotniejszych wersów w swym dorobku, ale także w całej literaturze węgierskiej. W przededniu budapeszteńskiej rewolucji stworzył niezwykle sugestywny utwór – *Nemzeti dal* (pol. *Pieśń narodowa*)¹²⁹ – uznany później za hymn węgierskiego powstania (określany również mianem węgierskiej *Mar-sylianki*). Ów tekst z biegiem czasu nabrał wymiaru symbolicznego – nie był postrzegany wyłącznie jako literacka impresja tamtejszych wydarzeń, ale stał się również synonimem znaczącej roli poetów na Węgrzech¹³⁰ – Gyula Illyés stwierdził: *Jesteśmy narodem poetów. Na Zachodzie wybuchy niezadowolenia narodu były bezpośrednio wywoływane przez gwałtowne wystąpienia polityków i adwokatów. U nas wielkie wydarzenia 1848 r. zostały sprowokowane przez jeden wiersz*¹³¹.

Kolejne utwory poetyckie napisane w burzliwym czasie rewolucji były niczym soczewki skupiające w sobie nadzieje i zwątpienia, zwycięstwa i porażki,

¹²⁷ Gy. ILLYÉS: *Sándor Petőfi...*, s. 197.

¹²⁸ I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska...*, s. 443.

¹²⁹ Por. *Antologia poezji węgierskiej...*, s. 194–195.

¹³⁰ Andrzej HILDEBRANDT w swojej książce zwraca uwagę, iż poezja na Węgrzech ma status szczególnie także współcześnie: *Madziarzy rozmiłowani są w swojej poezji, a edycje tomików poezji rozchodzą się na Węgrzech w setkach tysięcy egzemplarzy (niezły wynik jak na kraj zamieszany przez niecałe 10 milionów ludzi). Mój wydawca nie chciał wierzyć w te setki tysięcy i pytał, czy na pewno nie chodzi mi o tysiące. Kiedy potwierdziłem, dziwnie pobladł i złapał się za serce. Poezja jest dla Węgrów chyba najważniejszą ze sztuk, nawet święta wina nie mogą obyć się bez recytacji.* IDEM: *Węgry. Przewodnik historyczny. Polskie ślady*. Warszawa: Bellona, 2016, s. 20–21.

¹³¹ Cyt. za: ibidem, s. 123.

odbijające zmieniające się emocje i nastroje towarzyszące Węgrom w tamtym okresie. Wśród nich sporą frekwencją cieszyły się pieśni bojowe, utwory skierowane przeciwko królom, a także teksty przepełnione ideologią jakobińską¹³². Część liryków poświęcona została ponadto ideałowi Petőfiego – ojczulkowi Bemowi, jak określają do dziś polskiego generała Madziarzy i który w ich świadomości funkcjonował i nadal funkcjonuje jako bohater narodowy, bohater wolności czy przyjaciel narodu węgierskiego¹³³. Innym istotnym tekstem powstałym w cieniu wydarzeń powstańczych był poemat epicki *Az apostol* (pol. *Apostoł*, chorw. *Apostol*), będący refleksją na temat aktualnej sytuacji społeczno-politycznej widzianej oczyma młodego rewolucjonisty – Sylwestra. Przyjmuje się, iż postać tę – ze względu na zbieżność elementów autobiograficznych – można utożsamiać z autorem dzieła. Podobnie jak poeta, główny bohater utworu był samotnym, radykalnym republikaninem walczącym o lud, wyprzedzającym swym rewolucyjnym myśleniem i poglądami epokę, w której żył: *Nędza powoduje dojrzewanie Sylwestra [...] w rewolucjonistę. Strukturę społeczeństwa wyjaśnia mu brud peryferyjnych zaułków, potem usługiwanie u bogatego pana. Sylwester walczy za naród i ojczyznę, ale pan zamku i wiejski ksiądz, wszyscy z urodzenia i powołania wrogowie wolności, bardzo słusznie widzą w nim rewolucjonistę społecznego. Dla bohatera „król” to nie puste hasło, ale głowa systemu opartego na wyzysku, uświęcającego wszelkie nadużycia*¹³⁴. Poemat – jak konstatował Gyula Illyés w publikacji *Sándor Petőfi* (węg. *Tűz vagyok. Petőfi Sándor élete*) – stanowił słownik idei poety¹³⁵. Zawierał ponadto kwintesencję całego dorobku Węgry, gdyż – *odpowiada na pytanie, co znaczą w jego dziełach słowa: szczęście, wolność, Bóg, ksiądz, bunt, ucisk, król*¹³⁶.

O popularności jego prac decydowała jednakże nie tylko tematyzacja wymienionych idei, ale także dobór odpowiednich środków wyrazu i towarzysząca im realistyczna poetyka: [...] *w twórczości Petőfiego dokonała się doskonała artystycznie synteza elementów romantycznych i realistycznych, co stanowiło główną siłę oddziaływania tej poezji na jemu współczesnych, jak i potomnych*¹³⁷.

¹³² Por. T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Literatura węgierska...*, s. 120–122.

¹³³ O popularności Józefa Bema (węg. József Bem) i uznaniu, jakim się cieszy wśród Węgrów, niech świadczy chociażby fakt, iż niemal w każdym większym mieście znajduje się ulica, plac lub szkoła imienia polskiego generała, w stolicy ponadto wybudowano mu pomnik. Por. np. I. KOVÁCS: *Józef Bem – bohater wiecznych nadziei*. Tłum. M. SNOPEK. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”, 2002; I. KOVÁCS: *Polacy w węgierskiej Wiośnie Ludów 1848–1849. „Byliśmy z wami do końca”*. Tłum. J. SNOPEK. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”, 1999; J.R. NOWAK: *Legenda generała Bema*. W: IDEM: *Węgry bliskie i nieznane*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Iskry”, 1980, s. 197–210.

¹³⁴ Gy. ILLYÉS: *Sándor Petőfi...*, s. 228.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska...*, s. 449.

Jak już wspomniano, Sándor Petőfi odegrał pierwszorzędną rolę w rozwoju literackim Miroslava Krležy. Poemat *Az apostol*, o czym Chorwat mówił w jednym z wywiadów, należał do jego pierwszych węgierskich lektur – zetknął się z nim w wieku piętnastu lat, tuż po przybyciu do szkoły kadetów w Peczu. Natomiast próg Ludoviceum przekroczył już z tłumaczeniem dzieła Petőfiego, co można uznać za pierwsze osiągnięcie Krležy na polu artystycznym w węgierskim epizodzie jego życiorysu: *Ja lično, kao osamnaestgodišnji dečko ušao sam u Ludoviceum kao četrdesetosmaš košutovac, pod Petőfijevim dojmom, sa gotovo dovršenim prijevodom Petőfijevog četrdesetosmaškog epa „Apostol”, djela koje je na mene izvršilo utjecaj od presudne, gotovo sudbonosne važnosti*¹³⁸.

Krleža był bardzo dobrze zaznajomiany z całą twórczością Petőfiego, czemu dał wyraz przede wszystkim w przywoływanym już eseistycznym studium *Petőfi i Ady, dva barjaka mađarske knjige*. Szkicując portret węgierskiego poety, powielekroć akcentował jego wkład w kształtowanie się literackiego języka węgierskiego, którego reformę rozpoczął Ferenc Kazinczy: *Formiranje i oduhovljenje jezične materije u pozitivne i neprolazne oblike provela je četrdesetosmaška revolucionarna perioda koja je dosegla svoju kulminaciju i svoj najpregnantniji književni izraz u ličnosti Aleksandra Petrovića Petőfija*¹³⁹. Uważał ponadto, że to on właśnie, jako pierwszy węgierski autor, posługując się dyskursem poetyckim, przedstawił prawdziwie maďarską ziemię – maďarski pejzaż – wraz z całym tragizmem jej piękna (Krleža określał go w swych pracach mianem *lirika mađarskog pejzaža*): [...] *Petőfi stvorio je sliku mađarskog pejzaža u lirici: depresija nepregledne ravnice, na kojoj se čovjek osjeća izgubljenim u tihim zimskim noćima, kad prši snijeg, a netko se u daljini miče sa svjetiljkom, ili glas zvona, što umire u daljini i gasne u pusti, kružeći kao ptica oko kakve stare, otrcane, zaboravljene krčme*¹⁴⁰. *Bol, koja se vije nad garištem kakve trule i popaljene čarde, mađarska je bol, i ono krvavo sunce, što se kao crvena kugla u maglama jesenijim valja na horizontu mađarsko je sunce; i mađarsko je beznađe puno depresivnih kadenca i čežnja na velikoj ravnici gdje se čovjek osjeća malenim i osamljenim, i nad glavom mu plešu fatamorgane*¹⁴¹.

Najwięcej uwagi chorwacki wielbiciel Petőfiego poświęcił jednakże wydarzeniom rewolucji 1848 roku i roli, jaką w nich odegrał węgierski poeta. Krleža u *Petőfiju* widi „najboljeg pjesnika”, *sintezatora jedne epohe*¹⁴². Zagrzebianin podkreślał sugestywność literackich obrazów opowiadających o rewolucji oraz wskazywał na wielość zawartych w nich informacji o charakterze społecznym

¹³⁸ M. KRLEŽA: *Moj obračun s njima...*, s. 221.

¹³⁹ IDEM: *Mađarska varijacija...*, s. 79.

¹⁴⁰ IDEM: *Mađarski lirika Andrija Ady*. U: IDEM: *Eseji i putopisi*. Ur. I. FRANGEŠ. Knj. 5. Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 1973, s. 162.

¹⁴¹ M. KRLEŽA: *Mađarska varijacija...*, s. 82–83.

¹⁴² I. LÓKÖS: *Od Kaptola do Ludoviceuma...*, s. 117.

i politycznym. Dzięki zabiegowi poetyzacji relacji ze zdarzeń węgierskiej Wiosny Ludów dzieła Petőfiego posiadały nie tylko walor artystyczny, ale także informacyjny, co sprawiało, że można je było traktować jako dokument – świadectwo – tamtego burzliwego, aczkolwiek bardzo ważnego w dziejach Madziarów okresu. Krleża utrzymywał, że poeta ten był jedynym przedstawicielem tamtejszej literatury, któremu udało się przelać na papier wydarzenia rewolucyjne 1848 roku, ratując tym samym te wydarzenia od zapomnienia: *Kao književni monumentalni izraz i rezultanta sviju onih komponenata i iluzija i fikcija i ideala i laži i mržnje i pobjeda i poraza, koji svi zajedno čine madžarsku Četrdestiosmu, stoji u madžarskoj književnosti, kao jedini spomenik onog vremena, Aleksandar Petőfi. [...] Noa madžarskoga potopa koji je na korablji svoje poezije spasio madžarsku Četrdesetosmu od zaborava, to je bio Petőfi*¹⁴³. Nie bez przyczyny zatem Chorwat, pisząc czy mówiąc później o Węgrze, wielokrotnie sięgał po określenia takie jak: *svjedok svog vremena, pjesnik madžarske Marseljeze, spomenik 1848, fenomen madžarske četrdesetosmaške knjige*.

Przytoczone wyrażenia w istocie implikują całą istotę stosunku Krleży do obiektu swej fascynacji – wyraźnie widać, iż niezwykle cenił on pisarstwo Madziara, szczególnie zaś dokonania na płaszczyźnie poetyckiej dokumentaryzacji ducha epoki. Zaznaczał, iż odejście Petőfiego sprawiło, że aż do momentu pojawienia się na budapeszteńskiej scenie literackiej Endre Adyego węgierska liryka nie istniała: *[...] poslije njegove smrti umire madžarska lirika na nekoliko decenija da bi uskrsla u Adyjevim madžarskim rapsodijama, još uvijek mračna i na smrt ranjena...*¹⁴⁴. Ubolewał nad tym, że postać i dokonania Petőfiego nie były przybliżane, a co za tym idzie – powszechnie znane Chorwatom: *Inače, pisalo se kod nas o Petőfiju vrlo malo i vrlo površno*¹⁴⁵.

6.

Endre Ady¹⁴⁶, obok Sándora Petőfiego, był drugą postacią węgierskiej sceny artystycznej warunkującą drogę pisarską obraną przez Krleżę. Pojawienie się

¹⁴³ M. KRLEŽA: *Madžarska varijacija...*, s. 81, 83.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 83.

¹⁴⁵ Ibidem, s. 80.

¹⁴⁶ Endre Ady urodził się w 1877 roku w wiosce Érdmintszent (13 marca 1957 roku nazwę wsi znajdującej się obecnie na terytorium Rumunii przemianowo na cześć pisarza na Adyfalva (!) (węg. *falu* – wieś) – i tak też nazywa się ona do dziś) w prastarej, zubożałej rodzinie szlacheckiej. Do szkoły uczęszczał w Nagykaroly (rum. Carei), w Zilah (Zalău, Rumunia), ukończył kalwińskie gimnazjum, co miało duży wpływ na jego rozwój – po raz pierwszy zetknął się wówczas z twórczością Petőfiego, Vörösmartyego czy Goethego. Na życzenie rodziców zapisał się na studia prawnicze w Debreczynie. Tam też rozpoczął swą drogę zawodową, podejmując się pracy dziennikarskiej, którą kontynuował następnie w Nagyvárdzie (rum. Oradea). Artykuły, które pisał, odznaczały się ostrym językiem, radykalizmem i odwagą. Nie oszczędzał

w literaturze węgierskiej Adyego wniosło do niej długo wyczekiwane ożywienie, a jego twórczość była na tyle znacząca, że w dziejach tamtejszego pisarstwa zapamiętany został jako największy poeta XX stulecia.

Po odejściu pokolenia Petőfiiego literatura węgierska popadła w marazm. Na próżno było szukać twórców wyznaczających nowe tendencje, poszukujących nieznanych form artystycznych, eksperymentujących czy sięgających po wielkie idee: *Literatura zatraciła dawny autorytet, pisarzy otaczała powszechna obojętność*¹⁴⁷. W tej sytuacji wyłonienie się osobowości artystycznej pokroju Adyego znamionowało ogromny przełom. O ile dwa pierwsze tomiki jego poezji *Versek*¹⁴⁸ (1899) (pol. *Wiersze*) i *Még egyszer* (1903) (pol. *Raz jeszcze*) przez swą konwencjonalność i bezbarwność nie zapowiadały wielkiego talentu, o tyle kolejny zbiór poetycki *Új versek* (pol. *Nowe wiersze*) otworzył tu nowy rozdział literackiej refleksji nad indywidualnym i zbiorowym losem narodowym. Przyjmuje się, iż data wydania tego tomiku – czyli rok 1906 – symbolizuje początek rozwoju nowoczesnej literatury węgierskiej¹⁴⁹, zaś poeta stał się centralną postacią życia duchowego Węgrów i zaczęto go nawet określać mianem (*natchnionego*) proroka czy przewodnika swojego narodu.

Momentem zwrotnym tak w życiu, jak i twórczości Adyego było spotkanie Adél Brüll Diósy Ödönné nazywanej przez artystę w jego pracach Léda. Mimo różnicy wieku dzielącej pisarza i Adél (Ady był pięć lat młodszy) i faktu, iż kobieta w chwili poznania była już mężatką, literat zakochał się w niej bez pamięci i na wiele lat stała się ona jego najważniejszą muzą. I to właśnie podążając za swoją miłością, zdecydował się w 1904 roku na wyjazd do Paryża. Wrażeniami i obserwacjami z jedenastomiesięcznego pobytu we Francji Ady dzielił się na stronach ponad 200 artykułów (pracował tam jako korespondent budapeszteńskich dzienników) oraz 200 nowel¹⁵⁰. Do roku 1911 francuską stolicę odwiedził w sumie sześciokrotnie. Badacz dziewiętnasto- i dwudziestowiecznej literatury węgierskiej Ferenc Kerényi uznał, iż najważniejszymi osiągnięciami z pobytów artysty w Paryżu było: *rozszerzenie się jego światopoglądu, umiejscowienie problemów społecznych kraju i swoich problemów poetyckich w europejskiej perspektywie, zapoznanie się z nowymi kierunkami polityki*

w nich między innymi miejscowej elity, skutkiem czego był proces wytoczony mu przez kler i kara trzech dni aresztu. Por. J.R. NOWAK: *Endre Ady*. W: E. ADY: *Poezje*. Tłum. M. BIAŁOSZEWSKI, wybór i przedmowa J.R. NOWAK. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1981, s. 8–11; *Węgierskie lato. Przegląd z poetów węgierskich*. Wybór, tłum., noty oraz posłowie B. ZADURA. Wrocław: Biuro Literackie, 2010, s. 301–302.

¹⁴⁷ J.R. NOWAK: *Endre Ady*..., s. 8.

¹⁴⁸ Wśród historyków literatury węgierskiej konsternację wywołuje świadoma czy też przypadkowa zbieżność tytułów pierwszych tomików poetyckich Adyego i Petőfiiego.

¹⁴⁹ Por. J.R. NOWAK: *Endre Ady*..., s. 5.

¹⁵⁰ Por. F. KERÉNYI: *Endre Ady*. Tłum. P. PAP. W: *Endre Ady 1877–1919*. Red. I. TAMÁS. Budapest: Związek Węgierskich Esperantystów, Instytut Współpracy Kulturalnej z Zagranicą, 1977, s. 5.

*i sztuki*¹⁵¹. Pisarz zaznajomił się wówczas z twórczością francuskich symbolistów, w tym między innymi z poezją Baudelaire’a i Verlaine’a, którą tłumaczył później na język węgierski. Pod ich wpływem również w swoich tekstach posługiwał się symbolem, jednakże pojawiał się on u niego (na przykład we wspomnianym już tomiku *Új versek* – wydanym po pierwszym pobycie we Francji) w nieco innej – wyraźniejszej, gwałtowniejszej i barwniejszej odsłonie¹⁵². Symbolizm Adyego *nie jest dekadencją, nie jest ucieczką od rzeczywistości osobowości artysty, który zgubił grunt i wiarę, do wielokrotnego sposobu wyrażania się w przenośni, ale jest programem, skondensowaniem poznawczych zjawisk w efektowne poetyckie obrazy*¹⁵³. Zainteresowanie literata wzbudził również przywódca francuskich socjalistów Jean Jaurès, a efektem tej fascynacji było przeświadczenie, iż kierunkiem rozwoju Węgier powinno być właśnie dążenie do socjalizmu. Potwierdzeniem jego myślenia miały być natomiast wydarzenia rewolucji rosyjskiej 1905 roku. W wyniku francuskich wojaży Ady ponadto jeszcze bardziej zradyzalizował sposób myślenia o Węgrzech oraz utwierdził się w przekonaniu o zacofaniu kraju zarówno w sferze kulturalnej (w tym *et quidem* literackim), jak i społecznym. Nadsekwąnska optyka uwydatniła bowiem dodatkowo zaściankowość rodzimej literatury i obnażyła wszelkie jej słabości – Elżbieta Cygielska, badaczka i tłumaczka literatury węgierskiej, potwierdziła to słowami, iż *wielomiesięczny pobyt w Paryżu [...] stał się dla niego rodzajem „duchowej barykady”. Z perspektywy stolicy świata „azjatyckie Węgry” wydały mu się jeszcze bardziej azjatyckie, a jego własna misja jeszcze trudniejsza, chwilami beznadziejnie trudna*¹⁵⁴. Doświadczenia paryskie – rozpatrywane w aspekcie społecznym, literackim oraz osobistym – przełożyły się na działalność pisarską Adyego, dostrzegalne *expressis verbis* przede wszystkim w poezji, którą można podzielić na kilka cykli tematycznych.

Zaraz po powrocie na Węgry podjął indywidualną twórczą walkę o odrodzenie węgierskiego ducha¹⁵⁵. Kreśląc strofy poświęcone swojemu narodowi i krajowi, stworzył pamiętny dla czytelnika *gorzki dialog z Ojczyzną*¹⁵⁶. Mimo iż czuł się bardzo związany ze swoim narodem, w swych tekstach bezwzględnie rozliczał go ze wszystkich błędów, surowo potępiał egzystencję w rzeczywistości budowanej na podstawie iluzji i mitów przeszłości, krytykował bierność

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Por. np.: L. BÓKA: *Ady szimbolizmusa*. „Irodalomtörténeti Közlemények” 1954, szám 2, s. 125–145; *Bevezetés Ady-költészetébe: 1. Szimbolizmusa*. <http://magyar-irodalom.elte.hu/suli/net/igyjo/setup/portrek/ady/aepaly2.htm> [dostęp: 18.04.2016]; *Szimbolizmus – Magyar irodalom*. <http://enciklopedia.fazekas.hu/irodalom/Szimbolizmus-magyar.htm> [dostęp: 18.04.2016].

¹⁵³ F. KERÉNYI: *Endre Ady...*, s. 6.

¹⁵⁴ E. CYGIELSKA: „Nyugat”. „Literatura na Świecie” 2002, nr 7–9, s. 269.

¹⁵⁵ Por. J.R. NOWAK: *Endre Ady...*, s. 11–13.

¹⁵⁶ Tak cykl utworów poświęcony narodowi i ojczyźnie nazwał polski historyk, znawca problematyki węgierskiej Jerzy Robert NOWAK. Por. IDEM: *Endre Ady...*, s. 12–13; I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska...*, s. 480–481.

powodującą tkwienie w kulturalnym i politycznym letargu, jednocześnie wzywając swych rodaków do działania. Wierząc w nadejście zmian, które wyrwą jego kraj z uśpienia, tworzył poezję istic rewolucyjną, przywoływał w utworach wspomnienia największych narodowych i chłopskich ruchów wolnościowych. Powstałe w tym czasie najbardziej znane wiersze tego cyklu tematycznego – *A magyar ugaron* (pol. *Węgierski ugór*), *A magyar Messiások*, (pol. *Węgierscy Mesjasze*), *Az én magyarságom*, (pol. *Moja węgierskość*), *Nekünk Mohács kell*, (pol. *Trzeba nam Mohacza!*), *Útálatos, szerelmes nációm*, (pol. *Nienawistny, najdroższy narodzie*) – stały się nie tylko zwierciadłem duszy cierpiącego, zbuntowanego literata, ale także obrazem zacofanego kraju albo nawet szerzej – całej wewnątrznie zepsutej epoki. Pojawiające się zaś w nich metafory ugoru, bagna czy moczarów na zawsze zapisały się w węgierskim słowniku symboli tamtych czasów pod pojęciem kraju.

Uczucie do Adél, które zawiodło pisarza aż do Paryża, zostało natomiast tekstowo zwerbalizowane w kontrowersyjnych, odważnych, czasami wręcz oburzających lirykach miłosnych¹⁵⁷. W tych intymnych, zmysłowych, pełnych namiętności i pożądania utworach Léda przybrała kształt postaci niemal legendarno-mistycznej, będącej *demonicznym symbolem żądzy życia, miłosnej ekstazy, Przeznaczenia, Losu*. [...] *Erotyki Adyego stały się burzliwym, strindbergowskim eposem miłości pojmowanej jako odwieczna walka między mężczyzną a kobietą*¹⁵⁸. Po rozstaniu z Lédą i kilku przelotnych romansach Ady związał się z dużo od siebie młodszą Bertą Bonczą, występującą w utworach jako Csinszka. Ich małżeństwo przypadło jednak na trudny dla poety okres – postępującej nieuleczalnej choroby oraz wydarzeń pierwszej wojny światowej¹⁵⁹ – w wyniku czego cykl liryków dedykowanych żonie różnił się od tekstów pisanych dla Adél: [...] *piękno i czystość miłości pojętej jako ucieczka od świata przeciwstawione są okrucieństwu i śmierci*¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Do znanych liryków miłosnych Adyego należały między innymi: *Tüzes seb vagyok* (pol. *Jestem piekącą raną*), *Léda a hajón* (pol. *Leda na okręcie*), *Meg akarlak tartani* (pol. *Chcę Cię zatrzymać*), *Az alvó csók-palota* (pol. *Śpiący pałac pocałunków*), *A Léda arany-szobra* (pol. *Złoty posąg Ledy*).

¹⁵⁸ J.R. NOWAK: *Endre Ady...*, s. 16.

¹⁵⁹ Podobny wydźwięk – pesymistyczny, z dominującą ciemną tonacją i smutnym nastrojem – miały zasadniczo wszystkie tomiki, które ukazały się pod koniec życia poety: *A menekülő Élet* (pol. *Uciekające życie*), 1912; *A Magunk szerelme* (pol. *Miłość nas samych*), 1913; *Ki látott engem?* (pol. *Kto mnie widział?*), 1914. Teksty te były niewątpliwie związane z poczuciem klęski w walce o postęp cywilizacyjny kraju oraz przeczuciem nadchodzącego kresu własnego życia i tragicznego kresu otaczającego go świata. Na marginesie można wspomnieć, iż oprócz wymienionych utworów i opublikowanej w 1912 roku powieści poetyckiej *Margita élni akar* (pol. *Margita chce żyć*), kolejne dzieła zebrane ze względu na cenzurę wydano dopiero po zakończeniu pierwszej wojny światowej. Pierwszym wówczas wydanym tomikiem był *A halottak élén* (pol. *Na czele umarłych*), 1918, jednocześnie był to ostatni zbiór, który ukazał się za życia autora. Ady zmarł w Budapeszcie w styczniu 1919 roku.

¹⁶⁰ T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej...*, s. 165.

Kolejny krąg tematyczny dzieł Adyego czyniły natomiast wiersze religijne oraz utwory refleksyjno-filozoficzne zawierające rozważania o śmierci, strachu, samotności i niepokojach towarzyszących współczesnemu człowiekowi. Liryka religijna, napisana w stylu biblijnym, przybierająca formę dialogu ze Stwórcą, stała się w pewnym momencie życia poety aktem ucieczki do Boga¹⁶¹: *Wierzy, bo czuje potrzebę wiary, jest to gwałtowna potrzeba człowieka, który stracił wszystkie inne oparcia*¹⁶². Teksty, które składały się na ten cykl – na przykład „*Ádám, hol vago?*” (pol. „Adamie, gdzie jesteś?”), *Az Úr érkezőse* (pol. *Bóg się objawia*), *A Sion-hegy alatt* (pol. *Pod Górą Syjonu*), *Álmom: Az Isten* (pol. *Marzeniem moim Bóg*), *Isten, a vigasztalan* (pol. *Bóg ten nieukojoyony*), *Hiszek hitetlenül Istenben* (pol. *Wierzę nie wierząc w Boga*) – znamionowała ambiwalentność obrazów, barw, uczuć i samego stosunku do Najwyższego. Rozmowy poety z Bogiem przybierały częstokroć postacie skrajne – od pełni wiary, ufności i gloryfikacji, po złorzeczenie, bluźnierstwo i negację. W niektórych wierszach Adyego Bóg był zatem portretowany jako: *dobrotliwy, boski sprzymierzeniec ludzi* [...], *łagodny i tkliwy, zziębnięty, brodaty starzec w połatanym płaszczu*, w innych zaś: *potężny, kapryśny i nieobliczalny „car świata”* [...], *straszalny pan ziemi, przyrównywany do wieloryba dźwigającego na oślizłym grzbiecie przejęte trwogą dusze ludzkie* albo też pojawiał się jako *sprzymierzeniec w walce przeciw niesprawiedliwości i obłudzie*¹⁶³.

Charakterystycznym elementem poezji Endre Adyego – manifestującym prawdziwą wielkość jego twórczości – było unikatowe połączenie treści i formy. Dokonywane przez pisarza nowatorskie zabiegi na wszystkich poziomach języka (od warstwy fonetycznej i słowotwórczej, przez leksykalną i składniową, aż po semantyczną) sprawiały, że czytelnik otrzymywał obrazy poetyckie niespotykane wcześniej w literaturze węgierskiej. Słowo nie było dla poety tylko materia o charakterze użytkowym, ale stało się źródłem mistycznym, rezerwuarem niewyczerpanych możliwości kombinacji znaków i znaczeń. Przywoływany już wcześniej Jerzy Robert Nowak słusznie zauważa, iż: *O sile artystycznej wizji utworów Adyego w niemalej mierze zadecydowała dokonana przezeń „wielka rewolucja słów i czynów”. Bogactwu wyobraźni poety odpowiadał dynamizm jego wysiłków słowotwórczych, wyczarowywanie ciągle nowych znaczeń*¹⁶⁴. Węgierski modernista sięgał zarówno po wyrazy i konstrukcje znaczeniowe stare, zapomniane, często gwarowe, jak i tworzył nowe, własne albo też istniejącym już nadawał nowe znaczenia. (Prawdopodobnie) w każdym napisanym przez niego wierszu znalazło się co najmniej jedno słowo, które było neologizmem lub pojawiło się w nowym kontekście czy połączeniu, dzięki czemu zyskiwało

¹⁶¹ Por. ibidem, s. 162–163.

¹⁶² J.R. NOWAK: *Endre Ady*..., s. 18–19.

¹⁶³ I. CSAPLÁROS, J.R. NOWAK: *Literatura węgierska*..., s. 481.

¹⁶⁴ J.R. NOWAK: *Endre Ady*..., s. 19.

nieznane dotąd znaczenie. Ta osobliwa gra słowami i ze słowami sprzyjała efektowi polisemiczności jego poezji. Istotnych zabiegów Ady dokonywał także w strukturze utworów. Dekonstruował reguły klasycznej wersyfikacji – stosował wiele różnych systemów wersyfikacyjnych zmierzających do wprowadzenia jak największego dynamizmu i jak największej melodyjności tekstu. W tym celu opierał się przede wszystkim na krótkich wersach i zdaniach: *Ady tworzy również własny, indywidualny system metryczny, w którym wersy, zrytmizowane dzięki akcentom logicznym zdania, są dodatkowo wspierane kadencją rytmiczną właściwą językom zachodnioeuropejskim lub dawnym węgierskim wierszem sylabicznym*¹⁶⁵. Odpowiedni rytm wierszy pomagał mu osiągnąć tak ważne dla poety wrażenie naśladowania dźwięków muzycznych. Zestawienia wszechobecnych w jego twórczości kolorów (najczęściej wyrazistych, jaskrawych) z pojęciami abstrakcyjnymi sprzyjało natomiast stworzeniu określonego nastroju¹⁶⁶. Łącząc te wszystkie elementy, poeta mógł stworzyć madziarskie uniwersum symboliczne i mitologiczne, które miało swe podstawy zarówno w tradycjach węgierskich wyobrażeń, jak i węgierskiego języka¹⁶⁷.

Inherentną część pisarstwa tego symbolisty stanowiło ponadto syntezyzowanie kontrastów i przeciwstawień motywów i obrazów oraz wielokrotne cykliczne powracanie do tych samych wątków – między innymi Boga, Węgier, miłości, rewolucji, pieniędzy, życia i śmierci. Za każdym razem dany motyw podlegał jednak innej tekstowej i leksykalnej organizacji oraz realizacji. Badacze dorobku Adyego podkreślali, iż utwory jego autorstwa były ze sobą ściśle powiązane i układały się w spójną całość¹⁶⁸. Antynomie towarzyszyły pisarzowi także w świecie pozatekstowym i ujawniały się na przykład w jego stosunku do Węgrów – z jednej strony bowiem manifestacyjnie kochał on swój naród, z drugiej zaś nienawidził w nim zaściankowości, małostkowości czy trywialności. Sprzeczność dostrzegalna w stosunku literata do własnego kraju i społeczeństwa była *de facto* odbiciem jego osobowości oraz myśli, odczuć i emocji, które nim kierowały¹⁶⁹.

Główną intencją przyświecającą działalności artystycznej Adyego było wprowadzenie kraju na drogę rozwoju nowoczesnej i oświeconej cywilizacji zachodniej. Uważał on, iż środkiem umożliwiającym realizację założonego celu było dotarcie do ogółu społeczeństwa i podjęcie próby wywarcia na nie pedagogicznego wpływu. W związku z tym parał się nie tylko tworzeniem literatury wysokiej, ale był również aktywny na polu społeczno-politycznym – inicjował debaty dotyczące przyszłości Węgier, wzniewał polemiki, a nawet i spory polityczne – oraz zajmował się działalnością publicystyczną. Krótko po powstaniu

¹⁶⁵ T. KLANICZAY, J. SZAUDER, M. SZABOLCSI: *Historia literatury węgierskiej...*, s. 164.

¹⁶⁶ Por. J.R. NOWAK: *Endre Ady...*, s. 21–22.

¹⁶⁷ Por. J. SNOPEK: *Węgry...*, s. 307.

¹⁶⁸ Por. J.R. NOWAK: *Endre Ady...*, s. 21.

¹⁶⁹ Por. J. SNOPEK: *Węgry...*, s. 304–305.

czasopisma literackiego „Nyugat” (pol. „Zachód”)¹⁷⁰ podjął z nim współpracę, stając się jedną z jego czołowych postaci; w 1909 roku poświęcono nawet Adyemu podwójny numer periodyku (nr 10–11¹⁷¹). Przez cały okres działalności w gazecie, to jest aż do swojej śmierci, pełnił funkcję jednego z redaktorów¹⁷².

¹⁷⁰ Czasopismo „Nyugat” ukazywało się na Węgrzech w latach 1908–1941 (do roku 1934 był to dwutygodnik, od 1935 roku kolejne numery ukazywały się raz w miesiącu; wyjątkiem jest rok 1941 – ostatni numer ukazał się w sierpniu) i było nie tylko najważniejszym węgierskim periodykiem pierwszej połowy XX wieku, ale także centralnym ośrodkiem myśli kulturalnej, filozoficznej i literackiej tamtego okresu. Przyjmuje się, iż wraz z początkiem działalności pisma rozpoczęła się na Węgrzech epoka modernizmu. Na kierunek rozwoju czasopisma wskazywał kontrowersyjny na ówczesne czasy tytuł – „Zachód”: „Nyugat” (*Zachód*). *Czy to aby nie nadzbyt prowokujący tytuł? – zapytał Aladár Schöppflin, redaktor działu literackiego „Vasárnapi Újság” (Gazeta Niedzielną), młody krytyk, o którego zabiegali twórcy nowego czasopisma. – Niech będzie prowokujący. Trzeba prowokować, żeby zostać usłyszonym! – powiedział Endre Ady* (Cyt. za: E. CYGIELSKA: „Nyugat”..., s. 255). Założeniem twórców periodyku – Ignotusa (Hugona Veigelsberga), Ernő Osváta i Miksy Fenyő – było nawiązywanie do zachodnich prądów filozoficznych i literackich oraz przeciwstawienie właściwego Zachodowi ducha liberalnego węgierskiemu zaściankowemu idealizmowi. Wyróżnia się najczęściej trzy pokolenia periodyku: pierwsze pokolenie określano mianem *wielkiego pokolenia* (węg. *nagy nemzedék*), do którego należeli Endre Ady, Mihály Babits, Dezső Kosztolányi, Gyula Juhász, Gyula Krúdy i Zsigmond Móricz: [...] *legendę* [„Nyugatu” – A.K.], *bez wątpienia zbudowało pokolenie Adyego. Członkowie tego pokolenia pozostali w pamięci czytelników jako twórcy wyrazistych ról. I tak emploi Adyego to Rewolucja, Zsigmonda Móricza – Lud, Mihály Babitsa – Tradycja, Dezső Kosztolányiego – Subtelność, Ignotusa – Duchowość, Ernő Szépa – Zabawa, Frigyesa Karinthyego – Humor, Margit Kaffka natomiast została obsadzona w roli, do jakiej stworzyła ją natura, czyli w roli Kobiety* (Ibidem, s. 275). Do drugiego pokolenia należeli postekspresjoniści i poststrukturaliści, z takimi reprezentantami jak: Lőrinc Szabó, József Fodor, György Sárközi, Attila József, Gyula Illyés, Miklós Radnóti i József Erdélyi, Sándor Márai, a ich działalność przypadała na lata dwudzieste XX wieku i początek lat trzydziestych, który to zakończył na łamach „Zachodu” epokę powieści. Trzecia generacja doszła do głosu w połowie lat trzydziestych i nazywana była pokoleniem eseistów. Grupę tworzyli prozaicy, krytycy i publicyści, którzy dążyli do upowszechnienia europejskiego systemu wartości, wśród nich: Antal Szerb, László Szabó i Gábor Halász, Sándor Weöres, István Vas, Jenő Dsida, Zoltán Zelk, Gábor Devecseri, György Rónay, Zoltán Jékely. Ogromną zasługą redaktorów pisma – szczególnie Ignotusa i Ernő Osváta – była zdolność odkrywania nowych talentów literackich, co sprawiło, że z czasem wokół „Zachodu” zostały zgromadzone wszystkie najwybitniejsze postaci węgierskiej sceny literackiej. Warto również nadmienić, że czasopismo nie pozostało bez wpływu także na inne dziedziny węgierskiej kultury, między innymi muzykę, architekturę, teatr, film czy malarstwo. Intelktualiści coraz odważniej występowali przeciwko konserwatyzmowi, decydowali się na eksperymenty twórcze, sięgali po nowe tendencje artystyczne. W Polsce w 2002 roku historii czasopisma i twórcom z nim związanym poświęcono potrójny numer (7–9) periodyku „Literatura na Świecie”. Znalazły się w nim wybrane utwory poetyckie i prozatorskie najwybitniejszych przedstawicieli pisma oraz niezwykle cenny dla polskich badań hungarystycznych esej Elżbiety Cygielskiej na temat genezy działalności i ewolucji „Zachodu” oraz jego głównych bohaterów. Por. E. CYGIELSKA: „Nyugat”..., s. 255–293; J. SNOPEK: *Węgry*..., s. 307–308.

¹⁷¹ Por. „Nyugat” 1909, szám 10–11. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> [dostęp: 15.04.2016].

¹⁷² Por. więcej: E. CYGIELSKA: „Nyugat”..., s. 255–293.

W tym czasie realizował główne cele programowe pisma, których literat był *de facto* uosobieniem. „Nyugat” stanowił bowiem *trybunę „węgierskich Mesjaszy”, którzy mieli obudzić „śpiącą Hunnię” i zorać „węgierski ugór”*¹⁷³. Praca publicystyczna spowodowała, że z jednej strony rosła popularność Adyego i samego czasopisma wśród zwolenników oczekiwanej rewolucji, z drugiej zaś strony wzmagala się niechęć ze strony jej przeciwników. Krytycy poety zarzucali mu działalność antywęgierską i upublicznianie tekstów okrywających hańbą maddziarski naród. Jedną z osób atakujących pisarza był nawet István Tisza, który, pisząc pod pseudonimem Rusticus, *inspiruje zorganizowaną nagonkę prasową przeciw Adyemu, coraz częściej padają zarzuty „zdrady kraju”*¹⁷⁴. Nagonka ta odcisnęła swe piętno zarówno na jego psychice, jak i twórczości. Ady coraz częściej przeżywał chwile załamania i wątplenia w powodzenie zmian, czemu dawał wyraz w swych kolejnych tekstach. Mimo to do końca swego życia w 1919 roku podejmował próby walki o reformy społeczne i wprowadzenie Węgier na drogę szybszego rozwoju cywilizacyjnego. Jednocześnie jako wielki przeciwnik działań militarnych od samego początku opowiadał się przeciwko wydarzeniom pierwszej wojny światowej, nie bacząc na konsekwencje z tym związane – eskalację ataków ze strony krytyków i rządzących, wykluczenie z życia publicznego czy niewydawanie tekstów¹⁷⁵. Nie bez przyczyny zatem nazwisko Adyego opatrywane jest dziś często określeniem *poète maudit*, przy czym jego szaleństwo zyskuje tu też wymiar społecznego utopizmu.

Bez wątpienia nowatorska, odważna, pełna nieschematycznych rozwiązań poezja Adyego – tak pod względem treści, jak i formy – stanowiła nie tylko problem dla cenzorów, ale także nastroczała sporych kłopotów (choć już zupełnie innej natury) tłumaczom jego twórczości na języki obce, w tym język polski czy chorwacki. Warto przypomnieć, że struktura języka węgierskiego znacznie odbiega od specyfiki języków słowiańskich. Język węgierski posiada niezwykle duże (można odnieść wrażenie, że niemal nieograniczone) możliwości słowotwórcze, ogromną liczbę synonimów i niuansów gramatyczno-leksykalno-semantycznych, włączając wieloznaczność licznych leksemów. Cechą właściwą węgierszczyzny jest ponadto stały akcent inicjalny, który w wierszach Adyego – w połączeniu z doborem określonego słownictwa czy wręcz wybranych części mowy – potęgował wrażenia intonacyjne, ujawniające się najlepiej podczas głośnej interpretacji utworów. Wobec tego zdarzało się, że tłumacze nie byli w stanie odczytać wszystkich znaczeń danego słowa/wersu, niejednokrotnie zmuszeni byli do zastosowania (mniej lub bardziej świadomie) pewnych uproszczeń czy ujednoliceń. Najwięcej problemów przysparzały im rymy i rytm oryginału – nadzwyczaj trudne do odtworzenia, biorąc pod uwagę

¹⁷³ EADEM: *Csáth*. „Literatura na Świecie” 2001, nr 2–3, s. 90.

¹⁷⁴ J.R. NOWAK: *Endre Ady...*, s. 26.

¹⁷⁵ Por. *ibidem*, s. 22–29.

niepowtarzalność poezji Adyego połączoną z własnościami języka węgierskiego. Przekład utworów Węgra (podobnie jak ma to miejsce w przypadku wielu dzieł literackich, w szczególności zaś poetyckich) wymagał zatem od tłumacza nie tylko bardzo dobrej znajomości języka źródłowego, węgierskiej historii, kultury i tradycji literackiej, ale także wiedzy dotyczącej biografii pisarza, jego dorobku twórczego, a co najistotniejsze – specyfiki poetyki i języka, którym posługiwał się autor. Tłumacz musiał się zatem wykazać przede wszystkim ogromnym warsztatem teoretyczno-poetyckim, wyczuciem słowa, zdolnościami interpretacyjnymi i kreatywnymi. Warto tym samym podkreślić, że przekłady poezji Adyego – czy to na język polski, czy też chorwacki – wychodziły najczęściej spod piór tłumaczy, którzy sami parali się pisarstwem lub wręcz byli zawodowymi literatami. Wśród polskich translatorów – twórców na uwagę zasługują przede wszystkim Miron Białoszewski, Witold Dąbrowski, Tadeusz Fangrat, Kazimiera Iłakowiczówna, Marian Jachimowicz, Feliks Netz, Tadeusz Nowak, Tadeusz Różewicz, Aleksander Rymkiewicz, Józef Waczków, Bohdan Zadura¹⁷⁶. Podobnie kwestia ta wyglądała w odniesieniu do tłumaczeń na język serbski, gdzie twórczość Endre Adyego doczekała się przekładów autorstwa Ivana Ivanjiego, Danila Kiša i Ljuby Popovicia. Na interesujący nas język chorwacki najbardziej znanych tłumaczeń dokonali natomiast Josip Krleža, Enver Čolaković oraz Miroslav Krleža¹⁷⁷.

Przekłady poezji Endre Adyego dokonane przez Miroslava Krleżę – będące *de facto* tłumaczeniem wolnym, parafrazą czy wręcz częścią interpretacji oryginalnych wierszy¹⁷⁸ – wyróżniały się spośród innych przekładów dzieł węgierskiego poety i przez długi czas uważano je za najlepsze: *Krleža [je – A.K.] [...] sačinio i sopstvene prevode, odnosno prepeve Adijevih pesama. Oni do*

¹⁷⁶ Wyjątek wśród polskich tłumaczy stanowi Jerzy Robert Nowak, specjalizujący się co prawda w tematyce węgierskiej, ale niebędący literatem, a historykiem, publicystą, badaczem z zakresu nauk politycznych. Tłumaczenia i opracowania poezji węgierskiej jego autorstwa, w tym utworów Endre Adyego, należą do jednych z najlepszych na polskim rynku literackim. Por. np.: *Węgierskie lato...*; E. ADY: *Poezje*. Wybór i przedmowa J.R. NOWAK. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1981; *Endre Ady 1877–1919*. Red. I. TAMÁS. Budapest: Związek Węgierskich Esperantystów, Instytut Współpracy Kulturalnej z Zagranicą, 1977.

¹⁷⁷ Por. A. PRODAN: *Endre Ady na hrvatskom jeziku*. „Slavica tergestina” 1997, br. 5, s. 27–34; I. SABLJAK: *Bibliografija prijevoda djela mađarske književnosti na hrvatski književni jezik. Popis izdanja prijevoda 1945–2010*. „Kronika Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZW” 2010, br. 25, s. 13–39.

¹⁷⁸ Jedne z pierwszych przekładów autorstwa Krleży znalazły się w eseju poświęconym Adyemu. Jak sam pisał, zdecydował się na przetłumaczenie, a raczej sparafrazowanie wierszy Węgra po to, by przybliżyć jego działalność chorwackim czytelnikom, był bowiem świadomy słabej znajomości węgierskiego przez rodaków, a co za tym idzie, odbiór tekstu o Adym zawierający utwory w oryginale nie byłby właściwy: *Mjesto citata uvršteni su uz popratni tekst neki Adyjevi stihovi u slobodnoj interpretaciji, bez neke naročite prijevodne pretenzije. To su stihovi izgovoreni više kao slike uz pratnju samog teksta, a kod izbora često je, prema tome, prevagnula sama tema formalnu stranu lirске građe*. M. KRLEŽA: *Mađarski lirik Andrija Ady...*, s. 152.

*danas, ostaju najuspelije, najadekvatnije srpskohrvatske interpretacije stihova ovog velikog mađarskog pesnika*¹⁷⁹. Wysoki poziom tłumaczeń zagrzebskiego pisarza był z pewnością wynikiem szczegółowej znajomości artystycznego życiorysu Węgra oraz nader dobrej orientacji w węgierskich realiach polityczno-społeczno-kulturalnych. Jak trafnie zauważył Jan Wierzbicki: [*Krleża – A.K.] nadzwyczaj intensywnie i blisko obcował ze światem poetyckim Adyego, [...] ten świat od wczesnej młodości Krleży stanowił jeden z głównych bodźców w kształtowaniu się jego horyzontów ideowych i artystycznych*¹⁸⁰. Chorwat w momencie rozkwitu działalności literackiej pierwszego pokolenia „Nyugatu”, do którego należał także Ady, przebywał na Węgrzech – najpierw w Peczu, później w Budapeszcie. Tym samym miał szansę bardzo szybko usłyszeć o jednym z najgorętszych nazwisk ówczesnej kultury węgierskiej i na bieżąco śledzić jego poczynania. István Lőkös w przytaczanej już monografii *Od Kaptola do Ludoviceuma* [...] dowodzi, że do spotkania Krleży z twórczością węgierskiego poety doszło za pośrednictwem Oszkára Jásziego¹⁸¹, radykalnego polityka lewicowego, wybitnego socjologa, związanego między innymi z liberalnym stowarzyszeniem studenckim Galilei Kör (pol. Koło Galileusza). Organizacja ta założona w 1908 roku gromadziła wokół siebie budapeszteńską młodzież zainteresowaną najnowszymi (postępowymi) tendencjami w naukach społecznych, rozwojem współczesnego społeczeństwa czy zgłębianiem problemów narodowości zamieszkujących Austro-Węgry. Pierwsze prace koła obejmowały sformułowanie programu stowarzyszenia – którego celem było między innymi uświadamianie

¹⁷⁹ D. ANDRAŠ: *Mostovi uzajamnosti. Poglavlja o jugoslovensko-mađarskim kulturnim i književnim vezama*. Novi Sad: Radnički univerzitet „Radioj Ćirpanov”, 1977, s. 237.

¹⁸⁰ J. WIERZBICKI: *Miroslav Krleża i Endre Ady...*, s. 98.

¹⁸¹ Oszkár Jászi – urodził się w 1875 roku w Nagykároly. Był reprezentantem węgierskiego radykalizmu społecznego, zwolennikiem koncepcji przekształcenia Węgier w *Szwajcarię Wschodu/Węgierską Szwajcarię*. Opowiadał się po stronie mniejszościowych narodowości nie-węgierskich zamieszkujących dualistyczną monarchię austro-węgierską. Historycy uznają, że był jedynym węgierskim politykiem, który w pełni rozumiał zagadnienie narodowościowe – *Opracował on plan nowej polityki narodowościowej Węgier; zmierzał do utrzymania integralności terytorium państwa za cenę przyznania wszystkim narodom niemadziarskim szerokiej autonomii* (H. WERESZYCKI: *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1986, s. 269). Walczył o uzyskanie dla nich możliwie najpełniejszej swobody w zakresie języka, kultury, administracji lokalnej, edukacji i wymiaru sprawiedliwości. Przez kilka miesięcy pełnił nawet funkcję ministra ds. mniejszości narodowych w rządzie Mihály Károlya. Z jego inicjatywy powołane zostało Társadalomtudományi Társaság (pol. Towarzystwo Nauk Społecznych), czasopismo socjologiczno-literackie „Huszadik Század” (pol. „Dwudziesty wiek”) oraz lewicowa organizacja studencka Galilei Kör (pol. Koło Galileusza). Po upadku Węgierskiej Republiki Rad, w związku z nasilającymi się represjami wobec jej zwolenników – tak zwanym białym terrorem – Jászi zdecydował się na emigrację. W 1919 roku wyjechał do Wiednia (wówczas odwiedzał także stolice nowo powstałych państw – w tym Zagrzeb, Pragę, Belgrad, Bukareszt), skąd w 1925 roku udał się do Stanów Zjednoczonych. Tam też zmarł w 1957 roku. Por. E. CYGIELSKA: „Nyugat”..., s. 265; N. BAKISIAN: *Oscar Jászi in Exile: Danubian Europe Reconsidered*. „Hungarian Studies” 1994, no. 1/2, s. 151–159.

poszczególnym grupom narodowościowym praw im przysługujących – oraz ustalenie planu działania, w tym organizowanie wykładów i debat dotyczących kwestii polityki państwa prowadzonej względem narodów niewęgierskich. Ważnym wydarzeniem, które odbiło się szerokim echem w węgierskiej prasie, było wystąpienie wiosną 1911 roku Oszkára Jásziego (*A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője* (pol. *Zagadnienie narodowości a przyszłość Węgier*)) inaugurujące cykl wykładów i dyskusji prowadzonych z mieszkańcami stolicy, pracownikami, studentami i politykami zainteresowanymi problemami ogłoszonymi w programie organizacji¹⁸². Przebywający wówczas w Budapeszcie Miroslav Krleža – interesujący się wydarzeniami społeczno-politycznymi monarchii, czytający prasę, w tym jeden z istotniejszych wówczas periodyków „Huszadik Század” czy dziennik „Világ”, słuchający odgłosów ulicy, bez wątpienia dowiedział się o istnieniu Koła Galileusza, Oszkárze Jászim i ideach im przyświecających. Nie bez przyczyny zatem Lőkös skonkludował, że: *čitava aktivnost kružoka postala [je – A.K.] presudni moment koji je odredio način razmišljanja i razvoj mladog Krleže koji je 1911. stigao u Peštu [...]. Osim predavanja održanog 1911. u Galilejevu kružoku vjerojatno je na njega izvršilo jak utjecaj veliko Jászijevo djelo pod naslovom „A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés” [Postanak nacionalnih država i narodnosno pitanje], Budapest, 1912, koje je predstavljalo temeljni sažetak Jászijeve minimalnog narodnosnog programa i u kojem je taj program predočen široj javnosti, ovaj put znanstvenim sredstvima*¹⁸³. Podkreślając swoje ustalenia, węgierski badacz z pewną dozą przekonania orzekł więc, iż chorwacki pisarz *Adyja je vjerojatno uočio zahvaljajući Galilejevu kružoku te Jásziju i njegovim pristašima*¹⁸⁴. Dodał ponadto, że Jászi w swojej publikacji *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* umieścił na wewnętrznej stronie okładki – jako motto – dwie strofy wiersza Endre Adyego *A magyar jakobinus dala* (pol. *Pieśń węgierskiego jakobina*; chorw. *Pjesma mađarskog jakobinaca*) – strofy będące pierwszymi wersami utworu autorstwa Adyego, które zostały przetłumaczone przez Krleżę na język chorwacki¹⁸⁵. Nie można zatem wykluczyć, że właśnie ta książka spowodowała, że Chorwat, czytając wspomniany utwór, zdecydował się na jego przekład, a co istotniejsze – pochylenie się nad działalnością węgierskiego *poète maudit*.

Nie bez przyczyny zatem zaczęły pojawiać się coraz liczniejsze głosy mówiące o wielkiej fascynacji Krleży działalnością Adyego. Fakt, iż w dziełach Krleży można odnaleźć odniesienia do utworów Węgra jest dziś powszechnie znany i właściwie nie jest kontestowany przez żadnych (w tym chorwackich,

¹⁸² Por. I. Lőkös: *Od Kaptola do Ludoviceuma...*, s. 94–100.

¹⁸³ Ibidem, s. 97–98.

¹⁸⁴ Ibidem, s. 105.

¹⁸⁵ Por. ibidem, s. 105–106; I. Lőkös: *Hrvatsko-mađarske književne veze*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998, s. 106–107.

węgierskich czy polskich¹⁸⁶) badaczy dorobku zagrzebskiego pisarza. Dużo zaś dyskutuje się na temat stopnia i zakresu tychże – ogólnie rzecz ujmując – nawiązań. Najciekawszym w tym kontekście jest natomiast stanowisko przyjęte przez samego Krleżę, utrzymującego, iż Ady nie miał na jego twórczość żadnego wpływu. Próbując zakończyć temat oddziaływania węgierskiego poety niemal w momencie pojawienia się pierwszych polemik w tej sprawie, Krleża w eseju *Lirika Rainera Marije Rilkea*, opublikowanym w 1930 roku w czasopiśmie „Hrvatska revija” (nr 11–12), napisał: *Neki lirik, govoreći o mojoj lirici, spomenuo je povodom mog prikaza Adyjeve lirike, kako bi bilo potrebno proučiti eventualni upliv Adyja na moj lirski razvoj. Ady na mene nije djelovao nikada i nikako. Adyja sam upoznao zapravo vrlo kasno: oko dvadeset i druge*¹⁸⁷. Po-
dążając tym tropem – jak przypuszczalnie chciałby tego pisarz – należałoby uznać, że jego zainteresowanie Adym zrodziło się w roku, w którym ukazał się esej *Petöfi i Ady, dva barjaka mađarske knjige* (1922), zaś efektem tego zaciekawienia, a być może już wtedy fascynacji, był późniejszy tekst w całości traktujący o *pierwszym węgierskim impresjonście – Mađarski lirik Andrija Ady* (1930). Twierdzenie Krleży, jakoby o Węgrze dowiedział się właściwie *bardzo późno*, czyli około roku 1922, dość łatwo jednakże obalić. Kontrargumentami dla jego słów mogą być bowiem co najmniej trzy teksty (notatki), w których pojawiła się postać Adyego – legitymujące się wcześniejszą datą powstania. Mowa tu o dwóch wpisach w dzienniku – pierwszy datowany jest na 14 września 1916 roku: *Kiša. Već drugi dan. Od Petöfia do Adya, od Hungarije (extra Hungariam) do Hunije postoji mogućnost dijagnoze, da mađarska star nije zdrava*¹⁸⁸; drugi umieszczony został pod datą 15 września 1916 roku: *Ako je Adyeva Hunija formula za današnju mađarsku stvarnost, šta je Ivan Meštrović danas u Londonu?*¹⁸⁹; oraz o nekrologu *Ady Endre je umro*¹⁹⁰ – stanowiącym swego rodzaju hołd na cześć wielkiego poety – opublikowanym dwa dni po śmierci Endre Adyego, czyli 29 stycznia 1919 roku, w gazecie „Riječi SHS”. *Notabene* tekst ten został zauważony także przez węgierską opinię publiczną, czym Krleża po raz pierwszy ściągnął na siebie uwagę tamtejszego środowiska literackiego.

Wspomniane publikacje nie są oczywiście dowodami, że Ady (albo jego dorobek) wywarł bezpośredni wpływ na lirykę (jak twierdził zagrzebianin) czy

¹⁸⁶ Mowa tu przede wszystkim o Janie Wierzbickim, który relacje chorwackiego pisarza z twórczością Adyego analizował w artykule *Miroslav Krleža i Endre Ady...* (ibidem, s. 93–98). Wątek ten znalazł swoje miejsce również w monografii poświęconej Krleży – J. WIERZBICKI: *Miroslav Krleža...*

¹⁸⁷ M. KRLEŽA: *Lirika Rainera Marije Rilkea*. U: IDEM: *Eseji*. Knj. 1. Zagreb: Minerva, 1932, s. 56.

¹⁸⁸ IDEM: *Davni dani. Zapisi 1914–1921...*, s. 217.

¹⁸⁹ Ibidem, s. 221.

¹⁹⁰ Por. np.: M. KRLEŽA: *Ady Endre je umro*. U: IDEM: *O Erazmu Rotterdamskom...*, s. 93–96.

też – idąc dalej – całą twórczość Krleży, ale bezsprzecznie świadczą o tym, iż Chorwat o działalności Adyego wiedział co najmniej sześć lat wcześniej, niż sam to podawał. Prócz tego treść zapisków – obu wpisów w dzienniku, także nekrologu – wskazuje, iż Krleża nie tylko odnotował istnienie węgierskiego poety, lecz także gruntownie zaznajomił się z jego dziełami (potwierdzeniem tego są także późniejsze dwa eseje). W nich otrzymujemy bardzo wnikliwą analizę literackich (i pozaliterackich) poczynąń Madziara (zestawianych nieraz z pisarstwem Petőfiego), niemożliwą do przeprowadzenia przez kogoś, kto *ad hoc*, naprędce, oddał się lekturze utworów węgierskiego poety.

Dyskurs Krleży poświęcony Adyemu warto jednak rozpatrzeć nie tylko przez pryzmat rekonstrukcji genezy pierwszego spotkania obu pisarzy, ale również ze względu na uwidaczniającą się w nim Krleżańską optykę Węgier i *węgierszczyzny* (chorw. *mađarština*)¹⁹¹ samego Adyego. Rozważania chorwackiego pisarza zawierały bowiem nader sugestywne portrety kraju zza Drawy, jego mieszkańców, języka, literatury, *duszy* (lub inaczej: definicje – symbole *węgierszczyzny*) wyłaniające się z liryki Madziara. Krleża podkreślał przede wszystkim, że wszelkie kategorie opatrzone etykietą *węgierski* – kraj, język, naród, pochodzenie, literatura – implikują pojęcie amalgamatu (chorw. *amalgam*) / syntezy (chorw. *sinteza*) / osadu (chorw. *talog*) / mozaiki (chorw. *mozaik*) / idiomu (chorw. *idiom*). Nie mają więc one natury organicznej, lecz stanowią mieszaninę, zlepek wszystkich tych elementów – miejsc, narodów, kultur, języków, mentalności – z którymi Węgrzy zetknęli się w drodze do *karpackiego krateru pośród Słowian*. Próbując zatem określić węgierską przynależność narodową, w pierwszej kolejności należy określić substancję, jaką jest język, gdyż język właśnie stanowi pierwiastek łączący dusze ludzi – jak pisał Krleża – *narodnog mađarskog osjećaja: Svakako iz svih onih mogućnosti koje su stajale otvorene u karpatskom krateru izrasla je jedna nova jezična pojava, danas poznata pod imenom mađarskoga jezika. Mađari su, dakle, tu na Dunavu nastali i izrasli kao neka sinteza koja se kuhala i kondenzirala stotine i stotine godina, tako da se može reći da definirati mađarsku narodnost znači upravo definirati materiju mađarskog jezika, onaj životni fluid koji veže danas milijune ljudskih duša u krvavu jednu cjelinu: narodnog mađarskog osjećaja*¹⁹². Język jest ponadto odbiciem dziejów zbiorowości, obrazuje drogę, jaką przebyła podczas wędrówki do europejskiej siedziby – *U stoljetnom tihom i bolnom gutanju suza rađao se*

¹⁹¹ Węgierszczyzna jest tutaj rozumiana możliwie najszerzej – jako wszystko to, co jest dla Węgier charakterystyczne i stamtąd pochodzi – włączając w to język, duszę, mentalność, historię. W języku chorwackim ekwiwalent mógłby stanowić leksem *mađarština* – czyli (*pejorativno zastarjelo*) *mađarski duh i jezik (obično u jeziku 19. stoljeću)* – który w kontekście rozważań Krleży, dzięki kwalifikatorowi pejoratywności, byłby prawdopodobnie bardziej adekwatny. Por. *Węgierszczyzna*. <http://sjp.pwn.pl/sjp/w%C4%99gierszczyzna;2535460> [dostęp: 13.09.2016]; *Mađarština*. <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> [dostęp: 13.09.2016].

¹⁹² M. KRLEŽA: *Mađarska varijacija...*, s. 76.

po dolinama i močvarama jedan žalosni idiom, koji nije bio ni tatarski, ni dako-romanski, ni čuvaški, ni mongolski, ni avarski, ni slavjanski, ni germanski, nego talog svih tih elemenata, talog šaren i gust, talog melankoličnog novorođenog mađarskog jezika¹⁹³ oraz werbalizuje węgierską duszę – [čudan mozaik – A.K.] u kome se kaleidoskopski prelijevaju osebnosti svih naroda i rasa u podunavskom koritu¹⁹⁴.

Niemal mityczny w kontekście pisarstwa Adyego stał się termin *Hunia* (*Hungaria*) będący określeniem dalece wykraczającym w swej semantyce poza synonim Węgier. Hunia dla maďziarskiego pisarza była – zdaniem Krleży – czymś więcej niż tylko pojęciem, jawiła się jako mara, widmo, upiorny symbol: *Hunija je Hungarija, sentišvanski amalgam podunavskog besmisla [...] Hunija [je – A.K.] crni flor što je prekrilio svu Adyjevu liriku korotom mrtvačke koprene*¹⁹⁵. *On je već davno prije gledao svoju Hungariju kao „staru prokletu, strašnu kuću, sablasnu i tužno romantičnu” [...]* ¹⁹⁶. Hunia odzwierciedlała ponadto zacofanie i prowincjonalizm determinujące między innymi sytuację węgierskiej literatury (a co za tym idzie, również jej twórców), która jako *organska izraslina* należała do jednych z najmłodszych w Europie – nie liczyła bowiem nawet trzystu lat – która była anachroniczna względem literatur zachodnioeuropejskich o co najmniej kilka dziesięcioleci¹⁹⁷. Przełamanie tego literackiego impasu przyniosło dopiero pojawienie się osoby Adyego – urodzonego co prawda w *huńskim błocie*, jednakże poprzez swoje francuskie doświadczenia wnoszącego w huński marazm ożywczy powiew Zachodu – nie bez przyczyny zatem nazywano go chociażby: *prvi maďžarski impresionist*¹⁹⁸. Próba wyciągnięcia literatury węgierskiej z peryferii poprzez wprowadzenie do niej aktualnych zachodnioeuropejskich tendencji i nurtów literackich (oraz filozoficznych), nowatorskich rozwiązań w warstwie tematycznej, stylistycznej czy rytmicznej okazała się dla maďziarskiej uśpionej literatury ontologicznym problemem. Jak już wspomniano, mimo iż poeta plasował się wśród najpopularniejszych i najpoczytniejszych twórców swej epoki, spotykał się ze sporą dezaprobatą ze strony wielu krytyków literackich oraz części – przeciwnego mu – środowiska politycznego. Jego dzieła ze względu na aspekt tematyczny, jak i strukturalno-stylistyczny spowodowały bowiem na rodzimym rynku literackim nieoczekiwany zamęt – Krleża w swych esejach nie omieszczał tak skomentować tej sytuacji: *Andrija Ady donio je parisku dekadentnu liriku u maďžarsku književnu provinciju i što je mogao da postane s tom otrovnom orhidejom u srcu nego*

¹⁹³ Ibidem, s. 77.

¹⁹⁴ M. KRLEŽA: *Ady Endre je umro...*, s. 95.

¹⁹⁵ IDEM: *Maďžarski lirik Andrija Ady...*, s. 157–158.

¹⁹⁶ Ibidem, s. 168.

¹⁹⁷ Por. M. KRLEŽA: *Maďžarska varijacija...*, s. 78; IDEM: *Maďžarski lirik Andrija Ady...*, s. 153–157.

¹⁹⁸ IDEM: *Maďžarski lirik Andrija Ady...*, s. 153.

žalostan, osamljen i sam sebi jalov?¹⁹⁹ Slobodom svoga naglaska, vrijednošću neobičnih, često dragocjenih riječi, muzikom rima i asonanca, svježinom svojih slika Ady je u malograđansku idilu tadašnje mađarske lirike unio nemir, svađu i zabunu²⁰⁰.

Chorwacki pisarz, analizując działalność Adyego, wielokrotnie uwypatniał współczesny węgierskiemu autorowi kontekst polityczno-społeczny. Zwracał uwagę na fakt, że wszystko to, co zostało poetycko zobrazowane w jego tekstach, było istotnie determinowane przez okoliczności pozatekstowe: *Riječi Adyjevih stihova bile su nošene događajima. Njegove apstraktne kuručke pjesme progovorile su istinitije od oficijelne štampe, one su bile aktuelnije od ratnih izvještaja i danas stoje neprolaznije od svih lovorom ovjenčanih pobjeda sentištanske armade*²⁰¹. Co więcej, postrzeganie przestrzeni Hunii (Hunii Adyego) było ściśle związane z właściwym w jego mniemaniu postrzeganiem otaczającej rzeczywistości politycznej, oznaczającym konieczność aktywnego włączenia się w walkę o wolność²⁰². I właśnie brak aktywności, wszechogarniające zubożenie, bierność były czynnikami, które najbardziej frustrowały węgierskiego pisarza. Egzemplifikację złości, mieszącej się z narastającym uczuciem rezygnacji stanowiła przede wszystkim liryka – parafrazowana w esejach przez Chorwata – tworzona w okresie pierwszej wojny światowej: *Njemu je bilo jasno da je taj njegov hunski narod „narod gmizavaca i lakaja koji ne može da živi bez batina svog gospodina. Nije vrijedan slobode; kad se osvećuje, kukavno je mlohav, a kad se smiluje, zao je i nemilosrdan! Otići i ne pogledati više natrag!” Mjesto velike srdžbe u Adyja je polagano kapala umorna rezignacija*²⁰³. Krleża nie miał wątpliwości, że Ady był odzwierciedleniem tego, co się wokół niego działo. W narracji zagrzebianina został on zatem sprowadzony do rangi symbolu – *de facto* kilku symboli nakładających się na siebie, ale też z siebie wynikających i układających się w ciąg przyczynowo-skutkowy. W Krleżańskim dykjonarzu Ady upostaciowywał więc otaczającą go rzeczywistość – *Ady simbolizira lirsku sintezu sviju sumnja i političkih nada među suvremenim Mađarima*²⁰⁴ i/lub (bolesną) węgierskość/węgierszczyznę – *Ady Endre znači bolnu sintezu svega što je na ovom globusu mađarsko*²⁰⁵ i/lub wynikający z tego ból – *Mađarstvo i ne znači drugo nego bol*²⁰⁶. Kategoria bólu jako synonimu węgierskości, będąca w istocie kategorią kluczową w kontekście percepcji węgierskiego poety (i jego uosobień) przez Chorwata, pojawiła się u Krleży już wcześniej, a mianowicie

¹⁹⁹ Ibidem, s. 152.

²⁰⁰ Ibidem.

²⁰¹ Ibidem, s. 169.

²⁰² Por. ibidem, s. 160.

²⁰³ Ibidem, s. 170.

²⁰⁴ M. KRLEŽA: *Mađarska varijacija...*, s. 87.

²⁰⁵ IDEM: *Ady Endre je umro...*, s. 95.

²⁰⁶ Ibidem, s. 95.

w tekstach poświęconych twórczości Petőfiiego: *Bol, koja se vije nad garištem kakve trule i popaljene čarde, mađarska je bol [...]*²⁰⁷. Zagrzebski pisarz, przywołując postaci obu wybitnych poetów – Petőfiiego i Adyego, wskazywał w ujęciu diachronicznym i synchronicznym paralele pojawiające się w ich dorobkach, mające istotne znaczenie dla ewolucji węgierskiego procesu historycznoliterackiego. Dzięki takiemu zabiegowi Krleża, zdaniem Istvána Lőkösa: *Adyjevo pjesništvo može promatrati, odnosno shvatiti njegov značaj u sklopu procesa koji je u mađarskome književnome životu započeo krajem i na prijelazu stoljeća i dosegnuo vrhunac u Adyjevoj lirici*²⁰⁸. Wyznaczenie podobnych paraleli w relacji Krleża – Ady pozwala wysnuć wniosek, iż Węgier stał się dla chorwackiego pisarza dobrą sposobnością do przedstawienia własnych losów i własnej sytuacji. Z powodzeniem można by przecież zamienić węgierską prowincję na prowincję chorwacką, Hunię na Panonię, huńskie błoto na błoto panońskie, a węgierski ból na ból chorwacki. W sposób analogiczny można by również opisać stosunek literatów do środowiska, w którym przyszło im egzystować, perspektywę oglądu otaczającej ich rzeczywistości czy też problemy, z którymi musieli się zmagać. Obaj żyli przecież z tym samym poczuciem naznaczenia prowincjonalizmem, zacofaniem, piętnem Europy Wschodniej. Ferenc Fejtő w wyniku rozmowy z Krleżą, która to w znacznym stopniu przebiegała pod znakiem twórczości Adyego, spostrzegł, iż: *Kada mi je Krleža krenuo čitati o hunsko-ugarskim odnosima, o zajedničkoj sudbini dunavskih naroda, glas mu je postao patetičan, brada mu se ukočila. Stil mu je i način čitanja također strastven, očito prezire vlastitu sudbinu, osuđenost na ovu zemlju, svoje hrvatstvo [...]. Nije mu bilo teško razumjeti i osjetiti Adyja; naime, vidim po njegovim stihovima koje su drugi već prevodili kao, uostalom, po cjelokupnome držanju da i njegova osobnost potječe iz doba i sloja iz kojega je potekao i Ady [...]*²⁰⁹.

Przywołane przykłady kontaktów Krleży z Adym i jego twórczością, identyfikacji z jego ideami czy doświadczeniami wyraźnie wskazują, iż węgierski pisarz odegrał pierwszoplanową rolę w kształtowaniu się literackiego świata zagrzebianina. Trudno nie zgodzić się tym samym ze słowami Jana Wierzbickiego, który w artykule *Miroslav Krleža i Endre Ady* stwierdził, iż: *Wydobywając z jednej strony modernistyczno-dekadenckie nastroje liryki Adyego oraz ukazując ich paryski rodowód, z drugiej zaś kreśląc dramatyczny obraz drogi, jaką przeszedł poeta w poszukiwaniu prawdy o „węgierskim losie”, Krleža wywodzi z twórczości Adyego podstawowe elementy własnego systemu wartości*²¹⁰. Tym samym pojawiły się silne przesłanki ku temu, aby dzieła chorwackiego autora poddać dogłębszej analizie właśnie pod kątem oddziaływania twórczości węgierskiego poety na pisarstwo Chorwata.

²⁰⁷ M. KRLEŽA: *Mađarska varijacija...*, s. 82–83.

²⁰⁸ I. LŐKÖS: *Od Kaptola do Ludoviceuma...*, s. 117.

²⁰⁹ F. FEJTŐ: *Sentimentalno putovanje...*, s. 159–160.

²¹⁰ J. WIERZBICKI: *Miroslav Krleža i Endre Ady...*, s. 96–97.

Podczas analizy frekwencji elementów zbieżnych w tekstach Adyego i Krleży niezwykle problematyczne jest jednak rozstrzygnięcie, na ile można w tym przypadku mówić o świadomym, zaplanowanym odwzorowaniu, przejęciu czy też zapożyczeniu od Adyego pewnych motywów, struktur, idei, a na ile owe podobieństwa były wynikiem zbliżonych poglądów, zainteresowania tymi samymi nurtami literackimi, filozoficznymi i społecznymi albo pokrewieństwem kultywowanych wartości estetycznych (na przykład odwoływania się do spuścizny Petőfięgo). Nie bez znaczenia pozostaje również kwestia miejsca, w którym tworzyli (Europa Wschodnia/Środkowa, stereotypowa europejska prowincja), okoliczności politycznych oraz doświadczeń historycznych obu literatów (choćaby wyraźne aprobowanie postawy Lajosa Kossutha, działań rewolucjonistów, lewicowe poglądy – *Ady je postao košutovac četrdesetosma*²¹¹).

Jak słusznie odnotował Wierzbicki, [...] *sformułowane wprost wypowiedzi Krleży tylko w części odsłaniają rzeczywisty zasięg oddziaływania Adyego na jego twórczość*²¹². W tej sytuacji, chcąc pozbyć się licznych znaków zapytania towarzyszących powyższemu zagadnieniu, pożądane byłoby zapewne poddanie szczegółowej analizie filologicznej całokształtu Krleży i Adyego oraz wykorzystanie przy tym narzędzi *stricte* komparatystycznych. Jednakże, biorąc pod uwagę bogactwo ilościowo-tematyczne tekstów obu pisarzy stojące w opozycji do założonej koncepcji pracy – przeglądowo-syntetyzującej – oraz uwzględniając kompetencje osoby autorki niniejszego wywodu (niebędącej hungarystą), mogłoby się to okazać zgubne. Groziłoby bowiem z jednej strony pominięciem istotnych z punktu widzenia problemu niuansów (na przykład kulturowych lub językowych, a więc dostrzegalnych wyłącznie przez osoby ściśle związane z kulturą węgierską, posługujące się biegle językiem węgierskim), a co za tym idzie wysnuciem błędnych wniosków, z drugiej zaś strony zaburzeniem przyjętej strategii badawczej. Parafrazując słowa Harolda Blooma – z lęku przed wysoce prawdopodobnymi uchybieniami – zdecydowano się na przyjęcie wariantu obarczonego mniejszym ryzykiem, więc z punktu widzenia rzetelności badawczej pewniejszego, czyli wskazania i opisanego wyłącznie wybranych, aczkolwiek reprezentatywnych wątków zaczerpniętych od Adyego, z całej literatury węgierskiej oraz z węgierskich doświadczeń ujawniających się w tekstach Krleży. W tym celu dokonano przeglądu stanu badań przeprowadzonych przede wszystkim przez chorwackich i węgierskich krležologów, które poddano analizie. Efektem tego jest prezentacja zależności, pokrewieństw i analogii występujących w obu korpusach tekstów – w swym założeniu bliższa jednak komparatystyce historycznej, pozytywistycznej czy też wprost związanej z kategorią wpływu. Wskazano zatem analogiczne elementy pojawiające się

²¹¹ M. KRLEŽA: *Madžarski lirik Andrija Ady...*, s. 164.

²¹² J. WIERZBICKI: *Miroslav Krleža i Endre Ady...*, s. 95.

w strukturach i poetykach utworów obu pisarzy oraz wyznaczono (potencjalne i/lub faktyczne) strefy wpływu węgierskiego pisarza na dzieła Chorwata – z uwzględnieniem pierwiastków intertekstualnych²¹³ – obrazujących zależności zachodzące pomiędzy twórczością Adyego i Krleży²¹⁴.

Utwór, który znalazł się w kręgu zainteresowania badaczy dorobku Chorwata – zainteresowania zrodzonego między innymi po lekturze eseju *Madžarski lirik Andrija Ady* – i w którym to odnotowano elementy charakterystyczne dla pisarstwa Adyego, był zbiór *Balade Petrice Kerempuha* (pol. *Ballady Pietrka Kerempuha*²¹⁵; węg. *Éjtszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladái*²¹⁶). Krležolodzy nie mają wątpliwości, iż wiersze Adyego (przede wszystkim kurucowskie²¹⁷) stały się dla chorwackiego twórcy inspiracją do napisania tego dzieła

²¹³ Intertekstualność jest tutaj rozumiana możliwie najogólniej – przede wszystkim jako sfera powiązań i odniesień międzytekstowych, w której uczestniczy dane dzieło; obszar wiedzy i sposobów mówienia, wobec których określa ono swoją formę i znaczenie. Zob. M. GŁOWIŃSKI, T. KOSTKIEWICZOWA, A. OKOPIEŃ-SŁAWIŃSKA, J. SŁAWIŃSKI: *Słownik terminów literackich*. Red. J. SŁAWIŃSKI. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000, s. 219.

²¹⁴ Badanie wpływu Adyego na twórczość Krleży było wynikiem sprzężonych działań dedukcyjno-indukcyjnych. Wyodrębniano zatem poszczególne elementy struktury wybranych dzieł Węgra i Chorwata i zestawiano je, próbując wskazać pojawiające się między nimi paralele. Początkowo zajmowano się więc przede wszystkim treścią utworów – ze szczególnym uwzględnieniem wątków, motywów i zawartości ideowej – i uobecniającymi się w pracach Krleży (w mniej lub bardziej zmodyfikowanej formie) elementami przejętymi z pisarstwa węgierskiego twórcy; odnoszono je również do świata pozatekstowego. Następnie opisowi poddawano stylistykę utworów, analizowano poszczególne poziomy języka oraz układ i organizację wybranych dzieł literackich.

²¹⁵ Polskie wydanie zostało przełumaczone/zinterpretowane, opatrzone wstępem i objaśnieniami już po śmierci autora, tj. w 1983 roku przez Aliję Dukanovicia. Zob. M. KRLEŽA: *Ballady Pietrka Kerempuha*. Tłum. A. DUKANOVIĆ. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983.

²¹⁶ Po raz pierwszy utwór ukazał się w Budapeszcie w 1959 roku w tłumaczeniu/interpretacji Zoltána Csuki: M. KRLEŽA: *Éjtszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladái*. Ford. Z. CSUKA. Budapest: Magyar Helikon Könyvkiadó, 1959.

²¹⁷ W eseju *Petőfi i Ady, dva barjaka madžarske knjige* Krleża z wyraźnym uznaniem odnosi się do wierszy kurucowskich Endre Adyego – przytoczone w eseju fragmenty wierszy, które poddał analizie i interpretacji, zostały przez niego przetłumaczone na język chorwacki. *Kurucami* nazywano zbiegów (węg. *bujdosók* – sami zresztą tak o sobie mówili), którzy w drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku zbrojnie występowali przeciwko władzy habsburskiej na Węgrzech. Pod dowództwem pierwszego prawdziwego przywódcy kuruców Imrego Thökölyego rozegrało się jedno z najważniejszych powstań kurucowskich w historii Węgier (1672–1685). Wśród zbiegów znaleźli się wówczas chłopci pańszczyźniani, żołnierze z terenów przygranicznych zwolnieni ze służby, duchowni protestanccy, mieszcianie – którzy między innymi w wyniku represji administracyjnych i prześladowań religijnych zmuszeni byli do opuszczenia Królestwa Węgierskiego i osiedlenia się na terenie Siedmiogrodu. Żądni zemsty uciekinierzy przy poparciu Turcji przygotowali powstanie zbrojne przeciwko cesarzowi i jego stronnikom (nazywanym *labancami*). Za pierwsze powstanie kurucowskie uważa się natomiast powstanie

poetyckiego. István Lőkös w przytaczanej już monografii *Od Kaptola do Ludoviceuma...* odwołał się do spostrzeżeń kilku (przede wszystkim węgierskich) badaczy zajmujących się interesującym nas zagadnieniem: *Već u jednoj studiji iz 1958. Stojan D. Vujičić*²¹⁸ *je ukazao na očitu vezu između „Balada Petrice Kerempuha“ i Adyja*²¹⁹; *U monografiji o Krleži [Imre – A.K.] Bori [...] ukazuje na uzajamnost „Balada Petrice Kerempuha“ i Adyjeve lirike ispravno osjećajući vezu s motivima kuruca i Dózse. Krleži, koji se pripremao za portretiranje hrvatske seljačke sudbine – tvrdi Bori – materijal Adyjeve studije iz 1930. ponudio je „poetsku mogućnost“ [...]*²²⁰; *György Spiró, polazeći također od eseja o Adyju iz 1930., navodi mađarsku književnost kao jedan od značajnih izvora „Balada“ i tvrdi kako se „uspoređujući Adyjevo pjesništvo s vlastitim idejama“ Krleža „kreće već u ozračju i povijesnoj perspektivi“ [...]*²²¹. Stjepan Lukač w jednym ze swych artykułów stwierdził ponadto, iż: *Adyjeva je lirika svakako mogla inspirativno utjecati na pjesničku fizionomiju Krleže*²²². Wszystkie te konstatacje pokrywają się także z myśleniem Jana Wierzbickiego przedstawionym w syntetycznym studium o Krleży: *W eseju o Adym cytuje Krleža w swoim przedkładzie fragmenty utworów węgierskiego poety. Wśród tych fragmentów znalazły się wiersze, które stanowiły bodajże najbardziej bezpośredni impuls do napisania „Ballad Pietrka Kerempuha“. Są to fragmenty utworów powstałych z inspiracji ludowej poezji kuruców. Porównanie wyimkowych przekładów Krleży z powstałymi parę lat później wierszami „Ballad“ prowadzi do nieodpartego wniosku: w plebejskiej, buntowniczej, melancholijnej, „straceńczej” liryce Ady’ego kryje się prototyp „opus magnum” chorwackiego pisarza*²²³. Polski badacz wskazał ponadto główne analogie dostrzegalne w utworach Adyego i Krleży oraz zasięg tychże inspiracji: *W „mitologicznym seansie spirytystycznym”, który prowadzi Krleža, poezja Ady’ego była medium przywołującym ducha absurdu archaicznej i ciemnej, wschodnioeuropejskiej przeszłości. Od Hunii Ady’ego był już tylko krok do Chorwacji z „Ballad Pietrka Kerempuha”, jednoczącej i tę Hunię, i siedemnastowieczne Niemcy, i szesnastowieczną Brabancję. Obraz przeszłości*

chłopskie z 1514 roku dowodzone przez Györgya Dózse, przyjmuje się, że ostatnim było powstanie z lat 1703–1711, którego przywódcą był Ferenc II Rákóczi. Kurucowie, postacie przywódców powstań oraz same powstania stanowią niezwykle istotny element tradycji historycznej i kulturowej Węgier oraz zajmują istotne miejsce w tamtejszej literaturze. Por. J. REYCHMAN: *Dzieje Węgier*. Łódź–Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967, s. 26–27, 35–38.

²¹⁸ Węg. Sztoján D. Vujicsics – serbski literat urodzony, żyjący i pracujący na Węgrzech.

²¹⁹ I. Lőkös: *Od Kaptola do Ludoviceuma...*, s. 125.

²²⁰ Ibidem, s. 126.

²²¹ Ibidem, s. 127.

²²² S. LUKAČ: *Krleža – Bog – Ady. U: Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika. Priopćenja hrvatskih sekcija III. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika”, Pečuh 26.–27. travnja 1996. Ur. S. BLAŽETIN. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 1996, s. 63.*

²²³ J. WIERZBICKI: *Miroslav Krleža...*, s. 284.

*Chorwacji u Krleży zawiera wszystkie te wątki skojarzeniowe, ale jest jednocześnie odbiciem bardziej bezpośrednich doświadczeń i swoistej koncepcji kraju*²²⁴. Jednym z pierwszych elementów, na który zwraca się uwagę podczas lektury *Ballad Pietrka Kerempuha*, jest warstwa językowa. Wykorzystany przez Krleżę paradygmat tworzenia i łączenia znaków językowych charakterystyczny dla barokowej – szesnasto- i siedemnastowiecznej – kajkawszczyzny definiował specyfikę jego utworu. W języku ujawniły się ponadto czynniki warunkujące strukturę i poetykę dzieła. Zwróćmy uwagę na dwa z nich, interesujące nas w kontekście omawianej problematyki – po pierwsze osobiste doświadczenia pisarza, po drugie zaś wpływy obce, w tym oddziaływanie pisarstwa Adyego. Jak wiadomo, znajomość przez pisarza dialektu kajkawskiego związana była z osobą jego babki – Tereziji Goričanec – *Znao sam masu kajkavskih fraza od babe*²²⁵. Jej postać (ze szczególnym uwzględnieniem mowy, którą się posługiwała) obszernie przybliżył czytelnikom we wspomnieniach z dzieciństwa *Djetinjstvo u Agramu godine 1902–1903* opublikowanych po raz pierwszy w czasopiśmie „Republika” (1952, nr 12)²²⁶. Tam między innymi wskazywał na szerokie spektrum bogactwa leksykalnego i stylistycznego, którym dysponowała kajkawszczyzna – *klasična jambrešićevsko-belostenčevska*²²⁷ – oraz ta, która towarzyszyła mu w okresie wczesnego dzieciństwa: *Moja baka koja je „hodila v školu pred Četrdesetosmom” bila je slobodna od svake ilirske, agramerske štokavske hrvatštine. Njen jezik (koliko mogu da se sjetim) bio je mnogo plastičniji i bogatiji od onoga što danas pamtim ili to mi se tako pričinja te mislim kao da pamtim, svakako pamtim, jer sjećajući se ne izmišljam ili barem nastojim da to ne činim [...]*²²⁸. Studia nad genealogią Krleżańskiego wariantu kajkawszczyzny wykorzystanego w *Balladach Pietrka Kerempuha* stanowią istotną część badań poświęconych temu utworowi²²⁹. Wyróżniono zatem i opisano szereg czynników, które wpły-

²²⁴ Ibidem, s. 284.

²²⁵ M. KRLEŽA: *Djetinjstvo 1902–03 i drugi zapisi*. Zagreb: Zora, 1972, s. 87.

²²⁶ Tekst ukazał się później między innymi w zbiorze wspomnieniowo-pamiętnikarskim *Djetinjstvo 1902–03 i drugi zapisi*. Por. więcej: ibidem, s. 80–89.

²²⁷ Ibidem, s. 86.

²²⁸ Ibidem, s. 80.

²²⁹ Warto wspomnieć, iż Krleża nie pozwalał na *przełożenie* *Ballad* na dialekt sztokawski, gdyż uważał, że w ten sposób straci on swoją poetycką tożsamość. O istocie kajkawszczyzny nie tylko w tym dziele, ale w ogóle w dorobku Krleży świadczy chociażby fakt, iż w studiach mu poświęconych badanie tego zagadnienia zajmuje spory rozdział. Dialekt kajkawski (czy też jego autorski wariant) poddawano refleksji literaturoznawczej oraz nie mniej ważnej i bogatej analizie językoznawczej (w tym dialektologicznej). Rejestrowano i opisywano zatem między innymi cechy morfologiczne, leksykalne czy stylistyczne Krleżańskiej kajkawszczyzny. Por. np.: M. KUZMANOVIĆ: *Kerempuhovo ishodište*. Geneza „Balada Petrice Kerempuha” Miroslava Krleže. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1985; IDEM: *Krleža u sjeni Terezije. Krležina protuslovlja i tvorbeni elementi „Balada”*: Terezija Goričančeva. Zagreb: Matica hrvatska, 1998; IDEM: *Rječnik i komentar „Balada Petrice Kerempuha” Miroslava Krleže*. Zagreb: Liber, 1972; K. NOVAK: *Belostenčev „Gazofilacij” kao leksičko polazište „Balada Petrice Kerempuha” Miroslava Krleže*.

nęły (lub raczej mogły wpłynąć) na kreację tego oryginalnego – określanego także przez niektórych mianem sztucznego – tworu językowego. Jego źródło stanowił język wykorzystywany przez leksykografów – kajkawców: Ivana Belostenca, Juraja Habelicia czy Andriję Jambrešicia. Ponadto – zarówno w warstwie syntaktycznej, jak i tematycznej – dostrzegalne były ślady twórczości Antuna Vramca, Frana Krsto Frankopana, Tituša Brezovačkiego, Ivana Pergošicia. Leksyka zdradzała natomiast, iż materiałem źródłowym, po który sięgnął literat podczas pisania *Ballad Pietrka Krempuha* były oprócz słowników i leksykonów teksty prawne, historiograficzne oraz dokumenty i wspomnienia dotyczące między innymi buntu chłopów, a także opracowania etnologiczne i etnograficzne. Nie można zapominać, iż w dialekcie kajkawskim objawiają się również wpływy języków łacińskiego, niemieckiego czy węgierskiego. Wszystkie te elementy posłużyły Krleży do wykreowania autorskiej, naznaczonej osobliwym stylem pisarza, syntezy (tradycji) kajkawszczyzny. Pogłębiając zakres analizy i interpretacji dzieła, zaczęto wychodzić poza rodzimą scenę literacką i poszukiwać obecnych w utworze pierwiastków europejskich. Kolejni badacze wskazywali na coraz to nowe postacie, których twórczość (w tym także styl, idee czy wytwory sztuk plastycznych) zostały zaadaptowane przez zagrzebianina na potrzeby jego pracy – wśród nich znaleźli się między innymi: François Rabelais, François Villon, Gerhart Hauptmann, James Joyce, Thomas Mann, Pieter Bruegel, Jacques Callot, Francisco Goya, Bertolt Brecht, Christian Morgenstern, a nawet postać pochodząca z folkloru niemieckiego – Till Eulenspiegel (pol. Dyl Sowizdrzał)²³⁰. Jedna z dróg obranego kierunku badań doprowadziła część eksploratorów również do wpływów węgierskich. Przede wszystkim węgierscy kroatyści uznali, iż zainteresowanie Krleży językiem dawnym – w tym przypadku w wariacie dialektalnym – wynikało z fascynacji starą węgierszczyzną pojawiającą się w wierszach kurucowskich Adyego. Potwierdzenie ich konstatacji stanowił między innymi fragment eseju, w którym pisarz zwrócił uwagę właśnie na warstwę językową liryków: *Pjesme Rákóczi-jevih bojovnika krstaša (kuruca), u Adyjevoj instrumentaciji, zračne magijom primitivnih pučkih umjetnina, kao seljačka umjetnost u gotici, materijal koji se rađa ispod težačke ruke grub i neotesan, ali neposredan! Vrijedilo bi upustiti se u detaljnu analizu jezične virtuoznosti Adyjevih buntovnih tužaljki da bi se plastično istakla tehnička visina takve suvremene političke Adyjeve lamentacije u kojoj je kondenzirano u prividno primitivnoj, plebejskoj lapidarnosti sve što*

„Kaj” 2010, br. 3, s. 47–62; J. SKOK: *Grabancijaštvo Krležinog Petrice Kerempuha*. „Kaj” 2003, br. 4/5, s. 35–43; IDEM: *Moderno hrvatsko kajkavsko pjesništvo. Eseji, interpretacije i ocjene*. Zagreb: Čakovec, Zrinski, Tiskarsko izdavački zavod Čakovec, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, 1985; J. VONČINA: *Korijeni Krležina Kerempuha*. Zagreb: Naprijed, 1991.

²³⁰ Por. więcej: J. SKOK: *Moderno hrvatsko kajkavsko pjesništvo...*, s. 253–321; V. ŽMEGAČ: „Balade Petrice Kerempuha” u komparativnoj vizuri. U: IDEM: *Krležini europski obzori. Djelo u komparativnom kontekstu*. Zagreb: Znanje, 1986, s. 160–195.

je bilo zapisano u knjizi mađarskog Udesa, a što se moralo ispuniti s matematskom sigurnošću slova 1918²³¹.

Na marginesie można zaznaczyć, iż język – w istocie zaś analogie widoczne w systemach językowych Adyego i Krleży – stały się także przedmiotem analiz podejmowanych przez eksploratorów obu twórczości, głównie zaś węgierskich kroatystów. Niezwykle skrupulatnie zbadano zarówno utwory poetyckie Adyego, ich tłumaczenia Krleży na język chorwacki, jak i autorskie dzieła Chorwata. Rozważaniom poddano między innymi wiersz *Tužaljka nad crkvom* (opublikowany w 1931 roku, w 3 numerze czasopisma „Srpski književni glasnik”) Mirosława Krleży, który zestawiono z lirykiem *Sírni, sírni, sírni* (pol. *Plakać, plakać, plakać*) Endre Adyego – po raz pierwszy ukazał się on w 1906 roku – oraz utwór *Jesenja samoća* Krleży (wydany w 1931 roku w periodyku „Hrvatska revija”) skonfrontowany z tekstem *A Nincsen himnusa* (pol. *Hymn o tym, czego nie ma*) Adyego, opublikowanym w 1908 roku, w 18 numerze pisma „Nyugat”. W przypadku pierwszej pary tekstów – *Sírni, sírni, sírni* i *Tužaljka nad crkvom* – zwrócono również uwagę na przekład wiersza Adyego na język chorwacki, który we fragmentach pojawił się w eseju *Mađarski lirik Andrija Ady*. Tym samym wysnuto wniosek, iż dzięki pracy nad tym tekstem Chorwat miał możliwość przeprowadzenia dogłębnej analizy utworu Adyego, co pozwoliło mu na odczytanie znaczeń ukrytych na wszystkich poziomach tekstu i stworzenie własnej pracy inspirowanej wierszem Węgra. W rezulatacie elementem powtarzającym się zarówno u Adyego, jak i Krleży była ogromna liczba (często następujących po sobie) bezokoliczników. Krleża w przywołanym już eseju, komentując utwór Adyego, *explicite* wskazał, iż zwrócił uwagę właśnie na bezokolicznikową formę czasowników: *U tome tipično adyjevskom doživljavanju motiva smrti naročito je impresivno ovo tugaljivo, lamentaciono, naricateljno, ciganski nametljivo, jednolično jecanje infinitiva*²³². Precyzyjnie wyliczono, że w 7 strofach pojawiły się u chorwackiego pisarza aż 22 czasowniki w formie bezokoliczników, z czego 8 pełniło funkcję przy tworzeniu rymów, zaś 4 z nich te rymy tworzyły; u Węgra bezokoliczniki były zaś 23. Takie nagromadzenie bezokoliczników, z jednej strony, wpływało na warstwę akustyczną artefaktów, z drugiej strony – wpływały one na wykreowanie atmosfery napięcia, niepokoju oraz beznadziei – uczuć, które towarzyszyły pisarzom. Analizując kolejne dwa wiersze – *A Nincsen himnusa* i *Jesenja samoća* – zarejestrowano natomiast niemal całkowity brak czasowników. O ile w odniesieniu do języka węgierskiego nie jest to coś niezwykłego – język węgierski pozwala na tworzenie pełnowartościowych zdań pozbawionych czasownika – o tyle w przypadku języka chorwackiego można mówić o pewnej stylistycznej osobliwości takich zdań. W utworze Krleży

²³¹ M. KRLEŽA: *Mađarska varijacija...*, s. 89–90.

²³² IDEM: *Mađarski lirik Andrija Ady...*, s. 155.

pojawiał się tylko 1 czasownik użyty dwa razy – *biva*, u Adyego natomiast występują 4 czasowniki, z czego dwa razy pojawia się *van* (pol. jest). W obu tekstach takie zabiegi językowe/syntaktyczne pozwoliły na osiągnięcie podobnego efektu – wywołaniu wrażenia zagubienia, samotności w otaczającym podmiot liryczny świecie. Stjepan Lukač przeprowadzone przez Adyego i powtórzone później przez Krleżę działania na języku – bądź co bądź skrajne – określa jako *poetsko nasilje nad gramatikom*²³³.

Inspiracje Adym i przestrzenią węgierską, jak i bezpośrednie odniesienia do niej uwidacznili się w *Balladach Pietrka Kerempuha* nie tylko w warstwie językowej, ale także na płaszczyźnie tematycznej. Wystarczy przywołać pojawiające się w utworze postacie Istvána Werbőczyego – szesnastowiecznego ideologa szlacheckiego, autora słynnego zbioru praw feudalnych *Tripartitum*, który w *Balladach* stał się symbolem okrutnej władzy feudalnej²³⁴ – czy Györgya Dózsy – przywódcy powstania chłopskiego z 1514 roku, na wzór którego pisarz sięgnął po bohatera chorwackiego buntu chłopów z 1573 roku Matiję Gubca, ale też wydarzenia rozgrywające się na terenach Europy Środkowej w XVI wieku. Wspomniana wcześniej przez Krleżę *kondensacja węgierskiego Losu* stanowiła jeden z kolejnych tropów prowadzących do ustalenia zakresu wpływu węgierskiego pisarza na kształt *Ballad Pietrka Kerempuha*. Analogicznie bowiem utwór zagrzebianina traktowany był jako synteza dziejów chorwackich bądź też przez niektórych – jako syntetyczna, poetycka – czy, jak stwierdził we wstępie do polskiego wydania *Ballad Pietrka Krempuha* ich tłumacz Alija Dukanović: subiektywna, arbitralna, kapryśna, a nawet prowokacyjna²³⁵ – wizja tych dziejów: „*Ballady*” są obrazem historii satyrycznym, humorystycznym, prześmiewczym, parodystycznym, groteskowym. Spojrzeniem na dzieje, którego istotą nie jest kurczowe trzymanie się faktów i chronologii, które niezgodne jest z „logiką”, „prawdą historyczną”, ale które mimo to, mimo wszystko zgodne jest z wewnętrzną, ukrytą, immanentną istotą historii²³⁶. Omawiając wiersze kurucowskie Adyego, Krleża napisał: *Ta Adyjeva poezija samo je po motivima „historijska”. U biti ona predstavlja klasičan primjer tendenciozne političke poezije, u borbi protiv arogantne reakcionarne politike bečkog Dvora i grofova Tisze i Apponyija et comp*²³⁷. Ten sam cytat mógłby posłużyć równie dobrze jako komentarz do *Ballad Pietrka Kerempuha*, gdyż tło historyczne dzieła można *de facto* uznać za parawan, za którym skrywa się rzeczywista idea tekstu. Jego

²³³ Por. więcej: S. LUKAČ: *Krleža – Bog – Ady...*, s. 62–67; I. LÖKÖS: *Od Kaptola do Ludoviceuma...*, s. 125–141; IDEM: *Kroatističke i croatohungarološke teme*. Budimpešta: Javna zaklada za nacionalne i etničke manjine u Mađarskoj, Hrvatska državna samouprava, 2007, s. 106–140; M. KRLEŽA: *Mađžarski lirik Andrija Ady...*, s. 152–170.

²³⁴ I. LÖKÖS: *Od Kaptola do Ludoviceuma...*, s. 139–141.

²³⁵ Por. A. DUKANOVIĆ: *Wstęp*. W: M. KRLEŽA: *Ballady Pietrka Kerempuha...*, s. 7.

²³⁶ Ibidem, s. 7.

²³⁷ M. KRLEŽA: *Mađžarska varijacija...*, s. 90.

aluzyjności, symboliczności i metaforyczności sprzyjała ponadto fasada groteski: *Groteska Krleży jest narzędziem obrachunku ze światem. Ściśle mówiąc, z dwoma rodzajami spraw świata: społecznymi i narodowymi. Te ostatnie to owa ośmiowiekowa niewola Chorwatów, jej różnorakie aspekty i konsekwencje, a sprawy pierwsze to los mas ludowych*²³⁸. Dukanović, wprowadzając czytelników w świat Pietrka Kerempuha, poruszył ponadto kwestię jego historycznego kontekstu chorwacko-węgierskiego. We wstępie przedstawił bowiem *tragiczne dzieje dramatycznej egzystencji w ramach unii: Za panowania Tomislava Królestwo Chorwackie rozpościerało się na Dalmację, zachodnią Bośnię, Chorwację północno-zachodnią i środkową oraz Slawonię [...], po jego śmierci jednak pogrążyła się w odmęcie konfliktów politycznych, religijnych, społecznych oraz własni zarządców i naczelników dzielnic. Ostatecznie najbogatsi i najznaczącej spośród nich – w liczbie około 30 – dogadali się: nie mogąc spomiędzy siebie wybrać króla, koronę narodową oddali – na mocy Ugody Węgiersko-Chorwackiej z 1102 roku – Kolomanowi. Tak zaczęło się ośmiowiekowe – 1102–1918 – małżeństwo Korony Tomislavowej z Koroną św. Stefana. Małżeństwo, które było gorsze od niewoli, było bowiem najpierw uwłaczającą drugorzędnością, a potem i upokarzającą trzeciorzędnością: w 1526 roku Korona św. Stefana połączyła się z Koroną Habsburgów, niejako więc automatycznie skoligacone z Węgrami Królestwo Chorwacji tak związało się z państwem Habsburgów. [...] pod wpływem idei Oświecenia i hasła Wielkiej Rewolucji również w państwie Habsburgów zaczęły się kruszyć struktury feudalne, rozwijać stosunki kapitalistyczne, a także zaczęła się budzić świadomość narodowa wszystkich 11 narodowości i narodów Monarchii*²³⁹. Tłumacz *Ballad Pietrka Kerempuha* określał ówczesną sytuację Chorwacji jako *agonię narodu rozłożoną na osiem wieków z dokładką, poniżającą podległość, beznadzieję najpierw ćwierćniewoli, potem półniewoli, wreszcie niewoli całkowitej*²⁴⁰. Historia odgrywająca w utworze rolę pierwszoplanową przybrała jednakże formę szczególną – mimo na pozór rozłożonych symetrycznie, przeplatających się akcentów narodowych i społecznych, unaoczniała przede wszystkim dramat ludu, chłopstwa. Oś semantyczna utworu została zatem przez autora oparta nie na wielkiej historii narodu, ale na małej historii ludu, którego głos częstokroć przemilczano czy ignorowano.

7.

Wymienione przykłady nie wyczerpują oczywiście bogatego repertuaru elementów zaczerpniętych od Adyego, przede wszystkim zaś elementów wę-

²³⁸ A. DUKANOVIĆ: *Wstęp...*, s. 17.

²³⁹ Ibidem, s. 8–9.

²⁴⁰ Por. ibidem, s. 12.

gierskich występujących w tym jednym z największych dzieł w historii literatury chorwackiej. Co więcej, *Ballady Pietrka Kerempuha* nie są także jedynym utworem w spuściźnie zagrzebskiego pisarza, w przypadku którego można mówić o – literackich, kulturalnych i historycznych – relacjach chorwacko-węgierskich. Odniesienia do węgierskiego kręgu kulturalnego dostrzec można bowiem także w szeregu prac prozatorskich (oraz dramatycznych) autorstwa Miroslava Krleży – począwszy od cyklu glembajewskiego, aż po wielotomową powieść *Zastave*. Prześledźmy zatem wybrane dzieła beletrystyczne pod kątem obecnych w nich i z nimi związanych hungariców.

W noweli *Sprovod u Theresienburgu*²⁴¹ – która zdaniem Patrycjusza Pajaka najpełniej [odslania – A.K.] absurd cesarsko-królewskiego militarizmu²⁴² – akcja została osadzona w węgierskim miasteczku Theresienburg – *madžarski zadunavski Maria-Theresienburg* – mieście fantomie, który miał swą wyraźną inspirację w Peczu. Wskazują na to między innymi liczne detale krajobrazowe i topograficzne, ale również opis wydarzeń oraz atmosfery jasno asocjujące lata spędzone przez pisarza w szkole kadetów: *Theresienburg (madžarski Alsó Terézvár) bio je glavni grad alšovarske zadunavske županije, rodno mjesto kardinala, državnika i pripovjednika turzoi Túróczija Aladára [...], grad s drvo-redima kestenova, s glavnim korzom nadvojvotkinje Marije Valerije i s javnom kućom pokraj gradske mitnice, u gostionici „Stakleni ljljan”*²⁴³. Szkicując impresjonistyczny, nader precyzyjny, obraz miasta, literat wymieniał nazwy miejsc czy ulic, niekiedy zmienionych czy przeznaczonych względem tych faktycznie istniejących, niemniej jednak możliwych do identyfikacji. Dzięki dogłębnej analizie filologicznej noweli oraz węgierskich materiałów historiograficznych poświęconych Peczowi wiadomo, iż wówczas istniał już hotel *Madžarski Palatin, sivi rokoko teatar* czy *civilska kavana „Szabadság” (Sloboda)*, pojawiająca się w utworze cukiernia znajdowała swój pierwowzór w cukierni rodziny Kafflich, która stała się miejscem zabawy kadetów w niedzielne popołudnia, zaś fikcyjna *Deákova ulica* to w rzeczywistości ulica *Király*²⁴⁴. Co więcej, szereg postaci pojawiających się w tymże tekście posiadał prototypy w osobach autentycznych

²⁴¹ *Sprovod u Theresienburgu* – nowela pochodząca z cyklu o Glembajach; po raz pierwszy została opublikowana w czasopiśmie „Savremenik” (nr 2–3) w 1929 roku – wówczas opatrzona była podtytułem *Događaj iz života generalice Olge Warronigg-Glembay*. Trzy lata później ukazała się w książce *Glembajevi*, zaś w ostatecznej wersji cyklu została wydana w 1945 roku pod tytułem *Glembajevi II*.

²⁴² P. PAJAK: *Tożsamość austro-węgierska jako iluzja (na przykładzie nowel Miroslava Krleży)*. W: *Problemy tożsamości kulturowej w krajach słowiańskich. (Jej formy i przemiany)*. Red. J. GOSZCZYŃSKA. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Instytut Filologii Słowiańskiej, 2003, s. 117.

²⁴³ M. KRLEŽA: *Sprovod u Theresienburgu*. U: IDEM: *Glembajevi. Proza*. Ur. V. BOGIŠIĆ. Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2001, s. 80–81. Por. także: ibidem, s. 82–83.

²⁴⁴ Por. I. LÖKÖS: *Hrvatsko-mađarske književne veze...*, s. 110–111.

wojskowych różnej rangi czy profesorach i uczniach, których młody Krleża spotkał podczas swojej edukacji w Peczu oraz w Budapeszcie. I tak prawdopodobnie za model literackiego kapelana pułku Mándokyego (*pukovinijski kapelan Mándoky*) posłużył nauczyciel języka węgierskiego i literatury Sándor Mándoky de Alfalu, brygadier generał-major Dravecckzy (*brigadir general-major Dravecckzy*) to Béla Dráveczki, pracujący w szkole kadetów w latach 1908–1912, Oberleutnanta Emila Sztatocsnego (*koji je imao slikarskog talenta; slikar privatista peštanske slikarske akademije*), można uznać za aliaż postaci porucznika Oszkára Sommerfelda, który w latach 1912–1913 był studentem Akademii Sztuk Pięknych w Budapeszcie i profesora rysunku, malarza Lajosa Farnioka, Feldmarschalleutnant von Schwartner miał swój prototyp w osobie profesora Ludoviceum kapitana Schwartnera, natomiast fikcyjny podpułkownik Redl to właściwie kapitan Riedl²⁴⁵. Inną postacią zainspirowaną autentyczną(-ymi) osobą(-ami) był główny bohater noweli – Gejza Ramong. Wiele z przesłanek wskazuje, iż Krleża, kreując tego bohatera, częściowo posłużył się życiorysem swojego najlepszego przyjaciela z czasów szkolnych – Gézy Bonthy²⁴⁶ oraz być może Fritza Ramonga – kolegi pisarza z budapeszteńskiej akademii *starszego o cztery semestry*²⁴⁷.

²⁴⁵ Por. ibidem, s. 114–117.

²⁴⁶ Géza Bontha/Gejza Bonta był jedną z nielicznych osób, z którą Krleża przyjaźnił się podczas pobytu na Węgrzech. Jego postać przywołuje także w swoim dzienniku z podróży *Izlet u Madžarsku 1947: Čitam svoju dramu jedinom čovjeku s kojim sam bio u intimnoj vezi, prijateljujući s njime nekoliko godina na crti naivne, neposredne, tople dječake simpatije. Zvao se Gejza Bonta* (M. KRLEŽA: *Izlet u Madžarsku 1947...*, s. 195). Między innymi Boncie dedykował także cykl nowel *Hrvatski bog Mars*: „*Habent sua fata libelli!*” *Sedam se godina zavuklo štampanje te jedne jedine knjige koju sam htio da posvetim svojim mrtvim prijateljima: Madžaru Gejzi Bonti, poručniku prve peštanske domobranske pješačke pukovnije, koji je umro u velikim mukama pošto su mu odrezali obje noge u koljenu...* (M. KRLEŽA: *Napomena autora*. U: IDEM: *Hrvatski bog Mars*. Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2001, s. 399). Z relacji żony Krleży oraz jego przyjaciół Elizy Gerner i Milana Arko wiadomo, iż pisarz pozostawał w kontakcie z niektórymi ze swoich kolegów z Peczu i Budapesztu. *Notabene* Milan był synem jego przyjaciela z Peczu – Milana Arko starszego. Jak wspominali jego bliscy, pisarz z wiekiem stawał się coraz bardziej sentymentalny, a przyjaciele z okresu dzieciństwa, młodości ewokowali także lata spędzone w szkole kadetów i Ludoviceum. Bela przy jednej z okazji stwierdziła: *Krleža pod stare dane postaje sentimental na sve ono što je u mladosti doživio. Mi nemamo djece i naši pogledi okrenuti su prošlosti*. Cyt. za: E. GERNER, M. ARKO: *Svjedoci Krležina...*, s. 46; por. ibidem, s. 45–72, 143–146.

²⁴⁷ W dzienniku pod datą 27 stycznia 1969 roku pisarz zanotował: *Javio mi se (u snu) Fritz Ramong nakon pedeset i šest godina* (M. KRLEŽA: *Dnevnik 1958–1969...*, s. 506). Fritz Ramong – jak pisał Krleża – to: *Madžarski husarski lajtnant, Švaba, kozmopolit austrijskog tipa, ravnodušan spram bilo kakve ideje madžarskog etatizma ili supremacije. Stariji četiri semestra, s interesom je pratio moje prve literarne ekshibicije. Bio je neka vrsta lijepe duše, gutao je knjige. Prevodio sam mu Kranjčevića i taj mu je postao velikom simpatijom. Nestao u ratu 1914–18*. (M. KRLEŽA: *Dnevnik 1958–1969...*, s. 506).

Trzon fabularny utworu stanowiła natomiast wizyta delegacji japońskich wojskowych: *Dvadeset i drugog svibnja 1809 bio je dan trijumfa Sedamnaeste pukovnije, a dvadeset i drugog svibnja devetstotina i šeste godine [...] taj je trijumf bio odlikovan neobičnom počašću: Njegova Ekscelencija General-leutnant carske japanske armade grof Fudsch-Hasegava, pobjednik kod Liaoyanga [...] najavio je pobjedonosnoj Sedamnaestoj dragunskoj pukovnji svoj visoki posjet. [...] Točno u pet sati trideset i tri minute ušao je na glavna vrata počasne pukovnijske dvorane [...] grof Fudsch-Hasegava u pratnji japanskog admirala baruna Vantanabe, portarturskog generala Pei Lin-tsija [...]*²⁴⁸. Szczegółowo obrazowany przez pisarza wątek przybycia tak osobliwych gości przywiódł na myśl prawdopodobieństwo autentyczności wydarzenia, które mogło się przecież rozegrać w szkole kadetów w Peczu podczas pobytu w niej pisarza. Słuszności tego domniemania dowiodła przeprowadzona przez Lőkösä rekonstrukcja całego zdarzenia oparta na materiałach dotyczących historii szkoły. Węgierski badacz ustalił, że: *Od 20. do 21. lipnja 1911., u posljednjoj školskoj godini Krležina boravka u Pečuhu, kadetsku je školu posjetila visoka japanska vojna delegacija na čelu s general-bojnikom Yamaguchijem Katsuom. Svi su članovi delegacije časnici visoka ranga – poimenično: general-bojnik Tojobe Shinsaku, potpukovnik Onodera Jūtarō, potpukovnik Sato Kojiro, bojnik Sato Xasunosuke, bojnik Narutaki Shima, bojnik Mijoshi Hajime, inženjer Ban Yoroshi i bojnik Hotta Shaichi*²⁴⁹. Wiele elementów zbieżnych dostrzec można w przygotowaniach do wizyty czy samym jej przebiegu²⁵⁰.

Podobny schemat asocjatywny zastosowany został w strukturze innej noweli cyklu glembajowskiego *Ivan Križovec*²⁵¹. Pojawiają się w niej mianowicie obrazy przywołujące środowisko budapeszteńskie i peczeńskie, opisy węgierskiej przyrody czy pejzaży. Identyfikację fikcyjnych przestrzeni, wydarzeń i (w mniejszym stopniu) bohaterów ułatwiają starannie zarysowywane przez pisarza moment historyczny, uwarunkowania polityczne i społeczne. Utwór ten w pełni wpisuje się w nurt tekstów Krleży poświęconych kompleksowi tematycznemu chorwacko-węgierskiemu. Poza tym wspomnienia oraz refleksje tytułowego bohatera, sytuacje i okoliczności, w których się znajdował, a także rzeczywistość egzystencji sprawiły, iż dzieło to można traktować jako zwierciadło percepcji

²⁴⁸ IDEM: *Sprovod u Theresienburgu...*, s. 83, 85. Patrycjusz Pająk w tekście *Tożsamość austro-węgierska jako iluzja...* stwierdził, że: *Przedstawiony przez autora wycinek z życia pułku to ciąg pompacyjnych rytuałów, które znajdują uzupełnienie w nakazie restrykcyjnego przestrzegania kodeksu honorowego oraz w anachronicznym sentymentalizmie. Rozbudowana celebra służy przede wszystkim dowartościowaniu kadry oficerskiej, maskowaniu osobistych kompleksów, poniżaniu konkurentów. [...] O ile jednak terażniejszość jest w noweli Krleży obiektem mistyfikacji, o tyle przeszłość podlega mityzacji. Zob. ibidem, s. 117.*

²⁴⁹ I. LÖKÖS: *Hrvatsko-mađarske književne veze...*, s. 112.

²⁵⁰ Por. więcej: ibidem, s. 112–113; M. KRLEŽA: *Sprovod u Theresienburgu...*, s. 83–120.

²⁵¹ Pierwodruk tekstu ukazał się w czasopiśmie „Književna republika” 1926, nr 4–5 pod tytułem *U magli (Novela). Nekoliko riječi o Ivanu Križovcu, jednome od tužnih lica ove historije.*

świata pisarza i przeżyć towarzyszących mu w czasie, gdy mieszkał na Węgrzech. Egzemplifikację obecności pierwiastków autobiograficznych w tymże utworze może stanowić chociażby symptomatyczny, nostalgiczny fragment potwierdzający jednocześnie po raz kolejny doskonałą orientację autora w historii literatury węgierskiej: *S bedema vidjela se u daljini dravska linija, puna modrikaste vlažne pare, i, zagledavši se tako s bedema u maglenu dravsku perspektivu, doktor Križovec razmišljao je o svojoj davnoj mađarskoj mladosti kad je tamo prijeko na drugoj obali Drave učio napamet beskrajne heksametre o Mohaču, o sigetskome Leonidi Nikoli Šubiću Zrinskome, o Vörösmartyjevom Árpádu s leopardovim krznom, a svega je toga nestalo kao magle na vjetru i kao fantoma*²⁵².

Utworem obfitującym w wątki węgierskie *sensu largo* była pięciotomowa powieść *Zastave* (pol. *Sztandary*) uznawana przez część badaczy za jedno z najbardziej znaczących dzieł dwudziestowiecznej literatury chorwackiej, a nawet europejskiej²⁵³. Krešimir Nemec stwierdził, że: [...] *nigdje Mađarska ne živi tako intenzivno kao u najopsežnijem Krležinu djelu – u romanu „Zastave”*. *Ona je tamo prisutna kao zemljopisni, politički i duhovni topos*²⁵⁴.

Fragment powieści został po raz pierwszy opublikowany w 3 numerze czasopisma „Forum” w 1962 roku. Kolejne jej części – pochodzące z pierwszego tomu – ukazywały się w tymże periodyku kolejno w numerach 4, 5, 6, 7–8, 9–10, 11 i 12; rozdziały drugiej księgi drukowano w numerach 1–2, 4–5, 6, 7–8, 9–10 pisma „Forum” z 1964 roku. Pierwsze wydanie książkowe ukazało się dopiero w 1967 roku, kiedy to nakładem zagrzebskiego wydawnictwa Zora od razu opublikowano cztery tomy powieści. Znaczący jest jednakże fakt, iż pierwsza (w ogóle!) zwarta edycja tegoż dzieła ukazała się w 1965 roku na Węgrzech – po węgiersku – w tłumaczeniu Zoltána Csuki pod tytułem *A feketé sas árnyékában*²⁵⁵ (pol. *W cieniu czarnego orła*). Co ciekawe, w tym samym

²⁵² M. KRLEŽA: *Ivan Križovec*. U: IDEM: *Glembajevi. Proza*. Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2001, s. 190–191.

²⁵³ Ze względu na przyznany mu – choć często jednostronnie – status, dzieło doczekało się sporej liczby opracowań historyczno- i krytycznoliterackich. Biorąc pod uwagę fakt, iż niniejszy wywód oscyluje wyłącznie wokół motywów węgierskich obecnych w tym utworze, pominięto szereg informacji analityczno-interpretacyjnych dotyczących *Sztandarów*, które nie są bezpośrednio związane z interesującym nas zagadnieniem. Skoncentrowano się wyłącznie na wybranych elementach poetyki powieści, ukazujących kontekst inspiracji i relacji Krleżańsko-węgierskich.

²⁵⁴ K. NEMEC: *Mađarske teme u „Zastavama” Miroslava Krleže*. U: *Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika...*, s. 80.

²⁵⁵ Tytuł *A feketé sas árnyékában* został zaproponowany przez samego autora, o czym pisał w jednym z listów – datowanym na 30 marca 1964 – skierowanym do tłumacza: „*Zastave*” *kao komplet obuhvać će oko 1500 stranica štampanog teksta. Za njemačko izdanje (a prijevod prve knjige je dovršen), dogovorio sam da se štampa u dvije knjige. Prva knjiga svršava sa tekstom koji je objavljen u broju 1–2 „Foruma” za god. 1964. sa završnim poglavljem „Bitka kod Gró-deka Jagiellonskog”, pod generalnim naslovom „Zastave”, a podnaslovom Prva knjiga „Pod*

roku ukazały się jeszcze dwa wydania powieści – także po węgiersku, przełożone przez Csukę, ale pod zmienionym tytułem, analogicznym do oryginalnego *Zászlók* – pierwsze w Nowym Sadzie nakładem wydawnictwa Forum²⁵⁶, drugie opatrzone podtytułem *Történelmi regény* (pol. *Powieść historyczna*) opublikowały wspólnie budapeszteńskie wydawnictwo Európa Könyvkiadó i nowosadzkie Forum²⁵⁷. Warto jeszcze przypomnieć, że pierwsze chorwackie powieści opublikowane zostały w dwóch edycjach – jedna w serii zagrzebskiej oficyny Zora (wydano cztery tomy – 1967), druga sarajewskiego Oslobođenja (wydano pięć tomów, ale bez zachowania chronologii – jako ostatni wyszedł tom trzeci – 1976). Na podstawie wpisu zamieszczonego przez Krleżę w dzienniku można by uznać, iż powieść jest dziełem, które miało mieć swoją kontynuację – w zapisku pod datą 7 grudnia 1968 roku czytamy bowiem: *Poslije beskrajno duge jeseni barjaktarenje se zaustavilo oko polovine Šeste knjige*²⁵⁸. W notatce spisanej następnego dnia otrzymujemy bardziej dokładną informację na ten temat: *Šesta knjiga „Zastava” na pomolu. Do februara trebalo bi prepisati trista stranica. Tako je bilo i u gimnaziji: nije mi se dalo, a onda mi je odjednom u onom „glumištu postalo zima...”*²⁵⁹.

Należy jednakże podkreślić, iż każde kolejne wydania powieści – chodzi tutaj zarówno o jej obcojęzyczne warianty, jak i przede wszystkim chorwackie ukazujące się w różnych seriach, wydawnictwach (ciągłych i zwartych), w różnych latach – były odmienne od poprzednich, gdyż autor dokonywał licznych – nierzadko bardzo znaczących – zmian.

Dzieło Krleży ze względu na swą monumentalność (objętościową i materiałową) oraz heterogeniczność obejmującą niemal wszystkie poziomy tekstu – w tym warstwę tematyczną, ideową, strukturalną, stylistyczną – niezwykle trudno poddać zwięzłemu opisowi. O nader wysokiej złożoności i wielopłaszczyznowości utworu świadczy chociażby fakt, iż przez historyków literatury zaczął być on określany mianem *summa Krležiana*. Jak zgodnie twierdzili krytycy, dzieło to kumulowało bowiem w sobie całe wcześniejsze *opus* pisarza – poczynawszy od realizacji gatunkowej, poprzez rozwiązania fabularne, po czasowo-przestrzenne – oraz implikowało sferę wartości i ideałów kultywowanych przez literata. Podążając tym tropem, można uznać, że powieść stanowi syntezę motywów (auto-)węgierskich uobecniających się w całokształcie

crnim orlom 1913–15” i Druga knjiga „Pod bijelim orlom 1918–22”. Ovu istu podjelu predlažem da prevede i peštanska „Europa”, a Vi ćete biti ljubazni da im prenesete moju sugestiju. Zob. M. KRLEŽA: Pisma..., s. 109; IDEM: A feketé sas árnyékában. Ford. Z. CSUKA. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1965.

²⁵⁶ M. KRLEŽA: *Zászlók*. Prev. Z. CSUKA. Novi Sad: Forum, 1965.

²⁵⁷ M. KRLEŽA: *Zászlók. Történelmi regény*. Ford. Z. CSUKA. Budapest–Novi Sad: Európa Könyvkiadó, Forum, 1965.

²⁵⁸ M. KRLEŽA: *Dnevnik 1958–1969...*, s. 464.

²⁵⁹ Ibidem, s. 467.

dotychczasowej twórczości. Zdaniem Lőkösa: [...] *doživljaj mađarstva ima determinirajuću funkciju u strukturi djela, daje važan odraz svijeta romana i uza sve to prenosi još i poruku turbulentnog i poučnog povijesnog razdoblja*²⁶⁰.

Fabula utworu zogniskowana została wokół wydarzeń rozgrywających się od przełomu XIX i XX wieku do pierwszego dziesięciolecia po pierwszej wojnie światowej, czyli w przededniu upadku monarchii austro-węgierskiej, w jego czasie oraz tuż po nim (główne punkty fabuły osadzone zostały w latach 1913, 1915 i 1922). Znaczna część akcji rozgrywa się na terytorium Węgier albo w miejscach nieznacznie od nich oddalonych. Poza tym przestrzeń węgierska obecna jest w wielu rozmowach, dysputach politycznych, komentarzach czy wspomnieniach. Pomimo iż pisarz w zapowiedzi przed publikacją pierwszych fragmentów w czasopiśmie „Forum” zaznaczał, iż powieść opowiada o losach chorwackich, serbskich i węgierskich generacji urodzonych pomiędzy latami sześćdziesiątymi a dziewięćdziesiątymi XIX wieku, to w istocie oś semantyczną tekstu stanowił aspekt historyczno-polityczny. Nie sposób nie zgodzić się z Marią Krukowską – tłumaczką polskiego wydania i autorką wstępu do niego – która stwierdziła, iż: „*Sztandary*” [sq – A.K.] *dziełem par excellence politycznym. Wszystkie działania jego fikcyjnych bohaterów, nawet w sferze przeżyć intymnych, wiążą się ściśle z autentycznymi uwarunkowaniami społeczno-politycznymi, które ani przez chwilę nie przestają być motorem ich poczynania*²⁶¹. Co więcej, stanowią one odzwierciedlenie filozofii historii wyznawanej przez pisarza. Próbując zatem określić, w ramy jakiej odmiany gatunkowej powieści wpisuje się dzieło Krleży, wskazywano, iż można w tym przypadku mówić o powieści historycznej (co zostało *explicite* wyrażone w podtytule węgierskiego wydania) czy też powieści nowohistorycznej (chorw. *novopovijesni roman*) (powieści o historii), niektórzy zaś określali je jako beletrystyczną kronikę, ale także powieść pisaną na wzór sag rodzinnych (chorw. *genetički roman*). Najtrafniejsze byłoby jednak uznanie tego utworu za tekst hybrydyczny, łączący w sobie pierwiastki powieści historycznej, publicystyki/eseistyki politycznej, utworów poetyckich i dramatycznych, prozy modernistycznej oraz tekstów autobiograficznych; i właśnie ostatni z tych elementów stał się przedmiotem największych kontrowersji związanych ze *Sztandarami*.

Kierując się szeregiem danych historycznych, politycznych, społecznych, kulturalnych oraz biograficznych, badacze powieści *Zastave* podjęli próbę identyfikacji Krleżańskich fikcyjnych przestrzeni, wydarzeń i postaci. Kreślone przez pisarza opisy pejzaży, przestrzeni, miejsc cechuje zbieżność z analogicznymi obrazami pojawiającymi się między innymi w przywoływanych nowelach cyklu glembajewskiego. Tym samym, odwołując się do wcześniejszych ustaleń, można skonstatować, iż także w tym utworze były one wynikiem osobistych doświad-

²⁶⁰ I. LŐKÖS: *Od Kaptola do Ludoviceuma...*, s. 151.

²⁶¹ M. KRUKOWSKA: *Wstęp*. W: M. KRLEŽA: *Sztandary*. Tłum. M. KRUKOWSKA. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990, s. 14–15.

czeń pisarza – mowa tu na przykład o opisach Budapesztu, szkoły wojskowej czy też wykorzystaniu wiedzy z zakresu wojskowości²⁶². Szczegółowa analiza pozwoliła ponadto wykazać, iż wiele informacji wyekscerpowanych z życiorysu głównego bohatera Kamila Emerickiego (młodszego) znajdowało (jeśli nie pełne, to przynajmniej częściowe) pokrycie z życiorysem autora dzieła. Obie postaci – tę autentyczną i tę fikcyjną – dzieliła tylko dwuletnia różnica wieku, i Krleża, i Emericki po zagrzebskim epizodzie edukacyjnym zdobywali wykształcenie na Węgrzech – Kamilo w budapeszteńskim Hungaricum. Bohater *Sztandarów* – podobnie jak pisarz – bardzo dobrze posługiwał się językiem węgierskim, interesował się węgierską kulturą, zaznajamiał się z tamtejszą literaturą, znakomicie orientował się w politycznych relacjach chorwacko-węgierskich, opublikował nawet głośny artykuł na temat wzajemnych stosunków finansowo-politycznych w czasopiśmie „Bajraci XX stoljeća”. Próbie demistyfikacji poddano również główną bohaterkę utworu – Anę Borongay, co z jednej strony wywołało ogromne oburzenie ze strony autora, z drugiej zaś rozpoczęło lawinę spekulacji dotyczących potencjalnych modeli, które posłużyły pisarzowi do wykreowania bohaterów literackich.

Zoltán Csuka²⁶³ w krótkim wprowadzeniu poprzedzającym publikację fragmentu powieści w 1963 roku 1 numerze czasopisma „Nagyvilág” (pol. „Wielki

²⁶² Wątek ten jest nader obecny w tekstach Krleży, w których czy to tematyce poddane zostały wydarzenia wojenne, czy też pojawiły się odniesienia do nich. Pisarz w związku z osobistymi przeżyciami z okresu młodości bardzo dobrze orientował się w funkcjonowaniu szkół i jednostek wojskowych oraz – co znalazło swoje bezpośrednie przełożenie na utwory literackie – umiejętnie posługiwał się terminologią dotyczącą wojskowości, którą czerpał m.in. z tak zwanego *Vježbovnik* – *Zbirka propisa o vježbanju domobranstva. Pravila službe* (M. KRLEŽA: *Hrvatski bog Mars...*, s. 381). Jak stwierdził w artykule Miroslav Krleża i prvi svjetski rat Krešimir NEMEC: *U kasarnama je proživio pet godina i stoga je dobro iznutra poznao časnički mentalitet, neutažive ambicije vojne elite, ali i odnose između pripadnika različitih hijerarhijskih razina u vojsci (horizontalnih i vertikalnih). Od tada datira njegova mržnja prema komandirnom kadru, tematizirana u nizu djela* (IDEM: Miroslav Krleža i prvi svjetski rat. „Kolo” 2014, br. 10–12, s. 1060–1090). Odbicie tych doświadczeń Krleży znalazło swą literacką realizację przede wszystkim w nowelach poświęconych chorwackim *domobranom*, biorącym udział w pierwszej wojnie światowej: *Bitka kod Bistrice Lesne*, *Kraljevska ugarska domobranska novela*. *Magyar királyi honvéd novella*, *Tri domobrana*, *Baraka Pet Be*, *Domobran Jambrek*, *Smrt Franje Kadavera*, *Hrvatska rapsodija*. Wymienione utwory (od 1946 roku) składały się na cykl zatytułowany *Hrvatski bog Mars*, którego dopełnieniem był *Tumač domobranskih i stranih riječi i pojmova*.

²⁶³ Zoltán Csuka – wybitny tłumacz literatury chorwackiej i serbskiej na język węgierski; przetłumaczył na ten język największe dzieła Krleży między innymi takie jak: *Balade Petrice Kerempuha* (węg. *Éjtszakának virrasztója*, 1959), *Hrvatski bog Mars* (1963), *Aretej* (węg. *Are-taeus*, 1964), *Zastave* (węg. *A feketé sas ámyékában*, 1965), *Golgota* (węg. *Kálvária*, 1970), *Put u raj* (węg. *Ut a paradicsomba*, 1971), *Na rubu pameti* (węg. *Az ész határán*, 1976), *Tisuću i jedna smrt* (węg. *Ezeregy halál*, 1980). Ważny dokument chorwacko-węgierskich kontaktów literackich stanowi korespondencja pisarza ze swoim tłumaczem. Por. Đ. ZĆ.: Zoltán Csuka. <http://krlezi.jana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1394> [dostęp: 18.04.2016]; por. też: G. KRKLEC: *Madžarski pjesnik i prevodilac sa naših jezika Zoltán Csuka*. „Mogućnosti” 1965, br. 4–5, s. 568–570.

świat”) wysunął śmiałą tezę, iż w przypadku dzieła Krleży mamy do czynienia z *powieścią z kluczem* (węg. *kulcs-regény*; chorw. *roman s ključem*), więc główną bohaterkę utworu Annę Borongay można czy nawet należy utożsamiać z węgierską poetką Anną Lesznai, zaś literackiego męża Borongay – profesora Erdélyiego – z mężem Lesznai, profesorem Oszkarem Jászim. Konstatacji Csuki przychylni byli również István Lőkös i Đorđe Zelmanović²⁶⁴, odmienne zdanie na ten temat miał jednak Wierzbicki: *Wątki autobiograficzne pojawiają się tu wszakże w takim przekształceniu, że nie może być mowy o jakiejś powieści z wyraźnym personalnym kluczem*²⁶⁵. Domniemanie (czy – jak je określa sam autor – insynuacje) tłumacza spotkały się jednak z ostrym sprzeciwem Krleży, który je zdecydowanie zanegował, żądając sprostowania tejże informacji: [...] *uvažite dragi Csuka, da Ana Borongaj nije Anna Lesznai, a Erdélyi da nije Jászi, i da „Zastave” autor kao „sedamdesetgodišnjak” nije napisao kao neku vrstu svog autobiografskog sjećanja na davne dane. Sve su to krive pretpostavke i prividni zaključci, a od svega toga preostaje nam samo to da ispitamo kakvu Vi zapravo imate sliku o piscu, koga prevodite godinama, kad mislite da piše romane po modelu živih lica, i to s prozirnom namjerom da bi ih prikazao u negativnom liku?*²⁶⁶. Pisarz stał na stanowisku, że bohaterowie powieści nie mają

²⁶⁴ Por. Đ. ZELMANOVIĆ: *Anna Lesznai heroina „Zastava”*. U: Hrvatska/Mađarska: stoljetne književne i likovno-umjetničke veze. Horvátország/Magyarország: évszázados irodalmi és képzőművészeti kapcsolatok. Ur. J. DAMJANOV, prev. F. TILDA. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1995, s. 105–120.

²⁶⁵ J. WIERZBICKI: *Miroslav Krleža...*, s. 77.

²⁶⁶ Dodac można, że zaraz po przeczytaniu przez Krleżę kontrowersyjnego komentarza – 8 stycznia 1963 roku – pisarz skierował do Csuki list, w którym wyrażał zarówno swe oburzenie konstatacją tłumacza: [...] *pročitavši u Vašem komentaru da su „Zastave” roman po modelu, ili kao što Vi kažete „kulcs-regény”, priznajem da sam ostao neugodno iznenađen. „Kulcs-regény”, prije svega, i u mađarskom jeziku nije nego najvulgarniji germanizam „Schlüssel-roman”, koji ne govori baš ništa [...], jak i obawę o reakcję węgierskiej poetki: Šta će na to reći gospođa Lesznai u New Yorku, kad bude čitala ovo moje, po Vama, takoreći autobiografske zapiske, kako me je takoreći deflorirala na Duhove godine 1910, na našem izletu u Tihanjku Opatiju, kada ja gospođe Lesznai nikada u životu nisam vidio, kada na nju, pišući „Zastave” uopće nisam ni pomislio, i kada ova moja kompozicija sa gospođom Lesznai baš nikakve veze nema?* (M. KRLEŽA: *Pisma...*, s. 106–107). Csuka, odpowiadając autorowi, starał się wyjaśnić mu podstawy swej tezy: *Moj prijatelj Ferenc Kende [...], koji je početkom dvadesetih godina u Beču objavio jednu zbirku pjesama Anne Lesznai, kada sam mu ocrtao lik Anne Borongay, otprve se dosjetio da bi to mogla biti sama Lesznaijeva, koju je i osobno dobro poznao, a i njen stil života.* (Cyt. za: Đ. ZELMANOVIĆ: *Anna Lesznai heroina...*, s. 108). W następnym liście wysłanym do tłumacza – opatrzonym datą 27 lutego 1963 roku Krleža w nieco już łagodniejszym tonie ponawiał polecenie sprostowania wcześniejszych informacji: *Što se tiče „Zastava”, ne treba dramatizirati. Nisam imao namjere da Vas iznerviram, no ipak, kada stvari stoje tako kako stoje, to jest, kada gospođa Lesznai još uvijek živa i zdrava kao i njen suprug O. J., nije stvar naročito protokolarna, priznat ćete i sami, kada se, na temelju nekih Vaših aluzija, može dešifrirati, da su to portaiti određenih ličnosti, a naročito pak, kad je takva pretpostavka lišena svake stvarne vjerodostojnosti. Nadam se, da ćete Vi već otkriti pogodnu formu da se*

swych autentycznych odpowiedników oraz utrzymywał, iż nigdy nie spotkał węgierskiej poetki, a w czasie pisanie utworu w ogóle nie rozpatrywał jej pod kątem literackiego wzorca. Nie zmienia to jednakże faktu, że trudno pozbyć się wątpliwości, iż (przynajmniej częściowo) między postaciami Any Borongay i Anny Lesznai oraz profesora Erdélyiego i Oszkára Jásziego można odnaleźć określone paralele.

Eksploratorzy, nie dając wiary deklaracji pisarza, będąc żywo zainteresowani potencjalnym inspirującym modelem postaci, podjęli się wytropienia wszelkich śladów świadczących o zbieżności/identyczności fikcyjnych bohaterów i ich realnych odpowiedników. Już podstawowe dane biograficzne wskazywały na pewne podobieństwa: Ana Borongay była Węgierką żydowskiego pochodzenia i naprawdę nazywała się Margita Sóhaj²⁶⁷. W powieści przedstawiona została jako *fantastična žena, slavna poetesa*²⁶⁸, *žena šef-redaktora „Barjaka XX stoljeća”*²⁶⁹: *Žena u posljednjim godinama četvrtoga decenija, mlađa od Kamilove majke svega nekoliko godina, gospođa Ana uživala je, na madžarskom Helikonu, tople simpatije mlađeg artističkog svijeta, kao najmarkantnija pojava, opravdano. Poetesa natprosječno nadarena, solidne kulture i znanja, izgrađenog dugogodišnjim učenjem po sanatorijima, gdje je provela takoreći dobar decenij svoga života, objavljujući kritike, eseje i pjesme po peštanskim časopisima [...]*²⁷⁰. Dowiadujemy się ponadto, iż była w związku małżeńskim z Otokarem Erdélyim: *[...] Ana je živjela u braku sa poznatim sociologom i estetom, profesorom univerze i glavnim urednikom najuglednijeg lijevog, liberalnog časopisa „Barjaci XX stoljeća” [...]*²⁷¹. Jak wiadomo, Anna Lesznai (urodzona w 1885 roku na terytorium dzisiejszej Słowacji, zmarła w 1966 roku w Nowym Jorku)²⁷² właściwie nazywała się Amália Moscovitz, była węgierską poetką, pisarką, graphiczką, malarką o żydowskich korzeniach. Pisywała do czasopisma „Nyugat”, była członkiem honorowym grupy malarskiej *Nyolcak* (tzw. *Grupa Ośmiu*) oraz

ta stvar, po mogućnosti, ispravi, i u tom pogledu ja Vam unaprijed zahvaljujem (M. KRLEŽA: *Pisma...*, s. 107).

²⁶⁷ Por. IDEM: *Zastave*. Knj. 5. Sarajevo: Oslobođenje, 1982, s. 377–379.

²⁶⁸ Por. IDEM: *Zastave*. Knj. 1. Sarajevo: Oslobođenje, 1982, s. 169.

²⁶⁹ Por. ibidem, s. 163.

²⁷⁰ Ibidem, s. 173.

²⁷¹ Ibidem.

²⁷² Lőkös, badając stopień analogiczności między Borongay i Lesznai, przeprowadził bardzo szczegółową analizę, obejmującą między innymi niezwykle ciekawe porównanie etymologii obu nazwisk. Wykazał on mianowicie, iż mają one niemal identyczną semantykę: artystyczne nazwisko Lesznai zpożyczzone zostało od nazwy wsi, znajdującej się blisko miejsca urodzenia poetki – Leszna i można je tłumaczyć jako *leśny*, natomiast nazwisko Borongaj (taki zapis stosuje Lőkös) stanowi połączenie słów *bor* i *gaj*, i oznacza *mały las sosnowy*. Trudno jednak orzec, na ile ustalenia Węgra mają swe pokrycie w rzeczywistym zamiarze autora, a na ile sytuacja, którą opisał badacz, była wynikiem przypadku czy zbiegu okoliczności. Por. I. Lőkös: *Od Kapitola do Ludoviceuma...*, s. 172–173.

związana była z założonym w 1915 roku klubem dyskusyjnym zrzeszającym młodą węgierską inteligencję *Vasárnapi Kör* (pol. *Koło Niedzielne*)²⁷³. W 1913 roku wyszła za mąż za socjologa, profesora Oszkára Jásziego, redaktora „Huszadik Század”. Co więcej, zarówno Borongay i Erdélyi, jak i Lesznai i Jászi opuścili Węgry i wyemigrowali do Nowego Jorku.

Powyższe szczątkowe informacje na temat Jásziego pozwalają właściwie wysnuć wniosek, iż to na jego życiorysie wzorował się Krleża, szkicując postać Otokara Erdélyiego. Pewną wątpliwość budził jedynie sposób przedstawienia socjologa w powieści – powszechnie uznawało się bowiem, że Chorwat darzył Jásziego sympatią, natomiast w utworze profesor Erdélyi uosabia niemal wyłącznie negatywne cechy. Jednakże spuścizna pozostawiona przez zagrzebianina rzuciła nowe światło na stosunek pisarza do Węgra, co tylko potwierdzałoby przypuszczenie, iż to właśnie Jászi był inspiracją do stworzenia literackiego bohatera *Sztandarów*. Przyrzycjmy się więc nieco bliżej niepublikowanym dotąd osobistym notatkom pisarza.

Jak już wcześniej wspomniano, autor powieści na bieżąco śledził poczynania socjologa, czytywał jego periodyk „Huszadik Század” oraz interesował się działalnością Koła Galileusza od pierwszych dni edukacji na Węgrzech, a jego postać była niejednokrotnie przywoływana w pracach literata – choć trzeba zaznaczyć, że nie zawsze w pozytywnym kontekście. Jednakże – na co wskazuje na przykład wpis umieszczony w dzienniku pod datą 19 maja 1916 roku: *Mnogo sam naučio i od mađarske štampe i od mađarske historije. Sve obratno od onog što tamo piše. Od Galilejeva Kruga (Oszkár Jászi) naučio sam isto tako veoma mnogo. Oslobodili su me konvencionalnih laži, a gdje su oni ostali a kuda sam ja otputovao?*²⁷⁴ – z biegiem lat stosunek Chorwata do Jásziego ulegał bowiem zmianie. Przytoczony fragment był jednym z pierwszych wyrażonych *explicite* świadectw, iż chorwacki piarz był zaznajomiony z działalnością Jásziego, co więcej, że wywarła ona na niego spory wpływ i ukierunkowała (na pewien czas) jego myślenie o węgierskiej polityce. W późniejszym okresie postać socjologa kreślona piórem Krleży pojawiała się przede wszystkim w tekstach publicystycznych ukazujących się przede wszystkim w roku 1918 na łamach dziennika „Hrvatska riječ” i miesięcznika „Novo društvo”, co znamienne – coraz częściej towarzyszyły im krytyczne komentarze Chorwata. Najgłośniejszym echem odbiły się artykuły *Borba za mađarsku izbornu reformu* („Novo društvo” 1918, nr 1 i 3)²⁷⁵, *Mađarska agonija* („Hrvatska riječ” 16.10.1918)²⁷⁶, *Mađarski neuspjeh*

²⁷³ Por. więcej: *Ki volt Lesznai Anna?*, 03.01.2015 <http://cultura.hu/kultura/ki-volt-lesznai-anna/> [dostęp: 15.08.2016]; *Lesznai Anna*. http://www.kieselbach.hu/muvesz/lesznai-anna_1341 [dostęp: 15.08.2016]; Đ. ZELMANOVIĆ: *Anna Lesznai heroina...*, s. 112–115.

²⁷⁴ M. KRLEŽA: *Davni dani. Zapisi 1914–1921...*, s. 180.

²⁷⁵ IDEM: *Borba za mađarsku izbornu reformu*. U: IDEM: *Putovanja, sjećanja, pogledi*. Sarajevo: Oslobođenje, 1985, s. 211–221.

²⁷⁶ M. KRLEŽA: *Mađarska agonija*. U: IDEM: *Putovanja, sjećanja...*, s. 239–244.

u Aradu („Hrvatska riječ” 18.11.1918)²⁷⁷, *Mađarske deziluzije* („Hrvatska riječ” 29.11.1918)²⁷⁸, *Mađarska kriza* („Hrvatska riječ” 12.12.1918)²⁷⁹. Na potrzeby chorwackich periodyków, z którymi współpracował Krleża, tłumaczył on również fragmenty z prasy węgierskiej – gazet „Világ” czy „Magyar Hírlap”, gdzie zarówno publikowano teksty autorstwa Jásziego, jak i szeroko rozpisywano się o jego działaniach i programie politycznym. Tym samym pisarz miał możliwość nie tylko gruntownie poznać ideały przyświecające socjologowi, ale także poddać weryfikacji swoje myślenie o nim. Podczas tworzenia jednego z numerów czasopisma „Nova Evropa” poświęconego Węgrom 3 lutego 1922 roku doszło do spotkania Krleży z Jászim prawdopodobnie w Zagrzebiu. Zdarzenie to zostało odebrane i odnotowane – w zupełnie odmienny sposób (!) – przez obu panów. Podczas spotkania chorwacki literat wywarł bardzo dobre wrażenie na Węgrze, co socjolog krótko opisał w swoim dzienniku (*Jászi Oszkár naplója 1919–1923*): *Čurčin [sic.] me je upoznao s Miroslavom Krležom, pjesnikom komunističkog usmjerenja, bivšega vojnog akademaca Ludoviceuma. Simpatičan i zanimljiv čovjek, ljubitelj Petőfija i Adyja, oduševljeni prijatelj Mađarske. Senzibilan i intuitivan temperament: ideja o Podunavskoj konfederaciji i u njegovoj je duši živa. – Dobro poznaje moje djelovanje*²⁸⁰. Zgoła inaczej sytuację tę przedstawił natomiast Krleża – i tutaj dochodzimy właściwie do meritum, czyli faktycznego stosunku pisarza do Jásziego, który to ujawnił się w nigdy niepublikowanym eseju (dłuższej notatce) *Oszkár Jászi. 3. II. 1922*. Maszynopis z dopisanymi ręcznie notatkami odnaleziony wśród spuścizny przekazanej po śmierci pisarza Narodowej i Uniwersyteckiej Bibliotece w Zagrzebiu rzucił całkiem nowe światło na wcześniejszy odbiór węgierskiego polityka przez Chorwata. Eksploratorka pozostawionych przez Krleżę rękopisów – Jolán Mann – podkreśliła, iż: *U kontekstu [...] Krležinih djela u kojima je Jászi predstavljen, premda kao zanimljiv i simpatičan, ali i kao nerealan političar sa zakašnjelim idejama, posebno je zanimljiv prikaz njegova lika u [...] rukopisu „Oszkár Jászi. 3. II. 1922”. On se, naime, bitno razlikuje od Krležinih javnih rečenica, i čini se da kao portret daje najpotpuniju i najzaokruženiju sliku njegova odnosa prema Oszkár Jásziju, za mladoga Krležu toliko važnoj osobi*²⁸¹. W tekście, o którym wspomina węgierska badaczka, czytamy bowiem: *Kao dva astralna tijela koja se mimoizlaze, zbližavajući se za posljednjeg decenija sve više, tako se je mijenjala moja relacija spram ovoga čovjeka*²⁸². Konfrontacja z Jászim stała się właściwie przyczynkiem do – jak napisała Mann – *obrachunku* z Węgrem. W manuskrypcie Krleży ujawnił bowiem, że pierwsze rozczarowanie socjologiem pojawiło się już

²⁷⁷ IDEM: *Mađarski neuspjeh u Aradu*. U: IDEM: *Putovanja, sjećanja...*, s. 272–274.

²⁷⁸ IDEM: *Mađarske deziluzije*. U: IDEM: *Putovanja, sjećanja...*, s. 280–282.

²⁷⁹ IDEM: *Mađarska kriza*. U: IDEM: *Putovanja, sjećanja...*, s. 285–287.

²⁸⁰ Cyt. za: J. MANN: *Krležina nepročitana...*, s. 71.

²⁸¹ Ibidem, s. 69.

²⁸² Ibidem, s. 69–70.

w 1915 roku w związku z wyrażeniem publicznego poparcia dla działań austriackich prowadzonych na terenach serbskich i aprobowaniu austriackiej polityki ekonomicznej względem Serbii. Jeszcze większym zawodem dla chorwackiego pisarza okazało się wyraźne opowiedzenie się przez Jásziego po stronie Serbów w kwestii stosunków chorwacko-serbskich i wymawianie, że: *zagrebačke federalističke koncepcije [su – A.K.] provincijonalno zakašnjenje*²⁸³. Okolicznością, która ostatecznie przesądziła o awersyjnym stosunku do Węgry, było zdarzenie mające miejsce przy pożegnaniu po spotkaniu w Zagrzebiu, które to Krleża ze szczegółami zrelacjonował w swej notatce: [...] *na rastanku još pruživši mi ruku sa tri prsta i bacivši pogled niz maglenu Frankopansku ulicu spram Kazališnog trga izjavio [...] da je Zagreb mali provincijalni grad, za razliku od Beograda [...] [koji – A.K.] nosi u sebi sve elemente veličanstvenog evropskog velegrada. [...] ne ovaj mali Zagreb, s ovim malim baroknim fasadama, sa ovim fratarskim tornjevima, sa samostanima, sa ovim crkvama, sa ovim zvonjavama na svakom koraku, a u Beogradu nema ni zvona ni crkve, ono je grad gdje se slobodno diše [...]*²⁸⁴.

Wyjątkowo pożądaną w odniesieniu do powyższego portretu Jásziego zarysowanego przez pisarza – a co chyba jeszcze istotniejsze jego ewolucji – byłaby odpowiedź na nasuwające się niemal automatycznie pytanie, dlaczego zapiszek opatrzone imieniem i nazwiskiem socjologa oraz datą 3 lutego 1922 roku nigdy nie ukazał się drukiem i nie trafił w ręce opinii publicznej oraz co skłoniło Krleżę, aby ów tekst zachować tylko w maszynopisie wśród innych mniej lub bardziej ważnych i wartościowych notatek. Wyjaśnienie tych kwestii byłoby o tyle cenne, że pomogłoby w rozstrzygnięciu słuszności śmiałej tezy wysuniętej przez Mann w epilogu cytowanego artykułu, a tym samym rzuciłoby nowe światło na stosunki Krleżańsko-węgierskie (na szczególną uwagę zasługuje tu przede wszystkim ostatnie zdanie przytoczone przez autorkę z rękopisu). Stwierdziła ona mianowicie, iż: *Krležin neobjavljeni rukopis o Oszkárú Jásziju može se tumačiti i kao opći prekid s mađarskim odnosima. Nakon Prvoga svjetskog rata u njegovim tekstovima u kontekstu mađarskih tema prevladava osjećaj nadilaženja mađarskih prilika [...]* („a gdje su oni stali, a kamo sam ja oputovao?”), a isto se javlja i u završnim rečenicama ovog rukopisa: „Hvala bogu da ne stanujem više u onoj glupoj jaszijevskoj civilizaciji koja je bila civilizacija trgovačkih putnika, prodavajući politiku mjesto podvezica. Adio Jászi”²⁸⁵.

Zagadnienie identyfikacji jednego z bohaterów powieści *Sztandary* – profesora Erdélyego – z osobą Oszkára Jásziego poruszane było przez niemal wszystkich badaczy tego monumentalnego dzieła przyglądających się mu przez

²⁸³ Ibidem, s. 70.

²⁸⁴ Ibidem, s. 71.

²⁸⁵ Ibidem, s. 71; podkr. – A.K.

pryzmat relacji chorwacko-węgierskich. Analiza maszynopisu eseju *Oszkár Jászi. 3. II. 1922., stricte wspomnień z ich osobistego spotkania*, dała jednakże asumpt do tego, aby również w utworze *Leda*, dokładniej w postaci Klanfara, doszukiwać się pierwiastków jego pierwowzoru – Jászego²⁸⁶.

W wypadku literackiej kreacji Any Borongay, jednym z głównych argumentów Krleży, skierowanym przeciwko teorii Csuki, było twierdzenie pisarza, jakoby nigdy nie poznał węgierskiej poetki. W rozmowach z Lőkössem zagrzebianin powtarzał: *Annu Lesznai nisam osobno poznavao, nikada je nisam vidio [...]*²⁸⁷. Nietrudno jednak udowodnić, iż poetka mogła być pierwowzorem Borongay, mimo iż prozaik jej nigdy osobiście nie spotkał. Jak sam autor *Sztandarów* przyznał: *O njoj sam čuo tek kasnije, ovdje u Zagrebu od Šinkoa*²⁸⁸. Niewykluczone jednak, iż już wcześniej usłyszał on o istnieniu poetki chociażby za pośrednictwem prasy – jak już wspomniano, Krleża czytywał „Nyugat” oraz „Huszadik Század”, z którymi Lesznai współpracowała. W kręgu zainteresowania Chorwata znajdował się przecież mąż Lesznai, Oszkár Jászi i Koło Galileusza – śledząc ich poczynania, pisarz przypuszczalnie dowiedział się również o działalności węgierskiej poetki. Niezwykle intrygującą koncepcję pośredniego spotkania Krleży z Anną Lesznai przedstawił Stjepan Lukač w artykule *Prikri-vene referencije u Krležinim „Zastavama”. Adyjev roman u stihovima kao pretekst Krležinih „Zastava”*. Badacz wysnuł bowiem przypuszczenie, iż Chorwat poznał osobę węgierskiej artystki dzięki obrazowi jednego z członków grupy *Nyolcak*²⁸⁹ – Dezső Orbána – *Nagy akt*²⁹⁰ (pol. *Wielki akt*). Obraz namalowany

²⁸⁶ Por. ibidem, s. 71.

²⁸⁷ I. LŐKÖS: *Od Kaptola do Ludoviceuma...*, s. 171.

²⁸⁸ Ervin Šinko należał do najlepszych przyjaciół pisarza, był badaczem jego twórczości; przed emigracją, na którą się udał w konsekwencji rewolucji węgierskiej 1919 roku, dołączył do organizacji *Vasárnapi Kör*, której Lesznai była jedną z założycielek. Przyjaźnił się z rodziną Jászi – przez pewien czas ukrywał się nawet na strychu ich domu – jako jeden z pierwszych pisał o poezji Węgierki oraz publikował jej wiersze. Co za tym idzie, Šinko posiadał wiele szczegółowych informacji dotyczących poetki i jej męża, które mógł przekazać Krleży: *Anna Lesznai bila je u tješnjem kontaktu s Ervinom Šinko. On je imao prilike upoznati поближе ne samo njezino literarno stvaralaštvo nego i njezin životni stil, karakter, životnu snagu i slabosti. I čini se da je tu ključ za identificiranje lika Anne Borongay* (Đ. ZELMANOVIĆ: *Anna Lesznai heroina...*, s. 117). Por. też: I. LŐKÖS: *Od Kaptola do Ludoviceuma...*, s. 171; Đ. ZELMANOVIĆ: *Anna Lesznai heroina...*, s. 115–119.

²⁸⁹ *Nyolcak* – grupa malarska działająca na Węgrzech w latach 1909–1918; założyło ją ośmiu studiujących w Paryżu węgierskich malarzy: Róbert Berény, Dezső Czigány, Béla Czóbel, Károly Kernstok, Ödön Márffy, Dezső Orbán, Bertalan Pór, Lajos Tihanyi. Członkowie tej grupy tworzyli prace w duchu awangardowym, pozostając pod wpływem francuskich modernistów. Por. więcej: *Nyolcak művészcsoport*. http://www.hung-art.hu/vezetes/nyolca_h.html [dostęp: 02.10.2016]; *Nyolcak*. <http://artportal.hu/lexikon/klasszikusok/nyolcak> [dostęp: 02.10.2016]; *Grupa Osiem czyli węgierski Matisse. Wystawa w Budapeszcie*, 31.08.2011. <http://artissimo.pl/2011/08/grupa-osiem-czyli-wgierski-matisse-wystawa-w-budapeszcie/#more-697> [dostęp: 02.10.2016].

²⁹⁰ Dezső Orbán urodził się w 1884 roku na Węgrzech, zmarł w 1986 roku w Australii. Swą ojczyznę na stałe opuścił w 1939 roku i wtedy też wywiózł za granicę obraz *Nagy akt*.

w 1911 roku przedstawia kobiecy akt, którego modelem była właśnie Lesznai. Porównując artefakt Orbána z opisem Borongay nakreślonym w powieści, Lukač dostrzegł ogromne podobieństwo w wyglądzie obu postaci: „*grandiozno žensko tijelo*” stopostotna je parafraza Orbánovog „*Velikog akta*”²⁹¹. Zestawiając przedstawioną w utworze charakterystykę zewnętrzną Any z obrazem, można odnieść wrażenie, iż *de facto* obcujemy z narracją dzieła malarskiego: *Topla oblina Aninih bedara, njen spram ugojenog mesa nerazmjerno vitak djevojački stas, monumentalnost mramornih bokova natopljenih mirisom vlažnoga sijena*²⁹². Badacz uznał tym samym, że: *model Ane Borongay doista nije bila Anna Lesznai, nego „Velik akt” slikara Dezsőa Orbána*²⁹³. Pierwsza wystawa dzieł *Ośmiu* odbyła się w Budapeszcie w 1909 roku, tuż po założeniu grupy, druga w 1911 roku, a trzecia i ostatnia w 1913 roku. Jak zaznacza w artykule „*Veliki akt*” *kao apeiron* „*Zastava*” István Lukács, obraz został publicznie przedstawiony dopiero w 1917 roku: *Zbog revolta bogatih građanskih roditelja slika nije bila izložena 1911. nego tek 1917. godine*²⁹⁴. W tym czasie Krleża był adeptem Ludoviceum i chętnie uczestniczył w życiu kulturalnym węgierskiej stolicy. Nie bez przyczyny można zatem przypuszczać, iż znalazł się także wśród odwiedzających wystawę dzieł grupy *Nyolcak*.

Kolejną hipotezę można natomiast oprzeć na fakcie, iż pisarka przyjaźniła się z Endre Adym – była między innymi autorką ilustracji do tomiku jego wierszy *A magunk szerelme*²⁹⁵ – a co za tym idzie, zagrzebianin, zgłębiając wiedzę na temat Adyego, mógł się także dowiedzieć o poetce – artystce Lesznai i zainteresować się jej postacią.

Wpływ Adyego ujawnia się jednak w powieści na o wiele szerszej płaszczyźnie. Krleża umieścił w *Sztandarach* fragmenty poezji Węgra, jej parafrazy

Po śmierci malarza dzieło pozostawało w Australii, a dopiero w 2010 roku wróciło na Węgry. Zostało ono wykupione przez Węgierski Bank Centralny (węg. Magyar Nemzeti Bank) za około 65 milionów forintów i przekazane do depozytu Węgierskiej Galerii Narodowej (węg. Magyar Nemzeti Galéria), gdzie się obecnie znajduje. Por. Orbán Dezső – „*Nagy akt*”. <https://www.mnb.hu/a-jegybank/ertektar-program/orban-dezso-nagy-akt> [dostęp: 02.10.2016]; *Szenzáció a Szépművészeti Nyolcak kiállításán – 94 év után újra látható Magyarországon Orbán Dezső Nagy aktja*. 29.05.2011. <http://www.szepmuveszeti.hu/hirek/szenzacio-a-szepmuveszeti-nyolcak-kiallitasan-94-ev-utan-ujra-lathato-magyarorszag-on-orban-dezso-nagy-aktja-328> [dostęp: 02.10.2016].

²⁹¹ S. LUKAČ: *Prikrivene referencije u Krležinim „Zastavama”*. *Adyjev roman u stihovima kao pretekst Krležinih „Zastava”*. „Forum” 2014, br. 1–3, s. 233.

²⁹² M. KRLEŽA: *Zastave*. Knj. 5..., s. 168.

²⁹³ S. LUKAČ: *Prikrivene referencije...*, s. 233.

²⁹⁴ I. LUKÁCS: „*Veliki akt*” *kao apeiron* „*Zastava*”. „Književna smotra” 2015, br. 3, s. 73.

²⁹⁵ Por. np.: *Ady is elismerő kritikát írt Lesznai Annáról*. 02.10.2016. <http://cultura.hu/kultura/ady-is-elismero-kritikat-irt-lesznai-annarol/> [dostęp: 02.10.2016]; *Ady Endre a szecesszióról és Lesznai Anna szecessziós Ady illusztrációi (valamint kitűnik Ady és Lesznai barátsága)*. 02.10.2016. <http://www.szecessziomagazin.com/magazin8/adyendreszecesszio.php> [dostęp: 02.10.2016].

czy interpretacje – Ady i jego twórczość byli między innymi przedmiotem dyskusji prowadzonych między Aną i Kamilo. Tak jak miało to miejsce w przypadku utworów poetyckich, posłużył się również charakterystycznymi dla węgierskiego literata rozwiązaniami składniowymi, stylistycznymi i leksykalnymi²⁹⁶. W cytowanym już artykule Lukač zaprezentował ponadto prekursorką analizę porównawczą utworu Adyego *Margita élni akar*²⁹⁷ (pol. *Margita chce żyć*; chorw. *Margita hoće živjeti*) i powieści Krleży. *Margita élni akar* należy do jednego z mniej popularnych dzieł Adyego – brak jego tłumaczeń na język polski czy chorwacki; składa się z jedenastu części i napisany został ósmiozłotkowcem w pierwszej osobie liczby pojedynczej²⁹⁸. Fragmenty tej wierszowanej powieści/poematu najpierw ukazywały się w czasopiśmie „Nyugat” w 1912 roku (od numeru 13), a dopiero w 1921 roku całość opublikowano w wersji książkowej. Utwór ten Ady poświęcił prawdopodobnie swojej pierwszej miłości Margicie Vészi (córcie Józsefa Vészi, założyciela pisma „Budapesti Napló” (pol. „Dziennik Budapeszteński”) i późniejszej żonie Ferenca Molnára), którego była ona także główną bohaterką. Fabuła poematu skoncentrowana została wokół trójki przyjaciół, którzy podczas pobytu w Paryżu zakochali się w zamężnej pisarce pracującej i mieszkającej na stałe w Budapeszcie. Tylko jeden z bohaterów – Ottokár – miał szansę spędzić romantyczne chwile w towarzystwie Margity. Opisy postaci, spotkań zakochanych, miejsc, po których się poruszali, przywołują obrazy stworzone w *Sztandarach* przez Krleżę. Dodatkowo w obu tekstach pojawiają się postacie Margity (w powieści chorwackiego pisarza było to prawdziwe imię Any) i Ottokára (Otokar Erdélyi), a głównego bohatera powieści i podmiot liryczny można utożsamić z autorem dzieła. Wszystko to, zdaniem Lukača, *govori o tijesnoj srodnosti oba romana*²⁹⁹ oraz – jak dodał: [...] *ne smijemo smetnuti s uma da u Adyjevom romanu u stihovima oscilira čitava mađarska zbilja istoga onoga povijesnoga trenutka (s istim povijesnim ličnostima) koji zahvaća i Krležin roman te da se spram toj istoj stvarnosti epski/lirski pripovjedač odnosi na isti kritički način*³⁰⁰. Powyższe ustalenia pozwoliły mu więc wysnuć wniosek, że: *Krležine „Zastave” [su – A.K.] mon-struožna i monumentalna prozna konstrukcija, parafraza, prepuna intertekstualnih relacija, koja se zasniva na Adyjevom romanu u stihovima „Margita hoće živjeti” kako pretekstu*³⁰¹.

²⁹⁶ Por. np.: S. LUKAČ: *Prikrivene referencije...*, s. 230–232; IDEM: *Krleža – Bog – Ady...*, s. 62–67.

²⁹⁷ E. ADY: *Margita élni akar*. In: IDEM: *Egy kereszttetés története. Zsidó történetek*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadása, s. 147–199.

²⁹⁸ W poemacie występują dwa podmioty liryczne – pierwszy z nich można z całą pewnością utożsamić z autorem tekstu – Endre Adym – drugi to natomiast Ottokár, jeden z trójki przyjaciół zakochanych w Margicie.

²⁹⁹ S. LUKAČ: *Prikrivene referencije...*, s. 239.

³⁰⁰ Ibidem.

³⁰¹ Ibidem.

Trzeba jeszcze zaznaczyć, iż część badaczy pierwowzorów Borongay i Erdélyiego (szczególnie biorąc pod uwagę relację między tymi bohaterami a Kamilo) dopatrzyła się w Endre Adym i Lédzie (Adél Brüll Diósy Ödönne)³⁰². Niektórzy w postaci Borongay widzieli także modele wybitnych pisarek: węgierskiej – Margit Kaffki, chorwackiej – Adeli Milčinović i polskiej – Zofii Nałkowskiej³⁰³.

Referencje i interferencje węgierskie pojawiające się w powieści *Zastave* można rozpatrywać na co najmniej kilku płaszczyznach: politycznej, społecznej, kulturowej, literackiej czy osobistej. Polityka konstytuowała w dziele świat przedstawiony – kształtowała tło wydarzeń fabularnych, definiowała poszczególne bohaterów, determinowała ich działania, zachowania, system wartości. Poprzez pryzmat zdarzeń politycznych – prezentowanych w powieści częstokroć z zaburzeniem chronologii, wielokrotnego rozbijania toku fabularnego i ciągłych do niego powrotów – autor nie tylko uwypuklał dzieje Chorwatów w kontekście historii narodów wchodzących w skład monarchii austro-węgierskiej, ale także przedstawiał losy jednostek – legitymujących się różnym pochodzeniem społecznym i narodowościowym – uwikłanych w machinę historii. Postacie stworzone przez Krleżę zostały zarysowane bardzo jaskrawo, można by je nazwać swoistymi kondensatorami wyraźnie określonych postaw politycznych, ideologicznych, moralnych, społecznych, kulturowych. Ponadto niektórych bohaterów – przede wszystkim głównego – można uznać za głos odautorski, reprezentanta poglądów i idei bliskich pisarzowi. Istotnym elementem utworu były również pierwiastki intertekstualne. W tekście pojawiły się bowiem zarówno odniesienia do literatury chorwackiej, jak i węgierskiej, przywoływane są – bezpośrednio i pośrednio – najwybitniejsze osobistości obu scen literackich, konfrontacji i waloryzacji podlegają ich dzieła.

W przywołanych powyżej utworach – wyłącznie wybranych, najsugestywniej obrazujących kształt i zakres wpływów – imponuje przede wszystkim doskonała orientacja w węgierskiej rzeczywistości, precyzyjne nakreślenie sfery przestrzennej i ideowej, znajomość węgierskiej tradycji kulturowej i etnicznej, a także ewolucji procesu historycznoliterackiego. W cytowanym już liście Krleży przesłanym tłumaczowi *Sztandarów* zagrzebianin z wyraźną irytacją napisał: *Čitajući godinama (znači pedeset i više godina) da sam bio kadet i Ludovicus etc., što nije ni u kakvoj književnoj, estetskoj ili bilo kojoj drugoj bitnoj vezi, sa bilo kojom vrstom mog literarnog rada, priznajem da mi je sve to temeljito dosadilo [...]*³⁰⁴. Po raz kolejny już trudno w pełni zgodzić się ze słowami pisarza, gdyż niepodważalnym faktem jest, że motywy węgier-

³⁰² Por. I. LÖKÖS: *Od Kaptola do Ludoviceuma...*, s. 163–169.

³⁰³ Por. Đ. ZELMANOVIĆ: *Anna Lesznai heroina...*, s. 105–120; Gy. SPIRÓ: *Miroslav Krleža*. Budapest: Digitális Irodalmi Akadémia, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2011. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=378&secId=33987> [dostęp: 15.08.2016].

³⁰⁴ M. KRLEŽA: *Pisma...*, s. 106.

skie (różnej natury, motywacji, intensywności) stanowią immanentny element jednego z rozdziałów twórczości Miroslava Krležy. Nie wszystkie z nich muszą być czy też są *stricte* wynikiem edukacji w szkołach wojskowych – o czym pisał Chorwat – aczkolwiek bezsprzecznie są następstwem jego pięcioletniego pobytu na Węgrzech; wtedy bowiem pisarz miał okazję poznać język, kulturę, literaturę, sztukę, realia społeczne i polityczne Madziarów. Pozwoliło to zbudować podstawy, które w późniejszym czasie ułatwiały mu między innymi zgłębianie kwestii historycznych, politycznych czy literackich, posługiwanie się językiem węgierskim i jego wykorzystywanie także w swoich pracach³⁰⁵. Tworzenie plastycznych pejzaży miast, miejsc, krajobrazów, odczytywanie niuansów lingwistyczno-poetyckich, zręczne wykorzystywanie narzędzi intertekstualnych czy sięganie po postaci z kręgu polityki albo historii (ich fikcjonalizowanie lub urzeczywistnianie bohaterów fikcyjnych poprzez nadawanie im rysów konkretnych osób) nie byłoby możliwe bez – osadzonego w kontekście czasowo-przestrzennym – poznania węgierskiego makro- i mikrokosmosu. Wierzbicki w monografii poświęconej Krležy stwierdził, że problematyka ideowa i artystyczna poruszana przez pisarza w jego dziełach ukształtowała się w okresie 1914–1939 i stała się jądrem jego twórczości. Późniejsze teksty były niejednokrotnie rodzajem autokomentarza, podsumowania dotychczasowej twórczości czy powrotem do źródeł³⁰⁶. Wydaje się, iż z powodzeniem cezurę czasową wskazaną przez Wierzbickiego można by przesunąć o kilka lat wstecz, gdyż wyraźnie widać, iż doświadczenia węgierskiego epizodu w życiorysie Krležy rzuciły światło na jego dorobek. Relację łączącą chorwackiego pisarza z Węgrami – *Krležański ungarokroatizam* – można by ująć podobnie, jak zrobił to, w skali globalnej, sam twórca – w jednym ze swych zapisków zanotował bowiem: *Koliko god to zvuči bizarno, „ungarokroatizam” je nešto što je doista postojalo osam stotina godina, historiografski i historijski inseparabiliter*³⁰⁷. *Sedam stotina ili osam stotina, moglo bi se reći, bizarne simbioze, diktirane (recimo) geopolitičkim faktorima, jer kad je tako dugo trajalo ne može se reći da nije trajalo dugo, a to je, otprilike, sve, što se može reći, da je dugo trajalo. [...] Sveopći gubitak pamćenja. Sto i pedeset godina turske okupacije ili stoljeće pokušaja germanizacije ili mađarizacije, spram Osam stotina godina neprekinutog kontinuiteta, to su epizode, prolazne efemeride*³⁰⁸.

³⁰⁵ Stjepan Blažetin, analizując między innymi przekłady dzieł Krležy na język węgierski, skonstatował, że: *Krleža vjerojatno nema niti jedan tekst u kojem ne bismo mogli naći mađarizme, što više, nerijetko ubacuje cijele rečenice pa katkad i pasuse na mađarskom jeziku. Takvi su dijelovi u originalu stilski snažno obilježeni i simboliziraju sveprisutnost mađarskog jezika i ekspanzionističku politiku mađarskih vladajućih krugova prema Hrvatskoj.* – S. BLAŽETIN: *Novela Miroslava Krleže „Bitka kod Bistrice Lesne” u prijevodu Zoltána Csuke.* „Slavica tergestina” 1997, br. 5, s. 159.

³⁰⁶ Por. J. WIERZBICKI: *Miroslav Krleža...*, s. 296.

³⁰⁷ M. KRLEŽA: *Dnevnik 1958–1969...*, s. 259.

³⁰⁸ Ibidem, s. 381–382.

Utwory Miroslava Krležy należą do tych chorwackich dzieł literackich, które cieszyły się po drugiej stronie Dunaju największą poczytnością oraz frekwencją wśród przekładów. Zoltán A. Medve w artykule *Nije važno što je sve zbrkano do neprepoznatljivosti. Svejedno je to istina. O recepciji Krležinih djela u Mađarskoj* skonstatował, iż o recepcji dzieł chorwackiego pisarza można mówić już w latach dwudziestych XX wieku – od tego czasu pisarz ów jest w mniejszym lub większym stopniu obecny w węgierskiej kulturze³⁰⁹. Bez wątpienia jednak popularność Krležy na Węgrzech wzrosła po publikacji Józsefa Bajzy w periodyku „Magyarság” (pol. „Węgrzy”, właśc. „Naród węgierski”) – zdaniem Istvána Lőkös pierwszej w węgierskiej prasie informacji dotyczącej działalności literata – który w artykule z 20 kwietnia 1930 roku *Hrvatski pjesnik o Endre Adyju* podkreślał ogromny kunszt i talent pisarza doceniany nawet przez jego przeciwników³¹⁰. Można zatem przyjąć (niewykluczone, że z pewną dozą przesady), że autor *Sztandarów* swe zainteresowanie węgierskiej sceny kulturalnej, a następnie sukces, który na niej odniósł, zawdzięcza Endre Adyemu. Podążając tym tropem, należałoby uznać, że korzyść ze znajomości obu twórców była jednak obopólna, gdyż poprzez swe teksty Krleża ściągnął uwagę chorwackich krytyków i historyków literatury na postać Adyego.

8.

Mapę geopolityczną Europy Środkowopołudniowej powstałą po rozpadzie Austro-Węgier charakteryzowała heterogeniczność – małe organizmy państwowe i małe narody wchodzące wcześniej w skład jednego wielonarodowościowego państwa związkowego zostały od siebie oddzielone granicami, wewnątrz których samodzielnie, niezależnie od siebie kształtowały, redefiniowały lub wzmacniały swe własne modele polityczne, społeczne i kulturowe. Pomimo iż formalnie dopiero od tej chwili funkcjonowały one autonomicznie³¹¹ – obok siebie, a nie razem jak dotychczas – to ich rodzime literatury, będące przecież

³⁰⁹ Por. Z.A. MEDVE: „*Nije važno što je sve zbrkano do neprepoznatljivosti. Svejedno je to istina*”. *O recepciji Krležinih djela u Mađarskoj*. U: *(Ne)pročitani Krleža...*, s. 46.

³¹⁰ Por. I. LŐKÖS: *Hrvatsko-mađarske književne veze...*, s. 128.

³¹¹ Określenie to jest oczywiście pewnym uproszczeniem, gdyż, jak powszechnie wiadomo, Węgry – a właściwie od 1949 roku Węgierska Republika Ludowa – po drugiej wojnie światowej stały się częścią bloku wschodniego i jednym z państw satelickich Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, Chorwacja natomiast funkcjonowała jako jedna z sześciu republik (obok Serbii, Bośni i Hercegowiny, Czarnogóry, Słowenii i Macedonii) i dwóch okręgów autonomicznych (Kosowa i Metohii oraz Wojwodiny) wchodzących w skład utworzonej 29 listopada 1945 roku Federacyjnej Republiki Jugosławii. Pełną niezależność oba kraje zyskały dopiero w ostatnim dziesięcioleciu XX wieku, a ściślej rzecz ujmując – 23 października 1989 roku po unieważnieniu socjalistycznego charakteru państwa proklamowano Republikę Węgierską, zaś 25 czerwca 1991 sabor chorwacki ogłosił powstanie niepodległej Republiki Chorwacji.

jednym z głównych nośników idei narodowych rozwijały się niezależnie od siebie niemal od początku piśmiennictwa. Co prawda w przypadku literatury chorwackiej i węgierskiej istnieje pewne odstępstwo, gdyż – o czym szerzej już wspomniano – niektóre elementy jednego i drugiego korpusu tradycji literackiej niejednokrotnie się ze sobą krzyżowały, tworząc katalog wspólnych mitów, toposów, postaci, motywów oraz poetyk, jednakże było to związane oczywiście ze specyfiką unii, którą tworzyły, i z posiadanej wspólnoty historycznej, a nie celowej, zinstytucjonalizowanej współpracy kulturalnej czy literackiej. Wraz z procesem samookreślenia się narodów interpretacja elementów wspólnotowych ulegała zmianie, a rozwój obu literatur przybierał charakter w pełni równoległy. Zoran Konstantinović w artykule *Подунавље. Историја једног појма и његов културнолитерарни садржај* słusznie więc zauważył, że różnice etnogenetyczne, językowe i kulturowe nie przekładają się na całkowitą odmiennosć poszczególnych narodowych modeli literackich: [...] *ако погледамо преко граница сваке од обих националних књижевности долазимо до сазнања да у свом развоју показују многе сличности и да можемо уочити заједничке моделе. Овакав модел могао би се, на пример, одредити за епоху њиховог националног препорода, која се, као процес, код свих народа на овом простору одвија на исти начин*³¹². O ile w literaturze pisanej w większości dziesięcioleci XIX wieku wspólny punkt odniesienia może stanowić orientacja polityczna utworów wymierzona przeciwko obcej władzy, o tyle przełom XIX i XX wieku zarówno w literaturze chorwackiej, jak i węgierskiej charakteryzuje zwrot w stronę nurtów filozofii zachodnioeuropejskiej, nowoczesnych kierunków estetycznych i stylów wypowiedzi czy też oryginalnych środków wyrazu artystycznego. Badania komparatystyczne dowodzą więc, że istnieje szereg elementów zbieżnych w obu literaturach, jednakże pojawiły się one tam z zewnątrz (ze źródeł obcych), niezależnie od siebie i tak też – autonomicznie – funkcjonowały w danym wariacie narodowym. Jako przykład może posłużyć właśnie Endre Ady, który co prawda łączony jest najczęściej w chorwackiej literaturze z osobą Krležy, ale jednak tamtejszy odpowiednik posiada w postaci Antuna Gustava Matoša – albo odwrotnie: węgierskim odpowiednikiem Matoša jest Endre Ady. Matoš w literaturze chorwackiej wyznacza cezurę czasową Moderny – za jej początek uznaje się opublikowanie w 1892 roku w periodyku „Vienac” noweli *Moć sayjesti*, a za jej koniec przyjmowane jest wydanie wiersza *Bogorodica i donator* w piśmie „Savremenik” zaledwie miesiąc przed śmiercią pisarza (1914)³¹³. I choć w ro-

³¹² З. КОНСТАНТИНОВИЋ: *Подунавље. Историја једног појма и његов културнолитерарни садржај*. У: *Књижевност на језицима мањина у Подунављу. Зборник радова*. Ур: М. МАТИЦКИ, В. МАТОВИЋ, С. ПЕКОВИЋ. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2004, s. 16.

³¹³ Пор. D. JELČIĆ: *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2004, s. 319.

dzimym pisarstwie uważany jest on za jednego z najwybitniejszych twórców, to na Węgrzech pozostaje postacią niemal anonimową. Jak odnotowuje w artykule *Supstancijalni i diseminarni Matoš* Zoltán A. Medve, w 1932 roku w numerze 13–14 czasopisma „Nyugat” ukazał się tekst poświęcony chorwackiej literaturze – *A horvát irodalom múltja, jelene és jövője* (pol. *Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość literatury chorwackiej*) – jednakże w syntezie przedstawionej przez Ernő Kázméra brak chociażby wzmianki o Matošu³¹⁴. Pierwszy raz informacja o chorwackim przedstawicielu formacji modernistycznej ukazała się w dzienniku z podróży Ferenc Fejtő *Zágrábi utinapló*³¹⁵ (pol. *Dziennik podróży po Zagrzebiu*), także opublikowanym w periodyku „Nyugat” w 1935 roku (numer 11)³¹⁶, aczkolwiek należy podkreślić, że nazwisko pisarza pojawiło się w wypowiedzi Krleży przytoczonej później przez Fejtő: „*Adyjeva je tuga zbog apsurdnosti hunsko-ugarskih odnosa na neki način srodna Matoševoj boli u hrvatskoj književnosti...*”³¹⁷. O jakiegokolwiek obecności dzieł Matoša na Węgrzech można mówić dopiero w latach sześćdziesiątych, kiedy to ukazały się pierwsze dwie antologie literatury serbsko-chorwackiej/jugosłowiańskiej – Sztojana Vujicsica: *Jugoszláv költők antológiája* (1963), Zoltána Csuki: *A szerbhorvát irodalom kistükre* (1969) – z tłumaczeniami utworów nie tylko A. G. M., ale również innych reprezentantów chorwackiej Moderny, między innymi Vladimira Vidricia, Dragutina Domjanicia, Milana Begovicia, Vladimira Nazora, Ivo Vojnovicia czy Janko Leskovara. *Notabene* w publikacjach tych zwraca uwagę brak choćby jednego dzieła Janko Policia Kamova. Do momentu wydania antologii nie został przełożony na język węgierski ani jeden utwór Matoša, a przyczyny tej sytuacji węgierski badacz upatruje przede wszystkim w *nieprzetłumaczalności* dzieł Chorwata: *Matošev način pisanja – stilske formacije raznih „izama”, elipse u svim mogućim značenjima riječi, arhaizmi, neologizmi, narječja, uporaba tuđih riječi, autorova tvorba riječi [...] sociolekti, idiolekti itd. – te ekstremni način toka razmišljanja čine njegove prozne tekstove, djelomično i pjesme [...] gotovo neprevodivima. Na mađarskom jeziku bit bi se originalnih tekstova – simbioza forme i sadržaja – izgubila ili bi, u najmanju ruku, bila okrnjena*³¹⁸. Medve, wskazując analogie pomiędzy Matošem i pisarzami związanymi z „Nyugatem”, zestawiał poszczególne kreacje/funkcje A. G. M. w literaturze chorwackiej i przypisał mu węgierskie odpowiedniki:

³¹⁴ Por. E. KÁZMÉR: *A horvát irodalom múltja, jelene és jövője*. „Nyugat” 1932, szám 13–14. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> [dostęp: 28.01.2017].

³¹⁵ Tekst ukazał się później w zbiorze *Érzelmek utazás* (chorwackie wydanie: *Sentimentalno putovanje*, 2003).

³¹⁶ Por. F. FEJTŐ: *Zágrábi utinapló*. „Nyugat” 1935, szám 11. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> [28.01.2017].

³¹⁷ IDEM: *Sentimentalno putovanje...*, s. 159.

³¹⁸ Z.A. MEDVE: *Supstancijalni i diseminarni Matoš*. „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2014, nr 7, s. 156–157.

pjesnik – Endre Ady, Dezső Kosztolányi, Mihály Babits; *prozaik* – Dezső Kosztolányi, Lajos Nagy, Frigyes Karinthy; *simbolist* – Jenő Komjáthy; *borac za neovisnost* – Dezső Szabó; *ludist i jezični neolog* – Miklós Szentkuthy; *književnik flanerizma te „izmist”* – Géza Csáth, Miklós Szentkuthy, Lajos Kassák; „*glazbenik*” i *književnik* – Géza Csáth; *kritičar* – Hugó Ignotus³¹⁹.

Przykłady podobnych paraleli jawiących się w literaturze chorwackiej i węgierskiej można wskazać – zdaniem Stjepana Lukača – dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku. Okres międzywojenny znamionował bowiem stale rosnący dystans pomiędzy Chorwatami i Węgrami – Dinko Šokčević w monografii *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga* podkreślił, że *to se odrazilo i na kulturne veze*³²⁰ i powtórzył za węgierskim kroatystą László Hadrovicsem – *u tom [se – A.K.] razdoblju na Dravu spustila „željezna zavjesa”*³²¹. Stosunki polityczne pomiędzy Jugosławią i Węgrami po drugiej wojnie światowej – a *de facto* po roku 1948 i ogłoszeniu rezolucji Kominformu (Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych)³²² – zostały natomiast formalnie zerwane. Zawieszenie kontaktów Jugosławii z państwami bloku wschodniego wymusiło w naturalny sposób konieczność otwarcia się na Zachód oraz zliberalizowanie polityki państwa także w dziedzinie kultury. Odejście od realizmu socjalistycznego odczuwalne było na szeroko rozumianej scenie artystycznej – umożliwiało ono chociażby łatwiejszy dostęp do wysoko rozwiniętych ośrodków kulturalnych (w tym też literackich) Europy Zachodniej i Ameryki. Twórcy zyskali więc możliwość zapoznania się z nowymi tendencjami i prądami literackimi, a także aktualnymi niemarksistowskimi nurtami filozoficznymi. W opinii autora artykułu *Marginalije uz hrvatsko-mađarske odnose. Od Mažuranića do „Riječi”* Stjepana

³¹⁹ Por. ibidem, s. 154.

³²⁰ D. ŠOKČEVIĆ: *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2006, s. 357.

³²¹ Ibidem.

³²² Rezolucja Kominformu w praktyce oznaczała zerwanie stosunków pomiędzy dwoma socjalistycznymi państwami reprezentującymi odrębne strategie między innymi w kwestiach dyktatury proletariatu i koncepcji partii. Związek Radziecki nie mógł bowiem przystać na samodzielne działania Jugosławii i propagowanie przez Titę własnego narodowego wariantu komunizmu, w którym np. podstawę ekonomiczną stanowić miały wspólnoty wolnych wytwórców. Podstawy swoistej niezależności Jugosławii względem ZSRR oparte zostały na fakcie, iż – jak stwierdził Ivo GOLDSTEIN: *Jugoslavenski komunistički pokret bio je samostalniji od drugih u Istočnoj Europi, jer na vlast nije doveden na bajonetama Crvene armije poput svih drugih komunističkih partija u Istočnoj Europi, već ju je dobrim dijelom osvojio vlastitom borbom. Tito [...] prihvaćao je ono što Staljin misli, javno mu se zaklinjao na vjernost te je slijedio i Staljinovu politiku ambicioznije i radikalnije nego bilo koji drugi vođa u nastajućem komunističkom lageru. Međutim, ipak je imao dovoljno samosvijesti i hrabrosti da tu i tamo odlučuje samostalno, mimo Staljina, što se niko drugi u lageru nije usudio, što je Staljinu sve više smetalo i budilo sve jaču staračku paranoju*. Zob. IDEM: *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb: Europapress holding Novi Liber, 2008, s. 442.

Lukača: [...] *kad se mađarski književnici uvelike rvaju sa socrealističkim korifejima najgore vrste, hrvatska književnost dopijeva u relativno povoljniji položaj unutar tabora jednogumlja*³²³. Pewne podobieństwa dostrzegalne są w obu literaturach w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych: zarówno w jednym, jak i drugim przypadku pojawia się tak zwana *młoda proza*, która w literaturze chorwackiej określana jest mianem *jeans-proza* lub też kryje się pod terminem nadanym jej przez Aleksandra Flakera – *proza u trapericama*. Niemieckie wydanie publikacji Flakera właśnie o tytule *Proza u trapericama* zostało zauważone przez węgierskie środowisko literackie, które potwierdziło, że również na rodzimym rynku wydawniczym istnieją podobne utwory, jednakże chorwacki badacz w swym przeglądzie europejskiej *młodej prozy* jej węgierskiego wariantu nie odnotował³²⁴. Równie niezależnie, aczkolwiek niemal równocześnie rozwijał się w piśmiennictwie po obu stronach Drawy nurt postmodernistyczny. W Chorwacji za symboliczny początek nowej epoki uznaje się utwór Ivana Slamniga *Bolja polovica hrabrosti* wydany w 1972 roku, natomiast na Węgrzech dzieło Pétera Esterházyego *Termelési regény* (pol. *Powieść produkcyjna*) opublikowane w roku 1979. Jakkolwiek przekład powieści Slamniga na język węgierski ukazał się w 1977 roku, to jednak tamtejsi literaturoznawcy identyfikują pracę twórczą Slamniga niemal wyłącznie z poezją. Tym samym Lukač z całą stanowczością orzekł, że *o bilo kakvim neposrednim inspirativnim utjecajima hrvatske postmoderne književnosti u Mađarskoj ne možemo govoriti*³²⁵. Tok paralelnych tendencji artystycznych czy też zjawisk ideowych i formalnych w interesujących nas literaturach zostaje przerwany pod koniec lat osiemdziesiątych i w latach dziewięćdziesiątych XX wieku w rezultacie transformacji ustrojowej na Węgrzech oraz wojny na terenach byłej Jugosławii. W literaturze węgierskiej cezurę stanowi już rok 1986, traktowany jako początek nowej poetyki w tamtejszym piśmiennictwie, natomiast tuż po wstępnym okresie demokratyzacji kraju *mađarska se književnost* [...] *kraće vrijeme bavila najantimimetičnijom „jezičnošću” koja se do krajnosti naslanjala na moć jezika, i u kojima tekstovi uopće nemaju radnju u konvencionalnom smislu riječi*³²⁶. Odpowiedzią na rozpad jugosło-

³²³ S. LUKAČ: *Marginalije uz hrvatsko-mađarske odnose. Od Mažuranića do „Riječi”*. „Kolo” 2002, br. 3, s. 156.

³²⁴ Por. ibidem, s. 156–157.

³²⁵ Ibidem, s. 157.

³²⁶ Z.A. MEDVE: *Književne inačice povijesti i politike. Nacrt o jednom segmentu suvremene mađarske i hrvatske književnosti*. „Književna smotra” 2015, br. 3, s. 104. Warto wspomnieć, że przywołany artykuł Zoltána Medve stanowi jedną z pierwszych prób analizy komparatystycznej (wybranego aspektu) literatury chorwackiej i węgierskiej powstałej w XXI wieku. Autor dokonuje syntetycznego porównania utworów *Povijest moje obitelji od 1941 do 1991*, i nakon Ivany Sajko, *Bonaca je tuga* Nikoli Ljubicia, *Ruski kompjuter* Semezdina Mehmedinovicia, *Jugoslavija, moja domovina* Gorana Vojnovicia, *Yu puzzle* Rade Jaraka, *Rod* Miljenko Jergovicia, *Kinek Észak, kinek Dél, vagy a világ kicsiben; Édes hazám. Koortás közéleti versek* Attili Balázsa, *Fülkefor és vidéke, Fülkefőria és vidéke* Lajosa Partiego Nagya i *Természetes fény* Pála Závady.

wiańskiego projektu politycznego – ojczyzny, której (posługując się słowami Barbary Czapik-Lityńskiej): *idea była od początku aporetyczna. W zderzeniu z realiami słabej rzeczywistości, realiami polityki i interesu, szybko utraciła rację bytu*³²⁷ – stał się w literaturze chorwackiej dyskurs wojenny (chorw. *ratno pismo*), autobiograficzny oraz kobiecy (chorw. *žensko pismo*).

Ostatnie dziesięciolecie minionego wieku było jednak wyjątkowe także z innego powodu – można zaryzykować stwierdzenie, że po raz pierwszy od XVIII wieku w świadomości Chorwatów zaczął funkcjonować pozytywny obraz Węgrów. Zmiana ta była oczywiście podyktowana pomocą udzieloną sąsiadom w czasie wojny przeciw zdominowanej przez Serbów armii jugosłowiańskiej i ich formacjom paramilitarnym: *Pomoć koju je Mađarska pružala Hrvatskoj u najtežim trenucima rata, pa i nakon njega, sve do danas, ali i sam nestanak Jugoslavije i ugasnuće jugoslavenske ideje, a i činjenica što hrvatska država, od svih država s kojima graniči, već petnaest godina ima najbolje i najmanje problematične odnose sa svojim mađarskim susjedom, doveli su do vrlo pozitivne slike o Mađarima u hrvatskoj javnosti*³²⁸. Stereotypowe – bardzo negatywne – wyobrażenie na temat Węgrów zmieniało się jednak już wcześniej, oznaki odwilży wyraźnie dostrzec można chociażby w latach pięćdziesiątych XX wieku, kiedy to chorwackie społeczeństwo wyrażało wsparcie dla węgierskiego powstania 1956 roku, zaś po jej stłumieniu przez wojska radzieckie wielu powstańców znalazło schronienie na terytorium Jugosławii³²⁹. Lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte znamionowała stosunkowo intensywna współpraca kulturalna pomiędzy oboma krajami, a istotną rolę odegrali w nich węgierscy literaci, którzy, uciekając przed *białym terrorem* Miklósa Horthyego, wyemigrowali do Jugosławii, a do ojczyzny wrócili dopiero w latach trzydziestych minionego wieku – wśród nich na wyróżnienie zasługują przede wszystkim Zoltána Csuka i Ervin Šinko (właściwie nazywał się Franjo Spitzer). Między innymi ich działalność przyczyniła się znacząco do prezentacji literatury chorwackiej węgierskim czytelnikom. Nie tylko bowiem tłumaczyli oni utwory chorwackich pisarzy na język węgierski³³⁰, ale także tworzyli antologie dzieł chorwackich (a raczej

Notabene intrygujący jest fakt, że Medve włącza w swe rozważania na temat literatury węgierskiej i chorwackiej autorów spoza Chorwacji, opatrując ich komentarzami – o Mehmedinoviću pisze *autor iz Bosne i Hercegovine koji sad živi u SAD-u*, a o Vojnoviću – *Slovenac hrvatskog porijekla*. Zob. *ibidem*, s. 107.

³²⁷ B. CZAPIK-LITYŃSKA: *Nostalgiczna Jugosławia...*, s. 124.

³²⁸ D. ŠOKČEVIĆ: *Hrvati u očima Mađara...*, s. 358.

³²⁹ Na marginesie można zaznaczyć, że do dziś punktem spornym owego wsparcia Jugosławii pozostaje kwestia celowego bądź bezcelowego wydania władzom sowieckim przywódcy rewolucji Imrego Nagya, który, szukając schronienia, przebywał w jugosłowiańskiej ambasadzie.

³³⁰ Do najważniejszych tłumaczy literatury chorwackiej na język węgierski należą: Z. Csuka, J. Herceg, S.D. Vujicsics, E. Angyal, K. Ács, G. Csordás, K. Dudás, S. Illés, V. Radics, Gy. Spiró, natomiast literaturę węgierską na język chorwacki przekładają między innymi: S. Blažetin, E. Čolaković, J. Damjanov, Lj. Damjanov-Pintar, X. Detoni, I.L. Galeta, Z. Glik, K. Peternai.

wówczas jugosłowiańskich i/lub serbsko-chorwackich), opracowania historycznoliterackie czy też teksty krytyczne. Niezwykle ważne w kształtowaniu relacji chorwacko-węgierskich były przestrzenie, w których można było wzajemnie prezentować swoje literatury – tu fundamentalna rola przypadła czasopismom: w Chorwacji literatura węgierska obecna była przede wszystkim w periodykach „Quorum” oraz „Tema”, natomiast na Węgrzech pisma publikujące chorwacką twórczość literacką skoncentrowane były w trzech ośrodkach – Peczu „Jelenkor”, Segedynie „Tiszatáj” oraz „Fosszília” i Budapeszcie „Nagyvilág” oraz „Riječi”. Ostatni tytuł jest pierwszym niezależnym (i wspólnym wszystkich grup (sub)etnicznych mniejszości) czasopismem węgierskich Chorwatów. Przedstawiciele chorwackiej mniejszości na Węgrzech – częstokroć hungaryści i kroatyści (sławiści) – stanowią znaczące ogniwo współczesnych chorwacko-węgierskich relacji kulturalnych, są oni bowiem swego rodzaju mostem łączącym Chorwację z jej rodakami mieszkającymi na Węgrzech.

9.

Początek istnienia chorwackiej mniejszości narodowej na terytorium dzisiejszych Węgier datowany jest na 1918 rok³³¹, choć – jak słusznie zauważył Đuro Vidmarović – *Unutar državnog prostora stare Ugarske (Zemlje Krune Sv. Stjepana) cijeli hrvatski narod nalazio se u položaju manjine*³³². Precyzyjne określenie statusu oraz położenia *mniejszości* i *większości* w granicach monarchii habsburskiej wymagałoby jednak o wiele szerszej analizy, gdyż pojęcie *mniejszości* (w szczególności zaś tej chorwackiej mającej w monarchii wyjątkowy status prawny) zamieszkujących obszary węgierskie do rozpadu imperium habsburskiego nie odpowiada współczesnemu rozumieniu definicji mniejszości narodowej³³³. Trudno się zatem nie zgodzić ze słowami Zorana Konstantinovicia,

³³¹ Badacze literatury chorwackiej mniejszości narodowej wskazują, że o pisarstwie chorwackiej mniejszości na Węgrzech można mówić dopiero po 1918 roku, a dokładnie od roku 1921, kiedy to Chorwaci po podpisaniu traktatu z Trianon uzyskali status mniejszości, co za tym idzie tak samo można datować formalne istnienie chorwackiej mniejszości po drugiej stronie Drawy. Por. np.: Đ. VIDMAROVIĆ: *Suvremeni tokovi u pjesništvu mađarskih Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvtske, 1991, s. 36.

³³² Ibidem, s. 25.

³³³ Podkreślenia wymaga fakt, że pojęcie mniejszości (tak narodowej, jak i etnicznej) nie posiada jednej, uniwersalnej, powszechnie obowiązującej definicji, tym samym kwestia jednoznaczności terminologicznej stanowi bardzo złożony – i na razie nierozstrzygnięty – problem. Na potrzeby niniejszego wywodu przyjęto definicję stworzoną w 1977 roku przez Francesco Capotortiego. Włoch mianem mniejszości narodowej określa zbiorowość: *znajdującą się w liczebnej mniejszości w stosunku do pozostałej ludności państwa; niemającą pozycji dominującej w państwie; [zbiorowość – A.K.], której członkowie mają obywatelstwo państwa zamieszkania; [zbiorowość – A.K.], której członkowie mają charakterystyczne cechy etniczne, kulturowe, reli-*

który stwierdził: [...] појам „већинског народа” показује на овом простору чудне специфичности. У бившој Аустроугарској, Немци у Мађари су у погледу доминације били већински народ сваки у свом делу царства. Но бројно они никад нису представљали већину у односу на друге народе, па је у мађарском делу и ова културна доминација била спорна³³⁴.

Jak już wspomniano, traktat z Trianon – oficjalnie sankcjonujący nowy podział granic – miał nie tylko elementarne znaczenie dla Węgrów, którzy stracili większość swoich historycznych ziem na rzecz narodowości niemadziarskich, ale również dla pozostałych narodów zamieszkujących wcześniej Zalitawię, w tym naturalnie i dla Chorwatów. W wyniku rozpadu Austro-Węgier nowy kształt przybrała, oprócz sfery geopolitycznej, także sfera społeczna środkowopołudniowej części Europy. Okrojone Węgry stały się krajem homogenicznym, bowiem 90% ich mieszkańców było narodowości węgierskiej, zaś wśród ludności niemającej pochodzenia węgierskiego najliczniejszą grupę stanowili Niemcy – prawie 7%. Jednocześnie aż ponad 3,2 miliona Węgrów znalazło się poza granicami ojczyzny, tworząc mniejszości we wszystkich sąsiednich państwach – według różnych danych: w Rumunii była to największa grupa licząca od 1,6 do 1,7 miliona Węgrów usytuowana głównie w Siedmiogrodzie; w Czechosłowacji od 750 tysięcy do 1 miliona osób (zajmowali przede wszystkim część słowacką państwa), a w Królestwie SHS od 470 tysięcy do ponad 550 tysięcy (największy odsetek zamieszkiwał serbską część Wojwodiny)³³⁵. Pozycja Węgrów uległa zatem diametralnej zmianie: *Но како су се границе кроз историју мењале, мењао се и положај појединих народа. Ми смо у овом погледу до Првог светског рата били мањина на историјском тлу Мађарске, а после Другог светског рата Мађари су постали мањина у Југославији*³³⁶. We wszystkich nowych państwach utworzonych po pierwszej wojnie światowej znalazły się liczne mniejszości narodowe, więc kwestia mniejszości jako taka przestała być problemem wyłącznie pojedynczych krajów, a stała się przedmiotem zainteresowania ogólnoeuropejskiego. Małgorzata Budyta-Budzyńska w opracowaniu *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych* wskazuje, że w okresie międzywojennym stworzono pewien system ochrony praw mniejszości narodowych (objął on tylko połowę wówczas istniejących w Europie państw) uwzględniający cztery rodzaje zobowiązań: traktaty mniejszościowe, czyli tak zwane małe traktaty

gijne lub językowe odróżniające je od pozostałej ludności państwa; [zbiorowość – A.K.], której członkowie wykazują solidarność w celu zachowania swojej kultury, tradycji, religii lub języka; [zbiorowość – A.K.], której członkowie mają świadomość własnej odrębności i dążą do jej kultuwowania. Cyt. za: M. BUDYTA-BUDZYŃSKA: Socjologia narodu i konfliktów etnicznych. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010, s. 147.

³³⁴ З. КОНСТАНТИНОВИЋ: *Подунавље...*, s. 17.

³³⁵ Por. np.: A. SYLBURSKA: *Kwestia mniejszości węgierskiej w Czechosłowacji, Rumunii i Jugosławii w okresie międzywojennym na łamach „Spraw Narodowościowych” (1927–1939)*. „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2014, nr 1, s. 138.

³³⁶ З. КОНСТАНТИНОВИЋ: *Подунавље...*, s. 17.

wersalskie, specjalne rozdziały dotyczące praw mniejszości zawarte w traktatach pokojowych podpisanych po pierwszej wojnie światowej z państwami, które ją przegrały, deklaracjach o ochronie praw mniejszości składanych przed Radą Ligi Narodów oraz w traktatach dwustronnych podpisywanych przez dwa państwa, w których zobowiązały się one zabezpieczać prawa mniejszości³³⁷. Budyta-Budzyńska podkreśla jednak, iż *wówczas przyjęte regulacje nazywano systemem gwarancji, a nie systemem ochrony prawnej – nie miały one charakteru uniwersalnego ani normatywnego, były zestawem umów i traktatów bilateralnych, które dość łatwo można było wypowiedzieć*³³⁸.

Konsekwencje rozstrzygnięć triańskich nie tylko przez Węgrów były uznawane za doświadczenie traumatyczne, badacze – przede wszystkim związani z mniejszością chorwacką: Dinko Šokčević, Đuro Vidmarović, ale też Dubravko Jelčić – zgodnie je nazywają *tragedią Chorwatów na Węgrzech* i *pierwszym szokiem historycznym*. Obecna chorwacką mniejszość narodową na Węgrzech³³⁹ tworzą w znacznej mierze potomkowie Chorwatów, którzy, poczynawszy od połowy XV wieku, poprzez szczytowy okres – czyli wiek XVI – aż po koniec wieku XVIII, osiedlali się masowo (przede wszystkim ze względu na nasilającą się ekspansję imperium osmańskiego na ziemiach południowej Słowiańszczyzny) na terenach obejmujących dzisiejszy styk granic węgierskiej, austriackiej i słowackiej, wzdłuż granicy węgierskiej z Austrią i Chorwacją, a także na południu kraju, aż do Baczki. Późniejsze wędrówki ludności chorwackiej na północ nie miały już tak powszechnego charakteru³⁴⁰. Chorwaci zamieszkujący terytorium

³³⁷ Por. M. BUDYTA-BUDZYŃSKA: *Socjologia narodu i konfliktów...*, s. 164–165.

³³⁸ Ibidem, s. 165.

³³⁹ Terminów określających chorwacką mniejszość narodową na Węgrzech funkcjonuje co najmniej kilka – w badaniach przeprowadzonych przez Jadrankę Grbić 44% badanych określiło się mianem *Mađarski Hrvat*, blisko 22% – i *Hrvat i Mađar iz Mađarske*, nieco ponad 21% – *Hrvat iz Mađarske*, zaś 6% wskazało odpowiedź *Mađar iz Mađarske*. (Por. więcej: J. GRBIĆ: *Identitet, jezik i razvoj: istraživanje o povezanosti etniciteta i jezika na primjeru hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 1994). W literaturze podmiotu traktującej o problemie pojawiają się (najczęściej stosowane synonimicznie) określenia: *mađarski Hrvati*, *Hrvati iz Mađarske* – termin sugerowany przez prawodawstwo międzynarodowe – *hrvatska etnička/narodna manjina u Mađarskoj*, *hrvatska manjina u Mađarskoj* – określenie stosowane w porozumieniu zawartym między Republiką Chorwacji i Republiką Węgier 5 kwietnia 1995 roku w Osijeku regulującym kwestie wzajemnej ochrony mniejszości narodowych (*Sporazum između Republike Hrvatske i Republike Mađarske o zaštiti mađarske manjine u Republici Hrvatskoj i hrvatske manjine u Republici Mađarskoj*).

³⁴⁰ Okres migracji ludności chorwackiej na obszary węgierskie od ich początków aż po drugą połowę XIX wieku znamionowała głównie działalność duchownych (franciszkanów), którzy, zgromadzeni przede wszystkim w ośrodkach miejskich, istotnie przyczynili się do rozwoju chorwackiego szkolnictwa. W Budzie powstał tak zwany *krag budeński* – do jego wyróżniających się postaci należeli między innymi Mihovil Radnić – autor tekstu *Razmišljanja pribogomiona od ljubavi Božje* (1683), Lovro Bračuljević (*Uzao serafinske [po naški – goruće] ljubavi* – 1730) czy Stjepan Vilov – twórca rozprawy *Razgovor prijateljski među krstjaninom i ristjaninom* (1730), w której to podkreślał konieczność używania własnego języka: *Zato potribno jest po*

Węgień stanowią starą, tradycyjną, osiadłą grupę narodowościową, dlatego też określani są mianem mniejszości historycznej czy też autochtonicznej. Według różnych badaczy tworzy ją obecnie od 7 (większych) do 12 (mniejszych) grup (sub)etnicznych³⁴¹. Ze względu na rozmieszczenie zbiorowości – to jest jej duże rozproszenie – chorwacka mniejszość ma charakter heterogeniczny przejawiający się w znacznym zróżnicowaniu lokalnym, tym samym trudno mówić o istnieniu jednego, wspólnego kodu narodowego/chorwackiego. Nie zmienia to jednak faktu, że Chorwaci należą do jednej z najliczniejszych mniejszości zamieszkujących Węgry, choć według oficjalnych danych liczy ona zaledwie nie-

svaki put i način, da mi drukčije sastavljamo slova nego Mađžari i Talijani (D. JELČIĆ: *Povijest hrvatske književnosti...*, s. 568). Za najważniejszego osiemnastowiecznego intelektualistę uważany był natomiast Emerik Pavić. Twórcy piszący w wieku XIX – Ivan Antunović, Ambroz Šarčević oraz Nikola Kujundžić – śledzili zaś rozwój chorwackiego odrodzenia narodowego, tworząc teksty w duchu odrodzeniowo-romatycznym.

³⁴¹ Wyróżniają oni takie grupy jak: Dinko Šokčević – *gradišćanski Hrvati, pomurski Hrvati, podravski Hrvati, Bošnjaci, Šokci, Bunjevci i podunavski Hrvati*; Jadranka Grbić – *Gradišćanski, pomurski, bunjevački i baranjski Hrvati, a unutar ovih posljednjih razlikuju se još i Šokci, Bošnjaci, podravski Hrvati*; Ernest Barić – *gradišćanski Hrvati, podravski Hrvati, pomurski Hrvati, Šokci, Bošnjaci, Bunjevci, Raci*; Ruža Begovac – *gradišćanski Hrvati, zaladski Hrvati, podravski Hrvati, bačko-šokački Hrvati, podravsko-šokački Hrvati, seosko-šokački Hrvati, mohačko-šokački Hrvati, bunjevački Hrvati, racki Hrvati, bošnjački Hrvati*; Mijo Karagić – *bunjevački Hrvati, bošnjački Hrvati, dalmatinski Hrvati, gradišćanski Hrvati, podravski Hrvati, pomurski Hrvati, racki Hrvati, šokački Hrvati*; Đuro Vidmarović – *zapadno-ugarski Hrvati – gradišćanski Hrvati (mađarski ogranak), Bunjevci (mađarski ogranak), Šokci (mađarski ogranak), Bošnjaci, Katolički Raci, Iliri (koje su nazivali i Bunjevcima), Dalmatini (koje su također često nazivali Bunjevcima), Toti, Hrvati uz Muru (pomurski Hrvati) bez lokaliziranog etnonima, Hrvati uz Dravu (podravinski Hrvati) bez lokaliziranog etnonima* (Por. D. ŠOKČEVIĆ: *Kratka povijest Hrvata u Mađarskoj*. <http://www.croatia.hu/index.php?id=31&lang=1> [dostęp: 15.01.2015]; J. GRBIĆ JAKOPOVIĆ: *Hrvati u Mađarskoj. Pogled na međuetničku komunikacij u svjetlu etnoloških i etnolongvističkih istraživanja*. U: *Croato-Hungarica: uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza (A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából)*. Ur. M. JAUŠK-PINHAK, Cs. Gy. KISS, I. NYOMÁRKAY. Zagreb: Katedra za hungarologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2002, s. 196; E. BARIĆ: *Hrvatski književni jezik i govori Hrvata u Mađarskoj*. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 1. do 3. prosinca 1994*. Ur. I. LUKEŽIĆ. Rijeka: Filozofski fakultet, 1996, s. 248; Đ. VIDMAROVIĆ: *Prošlost i sadašnjost Hrvata u Mađarskoj*. U: IDEM: *Teme o Hrvatima u Mađarskoj: studije, članci, prikazi, osvrti, pisma*. Split: Naklada Bošković, 2008, s. 287–288). Tak duże zróżnicowane mniejszości powstało przede wszystkim w wyniku rozbitcia terytorium państwa austro-węgierskiego – w artykule *Prošlost i sadašnjost Hrvata u Mađarskoj* Đuro Vidmarović napisał: *Mađarsko državno razgraničenje s Austrijom i Čehoslovačkom razbilo je u tri skupine zapadnougarske Hrvate, razgraničenje s Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslavijom) te s Kraljeviniom Rumunjskom razbilo je Bunjevece i Šokce na mađarski i rumunjski ogranak. Hrvati iz Međimurja, oni iz dijela Baranje koji je pripao Hrvatskoj (Jugoslaviji) te dio Hrvata u Bačkoj koji se našao unutar Srbije, odnosno Jugoslavije (u kojoj se našao i cijeli hrvatski narod), našli su se nakon razgraničenja u većem ili manjem stupnju jedinstva s matičnim narodom, čime je ojačan matični narod, ali je oslabljen korpus hrvatske manjine u novoj mađarskoj državi. [...] Hrvatski kulturni prostor bio je razbijen*. Ibidem, s. 295–296.

całe 27 tysięcy osób, szacuje się jednak, że grupa ta jest co najmniej kilka razy większa – wiele chorwackich instytucji i organizacji społeczno-kulturalnych działających na Węgrzech, a także Urząd ds. Chorwatów poza granicami Republiki Chorwacji (chorw. Državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske) podają liczby wahające się od 50 do nawet 100 tysięcy osób.

Sytuacja Chorwatów pozostających po pierwszej wojnie światowej w części węgierskiej skutkowałą wieloletnim okresem wegetacji, a nawet agonii artystycznej. Międzywojnie naznaczone było polityką asymilacyjną objawiającą się między innymi pozbawianiem członków mniejszości ich narodowych atrybutów – zabroniono im wszelkich form wyrażania suwerenności etnicznej, posługiwania się językiem chorwackim, czy też nakazano zmianę nazwisk na chorwackie³⁴². Potwierdzają to obserwacje Stjepana Blažetina – literaturoznawcy, a zarazem członka chorwackiej mniejszości narodowej na Węgrzech – *U posttrianonskoj Mađarskoj Hrvati će se naći u izrazito nepovoljnim političkim i kulturnim prilikama pa će između dva svjetska rata biti jako teško organizirati hrvatski kulturni i javni život*³⁴³. Wprowadzając tak radykalne ograniczenia względem mniejszości, chciano zapobiec ewentualnym próbom separacji terytoriów zamieszkiwanych przez narodowości obce, prowadzące do potencjalnych kolejnych rozbiorów kraju. Podobnie sytuacja wyglądała we wszystkich młodych państwach – ochrona mniejszości narodowych ograniczała się więc tylko do sformułowania ustaleń na papierze. Pierwsze próby przerwania stagnacji literackiej wśród węgierskich Chorwatów nastąpiły po drugiej wojnie światowej, jednakże niezmiennie były one uzależnione od aktualnych wydarzeń politycznych. Uwidoczniło się to chociażby w fakcie, iż tuż po zakończeniu wojny warunki egzystencji społeczności mniejszościowej można określić jako nie najgorsze. Powstały między innymi dwa periodyki – wydawane przez Demokratyczny Związek Słowian Południowych na Węgrzech (chorw. Demokratski savez Južnih Slavena u Mađarskoj) – tygodnik „Naše novine” (później „Narodne novine”) oraz rocznik „Naš” (później „Narodni kalendar”), w których mieli możliwość publikowania swych tekstów pierwsi autorzy reprezentujący mniejszość. Rezolucja Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych oraz zerwanie przez Josipa Broza Tito stosunków politycznych ze Stalinem spowodowało dramatyczne pogorszenie położenia chorwackiej zbiorowości. Produkcja literacka wówczas praktycznie przestała istnieć, a działalność pisarska koncentrowała się niemal wyłącznie na poezji. W latach pięćdziesiątych XX wieku na scenie artystycznej pojawiło się pokolenie twórców urodzonych w latach trzydziestych. Kilku przedstawicieli tej generacji zajęło z czasem znaczącą pozycję w historii literatury chorwackiej (mniejszości); do najbardziej znanych należeli Marko

³⁴² Por. IDEM: *Suvremeni tokovi...*, s. 29–30.

³⁴³ S. BLAŽETIN: *Komunikacijski sustav hrvatske književnosti u Mađarskoj*. U: *Iz hrvatske baštine u Mađarskoj* [=Fejezetek a magyarországi horvátok örökségéből]: [radovi Zvanstvenog zavoda Hrvata u Mađarskoj]. Ur. J. PRODAN. Pečuh: Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, 2005, s. 57–58.

Dekić, Mate Šinković, Stipan Blažetin, Josip Gujaš Džuretin oraz Roza Vidaković. Teksty, które wówczas powstawały, nie reprezentowały jednak wysokiej wartości estetycznej, ograniczały się w swej tematyce przede wszystkim do spraw społecznych i narodowych, a niejednokrotnie traktowane były w sposób okolicznościowy i publikowano je z okazji świąt czy uroczystości państwowych, opisując w nich cykliczne zjawiska przyrody (związane na przykład ze zmianami pór roku), poruszając kwestie dotyczące życia szkolnego czy rzeczywistości socjalistycznej; z czasem literaci zaczęli sięgać po motywy bardziej osobiste – zwracając się ku korzeniom – swe poetyckie wprawki poświęcali małym ojczyznom oraz codziennej sytuacji, w której przyszło im egzystować. Wyjątek stanowił dopiero schyłek tego okresu, przynoszący zmianę zarówno w tematyce, jak i formie utworów – zaczęły pojawiać się teksty miłosne, kolektywny podmiot liryczny zastępowany był indywidualnym, subiektywnym. Odświeżenie przyniosła ponadto dojrzała twórczość Josipa Gujaša Džuretina, który wprowadził do poezji chorwackiej mniejszości narodowej wiersz wolny, zaadaptował też na swoje potrzeby poetykę i stylistykę modernistyczną³⁴⁴.

Największym problemem, z jakim zmagali się twórcy tamtego okresu, były ograniczenia techniczne, w tym niemalże całkowity brak możliwości wydawania książek. Uznawano powszechnie, że o ile o czytelnikach i literatach można wówczas mówić, o tyle o odrębnej literaturze jako takiej nie – nie istniały bowiem ani warunki, ani atmosfera konieczne do powstawania wytworów działalności pisarskiej. Pierwsza publikacja książkowa po ustaleniu nowych granic – to jest po drugiej wojnie światowej – ukazała się dopiero w 1969 roku. Była to antologia poezji *U kolo*, w której znalazły się teksty dziesięciu literatów (z których dziewięciu było Chorwatami, jeden Serbem), takich jak: Stipan Blažetin, Marko Dekić, Branko Filaković, Josip Gujaš Džuretin, Katica Kovač, Mate Šinković, Angela Šokac, Katica Varga, Marija Vargaj³⁴⁵. Mimo iż opublikowanie tejże antologii znamionowało nieznaczną choć poprawę sytuacji węgierskich Chorwatów, to jednocześnie podkreślało ich paradoksalne w nowej ojczyźnie położenie. Petar Milošević w tekście *Posleratna književnost Hrvata i Srba u Mađarskoj* pisał: *Pesnici u drugačijim književnim prilikama do knjige izabranih pesama dolaze, obično, tek posle niza pojedinačnih zbirki, u zenitu svog stvaralaštva i afirmacije. U antologije, napokon, ulaze tek kada su već nedvosmisleno dokazali svoj značaj. Naši pesnici sa samostalnim zbirkama prošli su put u suprotnom pravcu [...]*³⁴⁶. Rzeczywisty rozwój działalności

³⁴⁴ Por. *Rasuto biserje: antologija hrvatske poezije u Mađarskoj: 1945.–2000*. Ur. S. BLAŽETIN. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 2002, s. 231–232.

³⁴⁵ S. BLAŽETIN: *Književnost Hrvata u Mađarskoj od 1918. do danas*. Osijek: Matica hrvatska, 1998, s. 39–40.

³⁴⁶ P. MILOŠEVIĆ: *Posleratna književnost Hrvata i Srba u Mađarskoj*. U: IDEM: *Ogledi i kritike. O suvremenoj književnosti Hrvata i Srba u Mađarskoj*. Budapest: Biblioteka Dunav, 1991, s. 167.

pisarskiej chorwackiej mniejszości na Węgrzech dostrzegalny był w istocie dopiero w momencie instytucjonalizacji tamtejszego życia literackiego. Jednym z pierwszych kroków stało się zobowiązanie w 1976 roku przez władze węgierskie budapeszteńskiego przedsiębiorstwa (wydawnictwa) publikującego podręczniki – Tankönyvkiadó Vállalat (chorw. Poduzeće za izdavanje udžbenika) do wydawania dzieł literackich tworzonych przez grupy narodowościowe³⁴⁷. Skutkowało to między innymi opublikowaniem już w rok później zbioru poezji *Povratak u Podravinu* Josipa Gujaša Džuretina, wydaniem w 1979 roku tomiku Marko Dekicia *Duga nad zavičajem*, w kolejnych latach ukazaniem się zbioru poezji dziecięcej autorstwa Stipana Blažetina, Ljubinko Galicia i Marko Dekicia *Sunčana polja*, a także tomów poetyckich Stipana Blažetina *Srce na dlanu* i Mate Šinkovicia *Na maloj Gori*³⁴⁸. Na początku lat osiemdziesiątych jako dodatek do periodyku „Narodne novine” powstało również czasopismo „Neven”, poświęcone kulturze i literaturze. Tym samym twórcy zyskali nową przestrzeń do prezentacji swoich prac. Co więcej, w 1984 roku wydano drugą już antologię poezji – *Gdje nestaje glas?* – w której pojawiły się prace młodszej generacji poetów (urodzonych w latach pięćdziesiątych XX wieku); wśród nich znaleźli się między innymi Anka Bunjevac, Ladislav Gujaš, Jolanka Tišler, Đuso Šimara Pužarov. Działania pisarzy w tamtym okresie miały charakter ambiwalentny – z jednej bowiem strony starali się oni kształtować i wzmacniać (samo)świadomość narodową, działać na rzecz zachowania języka ojczystego, z drugiej zaś pragnęli wyjść poza utrwaloną tradycyjną koncepcję literatury – przepełnioną dydaktyzmem, tendencyjnością i spóźnioną myślą oświeceniową. Wspomnieć należy, iż część badaczy literatury chorwackiej mniejszości na Węgrzech zwróciła uwagę na fakt, iż jednym z największych ograniczeń w eksperymentach z tworzywem artystycznym, jakim jest słowo, byli jego adresaci – czytelnicy: *Činjenica da se postojeća čitateljska publika hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj formirala pretežno na romantičarskim, tradicionalnim, nacionalno angažiranim i utilitarno usmjerenim književnim djelima, hrvatskoj književnosti u Mađarskoj „ne dozvoljava” pjesničku slobodu kakvu nalazimo u okvirima nacionalnih književnosti*³⁴⁹. Należy ponadto dodać, iż ze względu na warunki i okoliczności, w jakich przyszło funkcjonować literatom, liryka stała się gatunkiem dominującym.

O twórczości prozatorskiej i dramatycznej, szczególnie w pierwszych latach działalności pisarskiej, trudno bowiem w ogóle mówić. Petar Milošević przychylnie tej sytuacji opisywał, w przytaczanym już tekście *Posleratna književnost*

³⁴⁷ Por. S. BLAŽETIN: *Suvremena proza Hrvata u Mađarskoj*. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 5. do 7. prosinca 1996*. Ur. D. BABIĆ, M. KOVAČEVIĆ, I. LUKEŽIĆ. Rijeka: Filozofski fakultet, 1998, s. 336.

³⁴⁸ Por. *Rasuto biserje...*, s. 233.

³⁴⁹ Ibidem, s. 236.

Hrvata i Srba u Mađarskoj, następująco: *Prozno i dramsko stvaralaštvo u našoj suvremenoj književnosti mnogo je oskudnije nego pesništvo. U pitanju su svakako i spomenute tehničke, prostorne okolnosti i stege, ali radi se, verovatno, i o dubljim, jezičkim, estetskim i stvaralačkim pitanjima. Ne posedujemo još, valjda, onu distancu prema sebi, prema sopstvenom položaju koja je potrebna za prozno i dramsko oblikovanje*³⁵⁰. W latach siedemdziesiątych publikowano w periodykach jedynie krótkie teksty prozatorskie – pierwszą powieść wydano zaś dopiero w 1986 roku; była to książka autorstwa Stipana Blažetina *Bodoljši* napisana dla dzieci. Za najważniejszego twórcę prozatorskiego uznaje się natomiast Mijo Karagicia – autora przede wszystkim opowiadań, zgromadzonych między innymi w zbiorze *Slobodni putovi* (1987). Podobnie jak w przypadku poezji, także proza miała charakter tradycyjny – dominował model realistyczny z wyraźnie zaznaczoną funkcją dydaktyczną³⁵¹. Teksty dramatyczne do lat osiemdziesiątych XX wieku właściwie nie powstawały – wynikało to w znacznej mierze z niedostatków infrastruktury teatralnej, a tym samym braku możliwości przedstawienia utworu literackiego na scenie. Sytuacja ta uległa znacznej poprawie dopiero w 1992 roku po założeniu z inicjatywy Antuna Vidakovicia – choreografa, tancerza, aktora, reżysera, pisarza – Teatru Chorwackiego w Peczcu. Na jego deskach wystawiane są obecnie sztuki (nie tylko chorwackich autorów) zarówno w języku chorwackim, jak i węgierskim. Instytucja ta prowadzi także współpracę z teatrami węgierskimi oraz z wieloma aktorami i scenami chorwackimi.

Nadmienić trzeba również, iż zarówno w historii literatury, jak i w krytyce literackiej pewne ożywienie dostrzegalne jest właściwie dopiero w ostatnich dwóch dekadach. Stosunkowo niedawno podjęto bowiem próby krytycznej analizy twórczości tamtejszych literatów, zaczęły ukazywać się teksty polemiczne, omówienia czy opracowania, starano się także zebrać i usystematyzować dostępny materiał źródłowy. Czołowi badacze literatury chorwackiej mniejszości narodowej na Węgrzech – Stjepan Blažetin i Đuro Vidmarović – podjęli próbę jej periodyzacji. Blažetin swój podział oparł w dużej mierze na cezurach czysto literackich: 1. *Od kraja Prvog svjetskog rata, odnosno, potpisivanja mirovnog ugovora u Trianonu i povlačenja srpske vojske iz Mađarske do kraja Drugog svjetskog rata (1918.–1945.)*; 2. *Od kraja II. svjetskog rata do objavljivanja antologije „U kolo” (1945.–1969.)*; 3. *Od objavljivanja antologije „U kolo” pa do antologije mladih pjesnika „Gde nestaje glas?” (1969.–1984.)*; 4. *Od objavljivanja antologije mladih pjesnika „Gde nestaje glas?” (1984.) do danas*³⁵²; Vidmarović skoncentrował się natomiast na okolicznościach politycznych, które warunkowały egzystencję chorwackiej społeczności: *Suvremeni*

³⁵⁰ P. MILOŠEVIĆ: *Posleratna književnost Hrvata...*, s. 172.

³⁵¹ Por. ibidem, s. 173.

³⁵² Por. S. BLAŽETIN: *Književnost Hrvata u Mađarskoj...*, s. 24.

tokovi u pjesništvu mađarskih Hrvata – 1. Etapa vegetiranja (1918.–1944./45.); 2. Etapa poleta (1944./45.–1948.); 3. Etapa nazatka (1948.–1957.); 4. Etapa oporavka (1957.–1969.); 5. Etapa novih strujanja (1969.–1977.); 6. Etapa traženja suvremenih pjesničkih izraza (1977.–); *Prošlost i sadašnjost Hrvata u Mađarskoj* – 1. Od 1944./45. – 1948. (Razdjelnica: Rezolucija IB-a); 2. Od 1948.–1957. (Razdjelnica: dolazak J. Kadara na čelo KP); 3. Od 1957.–1969. (Razdjelnica: antologija „U kolo”); 4. Od 1969.–1977. (Razdjelnica: zbirka stihova Josipa Gujaša Džuretina „Povratak u Podravinu”); Od 1997. (*Treba ustanoviti mogu li se demokratske promjene držati novom razdjelnicom*)³⁵³.

Istotny rozdział w historii literatury chorwackiej mniejszości na Węgrzech stanowi również jej (dotychczas wyraźnie niezdefiniowana) przynależność do konkretnego narodowego kanonu. Niemożliwe bowiem jest jednoznaczne określenie, czy twórczość węgierskich Chorwatów stanowi część dziedzictwa literatury chorwackiej, węgierskiej czy też jest bytem autonomicznym³⁵⁴. Pisarze oraz krytycy wywodzący się z mniejszościowej społeczności postulują włączenie ich (pełnego, kompletnego) dorobku artystycznego w chorwacki proces historycznoliteracki – aktualnie ich frekwencja w pracach naukowych i popularnonaukowych jest niezwykle niska, nie wspominając o ich obecności w świadomości ojczystego narodu, w której to niemalże nie istnieją. Nieliczne wzmianki dotyczące działalności literackiej twórców chorwackiej mniejszości pojawiające się w chorwackich opracowaniach historyczno- i krytycznoliterackich, leksykonach czy słownikach tematycznych są najczęściej wybiórcze, ubogie, nie wolne od błędów i nieścisłości. Đuro Vidmarović z nieskrywanym rozgoryczeniem wskazuje na brak zrozumienia ze strony rodzimych badaczy względem twórczości diaspory i niesłuszne jej zepchnięcie na margines: *Ne razumjeti svu složenost nastanka tog pjesništva, te njegovu sudbinsku povezanost uz materinski jezik, a preko njega uz opstanak manjine, znači svesti ga na razinu provincijalizma i periferije. U toj pogrešci krije se opasnost da se matični narod liši jedne specifične književnosti da se ne uvidi njezino mjesto u cjelokupnom razvoju duhovne nadgradnje hrvatskog naroda*³⁵⁵. Podniesiony przez Vidmarovicia problem marginalizacji wytworów literatury i kultury chorwackiej mniejszości nie wynika bynajmniej ze specyfiki chorwackiej, ściślej

³⁵³ Por. Đ. VIDMAROVIĆ: *Prošlost i sadašnjost Hrvata u Mađarskoj...*, s. 308.

³⁵⁴ Đuro Vidmarović sygnalizuje, iż swoisty autyzm i brak obecności w jednym bądź drugim kanonie wynika z samej specyfiki położenia pisarza reprezentującego mniejszość narodową i wyborów, jakich musi dokonywać: [...] *manjinski pisac suočen je sa sljedećim mogućnostima: a) da djeluje kao čuvar materinske riječi, a time i kao buditelj historijske svijesti svojih sunarodnjaka; b) da se posveti traženju vlastite estetike, odvajajući se od funkcije buditelja; c) da se uključi u stvaralaštvo na jeziku većinskog naroda i ostvari mogućnosti afirmacije u prostoru državne zajednice toga naroda; d) da se veže u književne tijekove matičnog naroda i ostvari afirmaciju unutar njegovih duhovnih prostora.* – Đ. VIDMAROVIĆ: *Književnost Hrvata u Mađarskoj u funkciji čuvanja etničkog identiteta*. U: *Književnost i jezik Hrvata u Mađarskoj...*, s. 148.

³⁵⁵ Đ. VIDMAROVIĆ: *Suvremeni tokovi...*, s. 34.

rzecz ujmując: specyfiki relacji pomiędzy Chorwacją a węgierskimi Chorwatami – dotyczy on bowiem *de facto* wszystkich mniejszości narodowych; László Végel (węgierski pisarz urodzony w Wojwodinie) dostrzega ten sam problem w odniesieniu do mniejszości węgierskiej: [...] *према [...] канонима писац мађарске мањине требао је да буде већи Мађар него писац у матичној мађарској држави. Овај положај довео је до канонизације мањинских књижевних принципа традиционалности, до традиционалних поетика и романтичног представљања националног идентитета. А када су се почела рађати разна модерна књижевна богохуљења и авангардни искораци, увек су се суочавали са националним канонима. Национална припадност и модернитет у овој констелацији дошле су у супротност што је довело до провинцијонализације књижевности мањина*³⁵⁶.

Głównym wyzwaniem stojącym przed chorwacką mniejszością narodową na Węgrzech jest zachowanie języka ojczystego, tożsamości oraz świadomości narodowej. W procesie tym niezwykle istotną rolę odgrywają organizacje i instytucje mniejszościowe, których zadaniem jest krzewienie szeroko rozumianej chorwackiej tradycji historyczno-kulturowej. Jedną z najważniejszych funkcji pełni Savez Hrvata u Mađarskoj (SHM; węg. Magyarországi Horvátok Szövetsége) założony w 1990 roku, obecnie posiada sześć filii regionalnych, koncentruje się zaś przede wszystkim na działalności kulturalnej. Inną ważną organizacją (*non profit*) chorwackiej mniejszości na Węgrzech jest Croatica; założona została ona wspólnie przez Związek Chorwatów na Węgrzech oraz Chorwacki Samorząd Krajowy (chorw. Hrvatska državna samouprava (HDS), węg. Országos Horvát Önkormányzat) i od początku swego istnienia, czyli od 1999 roku, zorientowana jest na działalność kulturalną, informacyjną i wydawniczą – dzięki temu Chorwaci jako pierwsza mniejszość narodowa na Węgrzech posiadali własne wydawnictwo. Pozwoliło im to na drukowanie podręczników przeznaczonych dla wspólnot mniejszościowych (początkowo tylko chorwackiej, później także innych, w tym na przykład niemieckiej czy słowackiej), tekstów literackich tworzonych przez chorwackich pisarzy na Węgrzech, monografii, tomów pokonferencyjnych, a także ulotek czy zaproszeń na uroczystości organizowane przez wspólnotę. Co więcej, Croatica zajmuje się również publikowaniem niezwykle ważnego dla chorwackiej mniejszości czasopisma – jedyne go tygodnika – „Hrvatski glasnik”. Ponadto, z inicjatywy SHM i HDS od 2000 roku obchodzony jest corocznie Dzień Chorwatów na Węgrzech (chorw. Dan Hrvata u Mađarskoj) oraz powstało radio internetowe Radio Croatica. Dostępność do mediów (w tym ogólnokrajowych) gwarantuje mniejszościom także ustawa o prawach mniejszości narodowych i etnicznych – co za tym idzie, istnieją też chorwackie redakcje Węgierskiego Radia (węg. Magyar Rádió) oraz

³⁵⁶ Л. ВЕГЕЛ: *Корену у туђинству. Рубне области – мањине – књижевност. У: Књижевност на језицима...*, s. 33.

Węgierskiej Telewizji (węg. Magyar Televízió), mające swą siedzibę w Peczu. W mieście tym znajdują się również tak znaczące dla chorwackiej mniejszości instytucje, jak Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj czy Hrvatski klub August Šenoa. Wspomnieć trzeba także o licznych chorwackich towarzystwach, stowarzyszeniach, zespołach czy placówkach oświatowych – obecnie działają na Węgrzech między innymi trzy przedszkola, trzy szkoły podstawowe, cztery dwujęzyczne szkoły podstawowe, dwa gimnazja oraz około czterdziestu szkół, w których język chorwacki jest jednym z nauczanych przedmiotów. Na poziomie uniwersyteckim chorwacki język i literatura wykładane są na uczelniach w Budapeszcie, Peczu i Szombathely.

Biorąc pod uwagę fakt wielowiekowej egzystencji Chorwatów (uznanych z czasem za mniejszość narodową) na terytorium Węgier, podkreślić należy, iż stali się oni immanentną częścią krajobrazu społeczno-politycznego tego kraju. Obecność chorwackiej kultury, tradycji czy języka w przestrzeni węgierskiej dostrzegalna jest co prawda jaskrawiej niemal wyłącznie na terenach zamieszkałych przez tę grupę narodowościową, niemniej jednak ma ona niebagatelne znaczenie dla samych jej członków. Pamięć historyczna, poczucie tożsamości i przynależności narodowej/regionalnej oraz język ojczysty – mimo iż z jednej strony stanowią dla wspólnoty wartość głównie symboliczną, z drugiej zaś decydują o jej wyjątkowości. Nasilające się tendencje uniwersalistyczne, integracyjne, a także asymilacyjne znacznie utrudniają utrzymanie odrębności determinującej przecież istnienie mniejszości, komplikując jedynie dodatkowo i tak już jej problematyczne położenie. Węgierscy Chorwaci, dążąc do utrzymania kontaktu z rodakami w Chorwacji, stali się niezwykle ważną instytucją pośredniczącą w kontaktach z kulturalno-literacką przestrzenią węgierską – podmiotem łączącym narody niegdyś związane przecież wielowiekową unią. Mniejszość odgrywa więc nader istotną rolę w zacieśnianiu relacji chorwacko-węgierskich, czego dowodem jest chociażby fakt, że jej przedstawiciele biorą udział w konferencjach i sympozjach poświęconych zagadnieniom stosunków chorwacko-węgierskich, a także kwestiom mniejszości chorwackiej na Węgrzech oraz węgierskiej w Chorwacji; sami również organizują podobne wydarzenia naukowe i popularnonaukowe, publikują studia poświęcone tematyce obopólnych relacji, zajmują się ponadto popularyzacją literatury chorwackiej na Węgrzech, przygotowując przekłady utworów literackich oraz wybory dzieł literatury chorwackiej. Na marginesie można wspomnieć, że autorami części pozycji bibliograficznych zawartych w niniejszej monografii są właśnie przedstawiciele chorwackiej mniejszości narodowej na Węgrzech – hungaryści i/lub slawiści związani zarówno z węgierskimi, jak i chorwackimi ośrodkami naukowymi.

Zakończenie

Wykształcona w okresie współdzielenia przestrzeni terytorialno-cywilizacyjnej sieć wzajemnych powiązań sprawiła, że relacje chorwacko-węgierskie mają charakter wysoce złożony. Sfery przenikania się elementów rodzimych i obcych objęły w istocie wszelkie aspekty życia polityczno-społecznego, warunkując kształt oraz specyfikę egzystencji obu narodów. Stosunki – w tym także kulturalne i literackie – pomiędzy Chorwatami i Węgrami były w znacznym stopniu uzależnione od przemian dokonujących się na płaszczyźnie historycznej. Tym samym – biorąc pod uwagę sytuację dziejową – w okresie wspólnego bytowania interesujących nas zbiorowości w granicach jednego organizmu państwowego można wyróżnić dwie wyraźne fazy.

Pierwszą z nich – z pewnym uproszczeniem można przyjąć, że obejmowała ona okres od zawiązania unii w 1102 roku do 1790 roku – znamionowała ściśle współpraca w wielu różnych obszarach, na przykład: organizacji struktur państwowo-prawnych, administracji kościelnej czy zakładania ośrodków kształcenia duchownych. Ponadto współdziałanie wykształconych warstw społeczeństwa chorwackiego i węgierskiego sprzyjało wymianie myśli naukowej i artystycznej, tym samym znacząco przyczyniało się do rozwoju dziedzictwa obu kultur i literatur. Elementem dodatkowo scalającym oba narody było narastające zagrożenie ze strony imperium osmańskiego, później zaś konieczność zjednoczenia w walce politycznej przeciwko monarchii habsburskiej. Efektem wspólnoty doświadczeń historycznych i symbiotycznej – bo tak ją można określić – współpracy, trwającej wiele stuleci, acz różniącej się w kolejnych okresach swą intensywnością i płaszczyznami działania, było między innymi wytworzenie rejestru toposów międzykulturowych literacko interpretowanych w tekstach kultury. Podkreślić należy, że obecność tych samych zespołów motywów, bezpośrednio związanych z sytuacją węgierską, odnotować można więc zarówno w piśmiennictwie węgierskim, jak i chorwackim – co więcej, tworzoną nie tylko na ziemiach północnych, ale także południowych. Dowodzi to istnienia poczucia więzi pomiędzy oboma narodami i świadomości wspólnoty ich losów.

Druga faza – przypadająca na lata 1790–1918 – stała pod znakiem gwałtownego zaburzenia wzajemnych relacji, będącego w znacznej mierze następstwem rosnącej samoświadomości narodowej obu podmiotów państwowych i związanych z tym intensyfikujących się węgierskich dążeń hegemonistycznych (stanowiących odpowiedź na działania germanizacyjne dworu wiedeńskiego) oraz reakcyjnych chorwackich działań nacjonalizacyjnych. Rozprzestrzeniające się idee Wielkiej Rewolucji Francuskiej pobudzały do działania kolektyw urzeczywistniający w swej wyobraźni wielowiekowe pragnienia posiadania narodu i państwa narodowego *sensu stricto*. Aspiracje Węgrów i Chorwatów do zagarnięcia tych samych przestrzeni zbiorowego imaginariusium potęgowały tylko rozbieżności we wzajemnych stosunkach. Upowszechniająca się na przełomie XVIII i XIX wieku samoświadomość w obu grupach narodowych objawiała się rosnącymi napięciami pomiędzy nimi – pierwsze spory, aczkolwiek najistotniejsze, bo prowokujące szereg kolejnych, dotyczyły statusu języka narodowego, następne obejmowały sferę społeczno-kulturalną i polityczno-ideologiczną. Niepoślednią rolę w rozwoju ruchu odrodzeniowego – iliryjского w przypadku chorwackim – odgrywali literaci. Zajmowali się oni *inter alia* najpierw kodyfikacją języka narodowego i tworzeniem podstaw kultury narodowej, ale, co istotne, podejmowali także aktywną działalność polityczną. W walce polityczno-ideologicznej wykorzystywali również swoje literackie narzędzie – siłę słowa artystycznego. Prymarnym celem tworzonych przez nich tekstów było oddziaływanie na społeczeństwo, przenoszenie ducha narodowego i idei patriotycznych. Także w kolejnych dziesięcioleciach XIX wieku literatura stanowiła rodzaj zwierciadła, w którym odbijały się nastroje towarzyszące zmianom okoliczności społeczno-politycznych. W okresie (neo)absolutystycznych rządów dworu wiedeńskiego w tekstach dominował dyskurs antyaustriacki, zaś Węgrzy ponownie jawili się jako naród Chorwatom przyjazny. Weryfikacja takiego stanowiska przyszła wraz z rosnącymi napięciami politycznymi, między innymi wokół statusu Rijeki i zapisów ugody chorwacko-węgierskiej, których kulminację stanowiły rządy Kálmána Tiszy, a później także objęcie stanowiska bana chorwackiego przez hrabiego Károlya Khuen-Héderváryego. Wszystkie te wydarzenia zostały sportretowane na kartach wielu chorwackich utworów literackich. W okresie popularności powieści historycznej rewizji poddawano wspólne chorwacko-węgierskie dzieje i w ten sposób wykorzystując tworzywo, jakim jest historia, pisarze kreowali zestereotypizowane obrazy oparte przede wszystkim na formule wyolbrzymiania własnych cech pozytywnych i przejaśkrawiania, demonizowania negatywnych cech obcych. Obrazy te stały się między innymi jednym z narzędzi i celów działań politycznych, a w wyniku ich powielania utrwały się w chorwackiej świadomości narodowej, wzbogacając tym samym katalog mitów grupowych. Koniec XIX stulecia zdominowany został przez temat madziaryzacji narodowości niewęgierskich, której najbardziej sugestywnym *exemplum* stała się kolej – wyniesiona na gruncie chorwackim

do poziomu symboliki narodowej. Przejęcie przez Węgrów infrastruktury kolejowej stawiane było na równi z utratą tożsamości, a co za tym idzie – śmiercią narodu¹.

Realizacja węgierskich planów imperialistycznych upadła wraz z końcem pierwszej wojny światowej, która oznaczała rozbitcie dotychczasowego organizmu polityczno-społecznego i równoznaczna była z rozpadem ponad ośmiowiekowej unii chorwacko-węgierskiej. Schyłek istnienia monarchii habsburskiej zyskał w literaturze chorwackiej swój artystyczny wymiar dzięki twórczości naznaczonego piętnem tożsamości austro-węgierskiej – Mirosława Krleży. Jak wiadomo, pisarz w licznych swych dziełach sporo miejsca poświęcał tematowi zaczerpniętym ze wspólnej chorwacko-węgierskiej przeszłości, nadając nowe znaczenie wielu z przywoływanych wydarzeń. Z uwagą śledził ponadto aktualną sytuację wewnętrzną Węgier, czemu dawał wyraz między innymi w notatkach prasowych, komentarzach czy esejach politycznych. Motywy węgierskie *sensu largo* – literackie, kulturalne, społeczne, polityczne – przenikają sporą część utworów literackich zagrzebskiego autora, objawiając się na niemal wszystkich poziomach tekstu. Tematyka węgierska, mimo iż nie jest zagadnieniem dominującym w nader bogatym dorobku artystycznym pisarza, to z pewnością tworzy jeden z jego istotnych elementów. Popularność chorwackiego literata na Węgrzech w minionym stuleciu nie podlega dyskusji – już pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku, podczas jednego z pobytów na Węgrzech żona Mirosława Krleży – Bela Krleża – wspominała: *Krleža je ovdje popularniji nego kod kuće, u izložima knjižara nalazimo njegove knjige, u kazalištu Madács igra se „Agonija” u izvanrednoj podjeli... U novinama stalno izlaze članci o nama*². Potwierdzeniem tego jest ponadto liczba przekładów jego dzieł na język węgierski, a także opracowań autorstwa węgierskich badaczy jemu poświęconych.

Stosunki chorwacko-węgierskie ulegały w XX wieku wielokrotnym przeobrażeniom – po okresie ich całkowitego załamania na początku stulecia w kolejnych dziesięcioleciach starano się je co prawda odbudowywać, jednakże bez znaczących rezultatów. Widoczna zmiana nastąpiła dopiero na przełomie XX i XXI wieku – wraz z demokratyzacją systemów politycznych obu państw. Biorąc jednak pod uwagę kilkusetletnią wspólnotę dziejową, relacje chorwacko-węgierskie – szczególnie na interesującej nas płaszczyźnie kulturalnej i literackiej – wymagają podejmowania dalszych działań zmierzających do ich wieloaspektowego rozwoju. Ważna rola w ponownym ożywieniu kontaktów chorwacko-węgierskich na wspomnianych płaszczyznach przypada między innymi mniejszości narodowej, a więc tej grupie Chorwatów, która w konsekwen-

¹ Por. J. RAPACKA: *Kolej, pociąg, dworzec. Z imaginarium chorwackiej moderny*. W: EADEM: *Śródziemnomorze. Europa Środkowa. Balkany*. Kraków: Universitas, 2002, s. 401–410.

² A. PRODAN: *Krleža u mađarskom prijevodu*. U: *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova*. Ur. D. SESAR. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2001, s. 257.

cji rozpadu imperium habsburskiego (czyli rozbicia jakiemu uległy zarówno sfera terytorialna i kulturowa, jak i poszczególne homogeniczne dotąd grupy narodowościowe) pozostała w części przynależącej do Węgier.

Temat (kulturalnych i literackich) relacji chorwacko-węgierskich stanowi wielokontekstowy rezerwuuar problemów, których nie sposób omówić w jednym opracowaniu. Tym samym niemożliwym było – chcąc dać szerszą panoramę oglądu przedmiotu badań – omówienie wszystkich z przywołanych zagadnień w sposób symetryczny. Co za tym idzie, niektóre przeanalizowano bardziej szczegółowo, inne tylko zasygnalizowano, zostawiając przestrzeń do podjęcia dalszych (zdaniem autorki niezbędnych) badań. Problematyka relacji chorwacko-węgierskich zarejestrowanych w tekstach kultury (narodowej) – widzianych przez pryzmat wydarzeń historycznych i polityczno-społecznych – mimo iż ma elementarne znaczenie dla zrozumienia istoty wielu zjawisk i procesów (między innymi literackich, kulturalnych, kulturowych czy społecznych) jest bowiem w badaniach sławistycznych (a także w kształceniu sławistów/kroatystów) częstokroć niesłusznie marginalizowana bądź nawet pomijana.

Bibliografija

- A Cultural History of Hungary. From the Beginnings to the Eighteenth Century.* Ed. L. KÓSA. Budapest: Corvina, Osiris, 1999.
- A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában.* Szerk. S. BENE, G. HAUSNER. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2007.
- ADY E.: *Margita élni akar.* I: IDEM: *Egy kereszttetés története. Zsidó történetek.* Budapest: Múlt és Jövő Kiadása, s. 147–199.
- ADY E.: *Poezje.* Wybór i przedmowa J.R. NOWAK. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1981.
- AGIČIĆ D.: *Stosunki chorwacko-węgierskie w okresie odrodzenia narodowego w podręcznikach chorwackich. Zarys problematyki.* W: *Węgry i dookoła Węgier. Narody Europy Środkowej w walce o wolność i tożsamość w XIX i XX wieku.* Red. A. CETNAROWICZ, S. PIJAJ. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, 2005, s. 59–68.
- ANDRAŠ D.: *Mostovi uzajamnosti. Poglavlja o jugoslovensko-mađarskim kulturnim i književnim vezama.* Novi Sad: Radnički univerzitet „Radivoj Čirpanov”, 1977.
- ANDRIĆ S.: *Zavičajna čitanka. Slavonija u ogledalu svoje pisane baštine.* Zagreb: Naklada Ljevak, 2011.
- ANĐELIĆ M.: *Mađarski prevodi Mažuranićevog speva „Smrt Smail-age Čengića”.* „Kolo” 1965, br. 9–10, s. 543–569.
- ANGYAL E.: *Świat słowiańskiego baroku.* Tłum. J. PROKOPIUK. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972.
- ANTIĆ V.: *Pisci, Rijeka, zavičaj. Književni prilozi.* Rijeka: Matica hrvatska, 1965.
- Antologia poezji węgierskiej.* Wybór I. CSAPLÁROS, G. KERÉNYI, A. SIEROSZEWSKI, red. M. JASTRUN. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975.
- BAKISIAN N.: *Oscar Jászi in Exile: Danubian Europe Reconsidered.* „Hungarian Studies” 1994, no. 1/2, s. 151–159.
- BAKOVIĆ I.: *Igra povijesti na razmeđu svjetova – povijest u kazalištu kraja Austro-Ugarske i početka Države/Kraljevine SHS.* U: *Komparativna povijest hrvatske književnosti: zbornik radova XIII. (Poetika i politika kulture nakon 1910. godine) sa znanstvenog skupa održanog od 30. rujna do 1. listopada 2010. godine u Splitu.* Ur. C. PAVLOVIĆ, V. GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ, A. MEYER-FRAATZ. Split–Zagreb: Književni krug, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2011, s. 350–360.
- BAN I., BARTA J., CINE M.: *Istorija mađarske književnosti.* Prev. S. BABIĆ. Novi Sad: Matica srpska, Forum, 1976.
- BARAC A.: *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije.* Knj. 1: *Književnost ilirizma.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1954.

- BARAC A.: *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije*. Knj. 2: *Književnost pedesetih i šezdesetih godina*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1960.
- BARAC A.: *Mažuranić*. Zagreb: Matica hrvatska, 1945.
- BARIĆ E.: *Hrvatske gramatike na mađarskome jeziku u 19. i 20. stoljeću*. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 18. do 20. studenoga 2004*. Ur. L. BADURINA, M. BITI, A. CAR-MIHEC. Rijeka: Filozofski fakultet, 2006, s. 309–318.
- BARIĆ E.: *Hrvatski književni jezik i govori Hrvata u Mađarskoj*. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 1. do 3. prosinca 1994*. Ur. I. LUKEŽIĆ. Rijeka: Filozofski fakultet, 1996, s. 247–250.
- BARIĆ E.: *Stanje kroatistike na Sveučilištu u Pečuhu*. U: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2001*. Ur. S. BOTICA. Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, 2002, s. 100–101.
- BARIĆ E., LONČARIĆ M., MALIĆ D. [et al.]: *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- BARTOLIĆ Z.: „*Decretum*” Ivanuša Pergošića. U: I. PERGOŠIĆ: *Decretum 1574. Hrvatski kajkavski editio princeps*. Prir. Z. BARTOLIĆ. Čakovec: Matica hrvatska Zrinski, 2003, s. 424–471.
- BARTOLIĆ Z.: *Hrvatska tiskara u Nedelišću u doba Zrinskih*. U: I. PERGOŠIĆ: *Decretum 1574. Hrvatski kajkavski editio princeps*. Prir. Z. BARTOLIĆ. Čakovec: Matica hrvatska Zrinski, 2003, s. 403–423.
- BENE S.: „*Orfeji na Jadranu*”. (*O pjesništvu Nikole i Petra Zrinskog*). „*Književna smotra*” 2015, br. 177, s. 31–44.
- BENE S., LADIĆ Z., HAUSNER G.: *Predgovor*. U: *Susreti dviju kultura: obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Zbornik radova*. Ur. R. HORVAT. Zagreb: Matica hrvatska, 2012, s. 7–14.
- BERTIĆ Ž.: *Oszlics Szilárd i njegov certifikat iliti jedan sasvim obični događaj na željeznici*. U: IDEM: *Izbor iz djela*. Prir. S. MARIJANOVIĆ. Vinkovci: Riječ, 2000, s. 143–158.
- BILIĆ A.: *Mi i drugi u literarnom nusprostoru*. Vinkovci: Gradska knjižnica i čitaonica, 2013.
- BITSKEY I.: *Esszék, művek, hagyományok (tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996.
- BITSKEY I.: *Pogled na povijest i slika nacije u epu Nikole Zrinskog*. U: *Susreti dviju kultura: obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Zbornik radova*. Ur. R. HORVAT. Zagreb: Matica hrvatska, 2012, s. 229–250.
- BLAŽETIN S.: „*Hrvatski Bog Mars*” u prijevodu Zoltána Csuke na mađarski jezik. U: *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova*. Ur. D. SESAR. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2001, s. 81–86.
- BLAŽETIN S.: *Književnost Hrvata u Mađarskoj od 1918. do danas*. Osijek: Matica hrvatska, 1998.
- BLAŽETIN S.: *Komunikacijski sustav hrvatske književnosti u Mađarskoj*. U: *Iz hrvatske baštine u Mađarskoj*. = [Fejezetek a magyarországi horvátok örökségéből]: [radovi Znanstvenog zavoda Hrvata u Mađarskoj]. Ur. J. PRODAN. Pečuh: Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, 2005, s. 57–63.
- BLAŽETIN S.: *Kontinuitet bunjevačkohrvatske pripovjedne proze u Mađarskoj od 1918. do danas*. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 3. do 5. prosinca 1998*. Ur. A. CAR-MIHEC, M. KOVAČEVIĆ, I. LUKEŽIĆ. Rijeka: Filozofski fakultet, 2000, s. 43–49.
- BLAŽETIN S.: *Mađarske antologije hrvatskog pjesništva od II. svjetskog rata do danas*. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 18. do 20. studenoga 2004*. Ur. L. BADURINA, M. BITI, A. CAR-MIHEC. Rijeka: Filozofski fakultet, 2006, s. 525–532.
- BLAŽETIN S.: *Nacionalna svijest i djela hrvatskih književnika u Mađarskoj od 1945. do danas*. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki*

- dani, održanog u Rijeci od 1. do 3. prosinca 1994. Ur. I. LUKEŽIĆ. Rijeka: Filozofski fakultet, 1996, s. 251–260.
- BLAŽETIN S.: *Novela Miroslava Krleža „Bitka kod Bistrice Lesne” u prijevodu Zoltána Csuke. „Slavica tergestina”* 1997, br. 5, s. 159–166.
- BLAŽETIN S.: *Obrazovni programi hrvatskog školstva i književnost Hrvata u Mađarskoj*. U: *Književnost i jezik Hrvata u Mađarskoj: priopćenja hrvatske sekcije II. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika”*. Pečuh, 28–29. travnja 1994. *Međunarodni slavistički skup*. Ur. S. BLAŽETIN. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 1996, s. 16–20.
- BLAŽETIN S.: *Suvremena proza Hrvata u Mađarskoj*. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 5. do 7. prosinca 1996*. Ur. D. BABIĆ, M. KOVAČEVIĆ, I. LUKEŽIĆ. Rijeka: Filozofski fakultet, 1998, s. 335–340.
- BOBINAC M.: *Körnerov „Zrinski” – Hrvat, Mađar ili Nijemac?* U: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. D. ORAIĆ TOLIĆ, E. KULCSÁR SZABÓ. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti, 2006, s. 111–126.
- BOBROWNICKA M.: *Narkotyk mitu. Szkice o świadomości narodowej i kulturowej Słowian zachodnich i południowych*. Kraków: Universitas, 1995.
- BOBROWNICKA M.: *Utopie i polityka. Relacje naród – państwo w ideologii odrodzenia narodu w Słowian zachodnich i południowych*. W: *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów. Sympozjum w Castel Gandolfo 18–20 sierpnia 1996*. Red. M. BOBROWNICKA, L. SUCHANEK, F. ZIEJKA. Kraków 1997, s. 23–38.
- BOGDANOV V.: *Živa prošlost*. Zagreb: Zora, 1957.
- BOGOVIĆ M.: *Frankopan. Tragedija u pet čina*. U: IDEM: *Pjesnička djela. Drama: Frankopan. Izabrane pjesme*. Sv. 3. Zagreb: Matica hrvatska, 1895, s. 1–140.
- BOGOVIĆ M.: *Naša književnost u najnovije doba*. U: *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Ur. M. ŠICEL. Zagreb: Liber, 1972, s. 53–55.
- BÓKA L.: *Ady szimbolizmusa. „Irodalomtörténeti Közlemények”* 1954, szám 2, s. 125–145.
- BORI I.: *Književnost jugoslovenskih Mađara*. Prev. V. ROTBART. Novi Sad: Matica srpska, 1979.
- BOROŠAK-MARIJANOVIĆ J.: *Ljudevit Vukotinović – književnik, političar, državni činovnik i znanstvenik*. „Cris: časopis Povijesnog društva Križevci” 2003, br. 1, s. 28–35.
- BOŠKOVIĆ-STULLI M.: *Usmeno pjesništvo u Krležinu obzorju*. „Forum” 1982, br. 10–12, s. 794–833.
- BREŠIĆ V.: *Hrvatska književnost 19. stoljeća*. Zagreb: ALFA d.d., 2015.
- BUDAK N.: *Habsburzi i Hrvati*. „Kolo” 2002, br. 3, s. 251–352.
- BUDYTA-BUDZYŃSKA M.: *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.
- BUNJEVAC H.: *Izgradnja pruge Zidani Most – Zagreb – Sisak za početak razvoja zagrebačkoga željezničkoga čvorišta*. U: *140 godina željeznice u Zagrebu: (1862–2002): zbornik znanstvenog skupa*. Ur. M. SLUKAN ALTIĆ. Zagreb: Hrvatske željeznice: Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, 2003, s. 21–29.
- CHRZĄSTOWSKA B., WYSŁOUCH S.: *Poetyka stosowana*. Warszawa: WSiP S.A., 2000.
- Croato-Hungarica: uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza. A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*. Ur. M. JAUK-PINHAK, Cs.GY. KISS, I. NYOMÁRKAY. Zagreb: Katedra za hungarologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Matica hrvatska, 2002.
- CSAPLÁROS I., NOWAK J.R.: *Literatura węgierska*. W: *Dzieje literatur europejskich*. Red. W. FLO-
RYAN. T. 3, cz. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991, s. 391–604.

- CSAPODI CS., CSAPODI-GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Corviniana. Biblioteka króla Macieja Korwina*. Tłum. E. ŁAWNIK-ESZTÉNYI, oprac. graf. T. SZÁNTÓ. Warszawa–Budapeszt: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Corvina Kiadó, 1981.
- CYGIELSKA E.: „*Csáth*”. „Literatura na Świecie” 2001, nr 2–3, s. 90–99.
- CYGIELSKA E.: „*Nyugat*”. „Literatura na Świecie” 2002, nr 7–9, s. 255–293.
- CZAPIK-LITYŃSKA B.: *Nostalgiczna Jugosławia. Oniryczne pejzaże ojczyzny*. W: *Krainy utracone i pozyskane. Problem w literaturach Europy Środkowej*. Red. K. KRASUSKI. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2005, s. 115–126.
- ČALE FELDMAN L.: „*Femmes fatales*” i njihovi portreti nakon 1910.: od hrvatskog dramskog „arizma” do „analitičkog realizma”. U: *Komparativna povijest hrvatske književnosti: zbornik radova XIII. (Poetika i politika kulture nakon 1910. godine) sa znanstvenog skupa održanog od 30. rujna do 1. listopada 2010. godine u Splitu*. Ur. C. PAVLOVIĆ, V. GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ, A. MEYER-FRAATZ. Split–Zagreb: Književni krug, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2011, s. 292–311.
- ČOLAKOVIĆ E.: *Predgovor*. U: *Zlatna knjiga mađarske poezije*. Ur., prev. E. ČOLAKOVIĆ. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1978, s. 5–13.
- ČOLOVIĆ I.: *Balkany – terror kulture*. Tłum. M. PETRYŃSKA. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2007.
- ČRNKO F.: *Opsada Sigeta*. Knj. 3: *Podsjedanje i osvojenje Sigeta: i popratni tekstovi*. Zagreb: Liber, 1971.
- DADIĆ Ž.: *Znanstveni i kulturni krug Ivana Viteza u Mađarskoj u 15. stoljeću*. U: *Dani Hvarskog kazališta 16: hrvatski humanizam – Ianus Pannonius*. Ur. N. BATUŠIĆ. Split: Književni krug, 1990, s. 183–207.
- DOBRICA L.: *Arhivski izvori za povijest obitelji Zrinski u Hrvatskome državnome arhivu*. U: *Povijest obitelji Zrinski*. Zbornik. Ur. J. HEKMAN. Zagreb: Matica hrvatska, 2007, s. 319–326.
- DOBROVŠAK L.: *Zaposlenici na željeznicama u Hrvatskoj 1903. godine*. „Časopis za suvremenu povijest” 2008, br. 2, s. 489–516.
- DONNAN H., WILSON T.M.: *Granice tożsamości, narodu, państwa*. Tłum. M. GŁOWACKA-GRAJPER. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007.
- DUDÁS K.: *Krležine drame na mađarskoj pozornici*. „Dani Hvarskog kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu” 1981, br. 1, s. 372–375.
- DUKANOVIĆ A.: *Wstęp*. W: M. KRLEŽA: *Ballady Pietrka Kerempuha*. Tłum. A. DUKANOVIĆ. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983, s. 5–22.
- DUKIĆ D.: *Tematološki ogledi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2008.
- DUKIĆ D.: *Ugrofilstvo u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. U: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. D. ORAIĆ TOLIĆ, E. KULCSÁR SZABÓ. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti, 2006, s. 93–110.
- ĐALSKI K.Š.: *Djela*. Ur. E. ŠTAMPAR. Sv. 1. Zagreb: Zora 1952.
- ĐALSKI K.Š.: *Đurđica Agićeva*. Beograd: Branko Đonović, 1964.
- ĐALSKI K.Š.: *Pod starim krovovima. Pripovijesti*. Prired. P. ŠEGEDIN. Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 1962.
- Enciklopedija Jugoslavije*. Sv. 1: *A–Bosk*. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1955.
- Enciklopedija Jugoslavije*. Sv. 5: *Hrv–Janj*. Ur. J. SIROTKOVIĆ. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1988.
- Enciklopedija Jugoslavije*. Sv. 5: *Jugos–Mak*. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1962.
- Endre Ady 1877–1919*. Red. I. TAMÁS. Budapest: Związek Węgierskich Esperantystów, Instytut Współpracy Kulturalnej z Zagranicą, 1977.
- FALSKI M.: *Porządkowanie przestrzeni narodowej – przypadek chorwacki: studium z historii wyobrażeń kulturowych*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.

- FEHÉR I.M.: *Ni neutralnost ni poricanje sebe, nego otvorenost: Predrasude kako uvjeti razumijevanja*. U: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. D. ORAIĆ TOLIĆ, E. KULCSÁR SZABÓ. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti, 2006, s. 59–70.
- FEJTŐ F.: *Memoari. Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*. Prev. M. WOLF. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.
- FEJTŐ F.: *Sentimentalno putovanje*. Prev. X. DETONI. Pogovor M. FORETIĆ. Zagreb, Dubrovnik University Press, Durieux, 2003.
- FELCZAK W.: *Historia Węgier*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983.
- FELCZAK W.: *Ugoda węgiersko-chorwacka 1868 roku*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1969.
- FELCZAK W.: *Węgierska polityka narodowościowa przed wybuchem powstania 1848 roku*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964.
- FELCZAK W., WASILEWSKI T.: *Historia Jugosławii*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985.
- FELETAR D.: *Historijsko-geografsko značenje pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. U: *140 godina željeznice u Zagrebu: (1862–2002): zbornik znanstvenog skupa*. Ur. M. SLUKAN ALTIĆ. Zagreb: Hrvatske željeznice: Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, 2003, s. 30–43.
- FILADELFI S.: *Slovenská menšina v krajinách bývalého Uhorska v období 1711–1918*. „Kladyán: internetový časopis pro historickou geografii a environmentální dějiny” 2012, č. 1, s. 26–42.
- FISKOVIĆ C.: *Hrvatski renesansni umjetnici na dvoru Matije Korvina*. U: *Dani Hvarskog kazališta 16: hrvatski humanizam – Ianus Pannonius*. Ur. N. BATUŠIĆ. Split: Književni krug, 1990, s. 216–221.
- FISKOVIC I.: *Jadranska Hrvatska – Ugarska kralja Matije Korvina*. U: *Hrvatska/Mađarska/Europa: stoljetne likovno-umjetničke veze: simpozij povjesničara umjetnosti Hrvatske i Mađarske = Horvátország/Magyarország/Európa: évszázados képzőművészeti kapcsolatok: magyar horvát művészettörténeti szimpozion*. Ur. J. DAMJANOV, prev. T. FEHÉR. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj/Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság, 2000, s. 68–82.
- FLAKER A.: *Književne poredbe*. Ur. J. LAUŠIĆ. Zagreb: Naprijed, 1968.
- FLAKER A.: *Riječ, slika, grad, rat. Hrvatske intermedijalne studije*. Zagreb: Durieux, 2009.
- FRANGEŠ I.: *Krleža i Matoš*. „Forum” 1982, br. 10–12, s. 690–740.
- FRANGEŠ I.: *Mažuranićev spis „Hrvati Mađarom”*. U: IDEM: *Studije i eseji*. Zagreb: Naprijed, 1967, s. 41–70.
- FRANGEŠ I.: *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb–Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske, Cankarjeva založba, 1987.
- FRANGEŠ I.: *Studije i eseji*. Naprijed: Zagreb, 1967.
- FRANIČEVIĆ M.: *Povijest hrvatske renesansne književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 1983.
- FRANKOVIĆ Đ.: *Lik Nikole Šubića Zrinskog u pučkom pjesništvu*. U: *Krležini dani u Osijeku 2008. Tekst, podtekst i intertekst u hrvatskoj drami i kazalištu*. Ur. B. HEČIMOVIĆ. Zagreb–Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Hrvatsko narodno kazalište, Filozofski fakultet, 2009, s. 31–42.
- FRIED I.: *Imagološka pitanja*. U: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. D. ORAIĆ TOLIĆ, E. KULCSÁR SZABÓ. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti, 2006, s. 71–80.

- FRIED I.: *Regija u književnosti – književna regija*. U: *Imaginacije prostora: centri i periferije - metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Europe*. Ur. D. ORAIĆ TOLIĆ, E. KULCSÁR SZABÓ. Zagreb: Disput, 2013, s. 93–99.
- FRIED I.: *Southern Slav Literary Relations*. In: *Hungaria litterata, Europae filia*. Szerk. Gy. KURUCZ, L. SZÖRÉNYI, ford. E. PÁSZTOR. Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1985, s. 137–143.
- FRNDIĆ N.: *Svjetovne pjesme u hrvatskokajkavskim prekomurskim pjesmaricama od 16. do 18. stoljeća*. „Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu” 1993, br. 1, s. 92–105.
- GAJ LJ.: 1835. *Oglasz*. U: *Ilirska antologija. Književni dokumenti hrvatskog preporoda*. Ur. S. JEŽIĆ. Zagreb: Minerva nakladna knjižara d. d., 1934, s. 104–105.
- GALAVICS G.: *Kult Zrinskih i likovna reprezentacija – od obiteljskog mecenatstva do novog tipa javnosti*. U: *Hrvatska/Mađarska/Europa: stoljetne likovno-umjetničke veze: simpozij povjesničara umjetnosti Hrvatske i Mađarske = Horvátország/Magyarország/Európa: évszázados képzőművészeti kapcsolatok: magyar horvát művészettörténeti szimpozion*. Ur. J. DAMJANOV, prev. T. FEHÉR. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj = Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság, 2000, s. 126–138.
- GEORGIJEVIĆ K.: *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća: u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- GERNER E., ARKO M.: *Svjedoci Krležina odlaska*. Zagreb: Prometej, 2002.
- GIZA A.: *Narodowe i polityczne dążenia Chorwatów w XIX i na początku XX wieku*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2001.
- GJALSKI K.Š.: *Idile i sjećanja*. Izb., predgov. M. ŠICEL. Zagreb: Mladinska knjiga Zagreb, 1991.
- GJALSKI K.Š.: *Izlet Grinczinger Pál-a na Magyar tener*. Rijeka: Riečka dionička tiskara, 1902.
- GJALSKI K.Š.: *Ljubav lajtnanta Milića: i druge pripovijetke*. Zagreb: Matica hrvatska, 1923.
- GJALSKI K.Š.: *Pronevjereni ideali*. Priř. D. JELČIĆ. Zabok: Matica hrvatska, Ogranak, 2004.
- GJALSKI K.Š.: *Rukovet autobiografskih zapisaka*. U: IDEM: *Ljubav lajtnanta Milića i druge pripovijetke*. Zagreb: Matica hrvatska, 1923, s. 161–218.
- GJALSKI K.Š.: *Za materinsku riječ: slike iz četrdesetosme godine*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1906.
- GJALSKI K.Š.: *Znanstvein heureka Mazalji Miška*. Zagreb: Humoristična knjižnica, 1908 [?].
- GŁOWIŃSKI M., KOSTKIEWICZOWA T., OKOPIEŃ-SŁAWIŃSKA A., SŁAWIŃSKI J.: *Słownik terminów literackich*. Red. J. SŁAWIŃSKI. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000.
- GOLDSTEIN I.: *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb: Europapress holding Novi Liber, 2008.
- GOLENISZCZEW-KUTUZOW I.N.: *Odrodzenie włoskie i literatury słowiańskie wieku XV i XVI*. Tłum. W. ŚLIWOWSKA, R. ŚLIWOWSKI. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970.
- GOLUB I.: *Zrinski, Križanić i Lippay*. *Tragovi dodira*. U: *Susreti dviju kultura: obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Zbornik radova*. Ur. R. HORVAT. Zagreb: Matica hrvatska, 2012, s. 383–447.
- GÖNC MOACANIN K.: *Jesu li autori mađarskih „Judita” 16. stoljeća – Sztárai Mihály i Tinódi Sebestyén – poznavali Marulićevu „Juditu”?* „Colloquia Maruliana” 1993, br. 2, s. 78–83.
- GORNIČIĆ-BRDOVAČKI J.: *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine: građenje, organizacija i financijski odnosi*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952.
- GRBIĆ J.: *Identitet, jezik i razvoj: istraživanje o povezanosti etniciteta i jezika na primjeru hrvatske nacionalne manjine u Mađarskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 1994.
- GRBIĆ JAKOPOVIĆ J.: *Hrvati u Mađarskoj. Pogled na međuetničku komunikaciju u svjetlu etnoloških i etnolingvističkih istraživanja*. U: *Croato-Hungarica: uz 900 godina hrvatsko-*

- mađarskih povijesnih veza (*A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*). Ur. M. JAUŠK-PINHAČ, Cs.GY. KISS, I. NYOMÁRKAY. Zagreb: Katedra za hungarologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2002, s. 195–206.
- GRGIN B.: *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*. Zagreb: Ibis, 2002.
- GROSS M.: *Mađarska vlada i hrvatska autonomija u prvim godinama nakon nagodbe*. „Historijski zbornik” 1985, br. 1, s. 1–29.
- GROSS M., SZABO A.: *Prema hrvatskome građanskome društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus, 1992.
- GYÖRE Z.: *Mađarski i srpski nacionalni preporod*. Novi Sad: Vojvodanska akademija nauka i umetnosti, 2009.
- HAJDÚ Z.: *Rijeka Drava kao administrativna i politička granica*. „Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša” 2011, br. 7, s. 64–79.
- HANSÁGI Á.: *Iskazi pripadnosti „Patriotski govorni čin” i funkcija tvorbe identiteta kod klasika mađarskoga romana 19. stoljeća*. U: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. D. ORAIĆ TOLIĆ, E. KULCSÁR SZABÓ. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti, 2006, s. 171–180.
- HAUPTMANN F.: *Rijeka: od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske nagodbe*. Zagreb: Matica hrvatska, 1951.
- HEKA L.: *Osam stoljeće hrvatsko-ugarske državnice s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu*. Szeged: Pečuh, Baba Kiado, 2011.
- HILDEBRANDT A.: *Węgry. Przewodnik historyczny. Polskie ślady*. Warszawa: Bellona, 2016.
- HOLJEVAC V.: *Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Matica hrvatska, 1968.
- HORVAT R.: *Prije Khuena bana: nemiri u Hrvatskoj godine 1883*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, 1934.
- HORVAT Š.: *Etnička svojstva, uzajamni utjecaji i/ili panonski tip*. „Kolo” 2002, br. 3, s. 172–180.
- Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika. Priopćenja hrvatskih sekcija III. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika”*. Pečuh 26.–27. travnja 1996. Ur. S. BLAŽETIN ml. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 1996.
- Hrvati u Budimu i Pešti: zbornik radova 1997.–2000. Znanstvene skupove organizirali Hrvatska samouprava Budimpešte i Hrvatska samouprava II. okruga*. Ur. S. LUKAČ. Budimpešta: Hrvatska samouprava Budimpešte, 2001.
- Hrvatska književna enciklopedija*. Sv. 2: *Gl–Ma*. Ur. V. VISKOVIĆ. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2010.
- Hrvatska književna enciklopedija*. Sv. 3: *Ma–R*. Ur. V. VISKOVIĆ. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2011.
- Hrvatska književna enciklopedija*. Sv. 4: *S–Ž*. Ur. V. VISKOVIĆ. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012.
- Hrvatska-Mađarska: stoljetne književne i likovno-umjetničke veze = Horvátország-Magyarország: évszázados irodalmi és képzőművészeti kapcsolatok*. Ur. J. DAMJANOV, prev. F. TILDA. Zagreb: The Croatian Writers’ Association, 1995.
- Hrvatski kajkavski pisci*. Sv. 1: *Druga polovina 16. stoljeća*. Prir. O. ŠOJAT. Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 1977.
- Hrvatski kajkavski pisci*. Sv. 2: *17. stoljeće*. Prir. O. ŠOJAT. Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 1977.
- Hrvatski preporod. Temeljni programski tekstovi*. Sv. 1. Prir. I. MARTINČIĆ. Zagreb: Erasmus naklada, 1994.
- Hrvatski putopisi*. Ur. V. BREŠIĆ. Zagreb: Naklada Divič, 1996.
- Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.–1918.: zbornik radova*. Ur. M. KRUEK, prev. J. HORVAT [et al.]. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004.

- Ilirska antologija. Književni dokumenti hrvatskog preporoda.* Ur. S. JEŽIĆ. Zagreb: Minerva nakladna knjižara d. d., 1934.
- ILLYÉS Gy.: *Sándor Petőfi*. Tłum. Z. NOWAKOWSKA. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972.
- ILLYÉS Gy.: *Tűz vagyok. Petőfi Sándor élete*. Budapest: Móra Könyvkiadó, 1964.
- IVKOVIĆ Z.: *Kazališne veze Osijeka i Pečuha = Eszék és Pécs színházi kapcsolata*. Osijek: Matica hrvatska Ogranak Osijek, 2012.
- Iz hrvatske baštine u Mađarskoj = [Fejezetek a magyarországi horvátok örökségéből]: [radovi Znanstvenog zavoda Hrvata u Mađarskoj]*. Ur. J. PRODAN. Pečuh: Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, 2005.
- JÁSZI O.: *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. Szerk. Gy. LITVÁN. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001.
- JELČIĆ D.: *Hrvatski književni romantizam*. Zagreb: Školska knjiga, 2002.
- JELČIĆ D.: *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bačšanske ploče do postmoderne*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2004.
- JEŽIĆ S.: *Hrvatska književnost od početka do danas 1100.–1941*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1993.
- JEŽIĆ S.: *Uvod u ilirski pokret i njegovu književnost*. U: *Ilirska antologija. Književni dokumenti hrvatskog preporoda*. Ur. S. JEŽIĆ. Zagreb: Minerva nakladna knjižara d.d., 1934, s. 5–77.
- JOVANOVIĆ N.: „*Antiturcica literata*” – ponovni pogled na hrvatsku renesansnu protutursku književnost. „*Colloquia Maruliana*” 2016, br. 25, s. 101–148.
- JUKIĆ S., REM G.: *Panonizam hrvatskoga pjesništva*. Knj. 1: *Studij Slava Panonije: uvod u teoriju stila, s intermedijalnom studijom Vlastimira Kusika*. Ur. Z. ŠUNDALIĆ, S. LUKAČ, Z. MEDVE. Budimpešta–Osijek: Filozofski fakultet Univerziteta Eötvösa Loranda, DHK, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski, Filozofski fakultet, 2012.
- JUKIĆ S., REM G.: *Panonizam hrvatskoga pjesništva*. Knj. 2: *Od Janusa Pannoniusa do Satana Panonskog: interpretacije poetskih tekstova*. Ur. Z. ŠUNDALIĆ, S. LUKAČ, Z. MEDVE. Budimpešta–Osijek: Filozofski fakultet Univerziteta Eötvösa Loranda, DHK, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski, Filozofski fakultet, 2012.
- JURIĆ ZAGORKA M.: *Kako je bilo*. Beograd: Izdanje redakcije „Zabavnog romana”, 1953.
- JURIĆ ZAGORKA M.: *Mala revolucionarka; Roblje*. Zagreb: EPH Media, 2014.
- JURIĆ ZAGORKA M.: *Republikanci*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- JURIĆ ZAGORKA M.: *Što je moja krivnja?* U: *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Prir. V. BREŠIĆ. Zagreb: Agram, 1997, s. 450–499.
- JURIŠIĆ Š.: *Hrvati u europskim gradovima*. Split: Logos d.o.o., 2008.
- JURKOVIĆ I.: *Nikola Stariji i Nikola Sigetski*. U: *Povijest obitelji Zrinski. Zbornik*. Ur. J. HEKMAN. Zagreb: Matica hrvatska, 2007, s. 11–20.
- JURKOVIĆ M.: *Prilog poznavanju hrvatsko-ugarskih likovnih veza u doba romantike*. U: *Hrvatska/Mađarska/Europa: stoljetne likovno-umjetničke veze: simpozij povjesničara umjetnosti Hrvatske i Mađarske = Horvátország/Magyarország/Európa: évszázados képzőművészeti kapcsolatok: magyar horvát művészettörténeti szimpozion*. Ur. J. DAMJANOV, prev. T. FEHÉR. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj = Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság, 2000, s. 29–39.
- Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. Ur. D. DUKIĆ, Z. BLAŽEVIĆ, L. PLEJIĆ POJE, I. BRKOVIĆ. Zagreb: Srednja Europa, 2009.
- KANIECKA D.: *Opowiadziec naród. Chorwackość według Augusta Śenoj*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2014.
- KASAŠ A.: *Mađari u Vojvodini: 1941–1946*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 1996.
- KATIČIĆ R.: *Na kroatističkim raskrižjima*. Zagreb: Hrvatski studiji-Studia Croatica, 1999.

- KERÉNYI F.: *Endre Ady*. Tłum. P. PAP. W: *Endre Ady 1877–1919*. Red. I. TAMÁS. Budapest: Związek Węgierskich Esperantystów, Instytut Współpracy Kulturalnej z Zagranicą, 1977, s. 3–11.
- KERÉNYI F.: *Petőfi Sándor élete és költészete*. Budapest: Osiris Kiadó, 2008.
- KISS Cs.Gy.: *Budimpešta – Zagreb. S povratnom kartom*. Prev. K. KATALINIĆ. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- KISS Cs.Gy.: *Drava kao motiv u mađarskoj književnosti*. Prev. F. ĆURKOVIĆ-MAJOR. „Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša” 2011, br. 7, s. 137–139.
- KISS J.: *Petőfi-adattár*. Köt. 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.
- KISS J.: *Petőfi-adattár*. Köt. 3. Budapest: Balassi Kiadó, 1992.
- KLAJČ V.: *Slavonske povijesne teme*. Prir. D. PAVLIČEVIĆ. Vinkovci: Privlačica, 1994.
- KLANICZAY T., SZAUDER J., SZABOLCSI M.: *Historia literatury węgierskiej*. Tłum. E. MROCZKO, J. BARCZYŃSKI, J. FALICKI. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966.
- Književna kritika o Ksaveru Šandoru Đalskom (1887–1945)*. Ur. B. DONAT. Zabok: Dora Krupićeva, Matica hrvatska, Ogranak, 1997.
- KOBYLIŃSKA A., FALSKI M., FILIPOWICZ M.: *Obcy czy obywatele? Słowianie a przemiany konstytucyjne w monarchii habsburskiej w latach 1860–1861*. Kraków: Wydawnictwo Libron, 2015.
- KOBYLIŃSKA A., FALSKI M., FILIPOWICZ M.: *Peryferyjność. Habsbursko-słowiańska historia nieoczywista*. Kraków: Wydawnictwo Libron, 2016.
- KOLAR M.: *Senjska željeznica*. „Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu” 1999, br. 1, s. 247–284.
- KOLAR M.: *Uključivanje Zagreba u željezničku mrežu Europe 1862. godine*. U: *140 godina željeznice u Zagrebu: (1862–2002): zbornik znanstvenog skupa*. Ur. M. SLUKAN ALTIĆ. Zagreb: Hrvatske željeznice: Zavod za arhivistiku, pomoćne povijesne znanosti i filmologiju Hrvatskog državnog arhiva, 2003, s. 7–20.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ M.: *Granica na Dravi od 1848. do 1919. godine (primjer Podravine i Prekodravlja)*. „Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša” 2011, br. 7, s. 80–92.
- KOLARIĆ J.: *Maksimilijan Vrhovac*. U: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Ur. F. MIROŠEVIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 1995, s. 427–445.
- KOMBOL M.: *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. Zagreb: Matica hrvatska, 1961.
- KONTLER L.: *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*. Prev. D. KEŠIĆ, S. DEVALD. Zagreb: Srednja Europa, 2007.
- KOPYŚ T.: *Kwestia narodowościowa na ziemiach Korony świętego Stefana w latach 1867–1918*. Kraków: Wydawnictwo Promocji Powiatu, Miasta i Gminy PROMO, 2001.
- KOREN S.: *Mađari i mađarska povijest u hrvatskim udžbenicima povijesti*. U: *Klio na Balkanu: usmjerenja i pristupi u nastavi povijesti*. Ur. M. NAJBAR-AGIČIĆ, prev. D. KEŠIĆ, S. DEVALD. Zagreb: Srednja Europa, 2005, s. 59–78.
- KÖRMENDY A.: *Tysiąc lat Węgrów w Europie*. „wSieci Historii: miesięcznik o Polsce, historii i kulturze” 2014, nr 6, s. 10–13.
- KOVÁCS I.: *József Bem – bohater wiecznych nadziei*. Tłum. M. SNOPEK. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”, 2002.
- KOVÁCS I.: *Polacy w węgierskiej Wiośnie Ludów 1848–1849. „Byliśmy z wami do końca”*. Tłum. J. SNOPEK. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”, 1999.
- KOVAČIĆ A.: *Feljtóni i članci*. Ur. M. RATKOVIĆ. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952.

- KRASIĆ S.: *Uloga hrvatskih dominikanaca u kulturnim planovima kralja Matije Korvina*. U: *Dani Hvarskog kazališta 16: hrvatski humanizam – Ianus Pannonius*. Ur. N. BATUŠIĆ. Split: Književni krug, 1990, s. 247–271.
- KRKLEC G.: *Mađarski pjesnik i prevodilac sa naših jezika Zoltán Csuka*. „Mogućnosti” 1965, br. 4–5, s. 568–570.
- KRLEŽA M.: *Borba za mađarsku izbornu reformu*. U: IDEM: *Putovanja, sjećanja, pogledi*. Sarajevo: Oslobođenje, 1985.
- KRLEŽA M.: *Zapisi i eseji*. Knj. 1: *Svjetiljke u tmini. Književi eseji*. Ur. I. FRANGEŠ. Sarajevo: Oslobođenje, 1988.
- KRLEŽA M.: *A fekete sas árnyékában*. Ford. Z. CSUKA. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1965.
- KRLEŽA M.: *Ady Endre je umro*. U: IDEM: *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci*. Knj. 2. Sarajevo: Oslobođenje, 1979, s. 93–96.
- KRLEŽA M.: *Balade Petrice Kerempuha. Izbor iz prepjeva. Prepjevi na češki, francuski, mađarski, njemački, ruski*. Prev. J. HIRŠAL, J. MATILLON, Z. CSUKA [et al.]. Zagreb: Liber, 1972.
- KRLEŽA M.: *Ballady Pietrka Kerempuha*. Tłum. A. DUKANOVIĆ. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1983.
- KRLEŽA M.: *Davni dani. Zapisi 1914–1921*. Zagreb: Zora, 1956.
- KRLEŽA M.: *Djetinstvo 1902–03 i drugi zapisi*. Zagreb: Zora, 1972.
- KRLEŽA M.: *Dnevnik 1918–1922. Davni dani*. Ur. A. MALINAR. Sv. 2. Sarajevo: Oslobođenje, 1977.
- KRLEŽA M.: *Dnevnik 1943*. Ur. A. MALINAR. Sarajevo: Oslobođenje, 1977.
- KRLEŽA M.: *Dnevnik 1958–1969*. Ur. A. MALINAR. Sarajevo: Oslobođenje, 1977.
- KRLEŽA M.: *Éjtszakának virrasztója. Petrica Kerempuh balladái*. Ford. Z. CSUKA. Budapest: Magyar Helikon Könyvkiadó, 1959.
- KRLEŽA M.: *Eseji i putopisi*. Ur. I. FRANGEŠ. Knj. 5. Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 1973.
- KRLEŽA M.: *Eseji, studije, putopisi. Izabrana djela*. Beograd: Prosveta, 1966.
- KRLEŽA M.: *Eseji*. Knj. 2. Zagreb: Zora, 1962.
- KRLEŽA M.: *Eseji*. Sv. 2: *Evropske teme*. Izb., ur. M. LONČAR. Beograd: Sloboda, 1977.
- KRLEŽA M.: *Evropa danas: eseji i članci*. Knj. 3. Prir. A. MALINAR. Sarajevo: Oslobođenje, 1979.
- KRLEŽA M.: *Evropa danas: knjiga dojmova i eseja*. Zagreb: Zora, 1956.
- KRLEŽA M.: *Hrvatski bog Mars*. Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2001.
- KRLEŽA M.: *Hungarica*. „Mogućnosti” 1965, br. 4–5, s. 317–359.
- KRLEŽA M.: *Illustrissimus dominus Battorych, notilis sine nobilitate (s. nob)*. U: IDEM: *Svjetiljke u tmini. Književi eseji*. Sarajevo: Oslobođenje, 1988, s. 173–177.
- KRLEŽA M.: *Ivan Križovec*. U: IDEM: *Glembajevi. Proza*. Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2001.
- KRLEŽA M.: *Izlet u Mađarsku 1947*. U: IDEM: *Putovanja, sjećanja, pogledi*. Sarajevo: Oslobođenje, 1988, s. 141–199.
- KRLEŽA M.: *Ksaver Šandor Gjalski*. U: IDEM: *99 varijacija: lexicographica. Eseji i zapisi*. Ur. M. LONČAR. Beograd: Novinsko izdavačko preduzeće Duga, 1972, s. 81–86.
- KRLEŽA M.: *Lirika Rainera Marije Rilkea*. U: IDEM: *Eseji*. Knj. 1. Zagreb: Minerva, 1932, s. 33–68.
- KRLEŽA M.: *Mađarska varijacija*. U: IDEM: *O Erazmu Rotterdamskom. Eseji i članci*. Knj. 2. Sarajevo: Oslobođenje, 1979, s. 71–92.
- KRLEŽA M.: *Mađarski lirik Andrija Ady*. U: IDEM: *Eseji i putopisi*. Ur. I. FRANGEŠ. Knj. 5. Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 1973, s. 152–170.
- KRLEŽA M.: *Mađarska agonija*. U: IDEM: *Putovanja, sjećanja, pogledi*. Sarajevo: Oslobođenje, 1985, s. 239–244.

- KRLEŽA M.: *Mađarska kriza*. U: IDEM: *Putovanja, sjećanja, pogledi*. Sarajevo: Oslobođenje, 1985, s. 258–287.
- KRLEŽA M.: *Mađarske deziluzije*. U: IDEM: *Putovanja, sjećanja, pogledi*. Sarajevo: Oslobođenje, 1985, s. 280–282.
- KRLEŽA M.: *Mađarski neuspjeh u Aradu*. U: IDEM: *Putovanja, sjećanja, pogledi*. Sarajevo: Oslobođenje, 1985, s. 272–274.
- KRLEŽA M.: *Moj obračun s njima*. Sarajevo: Oslobođenje, 1988.
- KRLEŽA M.: *Napomena autora*. U: IDEM: *Hrvatski bog Mars*. Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2001, s. 397–402.
- KRLEŽA M.: *Panorama pogleda, pojava i pojmova*. Ur. A. MALINAR. Knj. 1–5. Sarajevo: Oslobođenje, 1975.
- KRLEŽA M.: *Pisma*. Ur. S. ČENGIĆ VOLJEVICA. Sarajevo: Oslobođenje, 1988.
- KRLEŽA M.: *Putovanja, sjećanja, pogledi*. Sarajevo: Oslobođenje, 1985.
- KRLEŽA M.: *Sprovod u Theresienburgu*. U: IDEM: *Glembajevi. Proza*. Ur. V. BOGIŠIĆ. Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2001, s. 73–144.
- KRLEŽA M.: *Zastave*. Knj. 1–5. Sarajevo: Oslobođenje, 1982.
- KRLEŽA M.: *Zászlók*. Prev. Z. CSUKA. Novi Sad: Forum, 1965.
- KRLEŽA M.: *Zászlók. Történelmi regény*. Ford. Z. CSUKA. Budapest–Novi Sad: Európa Könyvkiadó, Forum, 1965.
- Krležijana*. Sv. 1: *A–Lj*. Ur. V. VISKOVIĆ. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993.
- Krležijana*. Sv. 2: *M–Ž*. Ur. V. VISKOVIĆ. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999.
- Krležin zbornik*. Ur. I. FRANGEŠ, A. FLAKER. Zagreb: Naprijed, 1964.
- KRUKOWSKA M.: *Wstęp*. W: M. KRLEŽA: *Sztandary*. Tłum. M. KRUKOWSKA. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990, s. 5–17.
- KRUŠELJ Ž.: *U dvadesetom stoljeću*. „Kolo” 2002, br. 3, s. 385–402.
- KULCSÁR SZABÓ E.: *Tragovi nerazpoloživo? O spoznajnom doprinosu stereotipa*. U: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. D. ORAIĆ TOLIĆ, E. KULCSÁR SZABÓ. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti, 2006, s. 13–28.
- KULCSÁR SZABÓ E.: *Za i protiv: o diskurziviranju kulture kao prostora*. U: *Imaginacije prostora: centri i periferije – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Europe*. Ur. D. ORAIĆ TOLIĆ, E. KULCSÁR SZABÓ. Zagreb: Disput, 2013, s. 3–11.
- KUMIČIĆ E.: *Djela II*. U: IDEM: *Petar Zrinski. Historička drama u pet činova*. Ur. A. BARAC. Zagreb: Zora 1950, s. 7–82.
- KUMIČIĆ E.: *Govori*. Ur. D. JELČIĆ. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ B.: *Podrijetlo Hrvata prema Matiji Petru Katančiću u njegovu opisu Podunavlja (Budim 1798)*. *Etnogeneza – vječno traženje korijena*. U: *Etnogeneza Hrvata = Ethnogeny of the Croats*. Ur. N. BUDAK. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1995, s. 61–72.
- KUZMANOVIĆ M.: *Kerempuhovo ishodište*. Geneza „Balada Petrice Kerempuha” Miroslava Krleže. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1985.
- KUZMANOVIĆ M.: *Krleža u sjeni Terezije*. Krležina protuslovlja i tvorbeni elementi „Balada”: Terezija Goričančeva. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- KUZMANOVIĆ M.: *Rječnik i komentar „Balada Petrice Kerempuha” Miroslava Krleže*. Zagreb: Liber, 1972.
- LAJNERT S.: *Ustroj željeznica u Hrvatskoj od Austro-Ugarske do danas*. Zagreb: Hrvatske željeznice, 2003.
- LASIĆ S.: *Književni počeci Marije Jurić Zagorke (1873–1910)*. Uvod u monografiju. Zagreb: Znanje, 1986.

- LASIĆ S.: *Krleža. Kronologija života i rada*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982.
- LASIĆ S.: *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*. Knj. 6. Zagreb: Globus, 1992.
- LASIĆ S.: *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914–1924)*. Zagreb: Globus, Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, 1987.
- LASIĆ S.: *Roman Šenoina doba (1863–1881)*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1965.
- LASIĆ S.: *Struktura Krležinih „Zastava“*. Zagreb: Liber, 1974.
- LENDVAI P.: *Węgrzy. Tysiąc lat zwycięstw w klęskach*. Tłum. A. KRZEMIŃSKI, B. NOWACKI. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2016.
- LISAC J.: *Čakavština kao jezik pismenosti i književnosti od srednjeg vijeka do danas*. „Croatica et Slavica Iadertina” 2013, br. 9, s. 31–37.
- LISAC J.: *Hrvatski jezik Vrančičeva rječnika i njegove proze*. „Filologija” 2012, br. 59, s. 37–47.
- LŐKÖS I.: *A Kaptoltól a Ludovikáig*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.
- LŐKÖS I.: *Balassi, Menčetić i Kupido*. U: *Hrvatski kupido: zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim djelovanjem: Budimpešta 6. ožujak 2008*. Ur. S. LUKAČ. Budimpešta: Hrvatska samouprava II. okruga, 2009, s. 79–88.
- LŐKÖS I.: *Croatohungarica. Hrvatsko-mađarske književnopovijesne veze*. Zagreb: Matica hrvatska, 2008.
- LŐKÖS I.: *Enumeracija u epovima Marulića, Karnarutića i Nikole Zrinskoga s intertekstualnog gledišta*. U: *Povijest obitelji Zrinski. Zbornik*. Ur. J. HEKMAN. Zagreb: Matica hrvatska, 2007, s. 281–296.
- LŐKÖS I.: *Hrvatsko-mađarske književne veze u vrtlozima stoljeća*. „Forum” 1991, br. 3–4, s. 335–350.
- LŐKÖS I.: *Hrvatsko-mađarske književne veze*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- LŐKÖS I.: *Kroatističke i croatohungarološke teme*. Budimpešta: Javna zaklada za nacionalne i etničke manjine u Mađarskoj, Hrvatska državna samouprava, 2007.
- LŐKÖS I.: *Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.
- LŐKÖS I.: *O nekim paralelizmima u pastoralama Marina Držića i Bálinta Balassija*. U: *Marin Držić 1508–2008. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog 5–7. studenog 2008. u Zagrebu*. Ur. N. BATUŠIĆ, D. FALIŠEVAC. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2010, s. 289–306.
- LŐKÖS I.: *O nepoznatom poglavlju iz historiografije hrvatsko-mađarskih književnih dodira*. U: *IV. međunarodni kroatistički znanstveni skup, Pečuh, 19.–20. lipnja 1998.: zbornik radova*. Ur. S. BLAŽETIN ml. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 2000, s. 130–145.
- LŐKÖS I.: *Od Battorycha do Tivadara Blagaychicha. Mađarofilski tipovi iz galerije likova Gjal-skijevih djela*. „Croatica et Slavica Iadertina” 2007, br. 3, s. 261–277.
- LŐKÖS I.: *Od Kaptola do Ludoviceuma. Hrvatska nacionalna svijest i doživljaj mađarstva u djelu Miroslava Krleže/A Kaptoltól a Ludovikáig. Horvát nemzettudat és magyarságélmény Miroslav Krleža életművében*. Budimpešta/Budapest: Croatica Nonprofitno poduzeće d.o.o./Croatica Nonprofit Kft., 2013.
- LŐKÖS I.: *Od Marulića do Krleže. Hrvatsko-mađarske komparatističke studije*. Split: Književni krug, 2003.
- LŐKÖS I.: *Političke i beletrističke ambivalencije jednog književnog puta (Ksaver Šandor Gjalski)*. U: *Na brzu ruku skupljeni skup: u spomen pokojnomu Ivanu Slamnigu (1930.–2001.) – bez ikakve obiljetničke i ine prilike: zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, Budimpešta 6.–7. studeni 2003*. Ur. S. LUKAČ. Budimpešta: Hrvatska samouprava, 2005, s. 55–62.

- LŐKÖS I.: *Pristupi Gjalskom*. Zagreb: Matica hrvatska, 2010.
- LŐKÖS I.: „*Prošasnost ugarsko-horvatska*”. *Hrvatsko-mađarsko povijesne teme u hrvatskoj književnosti od Vukotinovića do Bogovića*. U: *Umijeće interpretacije: zbornik radova u čast 80. godišnjice rođenja akademika Ive Frangeša*. Ur. D. FALIŠEVAC, K. NEMEC. Zagreb: Matica hrvatska, 2000, s. 159–174.
- LŐKÖS I.: *Recepcija Karnarutića u mađarskoj književnosti*. „*Croatica et Slavica Iadertina*” 2005, br. 1, s. 165–194.
- LŐKÖS I.: *Stanje kroatistike u Debrecenu*. U: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2001*. Ur. S. BOTICA. Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, 2002, s. 130–136.
- LŐKÖS I.: *Stvarnost, idile i nostalgije. o pripovijestima Gjalskijeve knjige „Pod starim krovovima”*. U: „*Osmišljavanja*”. *Zbornik u čast 80. rođendana akademika Miroslava Šicela*. Ur. V. BREŠIĆ. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet FF-Press, 2006, s. 281–294.
- LŐKÖS I.: *Uspomene i marginalije uz Krležine mađarske teme*. „*Forum*” 1982, br. 10–12, s. 932–939.
- LŐKÖS I.: *Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997.
- LONČAREVIĆ J.: *Hrvati u Mađarskoj i Trianonski ugovor*. Zagreb: Školske novine, 1993.
- LONČARIĆ M.: *Govor Hrvata „Dalmata” u Sentandriji*. „*Filologija*” 1995, br. 24–25, s. 217–222.
- LUKÁCS I.: „*Veliki akt*” kao *apeiron* „*Zastava*”. „*Književna smotra*” 2015, br. 3, s. 69–74.
- LUKÁCS I.: *Mađarska književnost u Maretićevoj „Čitanci” iz 1896. godine*. U: „*Osmišljavanja*”. *Zbornik u čast 80. Rođendana akademika Miroslava Šicela*. Ur. V. BREŠIĆ. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet FF-Press, 2006, s. 135–138.
- LUKACS J.: *Budapest 1900. Portret grada i njegove kulture*. Tłum. T. BIEROŃ. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2016.
- LUKAČ S.: *Dramatizirani kajkavski Marijin plač iz Erdelja = Dramatizált kaj-horvat maria-síralom Erdélybol*. Budapest: Slovenika: Hrvatska samouprava Budimpešte, 2000.
- LUKAČ S.: *Ivan Mažuranić i mađarski klasicizam*. U: *Književnost i jezik Hrvata u Mađarskoj: priopćenja hrvatske sekcije II. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika”*. Pečuh, 28–29. travnja 1994. *Međunarodni slavistički skup*. Ur. S. BLAŽETIN. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 1996, s. 82–90.
- LUKAČ S.: *Krleža – Bog – Ady*. U: *Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika. Priopćenja hrvatskih sekcija III. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika”*, Pečuh 26.–27. travnja 1996. Ur. S. BLAŽETIN. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 1996, s. 62–67.
- LUKAČ S.: *Marginalije uz hrvatsko-mađarske odnose. Od Mažuranića do „Riječi”*. „*Kolo*” 2002, br. 3, s. 153–158.
- LUKAČ S.: *Meditativno-refleksivna lirika u hrvatskoj i mađarskoj književnosti u drugoj polovici 19. stoljeća*. U: *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova*. Ur. D. SESAR. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2001, s. 191–198.
- LUKAČ S.: „*Pjesnici iznad svijeta*” (Silvije Strahimir i Jenő Komjathy). U: *IV. međunarodni kroatistički znanstveni skup, Pečuh, 19.–20. lipnja 1998.: zbornik radova*. Ur. S. BLAŽETIN ml. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 2000, s. 146–153.
- LUKAČ S.: *Prikrivene referencije u Krležinim „Zastavama”*. *Adyjev roman u stihovima kao pretekst Krležinih „Zastava”*. „*Forum*” 2014, br. 1–3, s. 230–240.
- LUKAČ S.: *Tko je prevoditelj spisa „A’ Horvátok a’ Magyaroknak”*. „*Jezikoslovlje*” 1999, br. 2–3, s. 127–146.
- LUKAČ S.: *Tri etide o Krležinoj lirici (Dvije studije i jedan prilog)*. U: *Hrvatski kupido: zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim djelovanjem: Budimpešta 6. ožujak 2008*. Ur. S. LUKAČ. Budimpešta: Hrvatska samouprava II. okruga, 2009, s. 159–175.

- Mađarski trodram. Ur. B. ČOVIĆ. Zagreb: Pečuh, AGM; Hrvatsko kazalište Pečuh CSOPOR(T) HORDA, 1998.
- MAJHUT B.: *Treba li nam nova povijest hrvatske dječje književnosti?* „Fluminensia” 2015, br. 1, s. 189–202.
- Mały słownik pisarzy węgierskich*. Red. B. CHICIŃSKA. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977.
- MANN J.: *Elementi retorike kulta u pismima Kálmána Dudása Miroslavu Krleži*. U: *Hrvatski kupido: zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim djelovanjem: Budimpešta 6. ožujak 2008*. Ur. S. LUKAČ. Budimpešta: Hrvatska samouprava II. okruga, 2009, s. 129–138.
- MANN J.: *Krležina nepročitana „hungarica”*. (Nepoznati hungarološki tekstovi u rukopisnoj ostavštini Miroslava Krleže). U: (Ne)pročitani Krleža: od teksta do popularne predodžbe sa znanstvenog skupa održanog od 26. do 28. rujna 2012. godine u Splitu: zbornik radova XV./Komparativna povijest hrvatske književnosti. Ur. C. PAVLOVIĆ, V. GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ, A. MEYER-FRAATZ. Split–Zagreb: Književni krug; Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2013, s. 59–72.
- MANN J.: *Odjeci mađarske drame u Krležinoj dramaturgiji*. U: *Krležini dani u Osijeku 2009. Hrvatska drama i kazalište i društvo*. Prir. B. HEĆIMOVIĆ. Zagreb: Osijek, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Hrvatsko narodno kazalište, Filozofski fakultet, 2010, s. 133–140.
- MARIJANOVIĆ S.: *Matija Petar Katančić*. U: *Znanstveni spomen-skup o Katančiću u Budimpešti, 30. XI. 1995. godine: u povodu obljetnice rođenja i smrti te 200. obljetnice njegova imenovanja za profesora Peštanskog sveučilišta*. Ur. I. MOKUTER. Budimpešta: Hrvatska manjinska samouprava II. okruga, 1996, s. 13–38.
- MARIJANOVIĆ S.: *Pjesnik Janus Pannonius – Janusovo pravo lice*. U: *Književnost i jezik Hrvata u Mađarskoj: priopćenja hrvatske sekcije II. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika”*. Pečuh, 28–29. travnja 1994. Međunarodni slavistički skup. Ur. S. BLAŽETIN. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 1996, s. 91–108.
- MARKOVIĆ F.: *Dom i svijet*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1948.
- MARKOVIĆ F.: *Izbor iz djela*. Ur. C. MILANJA. Vinkovci: Riječ, 2000.
- MARKOVIĆ F.: *Karlo Drački: drama u 5 čina*. Zagreb: Hrvatski štamparski zavod, 1917.
- MARKOVIĆ F.: *Zvonimir kralj hrvatski dalmatinski: poviestna drama u pet čina. Povodom osamstogodišnjice krunitbe hrv. kralja Zvonimira na dan 9. listopada 1876*. Zagreb: Knjižara Albrechta i Fiedlera, 1877.
- MATOŠ A.G.: *Feljtoni, impresije, članci*. Knj. 1. Ur. V. FLAKER. Sv. 15. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti Liber, Mladost, 1973.
- MATOŠ A.G.: *Kritike, eseji. Studije i članci. Polemike, putopisi. Feljtoni i impresije*. Ur. Š. VUČETIĆ. Sv. 3. Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 1967.
- MATOŠ A.G.: *Vidici i putovi. Naši ljudi i krajevi*. Ur. Š. VUČETIĆ. Sv. 2. Zagreb: Matica hrvatska, Zora, 1967.
- MATVEJEVIĆ P.: *Razgovori s Krležom*. Zagreb: Prometej, 2001.
- MAŽURANIĆ I., MAŽURANIĆ M., DEMETER D.: *Djela*. Ur. S. JEŽIĆ. Zagreb: Zora, 1958.
- MAŽURANIĆ I.: *Hrvati Mađarom*. U: IDEM: *Izbor iz djela*. Ur. M. ŠICEL. Vinkovci: Riječ, 2000, s. 151–170.
- MAŽURANIĆ I.: *Izbor iz djela*. Prir. M. ŠICEL. Vinkovci: Riječ, 2000.
- MAŽURANIĆ I.: *Pisma. Govori*. Prir. M. ŽIVANČEVIĆ. Zagreb: Liber, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1979.
- MAŽURANIĆ I.: *Sabrana djela*. Ur. M. ŽIVANČEVIĆ. Sv. 2. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1979.
- MEDVE Z.A.: *Janko Polić Kamov, Géza Csáth, Sándor Bródy: dekadencija, demitologizacija i deziluzionizam*. U: *Komparativna povijest hrvatske književnosti: zbornik radova XIII*.

- (*Poetika i politika kulture nakon 1910. godine*) sa znanstvenog skupa održanog od 30. rujna do 1. listopada 2010. godine u Splitu. Ur. C. PAVLOVIĆ, V. GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ, A. MEYER-FRAATZ. Split–Zagreb: Književni krug, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2011, s. 126–134.
- MEDVE Z.A.: *Književne inačice povijesti i politike. Nacrt o jednom segmentu suvremene mađarske i hrvatske književnosti*. „Književna smotra” 2015, br. 3, s. 103–110.
- MEDVE Z.A.: „Nije važno što je sve zbrkano do neprepoznatljivosti. Svejedno je to istina”. O recepciji Krležinih djela u Mađarskoj. U: (Ne)pročitani Krleža: od teksta do popularne predodžbe sa znanstvenog skupa održanog od 26. do 28. rujna 2012. godine u Splitu: zbornik radova XV./Komparativna povijest hrvatske književnosti. Ur. C. PAVLOVIĆ, V. GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ, A. MEYER-FRAATZ. Split–Zagreb: Književni krug; Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 2013, s. 59–72.
- MEDVE Z.A.: *Supstancijalni i diseminarni Matoš*. „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2014, nr 7, s. 147–159.
- MIJATOVIĆ A.: *Ratni plan protuhabsburškog zrinsko-frankopanskog pokreta i njegova izvedba*. U: *Povijest obitelji Zrinski*. Zbornik. Ur. J. HEKMAN. Zagreb: Matica hrvatska, 2007, s. 42–60.
- MILANJA C.: *Književno djelo Ante Starčevića*. „Republika” 1996, br. 5–6, s. 5–24.
- MILANJA C.: *Paralela hrvatske i mađarske avangarde u pristupu Imre Borija*. U: *IV. međunarodni kroatistički znanstveni skup, Pečuh, 19.–20. lipnja 1998.: zbornik radova*. Ur. S. BLAŽETIN ml. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 2000, s. 154–159.
- MILOŠEVIĆ P.: *Ogledi i kritike o savremenoj književnosti Srba i Hrvata u Mađarskoj*. Budapest: Biblioteka Dunav, 1991.
- MILOŠEVIĆ P.: *Posleratna književnost Hrvata i Srba u Mađarskoj*. U: IDEM: *Ogledi i kritike. o suvremenoj književnosti Hrvata i Srba u Mađarskoj*. Budapest: Biblioteka Dunav, 1991, s. 166–174.
- MILOŠEVIĆ P.: (*Šoljan i Esterházy*) *Negativ i inverzija odnosno dekonstrukcija i parodija proizvodnog romana*. U: *Na brzu ruku skupljeni skup: u spomen pokojnomu Ivanu Slamnigu (1930.–2001.) – bez ikakve obljetničke i ine prilike: zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, Budimpešta 6.–7. studeni 2003*. Ur. S. LUKAČ. Budimpešta: Hrvatska samouprava, 2005, s. 73–76.
- MIRKOVIĆ M.: *Predgovor*. U: J. GORNIČIĆ-BRDOVAČKI: *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine: građenje, organizacija i financijski odnosi*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952, s. V–XVI.
- MIROŠEVIĆ F.: *Zrinski u hrvatskim udžbenicima povijesti*. U: *Povijest obitelji Zrinski*. Zbornik. Ur. J. HEKMAN. Zagreb: Matica hrvatska, 2007, s. 327–350.
- MOKUTER I.: *Uvodne bilješke u povodu znanstvenog skupa o Katančiću*. U: *Znanstveni spomen-skup o Katančiću u Budimpešti, 30. XI. 1995. godine: u povodu obljetnice rođenja i smrti te 200. obljetnice njegova imenovanja za profesora Peštanskog sveučilišta*. Ur. I. MOKUTER. Budimpešta: Hrvatska manjinska samouprava II. okruga, 1996, s. 5–12.
- MOROZ-GRZELAK L.: *Bracia Słowianie. Wizje wspólnoty a rzeczywistość*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy PAN, 2011.
- NAZOR A.: *Zimska vojna Nikole Zrinskog*. U: *Povijest obitelji Zrinski*. Zbornik. Ur. J. HEKMAN. Zagreb: Matica hrvatska, 2007, s. 21–42.
- NEMEC K.: *Mađarske teme u „Zastavama” Miroslava Krleže*. U: *Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika. Priopćenja hrvatskih sekcija III. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika”*, Pečuh 26.–27. Travnja 1996. Ur. S. BLAŽETIN. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 1996, s. 79–86.
- NEMEC K.: *Miroslav Krleža i prvi svjetski rat*. „Kolo” 2014, br. 10–12, s. 1060–1090.

- NEMEC K.: *Povijesni roman u hrvatskoj književnosti*. U: IDEM: *Tragom tradicije. Ogledi iz novije hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1995, s. 7–39.
- NEMEC K.: *Povijest hrvatskog romana od početka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Znanje, 1994.
- NEMEC K.: *Tragom tradicije. Ogledi iz novije hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1995.
- Nepoznati susjed: antologija s jugoistoka Europe*. Ur. R. SWARTZ, prev. N. MEDVED [et al.]. Zagreb: Durieux, 2007.
- NIKŠIĆ B.: *Sudbina Ugarske u hrvatskoj književnosti šesnaestog stoljeća*. U: *Croato-Hungarica: uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza. A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*. Ur. M. JAUK-PINHAK, Cs. Gy. KISS, I. NYOMÁRKAY. Zagreb: Katedra za hungarologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2002, s. 307–314.
- NOVAK K.: *Belostenčev „Gazofilacij” kao leksičko polazište „Balada Petrice Kerempuha” Miroslava Krleže*. „Kaj” 2010, br. 3, s. 47–62.
- NOVALIĆ Đ.: *Mađarska i hrvatska „Zrinijada”*. Zagreb: Filozofski fakultet, 1967.
- Novija mađarska lirika*. Prii. I. IVANJI, D. KIŠ, prev. I. IVANJI, D. KIŠ, I. V. LALIĆ. Beograd: Nolit, 1970.
- NOWAK J.R.: *Endre Ady*. W: E. ADY: *Poezje*. Tłum. M. BIAŁOSZEWSKI, wybór i przedmowa J.R. NOWAK. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1981, s. 5–31.
- NOWAK J.R.: *Legenda generala Bema*. W: IDEM: *Węgry bliskie i nieznane*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Iskry”, 1980.
- NYOMÁRKAY I.: *Kroatističke studije*. Zagreb: Matica hrvatska, 2000.
- NYOMÁRKAY I.: *Stanje kroatistike u Budimpešti*. U: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2001*. Ur. S. BOTICA. Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, 2002, s. 145–146.
- ORAĆIĆ TOLIĆ D.: *Hrvatski kulturni stereotipi: Diseminacije nacije*. U: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. D. ORAĆIĆ TOLIĆ, E. KULCSÁR SZABÓ. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti, 2006, s. 29–46.
- ORAĆIĆ TOLIĆ D.: *Matošove metropole – Matošove provincije*. U: *Imaginacije prostora: centri i periferije – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Europe*. Ur. D. ORAĆIĆ TOLIĆ, E. KULCSÁR SZABÓ. Zagreb: Disput, 2013, s. 65–80.
- ORAĆIĆ TOLIĆ D.: *Predgovor*. U: *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. D. ORAĆIĆ TOLIĆ, E. KULCSÁR SZABÓ. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti, 2006, s. 7–12.
- PAJAK P.: *Tożsamość austro-węgierska jako iluzja (na przykładzie nowel Mirosława Krleży)*. W: *Problemy tożsamości kulturowej w krajach słowiańskich. (Jej formy i przemiany)*. Red. J. GOSZCZYŃSKA. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Instytut Filologii Słowiańskiej, 2003, s. 95–120.
- PAL Š.: *Izgubili smo prijatelja, pisac je besmrtn*. „Forum” 1982, br. 10–12, s. 961–969.
- PÁLFFY G.: *Povijest Mađarske: Ugarska na granici dvaju imperija: (1526.–1711.)*. Prev. J. KNEŽEVIĆ. Samobor: Meridijani, 2010.
- PALJETAK L.: *„Molitva suprotiva Turkom” u kontekstu protuturskog otpora u Europi Marulićeva vremena i poslije njega*. „Colloquia Maruliana” 2002, br. 11, s. 333–362.
- PATAFTA D.: *Promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva grada Rijeke od 1918. do 1924. godine*. „Časopis za suvremenu povijest” 2004, br. 2, s. 683–700.
- PAVLETIĆ K.: *Život i pjesnička djela Franje Markovića*. Zagreb: Matica hrvatska, 1917.
- PAVLETIĆ V.: *Kritički medaljoni. Panorama hrvatskih pisaca i djela*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996.
- PAVLIČEVIĆ D.: *Historia Chorwacji*. Tłum. Ł. DANIELEWSKA. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2004.
- PAVLIČIĆ P.: *Epika granice*. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.
- PAVLIČIĆ P.: *Skrivena teorija*. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.

- PAVLIČIĆ P.: „Zastave” u „Davnim danima”. U: *Komparativna povijest hrvatske književnosti: zbornik radova XIII. (Poetika i politika kulture nakon 1910. godine) sa znanstvenog skupa održanog od 30. rujna do 1. listopada 2010. godine u Splitu*. Ur. C. PAVLOVIĆ, V. GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ, A. MEYER-FRAATZ. Split–Zagreb: Književni krug, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2011, s. 246–263.
- PERGOŠIĆ I.: *Decretum 1574. Hrvatski kajkavski editio princeps*. Prir. Z. BARTOLIĆ. Čakovec, Matica hrvatska Zrinski, 2003.
- PL. K.: *Magjarizacija u Hrvatskoj*. Zagreb: [s.n.], 1908.
- POGAČNIK J.: *Tragovi u vremenu*. Zagreb: Matica hrvatska, 2001.
- POLIĆ M.: *Ban Dragutin grof Khuen-Hedervary i njegovo doba*. Zagreb: Izdao jedan hrvatski rodoljub. Tiskara Mile Maravića, 1901.
- POLIĆ M.: „Riječka krpica” 1868. godine i uvjeti za njezino naljepljivanje na Hrvatsko-ugarsku nagodbu. „Rijeka” 2010, br. 1, s. 57–92.
- PÓTH I.: *Begovićeva drama „Bez trećega” na mađarskoj sceni*. U: *Recepcija Milana Begovića. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 120. obljetnice rođenja Milana Begovića Zagreb-Zadar, 5.–8. prosinca 1996*. Ur. T. MAŠTROVIĆ. Zagreb–Zadar, Hrvatski studiji Sveučilišta: Zavod za povijest HAZU, Hrvatsko filološko društvo, 1998, s. 75–84.
- PÓTH I.: *Dramski ciklus o Glembajevima na budimpeštanskim pozornicama*. U: *Hrvatska dramska književnost i kazalište u europskom kontekstu: 1*. Prir. B. HEČIMOVIĆ. Zagreb–Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Hrvatsko narodno kazalište, Pedagoški fakultet, 1999, s. 342–344.
- PÓTH I.: *Neke mađarske veze pjesnika Ivana Mažuranića*. „Kolo” 1965, br. 9–10, s. 472–477.
- PÓTH I.: *O ugledu Matije Petra Katančića u mađarskim stručnim krugovima*. U: *Znanstveni spomen-skup o Katančiću u Budimpešti, 30. XI. 1995. godine: u povodu obljetnice rođenja i smrti te 200. obljetnice njegova imenovanja za profesora Peštanskog sveučilišta*. Ur. I. MOKUTER. Budimpešta: Hrvatska manjinska samouprava II. okruga, 1996, s. 111–116.
- Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata*. Ur. I. KAMPUŠ. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995.
- Povijest Mađarske*. Ur. P. HANÁK. Prev. D. ROKSANDIĆ, V. ČOLIĆ-PEISKER. Zagreb: Barbat, 1995.
- Povijest obitelji Zrinski*. Zbornik. Ur. J. HEKMAN. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.
- PRODAN A.: *Endre Ady na hrvatskom jeziku*. „Slavica tergestina” 1997, br. 5, s. 27–34.
- PRODAN A.: *Krleža u mađarskom prijevodu*. U: *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova*. Ur. D. SESAR. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2001, s. 257–261.
- PRODAN J.: *Počeci stvaranja mađarske drame u kontekstu mađarsko-hrvatskih povijesnih i književnih dodira*. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 5. do 7. prosinca 1996*. Ur. D. BABIĆ, M. KOVAČEVIĆ, I. LUKEŽIĆ. Rijeka: Filozofski fakultet, 1998, s. 341–346.
- PRODAN J.: *Tiskanje hrvatske knjige u Pečuhu (18. i 19. st.)*. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanog u Rijeci od 3. do 5. prosinca 1998*. Ur. A. CAR-MIHEC, M. KOVAČEVIĆ, I. LUKEŽIĆ. Rijeka: Filozofski fakultet, 2000, s. 351–358.
- PROHASKA D.: *Ilirizam u Osijeku*. Vinkovci: Slavonska naklada Privlačica, 1994.
- PROSPEROV NOVAK S.: *Povijest hrvatske književnosti. Od Gundulićeva „Poroda od tmine” do Kačićeva „Razgovora ugodnog naroda slovinskoga” iz 1756*. Knj. 3. Zagreb: Izdanja Anti-barbarus, 1999.
- PROSPEROV NOVAK S.: *Povijest hrvatske književnosti*. Sv. 1. Split: Marjan tisak, 2004.
- PROSPEROV NOVAK S.: *Povijest hrvatske književnosti*. Sv. 2. Split: Marjan tisak, 2004.
- RAČKI F.: *Rieka prama Hrvatskoj*. Zagreb: [s.n.], 1867.

- RADIĆ A., RADIĆ S.: *Hrvati i Magjari ili Hrvatska politika i „Riečka rezolucija”*. Zagreb: [s.n.], 1905.
- RADIĆ S.: *Praški zapisi. Autobiografska proza*. Prev. D. KARPATSKÝ. Zagreb: Znanje, 1985.
- RAPACKA J.: *Kolej, pociąg, dworzec. Z imaginarium chorwackiej moderny*. W: EADEM: *Śródziemnomorze. Europa Środkowa. Balkany*. Kraków: Universitas, 2002, s. 401–410.
- RAPACKA J.: *Leksykon tradycji chorwackich*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997.
- Rasuto biserje: antologija hrvatske poezije u Mađarskoj: 1945.–2000*. Ur. S. BLAŽETIN. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 2002.
- RATKOVIĆ M.: *Ferenac Črnko i njegov opis podsjedanja i pada Sigeta*. U: F. ČRNKO: *Opsada Sigeta*. Knj. 3: *Podsjedanje i osvojenje Sigeta: i popratni tekstovi*. Zagreb: Liber, 1971, s. 27–34.
- RAVLIĆ J.: *Hrvatski narodni preporod. Ilirska knjiga I*. Zagreb: Zora: Matica hrvatska, 1965.
- RAVLIĆ J.: *Hrvatski narodni preporod. Ilirska knjiga II*. Zagreb Zora: Matica hrvatska, 1965.
- REYCHMAN J.: *Dzieje Węgier*. Łódź–Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967.
- Rukopisna ostavština Miroslava Krležę: katalog*. Gradu razvrstali i obradili B. KOMAZLIĆ, B. KRSTIĆ, D. PAŽIN, ur. I. GALIĆ, A. IVANJEK. Predgovor: V. BOGIŠIĆ. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2003.
- SABLIĆ-TOMIĆ H., REM G.: *Slavonski tekst hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 2003.
- SABLIJAK I.: *Bibliografija prijevoda djela mađarske književnosti na hrvatski književni jezik. Popis izdanja prijevoda 1945–2010*. „Kronika Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZW” 2010, br. 25, s. 13–39.
- SEKULIĆ A.: *Katančićev prinos u odgojno-obrazovnom postupku na Peštanskom sveučilištu*. U: *Znanstveni spomen-skup o Katančiću u Budimpešti, 30. XI. 1995. godine: u povodu obljetnice rođenja i smrti te 200. obljetnice njegova imenovanja za profesora Peštanskog sveučilišta*. Ur. I. MOKUTER. Budimpešta: Hrvatska manjinska samouprava II. okruga, 1996, s. 93–102.
- SKOK J.: *Grabancijaštvo Krležinog Petrice Kerempuha*. „Kaj” 2003, br. 4–5, s. 35–43.
- SKOK J.: *Moderno hrvatsko kajkavsko pjesništvo. Eseji, interpretacije i ocjene*. Zagreb–Čakovec: Zrinski, Tiskarsko izdavački zavod Čakovec, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, 1985.
- SNOPEK J.: *Węgry. Zarys dziejów i kultury*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”, 2002.
- SOKCSEVITS D.: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest: Mundus Novus Kft., 2011.
- SOKČEVIĆ D.: *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*. Prev. L. KOVÁCS, I. TOMEK, Đ. BUBREG. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj/Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság, 2016.
- SROKA S.A.: *Historia Węgier do 1526 roku w zarysie*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Homini s.c., 2000.
- SRŠAN S.: *Život i djela Matije P. Katančića*. U: *Znanstveni spomen-skup o Katančiću u Budimpešti, 30. XI. 1995. godine: u povodu obljetnice rođenja i smrti te 200. obljetnice njegova imenovanja za profesora Peštanskog sveučilišta*. Ur. I. MOKUTER. Budimpešta: Hrvatska manjinska samouprava II. okruga, 1996, s. 39–54.
- STANČIĆ N.: *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat, 2002.
- STANČIĆ N.: *Gajeva „Još Hrvatska ni propala“ iz 1832–33. Ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*. Zagreb: Globus, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1989.
- STARČEVIĆ A.: *Izbor iz djela*. Prii. J. BRATULIĆ. Vinkovci: Riječ, 1999.
- STRECHA M.: *Franjo Jospi prvi*. „Kolo” 2002, br. 3, s. 353–384.

- SUIĆ M.: *Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata. Etnogeneza – vječno traženje korijena*. U: *Etnogeneza Hrvata = Ethnogeny of the Croats*. Ur. N. BUDAČ. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1995.
- Susreti dviju kultura: obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Zbornik radova. Ur. R. HORVAT. Zagreb: Matica hrvatska, 2012.
- ŚWIĘTOCHOWSKI A.: *Genealogia teraźniejszości*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój” 1936.
- SYLBURSKA A.: *Kwestia mniejszości węgierskiej w Czechosłowacji, Rumunii i Jugosławii okresie międzywojennym na łamach „Spraw Narodowościowych” (1927–1939)*. „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2014, nr 1, s. 137–162.
- SZABO A.: *Ban Ivan Mažuranić. Graditelj moderne Hrvatske*. Zagreb: Matica hrvatska, 2014.
- SZENTESI ŽAGAR O.: *Osvještivanje bliskosti (Hrvatska-Mađarska. Stoljetne književne i likovno-umjetničke veze)*. „Republika” 1996, br. 5–6, s. 241–245.
- SZENTESI ŽAGAR O.: *Uvod*. „Književna smotra” 2015, br. 177, s. 3–6.
- SZILÁGYI M.: *Rekanonizacija Nikole Zrinskog u mađarskoj književnosti s kraja 18. i početka 19. stoljeća*. U: *Susreti dviju kultura: obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti*. Zbornik radova. Ur. R. HORVAT. Zagreb: Matica hrvatska, 2012, s. 481–489.
- SZÖRÉNYI L.: „...i Mađar i Hrvat” (pojam domovine kod Nikole Zrinskog). U: *Susreti dviju kultura: obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti*. Zbornik radova. Ur. R. HORVAT. Zagreb: Matica hrvatska, 2012, s. 303–316.
- SZÜCS J.: *Trzy Europy*. Tłum. J.M. KŁOCZOWSKI. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1995.
- SZYMAŃSKI W., DĄBROWSKA E.: *Awarzy. Węgrzy*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1979.
- ŠAROŠAČ Đ.: *Tisućugodišnje veze Hrvata i Mađara = Ezerszázéves Horvat – Magyar Kapcsolatok*. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, 1999.
- ŠAROŠAČ Đ.: *Hrvati u raznim baranjskim raspravama i knjigama*. U: *IV. međunarodni kroatistički znanstveni skup, Pečuh, 19.–20. lipnja 1998.: zbornik radova*. Ur. S. BLAŽETIN ml. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 2000, s. 224–229.
- ŠENO A.: *Naša književnost*. U: IDEM: *Zlatni grad*. Zagreb: Mladinska knjiga, 1992, s. 345–349.
- ŠENO A.: *Seljačka buna*. Zagreb: Globus media, 2004.
- ŠICEL M., JELČIĆ D.: „Zlatarovo zlato” i „Prosjak Luka” Augusta Šenoa, „U registraturi” Ante Kovačića, „Pod starim krovovima” K.Š. Gjalskog. Zagreb: Školska knjiga, 1993.
- ŠICEL M.: *Gjalski*. Zagreb: Globus, 1984.
- ŠICEL M.: *Hrvatska književnost*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- ŠICEL M.: *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 2: *Realizam*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2005.
- ŠICEL M.: *Stvaraoci i razdoblja u novijoj hrvatskoj književnosti. Analize i sinteze*. Zagreb: Matica hrvatska, 1971.
- ŠIDAK J., GROSS M., KARAMAN I., ŠEPIĆ D.: *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*. Zagreb: Školska knjiga, 1968.
- ŠIDAK J.: *Ivan Mažuranić kao političar*. „Kolo” 1965, br. 9–10, s. 349–383.
- ŠIDAK J.: *Studije iz Hrvatske povijesti za revolucije 1848–49*. Zagreb: Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, 1979.
- ŠIŠIĆ F.: *Jugoslovenska misao: istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja 1790–1918*. Beograd: Balkanski institut, 1937.
- ŠIŠIĆ F.: *Povijest Hrvata. Pogled povijesti hrvatskog naroda 1526.–1918*. II dio. Split: Marjan tisak, 2004.
- ŠKREB Z.: *August Šenoa. Prvi hrvatski romanopisac*. U: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Ur. A. FLAKER, K. PRANIĆ. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1978, s. 363–381.

- ŠMATLÁK S.: *Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť*. Bratislava: Tatran, 1988.
- ŠOKČEVIĆ D.: „U ogledalu, nejasno...” *Mađarski milenij u očima hrvatske javnosti*. „Kolo” 2002, br. 3, s. 44–57.
- ŠOKČEVIĆ D.: *Bački Bunjevci i događaji iz 1848./49. Godine*. U: *IV. međunarodni kroatistički znanstveni skup, Pečuh, 19.–20. lipnja 1998.: zbornik radova*. Ur. S. BLAŽETIN ml. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 2000, s. 230–236.
- ŠOKČEVIĆ D.: *Femme fatale, i/ili laka žena (Mađarice u hrvatskoj književnosti u desetljećima najvećih hrvatsko-mađarskih političkih sukoba)*. U: *Hrvatski kupido: zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim djelovanjem: Budimpešta 6. ožujak 2008*. Ur. S. LUKAČ. Budimpešta: Hrvatska samouprava II. okruga, 2009, s. 121–128.
- ŠOKČEVIĆ D.: *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2006.
- ŠOKČEVIĆ D.: *Mađarski likovi i mađarske pojave u hrvatskoj književnosti druge polovice 19. stoljeća*. „Republika” 1998, br. 7–8, s. 229–240.
- ŠOKČEVIĆ D.: *Mađarski odjek narodnog pokreta godine 1903. u Hrvatskoj*. U: *Na brzu ruku skupljeni skup: u spomen pokojnomu Ivanu Slamnigu (1930.–2001.) – bez ikakve obljetničke i ine prilike: zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, Budimpešta 6.–7. studeni 2003*. Ur. S. LUKAČ. Budimpešta: Hrvatska samouprava, 2005, s. 205–220.
- ŠOKČEVIĆ D.: *Odnos jugoslavenstva i hrvatstva u pjesništvu Hrvata u Mađarskoj nakon drugog svjetskog rata*. U: *Književnost i jezik Hrvata u Mađarskoj: priopćenja hrvatske sekcije II. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika”*. Pečuh, 28–29. travnja 1994. *Međunarodni slavistički skup*. Ur. S. BLAŽETIN. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 1996, s. 134–144.
- ŠREPEL M.: *O životu i radu Mirka Bogovića*. U: M. BOGOVIĆ: *Pjesnička djela. Drama: Frankopan. Izabrane pjesme*. Sv. 3. Zagreb: Matica hrvatska, 1895, s. 7–56.
- ŠTAMPAR E.: *Ksaver Šandor Đalski*. U: K.Š. ĐALSKI: *Djela I*. Ur. E. ŠTAMPAR. Zagreb: Zora: Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, 1952, s. 7–58.
- ŠVAGELJ D.: *Ivan Kestenački (Janus Pannonius)*. U: IDEM: *Slavonske književne komunikacije. Ogledi i kritike o udjelu Slavonije i Baranje u hrvatskoj književnosti*. Osijek: Glas Slavonije, 1975, s. 97–114.
- ŠVAGELJ D.: *Slavonske književne komunikacije: ogledi i kritike o udjelu Slavonije i Baranje u hrvatskoj književnosti*. Osijek: Glas Slavonije, 1975.
- TOMASOVIĆ M.: *Marulićeva trojezičnost*. „Colloquia Maruliana” 1996, br. 5, s. 5–11.
- TUTEK A.: *O dramama Miroslava Krleže u mađarskoj periodici*. U: „*Krležini*” dani u Osijeku 2011. *Naši i strani povjesničari hrvatske drame i kazališta, teatrolozi i kritičari*. II dio. Prir. B. HEĆIMOVIĆ. Zagreb: Osijek, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Hrvatsko narodno kazalište, Filozofski fakultet, Osijek 2012, s. 212–230.
- VAUPOTIĆ M.: *Panonske teme: portreti i zapisi*. Vinkovci: Privlačica, 1994.
- VIDMAROVIĆ Đ.: *Hrvatsko rasuće. Teme iz hrvatske dijaspore*. Split: Naklada Bošković, 2009.
- VIDMAROVIĆ Đ.: *Književnost Hrvata u Mađarskoj u funkciji čuvanja etničkog identiteta*. U: *Književnost i jezik Hrvata u Mađarskoj: priopćenja hrvatske sekcije II. međunarodnog slavističkog skupa pod naslovom „Teorija i praksa nastave slavenskih jezika”*. Pečuh, 28–29. travnja 1994. *Međunarodni slavistički skup*. Ur. S. BLAŽETIN. Pečuh: Hrvatski znanstveni zavod, 1996, s. 145–151.
- VIDMAROVIĆ Đ.: *Prošlost i sadašnjost Hrvata u Mađarskoj*. U: IDEM: *Teme o Hrvatima u Mađarskoj: studije, članci, prikazi, osvrti, pisma*. Split: Naklada Bošković, 2008, s. 247–373.
- VIDMAROVIĆ Đ.: *Suvremeni tokovi u pjesništvu mađarskih Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991.

- VIDMAROVIĆ Đ.: *Teme o Hrvatima u Mađarskoj: studije, članci, prikazi, osvrti, pisma*. Split: Naklada Bošković, 2008.
- VINAVER V.: *Jugoslavija i Mađarska: 1918–1933*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1971.
- VINAVER V.: *Jugoslavija i Mađarska: 1933–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju: Narodna knjiga, 1976.
- VIRÁG Z.: *Varijante narod(nos)nih identiteta*. „Kolo” 2002, br. 3, s. 159–171.
- VIŠKOKIĆ V.: *Riječ urednika*. U: D. ŠOKČEVIĆ: *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*. Prev. L. Kovács, T. Tomek, Đ. Bubreg. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság, 2016, s. XV–XVI.
- VODNIK B.: *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 1: *Od humanizma do potkraj XVII. stoljeća; s uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1913.
- VONČINA J.: *Korijeni Krležina Kerempuha*. Zagreb: Naprijed, 1991.
- VRATOVIĆ V.: *Hrvati i latinska Europa. Latinsko-hrvatske teme*. Zagreb: Matica hrvatska, 1996.
- VUKOTINOVIĆ Lj.: *Godina 1850 u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Tiskom Franje Župana, 1851.
- VUKOTINOVIĆ Lj.: *Prošastost ugarsko-hrvatska. Historičke novele. Dio prvi. Štitonoša*. Zagreb: Fr. Suppan, 1844.
- VUKOTINOVIĆ Lj.: *Tri stvari knjiženstva: ukus, sloga, kritika*. U: *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Ur. M. ŠICEL. Zagreb: Liber, 1972, s. 34–42.
- Węgierskie lato. Przekłady z poetów węgierskich*. Wybór, tłum., noty oraz posłowie B. ZADURA. Wrocław: Biuro Literackie, 2010.
- WERESZYCKI H.: *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1986.
- WIERZBICKI J.: *Miroslav Krleža i Endre Ady*. W: *Z dziejów polsko-węgierskich stosunków historycznych i literackich*. Red. I. CSAPLÁROS, A. SIEROSZEWSKI. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1979, s. 93–98.
- WIERZBICKI J.: *Miroslav Krleža*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975.
- ZÁGOREC-CSUKA J.: *Tragom Zrinskih. Zbirka studija*. Prev. H. MOLNAR. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Kulturno društvo „Priateljski krug” Pomurja, 2009.
- ZDZIECHOWSKI M.: *Węgry i dookoła Węgier*. Warszawa: Stowarzyszenie Kulturalne Fronda, 2001.
- ZEIDLER M.: *Verejné prejavy maďarského iredentizmu medzi dvomi svetovými vojnami. V: Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva*. Red. M. MICHELA, L. VÖRÖS. Bratislava: Historický ústav SAV, 2013, s. 205–232.
- ZELMANOVIĆ Đ.: *Anna Lesznai heroina „Zastava”*. U: *Hrvatska/Mađarska: stoljetne književne i likovno-umjetničke veze. Horvátország/Magyarország: évszázados irodalmi és képzőművészeti kapcsolatok*. Ur. J. DAMJANOV, prev. F. TILDA. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1995, s. 105–120.
- ZELMANOVIĆ Đ.: *Kadet Krleža. Školovanje Miroslava Krleže u mađarskim vojnim učilištima*. Zagreb: Školske novine, Sveučilišna naklada Liber, 1987.
- ZIMA Z.: *Lovac u labirintu. Eseji i elzeviri*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2006.
- Zlatna knjiga mađarske poezije*. Izd., prev. E. ČOLAKOVIĆ. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1978.
- Zrinski i Europa*. Ur. J. DAMJANOV. Zagreb: Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, 2000.
- ZRUBEC L.: *Zomrel dva razy (Petrovič – Petőfi)*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2008.
- ZVONAR I.: *Na kajkavskim korijenima. Rasprave i studije*. Samobor: Izdavačka kuća Meridijani, 2009.

ŽAGAR-SZENTESI O.: *Hrvatski u dodiru s mađarskim jezikom*. U: *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilogodba posuđenica*. Ur. L. SOČANAC [et al.]. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005, s. 51–83.

ŽIC I.: *Kratka povijest grada Rijeke*. Rijeka: Adamić, M-grafika, 2001.

ŽIVANČEVIĆ M.: *Ivan Mažuranić*. Zagreb–Novi Sad: Globus, Matica srpska, 1988.

ŽMEGAČ V.: „*Balade Petrice Kerempuha*” u komparativnoj vizuri. U: IDEM: *Krležini europski obzori. Djelo u komparativnom kontekstu*. Zagreb: Znanje, 1986, s. 160–195.

ВЕГЕЛ Л.: *Корени у туђинству. Рубне области – мањине – књижевност*. У: *Књижевност на језицима мањина у Подунављу. Зборник радова*. Ур. М. МАТИЦКИ, В. МАТОВИЋ, С. ПЕКОВИЋ. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2004, s. 31–38.

КОНСТАНТИНОВИЋ З.: *Подунавље. Историја једног појма и његов културнолитерарни садржај*. У: *Књижевност на језицима мањина у Подунављу. Зборник радова*. Ур. М. МАТИЦКИ, В. МАТОВИЋ, С. ПЕКОВИЋ. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2004, s. 15–22.

Krleža [film]. Red. Ž. SENEČIĆ. Zagreb, Interfilm, 2011.

„Nyugat” 1909, szám. 10–11. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> [dostę: 15.04.2016].

Ady Endre a szecesszióról és Lesznai Anna szecessziós Ady illusztrációi (valamint kiűnik Ady és Lesznai barátsága). <http://www.szecessziosmagazin.com/magazin8/adyendreszecesszio.php> [dostę: 02.10.2016].

Ady is elismerő kritikát írt Lesznai Annáról. <http://cultura.hu/kultura/ady-is-elismero-kritikat-irt-lesznai-annarol> [dostę: 02.10.2016].

Bevezetés Ady-költészetébe: 1. Szimbolizmusa. <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/ady/aepaly2.htm> [dostę: 18.04.2016].

BREŠIĆ V.: *Bogovičev vek narodnosti*. „Vijenac” 28.04.2016, br. 578. <http://www.matica.hr/vijenac/578/Bogovi%C4%87ev%20vek%20narodnosti/> [dostę: 02.12.2016].

CSAPODI Cs.: *A Corvina Könyvtár története*. <http://www.corvina.oszk.hu/> [dostę: 20.04.2016].

De.D.: *Panorama pogleda, pojava i pojmova*. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=749> [dostę: 15.04.2016].

DUKIĆ D.: *Osmanizam u hrvatskoj književnosti od 15. do sredine 19. stoljeća*. 06.10.2008. <http://hrvatskiplus.org/article.php?id=1870&naslov=osmanizam-u-hrvatskoj-knjizevnosti-od-15-do-sredine-19-stoljeca> [dostę: 28.05.2016].

FEJTŐ F.: *Zágrábi utinapló*. „Nyugat” 1935, szám 11. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> [dostę: 28.01.2017].

Grupa Osiem czyli węgierski Matisse. Wystawa w Budapeszcie. 31.08.2011. <http://artissimo.pl/2011/08/grupa-osiem-czyli-wgierski-matisse-wystawa-w-budapeszcie/#more-697> [dostę: 02.10.2016].

JOVANOVIĆ N.: *Antiturska literatura*. 2016. <http://croala.ffzg.unizg.hr/antiturska/> [dostę: 28.11.2016].

Katančić. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30831> [dostę: 12.08.2016].

KÁZMÉR E.: *A horvát irodalom múltja, jelene és jövője*. „Nyugat” 1932, szám. 13–14. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> [dostę: 28.01.2017].

Ki volt Lesznai Anna?, 03.01.2015. <http://cultura.hu/kultura/ki-volt-lesznai-anna/> [dostę: 15.08.2016].

KRMPOTIĆ Ž.: *Luda hrvatska povijest: Gaj je krao više od Sanadera*. <http://www.express.hr/life/luda-hrvatska-povijest-gaj-je-krao-vise-od-sanadera-764#> [dostę: 17.11.2016].

LALJAK S.: *Je li Ljudevit Gaj bio prevarant i lažljivac?*, 13.05.2015. <http://www.vecernji.hr/je-li-ljudevit-gaj-bio-prevarant-i-lazljivac-805790> [dostę: 17.11.2016].

- Lesznai Anna. http://www.kieselbach.hu/muvesz/lesznai-anna_1341 [dostę: 15.08.2016].
- MADARÁSZ I.: *A szent és a profán Judit*. <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2002/XI.-evf.-2002.-november/A-szent-es-a-profán-Judit> [dostę: 28.05.2016].
- Madarştina*. <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> [dostę: 13.09.2016].
- MAJHUT B.: *PredodŹbe muslimana u hrvatskom povijesnom romanu za djecu i mladeŹ*. „Hrvatska revija” 2015, br. 2. <http://www.matica.hr/hr/459/Predod%C5%BEbe%20muslimana%20u%20hrvatskom%20povijesnom%20romanu%20za%20djecu%20i%20mlade%C5%BE/> [dostę: 02.12.2016].
- Ma. Sta.: *Eseji*. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1218> [dostę: 15.04.2016].
- Matija Petar Katančič. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30831> [dostę: 12.08.2016].
- MAŹURANIĆ I.: *A' Horvátok a' Magyaroknak feletet az 1848-ik Mártzius és Április magyar híre-detményekre*. Zágábban, Szuppan Ferencz nyomdájából, 1848. <http://mek.oszk.hu/13500/13507/13507.pdf> [dostę: 20.11.2016].
- Még mindig keressük Petőfit!?*, 01.04.2015. <http://www.ng.hu/Civilizacio/2015/04/01/Meg-mindig-keressuk-Petofit> [dostę: 15.04.2016].
- Novinski članci i knjiŹevni tekstovi*. <http://zagorka.net/novinskii-clanci-i-knjiŹevni-tekstovi/> [dostę: 15.10.2016].
- Nyolcak művészcsoport*. http://www.hung-art.hu/vezetes/nyolca_h.html [dostę: 02.10.2016].
- Nyolcak*. <http://artportal.hu/lexikon/klasszikusok/nyolcak> [dostę: 02.10.2016].
- Opći građanski zakonik*. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=45220> [dostę: 20.04.2016].
- Orbán Dezső – „Nagy akt”. <https://www.mnb.hu/a-jegybank/ertektar-program/orban-dezso-nagy-akt> [dostę: 02.10.2016].
- Petőfi pochádzal z čiro slovenskej rodiny*, 02.09.2016. <http://www.oslovma.hu/index.php/en/archiv/186-archiv-literatura-archiv-literatura/921-petofi-pochadzal-z-iro-slovenskej-rodiny> [dostę: 21.09.2016].
- PITEŠA A.: *Tajni dosjei iz 19. stoljeća otkrivaju: „Ljudevit Gaj je prevarant koji je kupio doktorsku titulu”*, 08.05.2014. <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/tajni-dosjei-iz-19.-stoljeca-otkrivaju-ljudevit-gaj-je-prevarant-koji-je-kupiodoktorsku-titulu/798091/> [dostę: 17.11.2016].
- Pripovijetka*. <http://hjp.znanje.hr/> [dostę: 02.12.2016].
- SABLJAK I.: *Dva brata i jedna Sirena*. „Vijenac”. 19.07.2007. <http://www.matica.hr/vijenac/349/Dva%20brata%20i%20jedna%20Sirena%20/> [dostę: 20.10.2016].
- ŠEL. M.: *Hrvatska riječ*. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1606> [dostę: 15.04.2016].
- Symbioza*. <http://sjp.pl/symbioza> [dostę: 02.12.2016].
- ŠOKČEVIĆ D.: *Kratka povijest Hrvata u Mađarskoj*. <http://www.croatia.hu/index.php?id=31&lang=1> [dostę: 15.01.2015].
- SPIRÓ Gy.: *Miroslav Krleža*. Budapest: Digitális Irodalmi Akadémia, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2011. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=378&secId=33987> [dostę: 15.08.2016].
- Szenzáció a Szépművészeti Nyolcak kiállításán – 94 év után újra látható Magyarországon Orbán Dezső Nagy aktja*. 29.05.2011. <http://www.szepmuveszeti.hu/hirek/szenzacio-a-szep-muveszeti-nyolcak-kiallitasan-94-ev-utan-ujra-lathato-magyarorszagon-orban-dezso-nagy-aktja-328> [dostę: 02.10.2016].
- Szimbolizmus – Magyar irodalom*. <http://enciklopedia.fazekas.hu/irodalom/Szimbolizmus-magyar.htm> [dostę: 18.04.2016].
- Ugričići*. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63018> [dostę: 20.04.2016].
- Utánajártunk a rejtélyes Petőfi-temetésnek*, 17.07.2015. http://hvg.hu/itthon/20150717_Eltemet-tek_az_allitolagos_barguzini_Petof [dostę: 21.07.2016].

VRANČIĆ F.: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum. Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae.* Venetiis: Apud Nicolaum Morettum, 1595 http://dk.nsk.hr/stara_knjiga/NSK_SK_ID09/.

VRANČIĆ F.: *Rječnik pet najuglednijih europskih jezika.* <http://db.nsk.hr/HenritacijeDitals.aspx?id=879> [dostup: 4.05.2016].

Węgierszczyzna. <http://sjp.pwn.pl/sjp/w%C4%99gierszczyzna;2535460> [dostup: 13.09.2016].

Zć. Đ.: *Zoltán Csuka.* <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1394> [dostup: 18.04.2016].

Župan. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67847> [dostup: 02.12.2016].

Indeks osobowy

Ács Károly 240

Ady Endre 12, 15, 182, 185, 186, 193–217, 228, 230–233, 235, 236, 238, 257, 260, 265, 266, 269, 272, 273, 277, 278

Agčić Damir 18, 257

Aleksander Karadziordziewicz, regent serbski i Królestwa SHS, król SHS i król Jugosławii od 1921 r. 157

Aleksander Wielki 34

Andelić Magdalena 257

Andraš David 31, 34, 42–45, 202, 257

Andrássy Gyula 135, 136

Andreis Fran Trankvil 35

Andrić Stanko 257

Angyal Endre 240, 257

Antić Vinko 76, 134, 257

Antunović Ivan 244

Apponyi Albert 216

Arany János 92, 188, 190

Arko Milan (starszy) 219

Arko Milan 164–167, 219, 262

Árpád (gyula) 25, 154, 221

Asbóth Oskar 12

Attila József 200

Auersperg Karl 54

Babić Dragomir 18, 247, 259, 273

Babić Helena 119–121

Babić Ljubo 120

Babić Sava 38, 257

Babić Tito 120

Babits Mihály 200, 238

Bach Aleksander 90, 94, 100, 105, 108, 120

Bačić Antun 68

Badurina Lada 258

Bago Martin 67

Bajza József 235

Bakisian Nina 203, 257

Baković Ivica 257

Balassi Bálint 44, 268

Balázs Attila 239

Baltić Mojsije 84

Ban Imre 38, 257

Banović Ivan 96

Barac Antun 87, 92, 94, 95, 98, 102, 257, 258, 267

Baraković Juraj 44

Barczyński Janusz 26, 36, 73, 187, 265

Barić Ernest 85, 244, 258

Baróti Szabó Dávid 66, 79

Barta Janoš 38, 257

Bartolić Zvonimir 39, 258, 273

Batjan Franjo 96

Batthyány Lajos 90

Batušić Nikola 36, 39, 260, 261, 266, 268

Baudelaire Charles 196

Bedeković Koloman 116, 120, 123

Begovac Ruža 244

Begović Milan 237, 273

Belcredi Richard Graf 105

Belostenec Ivan 41, 214, 272

Bem Józef 191, 192, 265, 272

Bene Sándor 57–59, 257, 258

Benešić Julije 163, 164

Berény Róbert 230

Berislavić Petar 39, 40

Bertić Živko 11, 140, 142–144, 258

Berzsenyi Dániel 21, 66, 79–81

- Bessenyei György 72
 Bethlen István 156
 Białoszewski Miron 195, 202, 272
 Bieroń Tomasz 151, 155, 269
 Bilić Anica 258
 Biti Marina 258
 Bitskey István 56, 57, 258
 Blažetin Stipan 246–248
 Blažetin Stjepan (węg. Blazsetin István) 14,
 37, 80, 212, 234, 240, 245, 246, 248, 258,
 259, 263, 268–271, 274–276
 Blažević Zrinka 264
 Blazsetin István zob. Blažetin Stjepan
 Bloom Harold 210
 Bobinac Marijan 259
 Bobrownicka Maria 73, 86, 87, 158, 259
 Bogdanov Vaso 259
 Bogišić Vlaho 179, 218, 267, 274
 Bogović Mirko 11, 94, 100–104, 259, 269,
 276, 278
 Bogut Stanko 136
 Bonaparte Napoleon 176
 Boncza Berta 197
 Bonfini Antonio 40
 Bontha Géza 219
 Bori Imre 212, 259, 271
 Bornemisa Ivan 96, 102
 Borošak-Marijanović Jelena 94, 259
 Bošković-Stulli Maja 259
 Botica Stipe 13, 258, 269, 272
 Bóka László 196, 259
 Bračuljević Lovro 65, 243
 Bratulić Josip 274
 Brecht Bertolt 214
 Brešić Vinko 100, 259, 263, 264, 269, 278
 Brezovački Tituš 214
 Briglević Josip 120
 Briglević Marija 120, 122
 Brković Ivana 264
 Brodarić Stjepan 35, 47
 Broz Tito Josip 238, 245
 Bródy Sándor 271
 Bruegel Pieter 214
 Brüll Diósy Ödönné Adél 195, 197, 233
 Bubreg Đurđa 14, 274, 277
 Budak Neven 259, 267, 275
 Budin Samuel 54
 Budyta-Budzyńska Małgorzata 18, 19, 242,
 243, 259
 Bulcsú (horka) 28
 Bunić Serafin 35
 Bunjevac Helena 140, 259
 Bunjevac Anka 247
 Burchardt Jacob 177
 Čale Feldman Lada 260
 Callot Jacques 214
 Capotorti Francesco 241
 Car-Miheć Adriana 68, 258, 273
 Čavčić Vetranović Mavro 51
 Čavrak Levin 123
 Čengić Enes 120, 179, 181
 Čengić Voljevica Silvana 178, 267
 Česmički Ivan zob. Pannonius Janus
 Cetnarowicz Antoni 19, 257
 Čevapović Grgur 65, 67
 Chicińska Bożena 26, 45, 73, 187, 270
 Chrzastowska Bożena 182, 259
 Cine Mihajl 38, 257
 Čolaković Enver 27, 240, 260, 277
 Čolić-Peisker Veljka 273
 Čolović Ivan 21, 260
 Čović Bože 270
 Črnko Ferenac 53, 54, 260, 274
 Csapláros István 26, 36, 38, 45, 72, 80, 185,
 187–189, 191, 192, 196, 198, 257, 259,
 277
 Csapodi Csaba 36, 260, 278
 Csapodi-Gárdonyi Klára 36, 260
 Császár Ferencz 76–79
 Csáth Géza 238, 260, 271
 Csokonai Vitéz Mihály 21, 72
 Csordás Gábor 240
 Csuka Zoltán 211, 221–224, 230, 234, 237,
 240, 258, 259, 266, 267, 280
 Csulyak Miskolczy 50
 Cygielska Elżbieta 196, 200, 203, 260
 Cyryl, św. 31
 Czapik-Lityńska Barbara 159, 240, 260
 Czerwiński Maciej 16
 Czigány Dezső 230
 Czóbel Béla 230
 Ćurković-Major Franciska 20, 265
 D'Annunzio Gabriele 177
 da Bisticci Vespasiano 35, 36
 Dadić Žarko 36, 260

Đalski Ksaver Šandor zob. Gjalski Ksaver Šandor
 Damjanov Jadranka 39, 56, 225, 240, 261–264, 277
 Damjanov-Pintar Ljerka 240
 Danielewska Lucja 118, 272
 David Antun 116
 Dąbrowska Elżbieta 23–26, 28, 29, 275
 Dąbrowski Witold 202
 Deák Ferenc 90
 Dekić Marko 246, 247
 Demeter Dimitrije 84, 92, 93, 101, 270
 Demostenes 37
 Detoni Xénia 172, 240, 261
 Devald Silvije 23, 154, 265
 Devecseri Gábor 200
 Dobrica Ladislav 260
 Dobrovšak Ljiljana 144, 260
 Domjanić Dragutin 237
 Donat Branimir 265
 Donnan Hastings 21, 260
 Dóczy Péter (chorw. Dojčin Petar) 44
 Dózsa György 212, 216
 Drački Karlo 270
 Drašković Janko 85, 92
 Drašković Juraj 67
 Dráveczki Béla 219
 Držić Marin 268
 Dsida Jenő 200
 Dudás Kálmán 184, 240, 260, 270
 Dukanović Alija 211, 216, 217, 260, 266
 Dukić Davor 46, 260, 264, 278
 Đurđević Bartol 47
 Džamanjić Petar 35

Elżbieta (Węgierska), św. 33
 Emeryk, św. (węg. Szent Imre) 33
 Engel Ivan 68
 Eötvös József 90
 Erazm z Rotterdamu 185, 186, 266
 Erdélyi József 200
 Erdődy (Erdedi) Janko 97
 Erdődy (Erdedi) Petar 97
 Erdődy (Erdedi) Šimun 97
 Erdődy Ivan 88, 145
 Esterházy Pál 90
 Esterházy Péter 239, 271
 Euzebiusz z Ostrzyhomia (węg. Boldog Özséb) 33

Falicki Jerzy 26, 36, 73, 187, 265
 Fališevac Dunja 268, 269
 Falski Maciej 16, 68, 103, 260, 265
 Fangrat Tadeusz 202
 Farniok Lajos 219
 Fehér Tilda 39, 225, 261–264, 277
 Fejtő Ferenc 172, 209, 237, 261, 278
 Felczak Waclaw 15, 24–26, 28, 29, 38, 73–75, 87, 89, 90, 103–106, 134, 154, 157, 190, 261
 Feletar Dragutin 140, 261
 Fellner Ferdinand 118
 Fenyő Miksa 200
 Ferdynand I Habsburg 39, 101, 102
 Ferenc II Rákóczi 212, 214
 Filadelfi Samuel 186, 261
 Filaković Branko 246
 Filipović Ivan 100
 Filipowicz Marcin 16, 68, 103, 265
 Fisković Cvito 39, 261
 Fisković Igor 39, 261
 Flaker Aleksander 239, 261, 267, 270, 275
 Floryan Władysław 26, 36, 73, 187, 259
 Fodor József 200
 Foretić Miljenko 261
 Franciszek II 74, 82
 Franciszek Józef I (chorw. Franjo Josip I) 102, 118, 135, 136, 142, 274
 Frangeš Ivo 55, 57, 92, 94, 193, 261, 266, 267, 269
 Franičević Marin 261
 Frankopan Fran Krsto 9, 53, 96, 101, 102, 114, 214, 259, 276
 Franković Đuro 53, 261
 Fried István 261, 262
 Fritz Ramong 219
 Frndić Nasko 53, 262

Gaj Ljudevit 67, 83–86, 92, 93, 95, 121, 262, 274, 278, 279
 Galavics Géza 262
 Galeta Ivan Ladislav 240
 Galić Irena 179, 274
 Galić Ljubinko 247
 Garay János 21
 Gejza, książę 28
 Georgijević Krešimir 262
 Gerner Eliza 164–167, 219, 262
 Giza Antoni 15, 87, 107, 117, 135, 262

Gjalski Ksaver Šandor, właśc. Ljubomil Tito
 Josip Franjo Babić 11, 115, 119–128, 131,
 132, 136, 260, 262, 265, 266, 268, 269,
 275, 276
 Glik Zlatko 240
 Glunčić-Bužančić Vinka 11, 161, 257, 260,
 270, 271, 273
 Głowacka-Grajper Małgorzata 21, 260
 Głowiński Michał 48, 98, 211, 262
 Goethe Johann Wolfgang 72, 187, 194
 Goldstein Ivo 238, 262
 Goleniszczew-Kutuzow Ilja N. 35–37, 40–42,
 47, 262
 Golub Ivan 262
 Gönc Moacanin Klara 49, 50, 262
 Goričanec Terezija 213, 267
 Gorničić-Brdovački Josip Juraj 140, 262, 271
 Goszczyńska Joanna 218, 272
 Goya Francisco 214
 Grbić Jadranka 243, 244, 262
 Grgin Borislav 36, 38, 39, 263
 Gross Mirjana 263, 275
 Guarini Guarino 37
 Gubec Matija 101, 216
 Gujaš Džuretin Josip 246, 247, 249
 Gujaš Ladislav 247
 Gundulić Ivan 44, 273
 Györe Zoltán 263
 Gyula, wódz 28

Habdelić Juraj 41, 214
 Hadrovics László 13, 79, 238
 Hajdú Zoltán 21, 141, 144, 263
 Hajime Mijoshi 220
 Halász Gábor 200
 Hanák Péter 273
 Hansági Ágnes 263
 Hauptmann Gerhart 214, 263
 Hausner Gábor 57, 58, 257, 258
 Havaic Stjepan 120
 Hećimović Branko 53, 261, 270, 273, 276
 Heka Ladislav 263
 Hekman Jelena 56, 260, 264, 268, 271, 273
 Helmer Hermann 118
 Herceg János 240
 Herder Johann Gottfried 22
 Heršek (lub Heršak), pułkownik 164
 Hildebrandt Andrzej 23, 191, 263
 Hiršal Josef 266

Hitler Adolf 157
 Hoffhalter Raphael 39
 Hofman Franjo 76
 Holjevac Većeslav 63, 263
 Homer 37
 Horacy 80, 82
 Horthy Miklós 154, 155, 240
 Horvat Janja 263
 Horvat Romana 56, 258, 275
 Horvat Rudolf 116, 263
 Horvat Šandor 263
 Hruz Maria, właśc. Mária Hruzová 186
 Hunyadi János (in. Sibirjanin Janko) 35, 44

Ibsen Henrik 176
 Ignotus Hugó 200, 238
 Ilić Vojislav 177
 Illés Sándor 240
 Illyés Gyula 186, 187, 190–192, 200, 264
 Iłakowiczówna Kazimiera 202
 Ivanjek Anka 179, 274
 Ivanji Ivan 202, 272
 Ivković Zvonimir 264
 Ivšić Stjepan 54

Jachimowicz Marian 202
 Jagić Vatroslav 61, 277
 Jaić Marijan 65
 Jambrešić Andrija 214
 Jarak Rade 239
 Jastrun Mieczysław 187, 257
 Jászi Oszkár 154, 186, 203, 204, 225–230,
 257, 264
 Jauk-Pinhak Milka 18, 47, 244, 259, 263, 272
 Jaurès Jean 196
 Jékely Zoltán 200
 Jelačić Eduard 136
 Jelačić Josip 89, 90, 93, 118, 146
 Jelčić Dubravko 37, 38, 55, 92, 95, 100, 136,
 236, 243, 244, 262, 264, 267, 275
 Jergović Miljenko 239
 Ježić Slavko 71, 72, 74, 86, 262, 264, 270
 Jovanović Neven 48, 51, 264, 278
 Joyce James 214
 Jókai Mór 21, 92, 190
 Józef II Habsburg 71, 72
 Juhász Gyula 200
 Jukić Sanja 37, 264
 Jurić Ivan 145

Jurić Zagorka Marija 11, 144–150, 179, 264, 267

Jurišić Šimun 65, 69, 264

Jurković Ivan 264

Jurković Milan 264

Jütaro Onodera 220

Kaćić Miošić Andrija 42, 273

Kádár János 249

Kaffka Margit 200, 233

Káldi György 50

Kampuš Ivan 273

Kaniecka Dominika 113, 264

Kann Robert A. 153

Kapistran Ivan 64

Karagić Mijo 244, 248

Karaman Igor 275

Karinthy Frigyes 200, 238

Karlović Janko 96

Karnarutić Brne 55, 62, 268, 269

Karol IV 154

Karol VI Habsburg (Karol III) 134

Károlyi Mihály 154, 180, 202

Karpatský Dušan 274

Kasaš Aleksandar 264

Kaspert Anton 54

Kassák Lajos 238

Katalinić Kristina 17, 265

Katančić Matija Petar 64–67, 267, 270, 271, 273, 274, 278, 279

Katičić Radoslav 264

Katsu Yamaguchi 220

Kazinczy Ferenc 66, 72, 79, 80, 189, 193

Kázmér Ernő 237, 278

Kende Ferenc 225

Kerényi Ferenc 187, 195, 196, 265

Kerényi Gracija 187, 257

Kernstok Károly 230

Kešić Draženka 23, 154, 265

Khuen-Héderváry Károly (Dragutin) 115–118, 123, 127, 133, 145, 149, 182, 254, 263, 273

Kidrič Fran 54

Kinizsi Pál (chorw. Kiniži Pavao/Pavle) 44

Kiš Danilo 202, 272

Kiss Csaba Gy. 17, 18, 20, 22, 47, 244, 259, 263, 265, 272

Kiss József 187, 265

Klaić Vjekoslav 265

Klaniczay Tibor 26, 36, 38, 43, 45, 57, 58, 73, 187–190, 192, 197, 199, 265

Klemens VIII, papież 67

Kłoczowski Jan Maria 29, 275

Knežević Jelena 272

Knežić Kajetan 140

Kobylińska Anna 16, 68, 103, 265

Kocel 26, 28

Kojiro Sato 220

Kolar Dimitrijević Mira zob. Kolar Mira

Kolar Mira 22, 140, 265

Kolarić Juraj 84, 265

Kölcsey Ferenc 21, 80

Kollár Ján 84, 186

Koloman Uczony (węg. Kálmán Könyves) 8, 132, 216

Komazlić Božena 179, 274

Kombol Mihovil 62, 63, 265

Komjáthy Jenő 238, 269

Konstantinović Zoran 236, 241, 242, 278

Kontler László 23–25, 28, 29, 154, 156, 265

Kopyś Tadeusz 106, 107, 265

Korać Vitomir 179

Koreň Štefan 187, 265

Körmeny Adrienne 27, 28, 265

Korwin Maciej 35–37, 40, 44, 47, 259, 261, 263, 266

Kossuth Lajos 90, 210

Kostkiewiczowa Teresa 48, 98, 211, 262

Kosztolányi Dezső 177, 186, 200, 238

Kovač Katica 246

Kovačević Marina 18, 68, 247, 258, 259, 273

Kovačić Ante 265, 275

Kovács István 192, 265, 274

Kovács Lea 14, 277

Kovács Sándor Iván 57, 58

Kósa László 257

Kranjčević Silvije Strahimir 163, 175, 269

Krasić Stjepan 266

Kraśiński Zygmunt 111

Krasuski Krzysztof 159, 260

Kraszewski Józef Ignacy 111

Križanić Juraj 262

Krklec Gustav 224, 266

Krleža Bela 219, 255

Krleža Josip 202

Krleža Miroslav 8, 12, 14, 15, 20, 68, 69, 115, 119, 120, 125, 126, 159–179, 181–186,

193, 194, 202–237, 255, 259–262,
266–274, 276, 277, 279
Krlježa Miroslav, ojeiec 174
Krmpotić Željka 87, 278
Krstić Boris 179, 274
Krúdy Gyula 200
Kruhek Milan 263
Krukowska Maria 223, 267
Krušelj Željko 267
Krzemiński Adam 20, 151, 153, 268
Ksaver Šandor Franc 119, 121
Kujundžić Nikola 244
Kukuljević Sakcinski Ivan 92, 101
Kulesár Szabó Ernő 259–263, 267, 272
Kumičić Eugen 11, 114, 115, 129, 136, 267
Kun Béla 154
Kuntić-Makvić Bruna 267
Kurelac Fran 84, 93
Kurszán (kende) 25
Kurucz Gyula 262
Kušević Josip 88
Kušlan Dragojlo 103, 104
Kuzmanović Mladen 213, 267
Kvaternik Eugen 104, 121, 122

Ladić Zoran 57, 58, 258
Lajnert Siniša 140, 267
Lalić Ivan V. 272
Laljak Stjepan 87, 278
Lasić Stanko 145–147, 163, 164, 172, 173,
267, 268
Laušić Jozo 261
Lendvai Paul 20, 23, 27, 151, 153, 155, 268
Leon VI, cesarz bizantijski 25
Leopold II Habsburg 71
Lermontow Michail 188
Leskovar Janko 237
Lesznai Anna 225–227, 231, 277–279
Lisac Josip 42, 84, 268
Listius László 21
Liszt Franz 182
Litván György 264
Ljubić Nikola 239
Lőkös István 13, 40, 50, 66, 77–81, 97, 98,
126, 127, 131, 133, 160, 171, 193, 203,
204, 209, 212, 216, 218, 219, 223, 225,
226, 230, 233, 235, 268, 269
Lončar Mate 8, 119, 266
Lončarević Juraj 269

Lončarić Mijo 64, 85, 258, 269
Lucić Hanibal 44, 55, 99
Ludwik II Jagiellończyk (chorw. Ljudevit II;
węg. II. Lajos) 47, 96, 99, 102
Ludwik Węgierski (chorw. Ludovik I Anžu-
vinac; węg. I (Nagy) Lajos) 34, 42, 44,
45
Lukač Stjepan (węg. Lukács István) 14, 37,
79, 80, 81, 93, 115, 212, 216, 230–232,
238, 239, 263, 264, 268–271, 276
Lukács István zob. Lukač Stjepan
Lukacs John 151, 155, 158, 269
Lukežić Irvin 68, 244, 258, 259, 273
Lukežić Iva 18, 247

Ławnik-Esztényi Eszter 36, 260

Madách Imre 188
Madarász Imre 49, 279
Majhut Berislav 99, 270, 279
Majláth Józef 135
Makar Ivan, baron 68
Malić Dragica 85, 258
Malinar Anđelko 178, 181, 266, 267
Mándoky de Alfalu Sándor 175, 219
Mann Jolán 11, 14, 161, 162, 179, 228, 229,
270
Mann Thomas 214
Márai Sándor 200
Márffy Ödön 230
Maria Teresa 64, 88, 89, 134, 135, 148
Marijanović Stanislav 37, 142, 258, 270
Marković Franjo 270, 272
Martinčić Ivan 263
Marulić Marko 48, 49, 50, 51, 262, 268, 272,
276
Masaryk Tomáš 147
Maštrović Tihomil 273
Maticki Miodrag 236, 278
Matillon Janine 266
Matoš Antun Gustav 12, 95, 175, 236, 237,
261, 270–272
Matović Vesna 236, 278
Matray Andrija 146
Matvejević Predrag 162, 164, 179, 270
Mažuranić Antun 75, 77, 82, 270
Mažuranić Ivan 11, 75–83, 91, 100, 101,
103–105, 107, 108, 116, 134, 257, 258,
261, 269–271, 273, 275, 278, 279

Mažuranić Josip 75
 Mažuranić Matija 75
 Mažuranić Petar 75
 Mažuranić Vladimir 77
 Medve Zoltán A. 37, 235, 237, 239, 240, 264,
 270, 271
 Medved Nataša 272
 Mehmed Sokolović 52
 Mehmedinović Semezdin 240
 Menčetić Šiško 268
 Meštrović Ivan 205
 Metody, św. 31
 Meyer-Fraatz Andrea 11, 161, 257, 260, 270,
 271, 273
 Michela Miroslav 156, 277
 Mickiewicz Adam 111, 188
 Mihanović Antun 120
 Mikalj Jakov 41
 Milanja Cvjetko 270, 271
 Milčinović Adela 233
 Milošević Petar 246–248, 271
 Miodyński Lech 16
 Mirković Mijo 140, 271
 Mirošević Franko 84, 265, 271
 Mokuter Ivan 64, 67, 270, 271, 273, 274
 Molier, właśc. Jean Baptiste Poquelin 72
 Molnár Ferenc 56, 177, 232
 Molnar Helena 277
 Morgenstern Christian 214
 Moroz-Grzelak Lilla 87, 271
 MórícZ Zsigmond 200
 MrocZko Eugeniusz 26, 36, 73, 187, 265

Nagy Imre 240
 Nagy Lajos 238
 Najbar-Agičić Magdalena 265
 Nałkowska Zofia 233
 Nazor Ante 271
 Nazor Vladimir 175, 237
 Nemec Krešimir 112, 113, 128, 221, 224,
 269, 271, 272
 Németh László 13
 Netz Feliks 202
 Nietzsche Friedrich Wilhelm 177
 Nikšić Boris 47, 48, 51–53, 272
 Novak Katarina 213, 272
 Novak Vjenceslav 140
 Novalić Đuro 52, 55, 56, 58–60, 272
 Nowacki Bartosz 20, 151, 153, 268

Nowak Jerzy Robert 26, 36, 38, 45, 73, 80,
 187–189, 191, 192, 195–199, 201, 202,
 257, 259, 272
 Nowak Tadeusz 202
 Nowakowska Zuzanna 186, 264
 Nyomárkay István 13, 18, 47, 244, 259, 263,
 272

Okopień-Sławińska Aleksandra 48, 98, 211,
 262
 Oraić Tolić Dubravka 259–263, 267, 272
 Orbán Dezső 230, 231, 279
 Országh Hviezdoslav Pavol 187
 Osvát Ernő 200
 Otton I, cesarz 28

Pajak Patrycjusz 16, 218, 219, 272
 Pal Šandor 272
 Pálffy Géza 272
 Paljetak Luko 48, 51, 272
 Palmotić Junije 44
 Pannonius Janus (węg. Csezmicei János;
 chorw. Česmički Ivan) 35–37, 39, 260,
 261, 266, 270, 276
 Pap Pál 195, 265
 Parti Nagy Lajos 239
 Pásztor Eszter 262
 Patafta Daniel 139, 272
 Pavić Emerik 65, 67, 244
 Pavletić Krsto 272
 Pavletić Vlatko 272
 Pavličević Dragutin 118, 265, 272
 Pavličić Pavao 56, 57, 61–63, 272, 273
 Pavlinović Mihovil 122
 Pavlović Cvijeta 11, 161, 257, 260, 270, 271, 273
 Paweł II, papież 37
 Pažin Drago 179, 274
 Pejačević Ladislav 116, 120, 147
 Peković Slobodanka 236, 278
 Peleh Slavko 51
 Pergošić Ivanuš (Ivan) 38, 39, 214, 258, 273
 Perkovac Ivan 103, 104
 Peštalčić Grgur 65
 Petančić Feliks 35, 67
 Peternai Kristina 240
 Petőfi Sándor (słowac. Petrovics Aleksander)
 12, 21, 92, 175, 176, 182, 185, 186, 188,
 190–195, 205, 209, 211, 228, 264, 265,
 277, 279, 280

Petrovics István (słowac. Petrovič Štefan) 186
 Petryńska Magdalena 21, 260
 Pijaj Stanisław 19, 257
 Piteša Adriana 87, 279
 Plejić Poje Lahorka 264
 Pogačnik Jagna 273
 Pogan Vladovit 97
 Polić Kamov Janko 237, 271
 Polić Martin 117, 136, 273
 Popović Ljubo 202
 Porfirogeneta Konstantyn 24, 25, 125
 Pór Bertalan 230
 Póth István 76–79, 273
 Pranjić Krunoslav 275
 Preradović Petar 92
 Pribina, książę 28
 Prodán Agnès zob. Prodan Janja
 Prodan Janja (węg. Agnès Prodán) 14, 15, 18, 68, 202, 245, 255, 258, 264, 273
 Prohaska Dragutin 273
 Prokopiuk Jerzy 257
 Prosperov Novak Slobodan 51, 85, 92, 94, 100, 104, 112, 273
 Puszkín Aleksander (chorw. Puškin) 187

Rabelais François 214
 Rački Franjo 103, 104, 273
 Racz Stjepan 76
 Radics Viktória 240
 Radić Ante 274
 Radić Stjepan 141, 274
 Radnić Mihovil 65, 243
 Radnóti Miklós 200
 Rajačić Josif 121
 Rájnis József 66, 79
 Rákosi Jenő 151
 Ramberg Hermann 116
 Rapacka Joanna 7, 53, 56, 73, 85, 87–89, 255, 274
 Ratkaj Gáspár 96, 97, 99
 Ratković Milan 54, 265, 274
 Rauch Geza 145
 Rauch Levin 104, 106
 Ravlić Jakša 87, 274
 Reljković Matija Antun 67
 Rem Goran 37, 264, 274
 Révai Miklós 72, 79
 Reychman Jan 105, 212, 274

Riedl, kapitan 219
 Rilke Rainer Maria 183, 205, 266
 Ritter Vitezović Pavao 61–63
 Roksandić Drago 273
 Rotbart Vladislav 259
 Rónay György 200
 Rózewicz Tadeusz 202
 Rudolf II, król 41
 Rymkiewicz Aleksander 202

Sablić Tomić Helena 274
 Sabljak Ivana 60, 202, 274, 279
 Šafařík Pavol Jozef 84
 Sajko Ivana 239
 Sanader Ivo 87, 278
 Šandor Amalija 121
 Šandor Jaromir 121
 Šandor Mirko 121
 Šarčević Ambroz 244
 Sárközi György 200
 Šarošac Đuro 275
 Schiller Friedrich 72, 101, 188
 Schmerling Anton Ritter 105
 Schöpflin Aladár 200
 Schwartner, kapitan 219
 Scolari Filippo (in. Spano Pippo/Madžarin Filip) 44
 Scott Walter 111
 Šegedin Petar 260
 Senečić Željko 162
 Senečić Željko 278
 Šenoa August 11, 68, 95, 99, 108–114, 119, 126, 148, 251, 264, 268, 275
 Šepić Dragovan 275
 Sesar Dubravka 255, 258, 269, 273
 Seton-Watson Robert W. 186
 Shaichi Hotta 220
 Shakespeare William zob. Szekspir William
 Shima Narutaki 220
 Shinsaku Tojobe 220
 Šicel Miroslav 91, 127, 128, 142, 259, 262, 269, 270, 275, 277
 Šidak Jaroslav 275
 Sienkiewicz Henryk 111
 Sieroszewski Andrzej 185, 187, 257, 277
 Šimara Pužarov Đuso 247
 Šinko Ervin 230, 240
 Šinković Mate 246, 247
 Sirotković Jakov 260

- Šišić Ferdo 89, 275
 Škerlec Nikola 88
 Skok Joža 214, 274
 Škreb Zdenko 20, 275
 Škrlec Nikola 134
 Slamnig Ivan 239, 268, 271, 276
 Slukan-Altić Mirela 140, 259, 261, 265
 Sławiński Janusz 48, 98, 211, 262
 Słowacki Juliusz 111, 188
 Šmatlák Stanislav 187, 276
 Smičiklas Tadija 77
 Snopek Jerzy 23, 24, 26–29, 56, 74, 155, 188, 192, 199, 200, 265, 274
 Snopek Marta 192, 265
 Sočanac Lelija 32, 278
 Šojat Olga 263
 Šokac Angela 246
 Šokčević Dinko (węg. Sokcsevits Dénes) 14, 15, 113, 115, 126, 131, 238, 240, 243, 244, 274, 276, 277, 279
 Sokcsevits Dénes zob. Šokčević Dinko
 Šoljan Antun 271
 Somlyó Zoltán 21
 Sommerfeld Oszkár, porucznik 219
 Spiró György 212, 233, 240, 279
 Šrepel Milivoj 100, 101, 276
 Sroka Stanisław A. 23, 25, 26, 28, 29, 274
 Sršan Stjepan 65–67, 274
 Stalin Józef, właśc. Iosif Wissarionowicz Dżugaszwili 238, 245
 Štampar Emil 127, 260, 276
 Stančić Nikša 87, 88, 274
 Starčević Ante 53, 104, 121, 122, 271, 274
 Starčević David 123
 Stefan Batory 48, 96, 102
 Stefan I 28, 29, 33
 Stefański Zygmunt 15
 Strecha Mario 274
 Strossmayer Josip Juraj 53, 103, 104, 121, 123, 148
 Šubić Zrinski Nikola (chorw. Nikola IV. Zrinski, Nikola Zrinski Sigetski; węg. Zrínyi IV. Miklós lub Szigetvári Zrínyi (IV.) Miklós; pol. Mikołaj Zrinski) 20, 52, 53, 59, 118, 221, 261, 264
 Suchanek Lucjan 87, 259
 Suić Mate 275
 Sulejman Wspaniały 39, 45, 52
 Šulek Bogoslav 103, 104
 Šundalić Zlata 37, 264
 Supilo Frano 119, 147, 150
 Švagelj Dionizije 37, 276
 Swartz Richard 272
 Sylburska Aleksandra 242, 275
 Sylwester II, papież 29
 Symeon I, książę bułgarski 25
 Szabatkay Mihály 40
 Szabo Agneza 108, 263, 275
 Szabolcsi Miklós 26, 36, 38, 43, 45, 73, 187–190, 192, 197, 199, 265
 Szabó Dezső 238
 Szabó László 200
 Szabó Lőrinc 200
 Szántó Tibor 36, 260
 Szapáry Gyula 116
 Szauder József 26, 36, 38, 43, 45, 73, 187–190, 192, 197, 199, 265
 Széchenyi István 90, 140
 Székely János (chorw. Banović Sekula) 44
 Szekspir William 72, 101, 187
 Szentkuthy Miklós 238
 Szépa Ernő 200
 Szerb Antal 200
 Szerdahelyi György 66
 Szilágyi Mihály (chorw. Svilojević Mihajlo) 43, 44, 275
 Szörényi László 57, 58, 262, 275
 Sztárai Mihály 49, 50
 Szűcs Jenő 29, 275
 Szymański Wojciech 23–26, 28, 29, 275
 Śliwowska Wiktoria 35, 262
 Śliwowski René 35, 262
 Świętochowski Aleksander 19, 275
 Tahi Ferko 113
 Tahi Ivan 96
 Tamás István 195, 202, 260, 265
 Thiesse Anne-Marie 21
 Thököly Imre 211
 Tihanyi Lajos 230
 Tinódi Sebestyén Lantos 43, 49, 262
 Tišler Jolanka 247
 Tisza István 124, 125, 147, 180, 182, 201, 216
 Tisza Kálmán 116, 117, 151, 254
 Tołstoj Lew 176, 177
 Tomasović Mirko 51, 276

Tomek Ivan 14, 274, 277
 Tomislav (Trpimirović) 217
 Tomori Pál (chorw. Tomori Pavao) 96
 Tompa Mihály 21, 92, 190
 Trumbić Ante 147
 Tuškan Grga 123
 Tutek Anđelka 276
 Ürményi Ferencz 77
 Ursyn Niemcewicz Julian 111
 Utišenić Juraj 35

Vajda János 92, 190
 Vajk zob. Stefan I
 Varga Katica 246
 Vargaj Marija 246, 278
 Vas István 200
 Vasvári Pál 92, 190
 Vaupotić Miroslav 142, 276
 Végel László 250, 278
 Veigelsberg Hugon, zob. Ignotus Hugó
 Vergerije Petar Pavao (starszy) 36
 Verhaeren Émile Adolphe Gustave 177
 Verlaine Paul 196
 Vészi József 232
 Vészi Margita 232
 Vidaković Antun 68, 248
 Vidaković Roza 246
 Vidmarović Đuro 241, 243, 244, 248, 249,
 276, 277
 Vidrić Vladimir 237
 Villon François 214
 Vilov Stjepan 65, 243
 Virág Benedek 21, 66, 79, 277
 Visković Velimir 15, 45, 263, 267
 Vitez Ivan zob. Vitéz Jan
 Vitéz Jan (węg. Vitéz János; chorw. Vitez
 Ivan od Sredne) 35–37, 260
 Vodnik Branko 61, 66, 277
 Vojnović Goran 239, 240
 Vojnović Ivo 237
 Vončina Josip 214, 277
 Vörös Balázs 39
 Vörös László 156, 277
 Vörösmarty Mihály 21, 26, 194, 221
 Vramec Antun 38, 214
 Vrančić Antun 35, 39–41, 67, 103
 Vrančić Faust 41, 42, 279, 280
 Vratović Vladimir 35, 277
 Vraz Stanko 84, 86, 92

Vrbančić Slavoljub 104
 Vrhovac Maksimilijan 84, 265
 Vučetić Šime 270
 Vujičić Stojan D. zob. Vujicsics Sztoján D.
 Vujicsics Sztoján D. (chorw. Vujičić Stojan
 D.) 212, 237, 240
 Vuk Vinaver 277
 Vukotinović Farkaš Ljudevit 11, 92–99, 102,
 104, 259, 269, 277

Waczków Józef 202
 Wasilewski Tadeusz 87, 89, 104, 105, 134,
 154, 157, 261
 Wekerle Sándor 124, 176, 180, 182
 Weöres Sándor 200
 Werbőczy István 38, 216
 Wereszycki Henryk 72, 87, 202, 277
 Wierzbicki Jan 15, 169, 184, 185, 203, 205,
 209, 210, 212, 225, 234, 277
 Wilson Thomas M. 21, 180, 260
 Władysław I 33
 Władysław II 40
 Władysław Warneńczyk (chorw. Vladislav I.
 Jagelonović; węg. I. Ulászló) 44
 Wojciech, św. 28
 Wolf Melita 261
 Wyslouch Seweryna 182, 259

Xasunosuke Sato 220

Yoroshi Ban 220

Zadura Bohdan 195, 202, 277
 Žagar-Szentesi Orsolya 13, 32, 33, 275, 278
 Zágorec-Csuka Judit 56, 277
 Zagrepčanin Juraj Augustin 35
 Zajc Ivan 118
 Zaleski Antoni 111
 Zapolja Ivan zob. Zapolya Jan
 Zapolja Juraj 96
 Zapolya Jan (węg. Szapolyai János; chorw.
 Zapolja Ivan) 35, 39, 96, 101, 102
 Závada Pál 239
 Zdziechowski Marian 118, 119, 156, 277
 Zeidler Miklós 156, 277
 Zelk Zoltán 200
 Zelmanović Đorđe 162–166, 169, 170–174,
 225, 227, 230, 233, 277
 Žic Igor 278

Ziejka Franciszek 87, 259

Zieliński Bogusław 16

Zima Zdravko 277

Živančević Milorad 75, 76, 77, 78, 82, 83,
270, 271, 278

Žmegač Viktor 214, 278

Zrinska Katarina 102, 114

Zrinski Juraj 53, 55

Zrinski Nikola (węg. Zrínyi Miklós) 18, 20,
21, 53–60, 62, 63, 102, 258, 268, 271, 275

Zrinski Petar 53, 55–60, 62, 63, 114, 258, 267

Zrínyi Miklós, zob. Zrinski Nikola

Zrubec Laco 189, 277

Župan Franjo (in. Suppan Fran/Franz/Fer-
rencz) 95, 277, 279, 280

Zvonar Ivan 277

Zvonimir, król 270,

Zygmunt I Stary 47

Zygmunt III Waza 48

Zygmunt Luksemburczyk (Luksemburski) 36

Kulturni i književni konteksti hrvatsko-mađarskih relacija u 19. i 20. stoljeću

Sažetak

Hrvati i Mađari su više od osam stoljeća egzistirali unutar granica jednog, zajedničkog državnog organizma. Funkcioniranje u strukturama jedne složene političko-društvene cjeline – koje je trajalo od 1102. do 1918. godine – izrazito je determiniralo oblik hrvatsko-mađarskih relacija ne samo tijekom unije, nego i (ipak, već u drugom obliku) nakon njezina završetka. Područja su uzajamnog utjecaja u biti obuhvaćala sve aspekte političkog, društvenog i kulturnog života susjednih zemalja. Posebnost veze – *inter alia* njezina dužina, jezične i etnogenetske razlike – razlog je zašto se suživot ovih dviju nacija smatra svojevrsnim fenomenom.

Razdoblje se koegzistencije Hrvata i Mađara može podijeliti u dvije faze: prvu, koju je obilježila čvrsta suradnja koja je najprije bila rezultat izravne opasnosti s osmansko-turske strane, pa onda zastupanja zajedničkih interesa u političkoj borbi protiv Habsburške Monarhije; drugu, koja je prolazila pod znakom strogoga pogoršavanja odnosa na liniji Zagreb – Budimpešta te koja je bila rezultat jačanja mađarskih hegemonističkih aspiracija i rasta nacionalne samosvijesti, što je uzrokovalo povećavanje razlika u političkim interesima obiju strana.

Hrvatsko-mađarski sukob dosegno je svoj vrhunac u razdoblju vladavine Kálmána Tisze (1875.–1890.) te kasnije, kad je dužnost hrvatskog bana preuzeo grof Károly Khuen-Héderváry (1883.–1903.). Tenzije su između obiju nacija postojale i dugo nakon raspada Austro-Ugarske. Dezintegracija staroga geopolitičkog poretka, do koje je došlo poslije Prvog svjetskog rata, prirodno je nametnula promjenu karaktera istraživanih kontakata – došlo je do znatnog pogoršanja hrvatsko-mađarskih odnosa koji su se poboljšali tek s političkom liberalizacijom.

Ova je monografija pokušaj analize i opisa pitanja ekscerpiranih iz vrlo bogatoga kataloga problema hrvatsko-mađarskih kulturnih i književnih relacija. Polazišna su točka rasprave izabrani hrvatski tekstovi kulture napisani prije svega u 19. i 20. stoljeću te u kojima su se odražavale interakcije između obiju nacija. Tijekom istraživanja analiziran je isto tako na višeaspektan utjecaj hrvatsko-mađarskih relacija na književno stvaralaštvo, kao i na projekciju slike navedenih relacija u njemu. Inherentan dio razmatranja jest opširna prezentacija više konteksta istraživanog materijala – između ostalog povijesnog, političkog, društvenog i kulturnog. Uzeta je u obzir, također, vrlo važna uloga autora analiziranih djela – njihovi životopisi, osobna iskustva te njihova svjetonazorska uvjerenja koja su se reflektirala (više ili manje direktno) u ideološkom sloju njihovih tekstova.

Knjiga se sastoji od četiriju poglavlja, pri čemu prva dva čine uvodni dio te sljedeća dva sadrže glavni dio razmatranog pitanja definiranog u naslovu. U prvom i drugom poglavlju sintetički se prikazuju odnosi između istraživanih nacija od njihovih početaka do 18. stoljeća u pogledu zajedničkih međukulturnih toposa – kao na primjer Mohačka bitka ili opsada i obrana Sigeta. Iduća dva poglavlja sadrže opis i analizu izabranih aspekata hrvatsko-mađarskih relacija imanentno povezanih s političko-društvenim događajima koji su književno egzemplificirani u mnogim djelima (ne samo) *belles lettres* napisanim u 19. i 20. stoljeću. Istraživanje je provedeno između ostalog na tekstovima Ivana Mažuranića (*Hrvati Mađarom. Odgovor na proglase nji-*

hove od ožujka mjeseca i travnja 1848./A' Horvátok a' Magyaroknak feletet az 1848-ik Mártzius és Április magyar híredetményekre), Ljudevita Vukotinovića Farkaša (*Štitonoša. Pripovédka iz XVI. veka*), Mirka Bogovića (*Frankopan*), Eugena Kumičića (*Urota zrinsko-frankopanska*), Ksavera Šandora Gjalskog (*Znanstvein heureka Mazalji Miška oraz Izlet Grinczinger Pál-a na Magyar tenger*), Živka Bertića (*Oszlics Szilárd i njegov certifikat iliti jedan sasvim obični događaj na željeznici*), Marije Jurić Zagorke (*Kako je bilo*), Miroslava Krležu (*Zastave, Sprovod u Theresienburgu czy Ivan Križovec*).

Mađarsko pitanje prisutno u tekstovima navedenih pisaca uvijek se pojavljuje u povijesnom i/ili političkom kontekstu. Diskurs djela napisanih u 19. stoljeću bio je *sui generis* barometar tadašnjih hrvatsko-mađarskih odnosa. Jedan od mogućih oblika njihove prezentacije jest točno usmjerena interpretacija određenih motiva izabranih iz inventara zajedničkih povijesnih iskustava, drugi – komentar aktualnih političkih i društvenih događaja koji su često skriveni pod maskom satire ili ironije. Tekstovi nastali u 20. stoljeću u velikoj se mjeri osvrću na zajedničku povijest – revidiraju tradicije, mitologeme i stereotipe zabilježene u nacionalnom imaginariju te se razračunavaju s političkim djelovanjem obiju strana za vrijeme poviješću nametnute koegzistencije. Analizirana djela predstavljaju širok spektar književnih vrsta i njihovih podvrsta. Mađarski elementi – *sensu largo* – javljaju se na svim slojevima teksta. U nekim djelima (ovo se odnosi na primjer na djela Ivana Mažuranića ili Miroslava Krležu) rezultati kontakata s mađarskom okolinom – osobnih relacija s tamošnjim piscima, kulturom, lekturom čiji su autori mađarski književnici – pojavljuju se u obliku skupine motiva, elemenata poetike, sintakse ili stilistike direktno preuzete iz mađarskog područja. Pokušalo se također nacrtati paralele u hrvatskom i mađarskom književnopovijesnom procesu već nakon prekida višestoljetne unije.

Raspad je Habsburške imperije obilježio dotadašnju topografiju srednje i južne Europe brojnim promjenama – prije svega određene su nove zemljopisne granice te su se konstituirale nove države s novim društveno-političkim strukturama. Došlo je isto tako do teritorijalnog i kulturnog rasula dosad homogenih nacionalnih skupina. U ovoj se monografiji pokušalo nacrtati klasifikaciju hrvatske nacionalne manjine koja je preostala u granicama današnje Mađarske – razmatrana je bila njezina kulturna i književna djelatnost koja je igrala jako važnu ulogu u ponovnom oživljavanju hrvatsko-mađarskih kontakata na navedenim područjima.

Cultural and literary contexts of Croatian-Hungarian relations in the 19th and 20th century

Summary

Nations of Croatia and Hungary existed within one state for over eight hundred years. This coexistence – dated 1102–1918 – determined the shape of Croatian-Hungarian relations not only during the union but also after it ended. Interactions involved different aspects of political, social and cultural life of the neighbouring countries. The character of this connection – inter alia its longness, differentiation of languages and entogenetics – makes the coexistence of both nations phenomenal.

The period of the Croatian-Hungarian synchronicity can be divided into two noticeable phases: the first one indicates close collaboration. It occurred from the direct threat from Ottoman Turkish side. Later, it was connected with the mutual interests in fight against the Habsburg Monarchy; the second one was a phase of a strong conflict between Zagreb – Budapest because of the intense hegemonic endeavours of the Hungarians. The national self-awareness only contributed to the differentiation of the political interests on both sides.

The high point of the Croatian-Hungarian conflict occurred during the reign of Kálmán Tisza (1875–1890), and later when earl Károly Khuen-Héderváry (1883–1903) became a ban of Croatia. Tensions between nations existed long after the Austro-Hungary's collapse. Disintegration of the old geopolitical order (which took place after the World War I) imposed a natural change in conflict engaging. The dealings got worse and they started to change only with liberalisation of the political space.

The aim of the paper is to analyse and describe the chosen matters concerning cultural and literary aspects of Croatian-Hungarian relations. The starting point for the analysis constitute the selected Croatian texts of culture which came into being mostly in the 19th and 20th century. I also investigated multidimensional impact of the Croatian-Hungarian relation on the literary output. Moreover, the presentation of historical, political, social and cultural contexts, among other things, constitutes an inherent part of the dissertation. The exceptionally important role of the authors of the analysed works was included, as their biographies, personal experiences and world view selections reflected on the text's ideological layer.

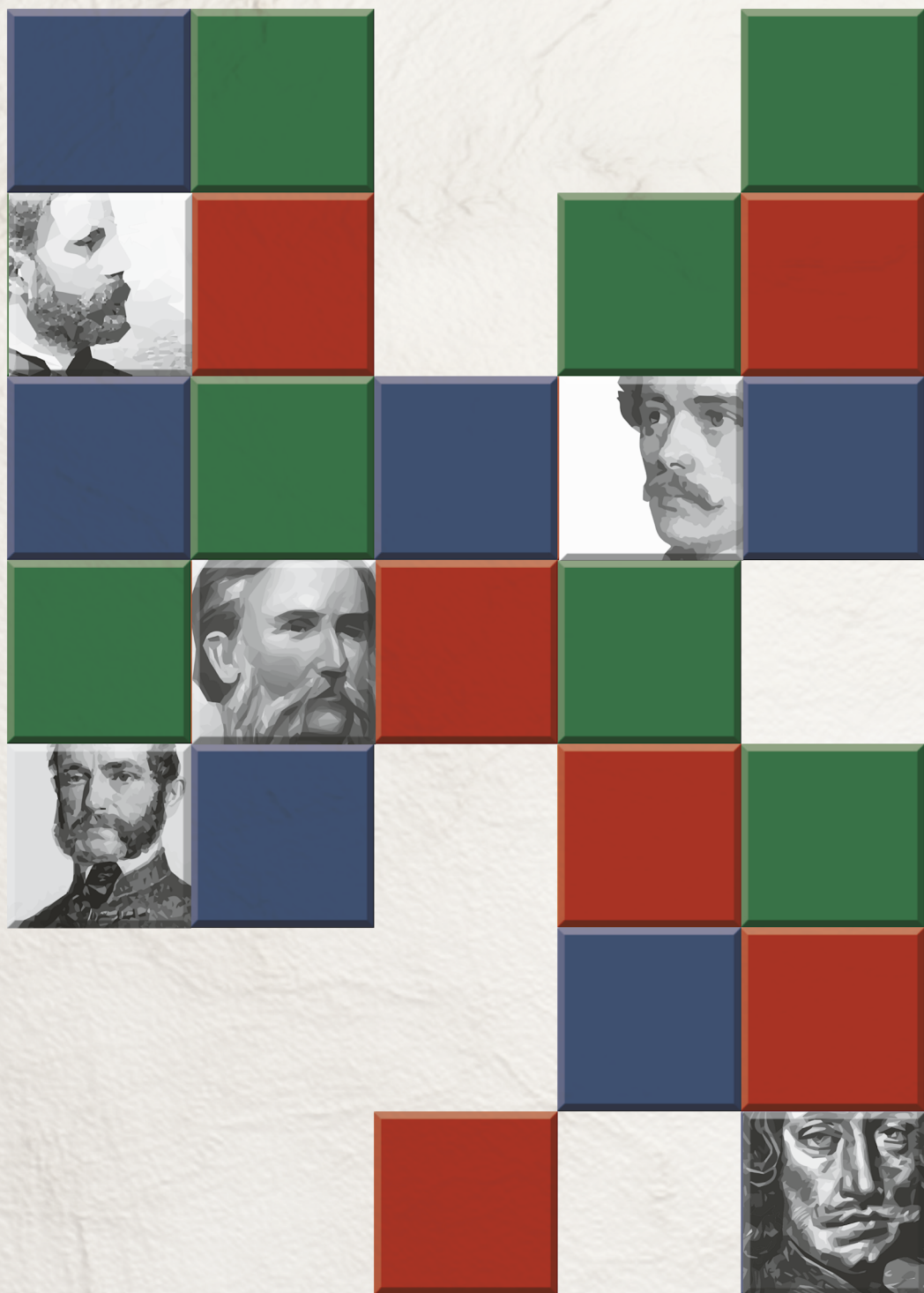
The paper is divided into four chapters. The first two chapters include the introductory information. They present the relations between the two discussed nations from the very beginning of their existence to 18th century. The presentation was based on intercultural toposes regarding e.g. the Battle of Mohács or the Battle of Szigetvár. The two last chapters constitute an essential part of the thesis. There is a description and the analysis of the selected aspects of the Croatian-Hungarian relation. Those are immanently bound with the socio-political affairs present in belles lettres i.e. written in the 19th and 20th century. Literary works chosen for comparison are texts written by: Ivan Mažuranić (*Hrvati Mađarom. Odgovor na proglase njihove od ožujka mjeseca i travnja 1848./A' Horvátok a' Magyaroknak feletet az 1848-ik Mártzius és Április magyar híredetményekre*), Ljudevit Vukotinović Farkaš (*Štitonoša. Pripovjeka iz XVI. vjeka*), Mirko Bogović (*Frankopan*), Eugen Kumičić (*Urota zrinsko-frankopanska*), Ksaver Šandor Gjalski (*Znanstvein*

heureka Mazalji Miška oraz Izlet Grinczinger Pál-a na Magyar tenger), Živko Bertić (*Oszlics Szilárd i njegov certifikat iliti jedan sasvim obični događaj na željeznici*), Marija Jurić Zagorka (*Kako je bilo*), Miroslav Krleža (*Zastave, Sprovod u Theresienburgu and Ivan Križovec*).

Hungarian issues in abovementioned literary works are presented always in the historical and/or political aspect. Discourse of texts written in the 19th century constitutes *sui generis* barometer of the current relations between Croatia and Hungary. We can either interpret certain historical motives or commentate on current political and social affairs, often hid by satire and irony. Texts written in the 20th century to a great extent refer to common history of both nations; they reassess traditions, mythical characters and stereotypes rooted in the national imagination but they also settle the political practices used by the both sides in the time of their coexistence. The analysed works represent the broad spectrum of literary genres and its variations. Hungarian elements – *sensu largo* – are exposed in almost every layer of the text. In some of the literary works (e.g. Ivan Mažuranić or Miroslav Krleža texts) contacts with the Hungarian environment – that is personal relations with their authors, culture and pieces of literature – evince as motives, elements of poetics, syntax or stylistics taken directly from the Hungarian surrounding. What is more, there was made the attempt to sketch parallels in the Croatian and Hungarian historico-literary process already after the disintegration of the long-lasting union.

The collapse of the Habsburg Empire indicated big changes in the topography of Central and South Europe – one of the most important was to set new geographical borders. It led into constituting of the new countries with brand new socio-political structure. Furthermore, some of the ethnic groups were territorially and culturally damaged. That is why the dissertation covers also the typology of the Croatian minority groups, which came into existence on the Hungarian land. Its cultural and literary activity was described, as it played a major role in bringing again Croatian-Hungarian contacts to life.

ISSN 0208-6336
Cena 30 zł (+ VAT)

ISBN 978-83-226-3553-7

9

788322 635537

Więcej o książce

